

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

રિત

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar, Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com

સ્વર્ગસ્થ લલિતભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૧.

શ્રી

અશોક ચરિત.

રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, કૃત
અંગ્રેજી ગ્રંથના આધારે

અનુવાદક,

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

વિદ્યાધિકારીના ભાષાંતર મદદનીશ,
વડોદરા.

ઝપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીલોવનદાસ પારેખ, બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૫૦૦

સંવત ૧૯૮૩

સને ૧૯૨૭

મૂલ્ય બાર આના.

મુદ્રકઃ ચિમનલાલ ઈશિરલાલ મહેતા.

મુદ્રણસ્થાનઃ 'વસન્ત મુદ્રણાલય'

ધીકાંટારોડ, સિવિલ હોસ્પિટલ સામે,

અમદાવાદ.

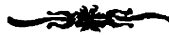

स्वर्गस्थ लक्ष्मणदास हलपतराम कुवेचर.

લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વર ફંડનો

ઉપોદ્ધાત.

સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ દલપતરામ કવેશ્વરના પુત્રવધુ નિર્મળા દત્તભાઈ કવેશ્વર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૦) ની રકમ નીચેની સરતે આવી છે:—

(અ) અમદાવાદની સરકારી મિડલ સ્કુલમાં ભણતા વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી પ્રથમ આવનાર પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધોરણમાં ભણતા એક એક વિદ્યાર્થીને દર રૂપિયા ત્રણની માસિક સ્કોલરશીપ આપવી. તે છેલ્લી આપેલી ગુજરાતી અને (ઇંગ્રેજી) પરીક્ષા ઉપરથી નક્કી કરવી. આમાં રૂ. ૧૦૮) ખર્ચાય.

(બ) બાકીના રૂપિયામાંથી અમદાવાદની સરકારી આર. સી. હાઈસ્કુલમાં ભણતા ઉપરોક્ત જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી દરેક ધોરણમાં વાર્ષિક પરીક્ષામાં પ્રથમ આવનારને ધોરણ ચોથા અને પાંચમાં દર માસે રૂપિયા પાંચની અને ધોરણ છઠ્ઠા ને સાતમાં દર માસે રૂપિયા છ ની માસિક સ્કોલરશીપ આપવી. આમાં રૂપિયા ૨૬૪) ખર્ચે એસડ ખર્ચાય.

(ક) બાકીના રૂપિયામાંથી મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ, રણછોડભાઈ કન્યાશાળા ને વનિતા વિશ્રામ-બાડીયામાં ભણતી ઉપરોક્ત જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ અને બાળાઓને સંસ્થા દીઠ રૂપિયા ૧૫) પ્રમાણે રોકડા ઇનામ દાખલ આપવા. તે રકમ સંસ્થામાં ભણી પાસ થતી દરેક વિદ્યાર્થીને વહેંચાય (વિસનગરા જ્ઞાતિની). આમાં કુલ રૂપિયા ૪૫) પીસતાલીસ ખર્ચાય.

(ક) વ્યાજમાંથી વધેલા બાકીના રૂપિયામાંથી એક “સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઇ દલપતરામ કવેશ્વર સ્મારક ગ્રંથમાળા” કાઢવી. તે ગ્રંથો લોકોપયોગી વિષયો ઉપર ઈનામ આપી લખાવી છપાવવા ને આ યોજનાની સખાવત બાબત તેમાં યોગ્ય લખાણ કરવું. તેમજ સ્વર્ગસ્થની છબી પણ મૂકવી. તેના ખર્ચો કરવા માટેના વ્યાજમાંથી કરવું. પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે કે અનુવાદરૂપે પણ કરાવવાં.

તદનુસાર સદરહુ ફંડમાંથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

અશોકચરિત

રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

૦-૧૨-૦

ગુ. વ. સોસાઈટી,

અમદાવાદ.

તા. ૨૬-૯-૧૯૨૭

}

આસિ૦ સેક્રેટરી,

આમુખ.

આ ગુજરાતી ગ્રંથમાંના તમામ વિચારો મારા પોતાના નથી પરંતુ શ્રીયુત દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના છે. અનેક બાબતોમાં તેમની સાથે હું સંમત થાઉં છું તેમ થોડીક બાબતોમાં તેમની સાથે હું મતભેદ પણ કરાવું છું. “અશોકના શિલાલેખો” નામક મારો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલો છે તેમાં મેં અશોકની તમામ ધર્મલિપિઓનાં ભાષાંતર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આપેલાં છે. આ ગ્રંથમાં એ જ ધર્મલિપિઓનાં જે ભાષાંતરો આપવામાં આવેલાં છે તેમની સાથે મારાં ઉક્ત ભાષાંતરો સરખાવી જોનારને મારા દૃષ્ટિબિંદુનો ખ્યાલ આવી શકશે. આ સ્થળે એવી દરેક બાબતની ચર્ચામાં ઊતરવા જતાં ધણું લંબાણ થઈ જાય તેમ છે; અને તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી તેમ સાધારણ વાચકને એવી શુદ્ધ ચર્ચામાં રસ પણ પડે તેમ નથી. જિજ્ઞાસુ આવી સરખામણી ખુશીથી કરી શકે છે.

આ ગ્રંથ વાંચીને વાચકે કેટલાક જૂના વિચારોને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાના છે. સિંહાલી ઇતિહાસગ્રંથના આધારે અશોકના સંબંધમાં અશક્ય વાતો કેટલાંક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનાથી એવા વાચકે બહુ જ ચેતતા રહેવાનું છે. અશોક ખરેખર કેવો હતો, એનો ધણો સુંદર ખ્યાલ આ ગ્રંથથી વાચકને જરૂર આવી શકશે. તેમ થશે તો આ ગુજરાતી અનુવાદ કર્યાનો બદલો મને મળી રહેશે.

હવે આભારદર્શન કરવાની મારી ફરજ અદા કરવાની રહે છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી કલકત્તાની વિદ્યાપીઠે મને આપી છે તેને માટે તેના કાર્યવાહકોનો અને આ અનુવાદ કરવાનું કામ મને સોંપવાની મહેરબાની કરનાર “ગુજરાત

વર્નાકિયુલર સોસાયટી "ના કાર્યવાહકોનો આભાર અહીં હું અંતઃકરણ-
પૂર્વક માનું છું.

છેવટે આ ગ્રંથમાં જે સામાન્ય જાપતી ભૂલો હોય તે
સુધારીને વાંચવાની વિનંતિ વાચકને હું કરું છું. મહત્વની ભૂલોનું
નાનકડું શુદ્ધિપત્ર તો મેં મુક્યું છે એટલે તેના પ્રમાણે સુધારા કરી
લેવાની મારી વિનંતિ વાચકને છે.

વડોદરા,
તા. ૭-૧૦-૧૯૨૭

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

મૃળ લેખકની

પ્રસ્તાવના.

અશોકના સંબંધમાં એટલું બધું કહેવાઈ અને લખાઈ ગયું છે કે આ પુસ્તક જેમના જેવામાં આવે તેમનામાંના કેટલાકને કદાચ નવાઈ પણ લાગે કે, ‘એ હિંદી સમ્રાટના સંબંધમાં હજી શું નવું કહેવાનું બાકી રહ્યું હશે?’ પરંતુ એટલું ભૂલતું ન જોઈએ કે, અશોક પોતાની પાછળ જે શાસનો મુકતો મથો છે તે સ્વતંત્ર સાહિત્યરૂપ છે અને અશોકે જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધું સ્પષ્ટ રીતે સમજતાં વિદ્વાનોને હજી ઘણાં વર્ષો લાગે તેમ છે. અશોકના શાસનોમાંના અનેક ફકરા હજી જોઈએ તેટલા સ્પષ્ટ થયા નથી, અને વખતોવખત નવાનવા અને વધારે સારા અર્થ વિદ્વાનોની તરફથી સૂચવાતા જાય છે, એ વાત હિંદુસ્તાનના શિલાલેખો વગેરેના અભ્યાસીને કહેવાની જરૂર લાગ્યે જ હોય. વળી એ ધર્મોપદેશક રાજાનું આબેહૂબ ચિત્ર ખડું થાય તેવી રીતે એનાં શાસનમાંની હકીકતના વિવિધ ભાગોને એકત્ર કરવાનું પણ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે. આવી રીતે છટાછટા ભાગોને એકત્ર કરવાનું કામ હજી પૂરું થયું નથી અને થોડાં વર્ષ સુધી ચાલૂ રહેશે જ, એવો ભય મને રહે છે. અશોકનાં શાસનો જેટલાં રસિક તેમ જ બોધક છે તેટલા રસિક કે બોધક બીજા કોઈ પણ શિલાલેખો વગેરે હિંદુસ્તાનમાં જેવામાં આવતા નથી. અશોકનાં શાસનોના અર્થ ઘટાવવાના કામમાં જ નહિ પણ તેમની રજુઆત કરવાના તેમ જ તેમને એકત્ર ગોઠવવાના કામમાં મેં ભાગ લીધેલો છે તેથી એ બૌદ્ધ સમ્રાટ વિષેના મારા અભિપ્રાય દર્શાવતા આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિની બાબતમાં ખુલાસો આપવાની જરૂર રહેતી નથી, એવી આશા મને છે.

અશોકના શિલાલેખોનો મારો અભ્યાસ છેક ૧૮૯૮ માં શરૂ થયો હતો. પ્રિન્સેપ, વિલ્સન અને જુર્નોફ તેમ જ પ્રો. કર્ન, મો.

સેનાર્ત અને પ્રો. બ્યુહ્લર સાહેબે અશોકનાં શાસનોનાં ભાષાંતર કરેલાં તેમ જ તેમના સંબંધમાં ટીકાઓ લખેલી તે મારી સમક્ષ મોજુદ હતાં. મેં આ તમામ ગ્રંથોમાંનાં લખાણોનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ મોં. સેનાર્તકૃત “પિયદસિના શિલાલેખો” નું અંગ્રેજી ભાષાંતર “ઇડિગન ઍટિકવેરી” માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેમાં મને જેવો રસ પડ્યો હતો તથા તેનાથી મને જેટલો લાભ થયો હતો તેવો રસ બીજા કશા લખાણમાં મને પડ્યો નહિ અને તેટલો લાભ બીજા કશા લખાણથી મને થયો નહિ. ક્રાસના એ વિદ્વાન સાહેબ શિલાલેખો વગેરેના સાચા અભ્યાસી છે તેમ જ સંસ્કૃત તથા પાલિ અને પ્રાકૃત ભાષાના ખરા અભ્યાસી છે એટલું જ નહિ, પણ અશોકના વિવિધ શિલાલેખોમાં છૂટીછવાયી જે હકીકત આપવામાં આવેલી છે તેને પરસ્પર સંબંધ સાચવતા સુસંબદ્ધ સાહિત્યરૂપે ગોઠવવાનો આશય ધરાવતા સાચા ઇતિહાસકાર છે, એમ તુર્ત મને જણાઇ આવ્યું. આમ આ ગ્રંથના ચોથા પ્રકરણમાં અશોકની અથવા તેના શિલાલેખોની સ્થિતિ સાલવારીના અનુક્રમે દર્શાવવામાં આવી છે એટલું જ નહિ, પણ તેના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, તેની રાજ્યપદ્ધતિ, તેના સ્વતંત્ર પાટોસીઓ, ગ્રીસની દુનિયાની સાથેનો તેનો સંબંધ, તેણે કરેલો બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર, તેના ધર્મનું સ્વરૂપ, વગેરે વગેરે બાબતો પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવેલી છે. અશોકનાં લખાણોનો રીતસર અભ્યાસ કરીને તેનો ઇતિહાસ કેવી રીતે બિખર્લી કાઢવો, એનો રસ્તો સૌથી પહેલાં બતાવનાર તો મોં. સેનાર્ત જ હતા.

આમ વાચકને સમજાઇ આવશે કે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ઉપર અશોકના શિલાલેખોથી કેવી જાતનો પ્રકાશ પડે છે, એ શોધી કાઢવાના હેતુથી લગભગ પચીસ વર્ષથી મારો એ શિલાલેખોનો અભ્યાસ ચાલુ છે. મેં કાંઇ પણ ખરેખરી પ્રગતિ કરી છે કે કેમ, એ તો વિદ્વાનો અને ઇતિહાસકારો જ કહી શકે. તેમ છતાં પણ, મારો પ્રયાસ કેટલા અંશે સફળ થયો છે, એ જણવાની ઇતેજરી

મને થઈ તેથી કરીને આ ગ્રંથના કાચા છાપકામના પાનાં મને મળ્યાં તેની સાથે જ મેં ક્રાંસના વિદ્વાન(મો. સેનાર્ત સાહેબ)ને મોકલી આપ્યાં અને તેમને એવી વિજ્ઞાપિત કરી કે, આ ગ્રંથના સંપાદનમાં તેઓ પોતે જે મત બાંધે તે કોઈ પણ રીતે ખંચાયા વગર મને લખી જણાવે. પરંતુ લાંબા વખત સુધી તેમના તરફથી કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. આખરે આ પ્રસ્તાવના બીજાંરૂપે ગોઠવાતી હતી તે અરસામાં જે જવાબની આશા લાંબા વખતથી રખાતી હતી તે જવાબ આવી પહોંચ્યો. એ પત્રની શરૂઆતમાં આમ કહેલું છે:—“જૂના સોળતીની કાંઈક લથડી ગએલી તબિયતને લીધે વાર લાગી છે તેને માટે તમે મારી આપશો. તમારા ‘અશોક’નાં સુંદર પૃષ્ઠો મને તમે મોકલ્યાં તે ખાતે તમારો આભાર વધારે વહેલો માનવાનું મેં ઇચ્છ્યું હોત. વર્ષોના પહેલાં એ ધાર્મિક રાજ્યના અને તેના કિંમતી શિલાલેખોના અભ્યાસ પાછળ મેં વખત ગાળેલો તેને મહેરબાનીના રાહે તમે યાદ કર્યો છે. તમારા જેવા સુશિક્ષિત ન્યાયાધીશના પ્રમાણપત્રથી મારા મનના ઉપર કેમ અસર ન થાય ? મારા યૌવનકાળની આ શોધખોળો મને સદા પ્રિય અને હાજર-હજૂર છે, એ તમે કદપી શકશો. તમારા પુસ્તકથી હું એ બાબુએ ફરીથી એક વાર દોરાઉં છું. હું એ પુસ્તકનો ધણો આભારી છું હું આભારી છું તેનું કારણ એ કે, જે યોજક અને ઉત્સાહપૂર્વક બુદ્ધિથી હિંદુસ્તાનના આધુનિક અભ્યાસીઓ પોતાના દેશના ભૂતકાળની પુનર્ધટના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો અતિસુંદર નમૂનો તેનાથી મને પૂરો પડ્યો છે.”

મો. સેનાર્ત મારાથી ક્યો ક્યો બાબતમાં જૂદા પડે છે તે પોતાના આ પત્રમાં તેમણે ખુલા દિલથી મને જણાવી દીધું છે. માત્ર એક અપવાદ બાદ કરતાં બાકીની બધી બાબતો નજીવા મતભેદ રૂપ છે. અશોકની પછી હિંદુસ્તાનના ઉપર ગ્રીસના અને તુરાની પરદેશી લોકોના હુમલા થયા તેને ફતેહ મળવા માટે માર્ગને સરળ કરી આપનાર તેની પરદેશખાતાની નીતિમાં તેણે કરેલા ફેરફારની, “તેના

દયામય વિચારોની નમ્રતાને માટેની” જવાબદારી મેં અશોકના ઉપર નાખી છે (અને એમના મતે એ સમ્રાટ તેને લાયક નથી), એ ઉક્ત અપવાદ છે. તેઓ કહે છે કે, “ઔદ્ધપંથના શાંતિવાદે લાંબા કાળે અમુક લોકોને નબળા બનાવી દીધો હોય એ બનવાબેગ છે; ફક્ત તેમને કાર્ય કરવા માટે ઓછા લાયક બનાવી દેવા કરતાં વધારે નમ્ર તેણે કરી મુક્યા નથી?.....આપણે જે આદર્શવાદથી તથા ઊંડી ધાર્મિકતાથી જાણીતા છીએ તેનો જુસ્સો તેનામાં હતો તેનો જ સ્વીકાર કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું; કારણ કે, એથી હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન સમગ્ર ભૂતકાળ સચેતન થાય છે, અને બાહ્ય વિજયોની સિદ્ધિથી તેણે હિંદુસ્તાનને વિમુખ રાખ્યો છે તેના કરતાં કદાચ વધારે મોટી આધ્યાત્મિક પ્રતિષ્ઠાની હિમાયત તેણે કરી છે. એ સિદ્ધિને માટે હિંદુસ્તાનને તેણે કદી પણ યોગ્ય કર્યું હતું કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે.” આથી કરીને એ વિદ્વાને મહેરબાની કરીને ખુલા

૧. મને યોતાને ન્યાય આપવાને માટે મારે કહેવું જોઈએ કે, આ વિચાર પણ મને સૂઝ્યો હતો; પરંતુ તેને છોડી દેવાની ફરજ મને પડી હતી; કારણ કે, અશોકની અને તેની પછી થએલા ગ્રીસવાસીઓના હુમલાઓની વચ્ચેનો સમય અતિશય દૂરકો હતો. અશોક આશરે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬ માં મરી ગયો હતો, એમ મનાય છે; અને સૌથી પહેલો હુમલો કરનાર બેક્ટ્રિયાના ગ્રીસવાસી યુથીડેમસનું મૃત્યુ આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૯૦ માં થયું હતું, એમ ધારવામાં આવે છે. આમ ભાગ્યે જ પચાસ વર્ષનો અંતર રહે છે; અને વળી તેટલી મુદતમાં પણ મહાન ઍટિથોકસે મૌર્ય સામ્રાજ્યની વાયવ્યખૂણાની સરહદના ઉપર ફેલેહમંદીથી હુમલો કરેલો, એમ જણાવાય છે (“કૅથિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા,” પૃ. ૪૪૨ અને ૪૪૪). આમ અશોકના મૃત્યુની પછી લગભગ તુર્ત જ ગ્રીસવાસીઓનો હુમલો થવા પામ્યો હતો. ઔદ્ધપંથ ચોતે ફેલાઈને લોકોને તેમ જ ખાસ કરીને મગધના લશ્કરને —જે લશ્કરની સામે થતાં સિકંદરનાં માણસો ખીતાં હતાં અને તેની પછીના સમયમાં સેલ્યુકસનાં લશ્કરને જેણે પાછાં હઠાવ્યાં હતાં તે લશ્કરને— લશ્કરી ધંધાને માટે નાલાયક બનાવી મુકવા જેટલા નમ્ર અને શાંત કરી દે તેને માટે પૂરતો વખત એથી તેને મળે છે ?

દિલથી આવી ટીકા કરીને મને આભારી કયો છે ત્યારે મારા ગ્રંથના સંબંધમાં એકંદરે તેઓ શું ધારે છે તે દર્શાવતો નીચેનો ફકરો તેમના ખરા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર દર્શાવે છે, એમ માનવાને કારણ મળે છે:—“ શિલાલેખોમાંની માહિતીની સાથે ઓછાવધુ પ્રમાણમાં બંધબેસતી પરંપરાગત હકીકતની સામાન્ય તપાસ કરીને અશોકનો વિવેચનાત્મક ઇતિહાસ ધડવાનો તમારો પ્રયત્ન ખાસ ન હતો; તમારો ઉદ્દેશ તો, અત્યાર સુધી અણધારી હોય એવી શી માહિતી કુશાગ્ર-બુદ્ધિવાળા અને મર્મવેદી સંશોધકને મળે છે, એ ઉક્ત શિલાલેખોનું પૃથક્કરણ કરીને બતાવવાનો હતો. સાહિત્ય સાથેના લાંબા વખતના તમારા પરિચયથી આ કામને માટે બીજાના કરતાં તમે વધારે તૈયાર થએલા છો. પુસ્તકોની મદદથી શિલાલેખોના ઉપર પ્રકાશ પાડીને તમે તમારા ચિત્રને સચેતન કર્યું છે, એ અનુપમ શક્તિની અગ્નિયબ્ધિ છે. ”

અશોકની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક પ્રશ્નો હજી ગૂંચવાડા-ભરેલા પ્રકારના છે. પરદેશખાતાની તેની નીતિથી હિંદુસ્તાનના ઉપર શી અસર થએલી? એ આવા પ્રશ્નો પૈકીનો એક પ્રશ્ન છે. ધર્મોપદેશક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિઓ બૌદ્ધપંથ પશ્ચિમ-એશિયામાં પ્રસર્યો હતો કે કેમ—અને તે પ્રસર્યો હતો તો કેટલા અંશે? એ આવા બીજો પ્રશ્ન છે. આવા પ્રશ્નોના સંબંધમાં છૂટથી અને બેધડક ચર્ચાઓ થાય નહિ ત્યાં સુધી કાંઈ પણ છેવટનો નિર્ણય લાવવાનું બની શકે તેમ નથી. મારા અભિપ્રાયો જેવા છે તેવા મેં દર્શાવ્યા છે; અને વિદ્વાનો તેમ જ ખાસ કરીને ઇતિહાસકારો કયા બિન્ન અભિપ્રાયો દર્શાવે છે તે જોવાનું હવે રસભર્યું થઇ પડશે. આ અભિપ્રાયો જેમ વધારે વિવિધ હોય તેમ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા માટેનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ સંખ્યામાં વધારે હોય અને પરિણામમાં તેમનો નિર્ણય વહેલો કરવાની શક્યતા પણ વધારે હોય.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય આશય શિલાલેખો વગેરેના શાસ્ત્રનો નથી પણ ઇતિહાસનો છે, એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ નિદાન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં તો શિલાલેખો વગેરેથી અથવા પ્રાચીન-વસ્તુશાસ્ત્રથી કે સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિ સંબંધી સાહિત્યથી ઇતિહાસને છોક જ અલગ રાખવાનો સમય હજી આવી મળ્યો નથી અને કદાચ કદિ આવશે પણ નહિ. અશોકનાં શાસનોમાંના કેટલાક શબ્દોનો અને કુટરાઓનો અર્થ ઘટાવવાની અથવા તેમને સમજવાની હજી ઘણી જરૂર રહે છે. અલગત, આ ક્ષેત્રમાં હાલમાં ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ સાહેબે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આથી કરીને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના આ સાધનની અવગણના મેં કોઈ પણ રીતે કરી નથી. ખાસ કરીને આઠમા પ્રકરણમાં અશોકનાં શાસનોનાં ભાષાંતર અને તત્સંબંધી ટીકાઓ મેં આપ્યાં છે તેના ઉપરથી, આના ઉપર મેં પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે, એમ જણાઈ આવશે.

હું કહી ગયો છું કે, અશોકના શિલાલેખોએ લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી માફે ધ્યાન ખેંચેલું છે. પરંતુ સ્નાતકોત્તર (પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુ-એટ) અભ્યાસના વિકાસની બાબતમાં જેના માર્ગદર્શનથી—અરે, જેની દીર્ઘદૃષ્ટિથી—સદાને માટે આપણે વિમુખ થઈ ગયા છીએ એવા સ્વર્ગસ્થ સર આશુતોષ મુકરજી (સરસ્વતી) ની સ્મરણકારી તીવ્ર બુદ્ધિની અપૂર્વ સૃષ્ટિરૂપ કલકત્તાની વિદ્યાપીઠના “ કાર્માઈક્લ પ્રોફેસર ઓફ ઐશ્યંટ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી અઝ કલ્ચર ” તરીકે કામ કરવા અને એ વિદ્યાપીઠનાં શુદ્ધ અને બુદ્ધિવિષયક વાતાવરણમાં જીવન જીવવા હું કલકત્તે આવ્યો ત્યારે જ આ દિશામાં હું વધારે પ્રગતિ સાધી શક્યો હતો, એમ વધારામાં કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિના સંબંધમાં સ્વ. સર આશુતોષ ખાસ રસ લેતા હતા. છાપખાનામાં એ વર્ષ સુધી રહીને હવે પ્રસિદ્ધ થશે. આ ગ્રંથ જેવા જેટલું વધારે આયુષ્ય તેમણે ભોગવ્યું નહિ, એ અત્યંત શોકકારક બિના મને સદા મેં સાધ્યાં કરશે.

x x x x x ક્રાંસના વિદ્વાન (મેાં. સેનાર્ત) સાહેબે પોતાના પત્રમાં છેવટે જે શબ્દો વાપર્યા છે તે જ શબ્દો વાપરવા કરતાં વધારે સારી રીતે આ પ્રસ્તાવના હું પૂરી કરી શકું નહિ:—
 “સુંદર પરંપરાને પાત્ર રહેનારા, સંગીન જ્ઞાનનો પરિચય ધરાવનારા એવા તમે આ સુપ્રસિદ્ધ પૂર્વજની પ્રત્યે તમારી શોધખોળો અને તમારી દેશદાઝની ભાવનાઓરૂપી ઋણ અદા કરવાનો ધરાદો ધરાવતા હતા. તમને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા જતાં પત્રની હદને ઓળંગી જવું પડે એટલી વિગતમાં હું ન જિતરી શકું તો પણ હું તમને નિદાન અંતઃકરણપૂર્વક મુખ્યારક્યાદી આપું છું તે સ્ત્રીકારશો. સહાનુભૂતિ અને કાર્ય, એ બેનો આ ક્ષણરૂપ સંયોગ આપણા સમાન વીર નરના આશ્રયને આભારી છે, એમ કહેવાનું મને મન થાય છે; અને હિંદુસ્તાનના ધર્મપરાયણ લોકોએ તેમ જ માનપૂર્વક ઈતેજરી ધરાવતા પશ્ચિમદેશના લોકોએ આ કામમાં બેડાવું બેધએ.”

(અંગ્રેજીમાં સહી) દે. રા. ભાં.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
પહેલું પ્રકરણ	અશોક અને તેનું પૂર્વજીવન	૧-૨૪
બીજું „	અશોકનું સામ્રાજ્ય અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા	૨૪-૬૮
ત્રીજું „	બૌદ્ધપંથી અશોક	૬૯-૯૪
ચોથું „	અશોકનો ધર્મ	૯૪-૧૨૨
પાંચમું „	ધર્મોપદેશક અશોક	૧૨૨-૧૫૩
છટું „	સામાજિક અને ધાર્મિક જીવન (અશોકની ધર્મલિપિઓના આધારે) પરિશિષ્ટ	૧૫૩-૧૯૯ ૨૦૦-૨૦૩
સાતમું „	ઇતિહાસમાં અશોકનું સ્થાન	૨૦૩-૨૨૭
આઠમું „	અશોકની ધર્મલિપિઓ વિષયસૂચિ	૨૨૮-૩૧૭ ૧-૧૧

મહત્વની સંક્ષેપસૂચિ.

અ. હિ. ઇ.	= અર્ધી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા.
આ. સ. ઇ. ઍ. રી.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇંડિયા -એન્યુઅલ રીપોર્ટ.
આ. સ. વે. ઇ.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા
આ. સ. સ. ઇ.	= આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ સધર્ન ઇંડિયા.
ઇ. ઍ.	= ઇંડિયન ઍટિકવેરી.
એ. ઇ.	= એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા.
એ. ક.	= એપિગ્રાફિયા કર્ણાટિકા.
એ. ઝી.	= એપિગ્રાફિયા ઝીલ્નિકા.
એ. થી.	= એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટનિકા.
એ. રી. એ.	= એન્સાઇક્લોપીડિયા ઑફ રીલિજિયન ઍન્ડ એથિક્સ.
ઍ. રી. આ. સ. ઇ. સ.	= એન્યુઅલ રીપોર્ટ, આર્કિયોલોજિકલ સર્વે, ઇસ્ટર્ન સર્કલ.
ક. આ. સ. રી.	= કનિંગહામ્સ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટ્સ.
ક. કો. ઇ. ઇ.	= કનિંગહામ્સ કોર્પસ ઇસ્ક્રિપ્શનમ ઇંડિક્ટરમ.
કા. લે.	= કાર્માઇકલ લેકચર્સ.
કું. હિ. ઇ.	= કુંબિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા.
કો. ઇ. ઇ.	= કોર્પસ ઇસ્ક્રિપ્શનમ ઇંડિક્ટરમ.

- ગુ. ઇ. = ગુમ ઇન્સ્ટ્રિક્શન્સ.
- જ. એ. સો. બે. = જર્નલ ઑફ ધી એશિયેટિક સોસાયટી
ઑફ બેંગાલ
- જ. ડી. લે. = જર્નલ ઑફ ધી હીપાર્ટમેન્ટ ઑફ લેટર્સ
(કલકત્તા યુનિવર્સિટી)
- જ. પા. ટે. સો. = જર્નલ ઑફ ધી પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાયટી
- જ. બિ. એ. રી. સો. = જર્નલ ઑફ ધી બિહાર ઓરિસ્સા
રીસર્ચ સોસાયટી.
- જ. ઑ. બે. રો. એ. સો. = જર્નલ ઑફ ધી ઑબે બ્રંચ ઑફ
ધી રોયલ એશિયેટિક સોસાયટી.
- જ. રો. એ. સો. = જર્નલ ઑફ ધી રોયલ એશિયેટિક
સોસાયટી.
- પા. ટે. સો. = પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાયટી.
- પ્રો. ડા. ફ. એ. ડો. = પ્રોસીડિંગ્ઝ ઑફ ડાન્ઝકશન્સ ઑફ
ધી ફર્ટ ઓરિયેન્ટલ ડાન્ફરન્સ, પુના
- પ્રો. રી. આ. સ. નો. વે. ફ્ર. પ્રો. = પ્રોગ્રેસ રીપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિયો-
લોજિકલ સર્વે ઑફ નોર્થ વેસ્ટર્ન
ફ્રંટિયર પ્રોવિન્સ.
- પ્રો. રી. આ. સ. વે. ઇ. = પ્રોગ્રેસ રીપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિયો-
લોજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇડિયા.
- મે. આ. સ. ઇ. = મેમોયર્સ ઑફ ધી આર્કિયોલોજિકલ
સર્વે ઑફ ઇડિયા.
- મે. એ. સો. બે. = મેમોયર્સ ઑફ ધી એશિયેટિક સોસાયટી
ઑફ બેંગાલ.
- વી. એ. જ. = વીએના ઓરિયેન્ટલ જર્નલ.
- સ. આ. મુ. સિ. ન્યુ. વો. = સર આશુતોષ મુકરજી સિલ્વર
ન્યુબિલી વોલ્યુમ.

સા. ડૉ. મૉ. જી.

= સાષ્ટશિક્ષિત ડેર ડૉખન મૉર્ગન
લૅડિશન ગેઝેલશિક્ષિત

સે. બુ. ઇ.

= સેક્રેટ બુકસ ઑફ ધી ઇસ્ટ

હ. આ. સ.

= હૈદરાબાદ આર્કિયૉલૉજીકલ સર્વે.

હિ. ઇ. ઇ. આ.

= હિસ્ટરી ઑફ ઇડિયન ઑડ ઇસ્ટર્ન
આર્કિટેક્ચર.

હિ. એ. સં. સિ.

= હિસ્ટરી ઑફ એન્શિયંટ સંસ્કૃત
સિટરેચર.

મહત્વનું શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૫	૨	‘ પ્રિયદર્શિન ’	‘ પ્રિયદર્શિનૂ ’
૫	૬	બીજા	બીજાં
૫	૨૫	‘ પ્રિયદર્શિન ’	‘ પ્રિયદર્શિનૂ ’
૮	૧૨	દેવનાં	દેવાનં
૧૬	૨૯	“ સારત્થપ્યકાસિના ”	“ સારત્થપ્પકાસિની ”
		પૃ. ૧૦૪	પૃ. ૧૦૫
૧૮	૨૩	રહી	રહે
૧૯	૧૫	શિલાલેખમાં	શિલાલેખમાં
૨૮	૨૭	પ્રથમ	પ્રથમ
૩૧	૪	‘ પ્રતિસ્થાન ’	‘ પ્રતિષ્ઠાન ’
૪૦	૩	‘ સતીય ’	‘ સતીય ’
૪૭	૨૬	જેવા	જેવા
૪૭	૨૭	સુખાઓ	સુખો
૪૭	૨૭	નીમ્યા	નીમ્યો
૪૯	૨૫	૪	૨
૭૪	૧	તેરમા	તેરમે
૭૫	૧૮	ઊઠાવી	ઊઠાની
૮૪	૨૪	બીજા	બીજાં
૯૯	૧૮	પોતાના સારાં	પોતાનાં સારાં
૧૧૦	૨૧	ક્યા	ક્યાં
૧૧૦	૨૨	થએલા	થએલાં
૧૧૬	૧	ધર્મિષ્ઠ	ધર્મિષ્ઠ
૧૩૮	૧૨	તેંતાળીસમાં	તેંતાળીસમા
૧૮૦	૧	વ્યંજન	એક વ્યંજન
૧૯૬	૨૭	આવેલા	આવેલો
૨૦૫	૬	ફવા	ફૂવા.
૨૧૦	૧૫	રાખે તેજ	રાખે તે જ

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાનાં અન્ય પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.	દિંમત.
૧. ચીર પુરુષો.	૦-૧૨-૦
૨. માઆપને બે બોલ.	૦-૬-૦
૩. બાલોદ્યાનપદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણ.	૦-૧૪-૦
૪. તુષારામ.	૧-૦-૦
૫. વડોદરા રાજ્યની ભૂગોળ (રા. લ. શ્રી. દવેની સાથે).	૦-૨-૬
૬. રોમનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦
૭. રણજીતસિંહ.	૦-૬-૦
૮. શ્રી હર્ષ.	૦-૬-૦
૯. શરવીર શિવાજી.	૦-૬-૦
૧૦. પ્રાચીન હિંદમાંની કેળવણી.	૦-૧૩-૦
૧૧. સમુદ્રગુપ્ત.	૦-૧૩-૦
૧૨. સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ.	૨-૮-૦
૧૩. અશોકના શિલાલેખો.	૧-૬-૦
૧૪. ભાલણકૃત ધ્રુવાખ્યાન અને નાકરકૃત મોરખ- જાખ્યાન (રા. ભા. નિ. મહેતાની સાથે સંશોધિત).	૧-૦-૦
૧૫. મેગલકૃત ધ્રુવાખ્યાન અને નાસિકેતાખ્યાન (સંશોધિત).	૦-૧૨-૦
૧૬. The Modern Gujarati-English Dictionary. (રા. ભા. નિ. મહેતા સાથે સહસંપાદક) }	૧૬-૦-૦

શ્રી.

અશોકચરિત.

પહેલું પ્રકરણ.

અશોક અને તેનું પૂર્વજીવન.

અશોકનું નામ જેણે ન સાંભળ્યું હોય અને તેની ધર્મલિપિઓની વાત જેના જાણવામાં ન હોય, એવી વ્યક્તિ તો આપણા દેશના ભણેલાગણેલા લોકો પૈકી ભાગ્યે જ કોઈ હશે. અશોક મૌર્યવંશનો રાજા હતો, એ વાત દરેક જાણ જાણે છે. વળી, મહાન સિકંદરના સમકાલીન—અને ગ્રીસના ઇતિહાસકારોએ જેને ‘સિકંદરોસ’ કહ્યો છે તે—ચંદ્રગુપ્તનો તે પૌત્ર હતો, એ વાત પણ દરેક જાણ જાણે છે. ચક્રવર્તી અશોકની ધર્મલિપિઓ હિંદુસ્તાનમાંનાં અનેક સ્થળેથી જડી આવેલી છે, એ હકીકત પણ દરેક જાણના જાણવામાં છે. પણ એ ધર્મલિપિઓમાં જે લખેલું છે તેની, તેમ જ એ મૌર્યરાજાની બાબતમાં તેઓ જે હકીકત પૂરી પાડે છે તેની માહિતી દરેક જાણને કદાચ ન પણ હોય. અલખત, કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેના જીવનની અને જીવનકાર્યની માહિતી આપવામાં આવેલી છે; પણ એ હકીકત વિશ્વાસપાત્ર છે કે કેમ, એ બાબતમાં અનેક વિદ્વાનોને શંકા રહે છે. એ ગ્રંથોમાં ઘણી વાતો કહેલી છે. અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો તેના પહેલાં તે ‘કાલાશોક’ હતો અને તેના પછી તે ‘ધર્મશોક’ બન્યો હતો, એમ એ ગ્રંથોમાં કહેલું છે. કાલાશોક બદલાઈને ધર્મશોક

કેવી રીતે બન્યો, એ બતાવીને બૌદ્ધપંથનાં વખાણ કરવાં, એ જ એ ગ્રંથોનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી એમાં આપેલી હકીકતની સત્યતાની બાબતમાં આપણા મનમાં સ્વાભાવિક ધ્રુવીતે શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અશોકની ધર્મલિપિઓની બાબતમાં આવી શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. અશોકના પોતાના જ સમયની એ નોંધો હોવાથી, અને તેના હુકમથી જ તે કાતરાએલી હોવાથી, તે બેશક સાચી જ છે : એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી. આપણે એ લેખો જેમ જેમ વાંચતા જઈએ છીએ તેમ તેમ, જાણે કે અશોક પોતે જ આપણી સાથે વાતો કરતો હોય અને પોતાના અંતરના ઊંડાણની વાતો આપણને કહી દેતો હોય, એવો જ ભાસ આપણને થયાં કરે છે. અહીં અશોકનું જે ચરિત આલેખવામાં આવેલું છે તે માત્ર તેની ધર્મલિપિઓના આધારે જ આલેખવામાં આવેલું છે; અને તેથી આપણી હકીકત દંતકથા નથી, પણ ઇતિહાસ જ છે : એમ આપણે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ.

અશોક પોતાની પાછળ કેવી જાતની નોંધો મુકતો ગયો છે ? એ નોંધોની સંખ્યા પૂરતી છે ? તેમાંની વિગતો મહત્ત્વની છે ? આ બધા સવાલોના જવાબ આપવાને માટે તેની ધર્મલિપિઓની વિગતમાં ઊતરવું પડે. પણ આમ શરૂઆતમાં જ તેની ધર્મલિપિઓનો સંપૂર્ણ અહેવાલ આપણે આપવા બેસીએ તો આપણને કદાચ કંટાળો આવે. આથી ધ્રુવીને પછીનાં પ્રકરણોમાં તેવો અહેવાલ આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે. પણ આ પ્રકરણમાં અને આના પછીનાં પ્રકરણોમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે બરાબર સમજાય તેટલા માટે એ ધર્મલિપિઓના પ્રકારનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાની જરૂર રહે છે. આપણે સાંજનીએ છીએ તેમ, એ બધા લેખો પથ્થરોના ઉપર કાતરવામાં આવેલા છે. પર્વતના ઉપર પડેલી શિલાઓના ઉપર કે એકલડોકલ થાંભલાઓના ઉપર કે ગુફાઓમાંની શિલાઓના ઉપર એ લેખો કાતરવામાં આવેલા છે. અશોકના શિલાલેખોના બે પ્રકાર છે:-(૧) મુખ્ય

શિલાલેખો; અને (૨) ગૌણ શિલાલેખો. મુખ્ય શિલાલેખો ‘ઔદ મુખ્ય શિલાલેખો’ તરીકે ઓળખાય છે; કારણ કે, એ લેખ સંગ્રહમાં જૂદા જૂદા ઔદ લેખો અનુક્રમાનુસાર ગોઠવવામાં આવેલા છે. હિંદુસ્તાનની સરહદોની પાસે આવી રહેલાં જૂદાં જૂદાં સાત સ્થળેથી એ લેખસંગ્રહ મળી આવેલો છે. ગૌણ શિલાલેખોમાં બે ભિન્ન શાસનોનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર મહિષપુર (માઇસોર)માંથી મળી આવેલી ત્રણ નકલોમાં જ એ બે શાસનો એકસાથે ક્રોતરેલાં જોવામાં આવે છે. બાકીનાં બે ચાર સ્થળેથી એ ગૌણ શિલાલેખોની નકલો મળી આવેલી છે તે પૈકીના દરેક સ્થળે માત્ર પહેલું જ શાસન ક્રોતરેલું જોવામાં આવે છે.^૧ અશોકના સ્તંભલેખોના પણ બે વર્ગો પડે છે:—(૧) મુખ્ય સ્તંભલેખો, અને (૨) ગૌણ સ્તંભલેખો. મુખ્ય સ્તંભલેખો ‘સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો’ તરીકે ઓળખાય છે; કારણ કે, જૂદાં જૂદાં છ સ્થળેથી મળી આવેલા એ લેખસંગ્રહમાં જૂદાં જૂદાં સાત શાસનોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ સ્તંભલેખોમાં જૂદાં જૂદાં ચાર શાસનોનો સમાવેશ થાય છે.^૨ અશોકના ગુહાલેખો ત્રણ છે. વિહાર પ્રાંતમાંના વર્વર (બરાબર) પર્વતની ગુફાઓમાં એ લેખો ક્રોતરેલા જોવામાં આવે છે. એ રીતે અશોકનાં એકંદરે નિદાન ૩૩ (તેત્રીસ) શાસનો હયાતી ધરાવે છે.^૩ આપણે જેમ

૧. મેં ‘પાંચ ગૌણ શિલાલેખો’ ગણ્યા છે. તે આમ:—(ક) અને (ખ) ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખો (જેમને શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે ‘કલિંગના અલગ લેખો’ કહ્યા છે તે); (ગ) અને (ઘ) પરચુરણ શિલાલેખો; અને (ચ) વૈરાટનો બીજો (ભાષાનો) શિલાલેખ.
૨. મેં ‘છ ગૌણ સ્તંભલેખો’ ગણ્યા છે. તે આમ:—(૧) હુબિની; (૨) નિગ્લીવ; (૩) સારનાથ; (૪) સાંચી; (૫) કૌશાંબી; અને (૬) રાણીશાસન.
૩. ખરી રીતે ૩૫ (પાંત્રીસ) શાસનો થાય. તે આમ:—૧૪ મુખ્ય શિલાલેખો; ૫ ગૌણ શિલાલેખો; ૭ મુખ્ય સ્તંભલેખો; ૬ ગૌણ સ્તંભલેખો; અને ૩ ગુહાલેખો.

જેમ અભ્યાસ કરતા જશું તેમ તેમ આપણને જણાતું જશે કે, અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થાની તથા તેની ધર્મભાવનાની અને ધર્મ-પ્રચારક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિઓની તેમ જ એવા અનેક વિષયોની બાબતમાં તેનાં શાસનો પુષ્કળ માહિતી આપણને પૂરી પાડે છે. અશોકની બાબતમાં વધારેમાં વધારે જ્ઞાન આપી શકે તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્વીકારી શકાય તેવી માહિતી મેળવવી હોય તો તો એ શાસનોની તપાસ સંભાળપૂર્વક કરી હોય તો પણ બસ છે.

‘પિયદસિ’ (એટલે કે, ‘પ્રિયદર્શિન’) તરીકે પોતાની જાતને ઓળખાવનાર રાજાનાં એ શાસનો છે, એ વાત એ શાસનોનો અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે. આજથી આશરે પોણેસો વર્ષના પહેલાં જેઠમ્સ પ્રિન્સેપ નામક અંગ્રેજ વિદ્વાને એ લેખોને ઊકેલવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતો. બ્રાહ્મી લિપિનો ભેદ ઊકેલવાનું માન એ અંગ્રેજ વિદ્વાનને જ ઘટે છે. એ લેખોને ઊકેલવા જતાં પ્રિન્સેપ સાહેબને ‘પ્રિયદર્શિન’ શબ્દથી ભારે ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થયો. એ ‘પ્રિયદર્શિન’ કોણ હશે ? તે કયા વંશનો હશે ? તે કયા સૈકામાં થઈ ગયો હશે ? એ બધી બાબતોની માહિતી પ્રિન્સેપ સાહેબને ન હતી. પરંતુ સિંહલ-દ્વીપ (સીલોન)માં સરકારી નોંધરી કરતા-અને પાલિ ભાષાના અચ્છા અભ્યાસી-ટર્નર સાહેબે ત્યારપછી તુરત જ સાબીત કર્યું કે, ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘અશોક’ એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. તેમણે એમ બતાવી આપ્યું કે, મૌર્યવંશના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકનું જ બીજું નામ ‘પિયદસિ’ અથવા ‘પિયદસ્સન’ છે, એમ સિંહલદ્વીપના “દીપવંશ” નામક ઇતિહાસસંગ્રહમાં કહ્યું છે. ટર્નર સાહેબના કથનની બાબતમાં હજી સુધી તો કોઈએ શંકા ઊઠાવી નથી. વળી હાલના નિઝામ સરકારના શિક્ષાપુર પ્રાંતમાંના ‘મસ્કિ’ ગામમાંથી અશોકના બે ગોણુ શિલાલેખો પૈકીના પહેલા શિલાલેખની છટ્ટી નકલ છ વર્ષના પહેલાં મળી આવી ત્યારે ટર્નર સાહેબના કથનને પૂરેપૂરી પુષ્ટિ મળી ગઈ; કારણ કે, એ શિલાલેખની પહેલી

જ લીટીમાં અશોકનું નામ યોજ્યેયોજ્યું આપેલું છે. આથી કરીને ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘અશોક’ એક જ વ્યક્તિ છે, અને ઉક્ત લેખોનો લેખક મૌર્યવંશના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર છે, એ ખાતમં હવે કાંઈ પણ શંકાને સ્થાન રહી શકે તેમ નથી.

આમ, આપણા ઉક્ત લેખોનો લેખક ‘અશોક’ નામથી તેમ જ ‘પ્રિયદર્શિન’ નામથી ઓળખાતો હતો, એ આપણે જોઈ ગયા. પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં રાજાનાં અનેક નામ પાડવાનો રિવાજ હતો. રાજાનું પોતાનું ખરું નામ પાડવામાં આવતું, અને તેના ઉપરાંત તેનાં બીજા નામો પણ પડતાં. એ નામો ‘બીરુદ’ કહેવાતાં. ‘પ્રિયદર્શિન’ અશોકનું બીરુદ હોવું જોઈએ; કારણ કે, અશોકની માફક તેના દાદા ચંદ્રગુપ્તને પણ સિંહલદ્વીપના એક ઇતિહાસસંગ્રહમાં ‘પ્રિયદસ્સન’ કહ્યો છે. તેના દાદાનું પોતાનું નામ ‘ચંદ્રગુપ્ત’ હતું, એની ના તો કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. આથી કરીને ‘પ્રિયદર્શન’ કે ‘પ્રિયદર્શિન’ તેનું બીરુદ હોવું જોઈએ. અશોકનું બીરુદ ‘પ્રિયદર્શિન’ હતું, એમ આપણે જાણીએ છીએ; અને તેથી તેના દાદાનું બીરુદ પણ ‘પ્રિયદર્શન’ નહિ હોય પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ હશે. પછીના કાળમાં એ ને એ વંશના દાદા અને પૌત્ર એ ને એ બીરુદ રાખતા, એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ‘પ્રિયદર્શિન’ અને ‘પ્રિયદર્શન’: એ બે શબ્દોને દેખીતી રીતે એક જ અર્થના ગણી લઈને સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહો અશોકને ‘પ્રિયદર્શિન’ કહે છે તેમ જ ‘પ્રિયદર્શન’ પણ કહે છે. ખરું જોતાં, અશોક ‘પ્રિયદર્શન’ તરીકે ઓળખાતો ન હતો, પણ ‘પ્રિયદર્શિન’ તરીકે ઓળખાતો હતો, એવું તેની પોતાની ધર્મલિપિઓ જોતાં જણાય છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, તેના દાદા પણ ‘પ્રિયદર્શન’ ન હતો, પરંતુ ‘પ્રિયદર્શિન’ હતો. ધર્મલિપિઓમાં માત્ર એક જ સ્થળે ‘અશોક’ નામ વાપરવામાં આવેલું છે, અને અન્ય સર્વ સ્થળે ‘પ્રિયદર્શિન’ શબ્દ વપરાયેલો છે : એ બિના કાંઈક

વિચિત્ર છે. પરંતુ ધણુંખરું પોતાનાં ખીરુદોથી જ ઓળખાતા રાજાઓના અનેક દાખલા આપણા જૂના સાહિત્યમાં જોવામાં આંદે છે. દાખલા તરીકે, માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો ત્રીજો ગોવિંદ અત્યાર સુધીના તેના લેખોના દ્વારે ‘અમોઘવર્ષ’ તરીકે જ આપણને જાણીતો છે. જે ધર્મલિપિઓનો વિચાર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેમના લેખકની બાબતમાં આપણને વધારે અનુકૂળતા મળે છે; કારણ કે, નિદાન એક સ્થળે તો તેનું ‘પોતાનું’ નામ ‘અશોક’ આપવામાં આવેલું છે.

પોતાનાં ધણુંખરાં શાસનોમાં અશોક પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા’ તરીકે ઓળખાવે છે. એ તેનું પૂરેપૂરું ખીરુદ છે. પરંતુ કોઈક પ્રસંગે એ વાક્યમાંનાં બે કે ત્રણ પદોને ગલત કરીને એ ખીરુદને ટૂંકાવી નાખવામાં આવેલું જણાય છે. દાખલા તરીકે, અશોક પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદર્શી’ તરીકે અથવા ‘પ્રિયદર્શી રાજા’ તરીકે અથવા ‘દેવાનાં-પ્રિય રાજા’ તરીકે અથવા તો માત્ર ‘દેવાનાં-પ્રિય’ તરીકે પણ ઓળખાવે છે.^૧ અશોકના પૂરેપૂરા ખીરુદનું ખીજું પદ ‘પ્રિયદર્શિન’ છે, અને તેનો વિચાર હમણાં જ આપણે કરી ગયા છીએ. ‘જે સ્નેહભાવથી જીએ છે તે’: એવો એનો અર્થ શબ્દશઃ થાય છે; અને ‘જે દેખાવે પ્રિય છે તે’: એવો તેનો અર્થ છૂટથી કરી શકાય છે. ક્યારે અને શા કારણે તેણે એ ખીરુદ સ્વીકાર્યું હશે, એ આપણે જાણતા નથી; પણ તે પોતાના ખરા નામ તરીકે જ તેના ઉપયોગ લગભગ હંમેશાં કરતો હતો, એટલું તો ચોક્કસ છે. આથી કરીને, આપણે તેનું ભાષાંતર ન કરીએ, અને તેને એમ ને એમ રહેવા દઈએ, એ વધારે સાચું છે. અશોક પોતે ચક્રવર્તી હતો. તેમ છતાં પણ તે પોતાની જાતને માત્ર ‘રાજા’ તરીકે ઓળખાવે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. છૂટાંછૂટાં કે એકસાથે વપરાતાં ભવ્ય ખીરુદો-‘મહારાજ’ અને

‘રાજાધિરાજ’-અશોકના કાળમાં તો વપરાતાં ન હતાં, એમ જણાય છે. અશોક પોતાને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ કહે છે, એ હકીકત તો વળી વિશેષ ધ્યાનમાં લેવાની છે. વ્યાકરણના હાલના અભ્યાસીઓને આથી કરીને હસવું શાથી આવતું હશે, એ સહજ સમજાય તેમ છે. “સિદ્ધાંતકૌમુદી”ના લેખક શ્રીયુત લટ્ટોજ દીક્ષિત અને “અભિધાન-ચિંતામણી”ના લેખક શ્રીયુત હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે તેમ ‘દેવાનાં-પ્રિય’નો અર્થ ‘મૂર્ખ’ અથવા ‘કમઅક્ષર’ થાય છે; અને તેથી કરીને, પોતાની જાતને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ તરીકે ઓળખાવવામાં અશોકનો શો હેતુ રહેલો હશે, એનો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે એ અભ્યાસીઓને વિસ્મયપૂર્વક આવે જ. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, હાલમાં એ શબ્દનો હીન અર્થ થાય છે; પણ શરૂઆતમાં-ખાસ કરીને અશોકના સમયમાં-તો તેનો તેવો અર્થ થતો ન હતો. પતંજલિએ તો ‘ભવત્’ના તથા ‘દોર્ઘાચુસ્ત્’ના અને ‘આયુષ્મત્’ના અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ. આથી એમ જણાય છે કે, સન્માનકારક શબ્દોની માફક ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ પણ શુભ સંબોધન તરીકે વપરાતો હતો. અશોકના ચૈદ્ર મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીનો આઠમો શિક્ષાલેખ આપણે તપાસ્યું તો આપણને જણાશે કે, કેટલીક નકલોમાં જ્યાં ‘દેવાનાં પ્રિય’ શબ્દ છે ત્યાં ખીજી નકલોમાં ‘રાજાનો’ શબ્દ છે. આનો અર્થ એ થયો કે, રાજાઓને ઉદ્દેશીને શુભ સંબોધનના અર્થમાં ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ વપરાતો હતો. ખરું જોતાં, અશોકના સમકાલીન સિંહલરાજ તિસ્સને ‘દેવાનાં-પ્રિય’ નામક ખીરુદ લગાડેલું “દીપવંશ”માં જોવામાં આવે છે. ૧ વણુંખરું એ જ ખીરુદ એ રાજાને માટે એ ગ્રંથમાં વપરાયેલું છે. શિક્ષાલેખો પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. દાખલા તરીકે, નાગાર્જુનીના પર્વતની ગુફામાંના ગુફાલેખોમાં^૨ અશોકના પૌત્ર તરીકે ઓળખાતા

૧ ૧૨, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૫ વગેરે.

૨ ઇ. ઝે., ૨૦, ૩૬૪ અને આગળ.

દશરથ રાજાને માટે ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ વપરાયેલો છે. તે જ પ્રમાણે સિંહલદ્વીપમાંથી મળી આવેલા કોઇ એક શિલાલેખમાં બીજા રાજાઓના ઉપરાંત વંકનાસક-તિસ્સને માટે તેમ જ ગજબાહુક-ગામિનીને માટે અને મહલ્લક નાગને માટે આ બીરુદ વપરાયેલું છે. ^૧ આમ, ખ્રિસ્તી શક શરૂ થયો તેના પહેલાં શુભ સંબોધન કે સન્માનદર્શક વચન તરીકે ‘દેવાનાં-પ્રિય’ શબ્દ માત્ર રાજાઓને ઉદ્દેશીને વપરાતો હતો. રાજાઓને દેવોનું સંરક્ષણ હોય છે, એ માન્યતા દર્શાવવાને ઉક્ત શબ્દ ઘણું દરીને વપરાતો હતો. આથી કરીને, ‘દેવોને પ્રિય’ અથવા ‘દેવોને લાડકો’ એવું એ શબ્દનું ભાષાંતર આપણે દરીએ તો ચાલે. આ રીતે, ‘દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા’ : એ અશોકનું પૂરેપૂરું રાજબીરુદ થયું.

‘દેવાનાં-પ્રિયો પિયદસિ રાજા एवं આહ’ (‘દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે’), એ વાક્યથી અશોકની ઘણી-ખરી ધર્મવિધિઓની શરૂઆત થાય છે. ડેરિયસથી માંડીને આર્ટે-ઝર્સીસ આકસ સુધીના એકાદશ રાજાઓનાં રાજશાસનોની શરૂઆત જે વાક્યથી થતી તે વાક્યની સાથે આ વાક્યની તુલના મોં. સેનાર્ત સાહેબે દરી છે તે યોગ્ય જ છે. ^૨ એનો એક દાખલો તો આ રહ્યો :—‘થાતિય દારયવૌશ ક્ષયાથિય’ (‘ડેરિયસ રાજા આમ કહે છે’). આ બન્ને પ્રસંગે સંબોધનની શરૂઆતમાં ત્રીજા પુરુષવાળું વાક્ય વપરાયેલું છે. વળી, એટલું પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે, એ વાક્યની પછી તુરત જ પહેલા પુરુષવાળું વાક્ય વપરાયેલું છે. અશોકે અનુકરણ કરીને ધરાનની આ રૂઢિનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એમ તો અલખત કોઇથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, રાજશાસનખાતા- (રાયક્ષ ચૈન્સરી)ની લેખપદ્ધતિ (પ્રોટોકોલ)ના અનુસારે આ પણ

૧ એ. ડી. ૧, ૬૦

૨ ઇ. એ. ૨૦, ૨૫૫-૨૫૬

એક લેખ હતો, એવી નોંધ ટ્રાસ્ટિયટ્સ “અર્થશાસ્ત્ર”માં કરેલી છે; અને તેથી, એ રૂઢિ અશોકના પહેલાંના કાળમાં પ્રચલિત હતી, એમ સાબીત થાય છે.^૧ તેમ છતાં પણ, ક્રાંસનો એ વિદ્વાન માને છે તેમ આપણે પણ એટલું તો જરૂર માની શકીએ કે, હિંદુઓએ મૂળ ધરાની લેખપદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય-કોણના ઉપર એકીમેનિયન લોકોએ ચઢાઇ કરીને પોતાનું રાજ-તંત્ર સ્થાપ્યું તેને લઇને તેવી રૂઢિનો સ્વીકાર થયો હતો, એમ પણ આપણે માની શકીએ.

અશોક પોતાનાં શાસનોમાં જ્યાં જ્યાં સાત્ર આપે છે ત્યાં ત્યાં પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને વર્ષોની ગણતરી કરે છે. અશોક પોતે ગાદીએ એકો ત્યારપછી ચાર વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવી સિંહલદ્વીપની દંતકથાને વિદ્વાનોએ આના પરિણામમાં ખરી માની લાધી છે. પરંતુ એ દંતકથા તો આપણને એમ પણ કહે છે કે, પોતાનો આપ મરી ગયો ત્યારપછી અશોકે પોતાના નવ્વાણું ભાઇઓની કતલ કરીને ગાદી પચાવી પાડી હતી અને પોતાના સૌથી નાના ભાઇ તિષ્યને જ જીવતો રહેવા દીધો હતો. પણ અશોકની ધર્મલિપિઓ આ દંતકથાને ખોટી પાડે છે; કારણ કે, એ લેખોમાં તો તેના માત્ર એક જ ભાઇનો ઉલ્લેખ નથી, પણ અંતેક ભાઇઓનો ઉલ્લેખ છે; અને એ બધા ભાઇઓ તેના પાટનગર— (પાટલિપુત્ર)માં રહેતા હતા એટલું જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યમાંનાં બીજાં શહેરોમાં પણ રહેતા હતા. આ દંતકથાના આ ભાગને આપણે કબૂલ રાખતા નથી તો પછી, અશોકે ગાદી પચાવી પાડી ત્યાર-પછી ચાર વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવું એ જ દંત-કથાના જે ભાગમાં કહ્યું છે તે ભાગને આપણે શા માટે વગળી રહેવું નેહ્યું? ખરું જોતાં તો, અશોક પોતાના રાજકાળના અમુક બનાવો પોતાના રાજ્યાભિષેકની પછી અમુક વર્ષે બનેલા હોવાનું જણાવે

છે તેના ઉપરથી ‘ અશોક ગાદીએ બેઠો અને તેનો રાજ્યાભિષેક થયો, એ બે બનાવની વચ્ચે અમુક વર્ષનો ગાળો પડ્યો હતો ’ એવું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે, એ જ સમજી શકાતું નથી. નાગાર્જુનીના પર્વતની શુદ્ધમાં ત્રણ લેખો છે તેમનો વિચાર આ દૃષ્ટિએ કરવા જેવો છે. અશોકના પૌત્ર દશરથના રાજ્યાભિષેકની સાક્ષી પછીની જ સાક્ષી એ લેખો છે. એ લેખોની સાક્ષ આપતાં દશરથના રાજ્યાભિષેકનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે તેથી, ‘ જે વર્ષે દશરથ ગાદીએ બેઠો તે જ વર્ષે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો ન હતો, પણ એ બે બનાવોની વચ્ચે અમુક વર્ષનો ગાળો પડ્યો હતો ’ એવું અનુમાન આપણે કરી શકીએ ખરા ? આથી કરીને, અશોક ગાદીએ બેઠો ત્યારપછી ચારેક વર્ષો વીત્યાં ત્યારે જ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો, એવું માની લેવાને કાંઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી.

પોતાના રાજ્યાભિષેકનો વાર્ષિક ઉત્સવ બિજવવાની વેળાએ કેદીઓને છૂટા કરવાનો રિવાજ અશોકે રાખ્યો હતો, એમ જણાય છે. તેના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો પૈકીનો પાંચમો સ્તંભલેખ બેતાં આવું અનુમાન થઈ શકે છે. એ લેખના અંતભાગમાં તેણે કહ્યું છે કે, “ મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષો વીત્યાં તે સમયમાં મેં પચીસ વેળાએ બંધનમોક્ષ કર્યા છે.” છવીસ વર્ષમાં પચીસ વેળાએ કેદીઓને છૂટા કરવામાં આવેલા તેથી એવો નિર્ણય કરી શકાય છે કે, એ લેખ લખાયો હતો ત્યારે અશોકના રાજકાળનું ‘ છવીસમું ’ વર્ષ પૂરું થયું ન હતું, પણ ચાલતું હતું. આથી એમ સાબીત થાય છે કે, પોતાના જીવનના પ્રસંગોને લગતાં જે વર્ષો અશોકે જણાવ્યાં છે તે તેના રાજકાળનાં ચાલૂ વર્ષો છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ તે તેના રાજકાળનાં ગત વર્ષો નથી.

કૌટિલ્ય પોતાના “ અર્થશાસ્ત્ર ” માં જણાવે છે કે, અમુક દિવસોએ પ્રાણીના ગર્ભનો નાશ ન કરવો, અથવા તો તેને સુન્તી ન કરાવવી, એવી મના રાખીએ કરવી બેઠાં. રાજના અને દેશના.

નક્ષત્રના દિવસોનો સમાવેશ એ દિવસોમાં કૌટિલ્યે કર્યો છે. સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો પૈકીના પાંચમા સ્તંભલેખમાં અશોકે સુન્નીની અને પ્રાણીના શરીરના ઉપર ચિહ્ન પાડવાની આજ્ઞાતો ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને કયા કયા દિવસોએ તેમ કરવાનો નિષેધ તેણે કરેલો છે તે પણ તેમાં તેણે જણાવેલું છે. એમાંના ઘણાખરા દિવસો કૌટિલ્યે જણાવેલા દિવસોને મળતા આવે છે, એ નવાઇભરેલી બિના છે. વળી, ખાસ ધ્યાનમાં રાખરા જેવું તો એ છે કે, તેણે માત્ર બે જ નક્ષત્રદિન-તિથિ અને પુનર્વસુ-એમાં ગણાવ્યા છે. તે પૈકીનો એક નક્ષત્રદિન ધણું કરીને રાજાનો નક્ષત્રદિન હતો, અને બીજો નક્ષત્રદિન ધણું કરીને દેશનો નક્ષત્રદિન હતો. આમ છે તો પછી એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે, તે પૈકીનું કયું નક્ષત્ર રાજાનું હશે, અને કયું નક્ષત્ર દેશનું હશે ? એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખોમાં (કલિંગના અલગ શિલાલેખોમાં) પણ તિથિ-નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. તાજેતરમાં જીતી લીધેલા કલિંગ પ્રાંતના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને અને તેમના માર્ગદર્શક તરીકે જ આ લેખો અશોકે કાતરાવેલા હતા. તેમના લાભને માટે દર તિથિ-નક્ષત્રદિને એ લેખોનું વાચન કરવું, એવો હુકમ તેમાં અશોકે કરેલો છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે બે નક્ષત્રો પૈકીના પુનર્વસુ નક્ષત્રના કરતાં તિથિ નક્ષત્રને અશોક વધારે મહત્ત્વ આપતો હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે નક્ષત્રોની યાદીમાં તિથિ-નક્ષત્રને પુનર્વસુ-નક્ષત્રની પછી ગણાવવામાં આવે છે તો પણ, અશોકના પાંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં એક સ્થળે નહિ પણ બે સ્થળે તિથિ-નક્ષત્રને પુનર્વસુ-નક્ષત્રના પહેલાં ગણાવવામાં આવેલું છે. આમ તિથિ-નક્ષત્રને ધણું મહત્ત્વ અપાતું હોવાથી, તે રાજાનું નક્ષત્ર હોવું જોઈએ, એવો નિર્ણય કરતાં કાંઈ હરકત આવે તેમ નથી. આ અનુમાન ખરું હોય તો દેશનું નક્ષત્ર પુનર્વસુ હશે. અહીં, ‘દેશ’ એટલે ‘મગધદેશ’, એમ સમજવાનું છે : એવું શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર કહે છે.

અશોકની ધર્મલિપિઓનો સંબંધ ધર્મની સાથે રહેલો છે એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેણે જે ઉપાયો યોજેલા તે ઉપાયોની સાથે પણ રહેલો છે. આથી કરીને, અશોક બૌદ્ધપંથી બન્યો તેના પછીના તેના જીવનના અને તેની કારકીર્દિના સંબંધમાં એ ધર્મલિપિઓ ઘણું જાણવા જેવું આપણને જણાવે છે. અશોકના શરૂઆતના ગૃહજીવનના અને જાહેર જીવનના સંબંધમાં એ ધર્મલિપિ જે થોડીક માહિતી આપણને પૂરી પાડે છે તેનો વિચાર આપણે અહીં કરશું. અશોકના રાજકાળના તેરમા વર્ષ સુધી તેનાં કેટલાંક ભાષ્યબહેન જીવતાં હતાં, અને તેઓ પાટલિપુત્રમાં નેમ જ સામ્રાજ્યમાંનાં બીજાં શહેરોમાં પણ રહેતાં હતાં, એ હકીકત આપણે ઉપર વાંચી ગયા. અશોકનો ‘અવરોધન’ (ઝનાતો) પણ બેશક હતો જ. તેને કેટલી રાણીઓ હતી, એ આપણે જાણતા નથી. પણ તેને નિદાન બે રાણીઓ તો હતી જ; કારણ કે, પોતાની એક ધર્મલિપિમાં પોતાની બીજી રાણીનો ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે. એ રાણીને ‘બીજી રાણી’ કહેવામાં આવી છે, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, તેના કાળમાં રાણીઓનો અનુક્રમ નક્કી થયેલો હતો. એ બીજી રાણીનું નામ ‘કારુવાટ્ટી’ હતું, અને તે રાણીથી અશોકને થયેલા પુત્રનું નામ ‘તીવર’ હતું. એ રાણી ખુશી થઈને જે કાંઈ દાન કરે તેનું પુણ્ય એ રાણીને મળે, એ બાબતની ખાત્રી આપવાના હેતુથી એ શિલાલેખ અશોકે કાતરાબો હતો. સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે પોતે કહ્યું છે તેમ, દાન કરવાની બાબતમાં રાજકુટુંબનાં માણસોને સમજાવવાના હેતુથી અને એ દાનોની વ્યવસ્થા બરાબર રીતે થાય તેટલા માટે કેટલાક અધિકારીઓને તેણે નીમેલા હતા. અહીં અશોકે પોતાના રાજકુટુંબનાં કયાં માણસોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ તપાસવું રસભર્યું થઈ પડશે. અલગત, પ્રથમ તો તે પોતાની જાતનો અને પોતાની રાણીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ પોતાની રાણીઓનો

ઉલ્લેખ કરીને પછી તુરત જ તે પોતાના ‘અવરોધન’નો (ઝનાનાનો) ઉલ્લેખ કરે છે. તે પોતે કહે છે તેમ, એ ‘અવરોધન’-માંનાં (ઝનાનામાંનાં) માણસો પાટનગરમાં વસતાં હતાં એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રાંતોમાં પણ વસતાં હતાં. જે કોઈ વાયક એ લેખને કાળજીપૂર્વક વાંચશે તેને એટલું તો તુરત જ જણાઈ આવશે કે, અશોકના ‘અવરોધન’માં (ઝનાનામાં) માત્ર તેની રાણીઓ જ ન હતી. આમ છે તો પછી સવાલ એ થાય છે કે, તેમાં બીજી કયી સ્ત્રીઓ હશે, વાઝ ? અશોકનાં સગાંસંબંધીઓની સ્ત્રીઓ તો તેમાં ન જ હોઈ શકે; કારણ કે, તે સ્ત્રીઓને ‘અવરોધન’ (ઝનાનો) શબ્દ લાગૂ પાડી ન શકાય. તો પછી તે અશોકની રખાતો હશે ? આ બાબતમાં કાંઈ ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, અશોકના ‘અવરોધન’ માં (ઝનાનામાં) તેની રાણીઓ હતી એટલું જ નહિ, પણ ઊતરતા દરજ્જાની પડકેનશીન સ્ત્રીઓ પણ હતી. અશોકના સંબંધમાં સિંહલદ્વીપમાં જે દંતકથા પ્રચલિત છે તે આના સંબંધમાં અહીં યાદ આવી જાય છે. એ દંતકથામાં એમ કહ્યું છે કે, અશોકનો પિતા જીવતો હતો તે વખતે અશોક ઉજ્જયિનીનો મહામાત્ર હતો ત્યારે તેણે ‘સેટ્ઠિ’ (શેક) ની ઝાતિની કોઈ સ્ત્રીની સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. હાલના ભિલ્સાની પાસેના હાલના બેસનગર (પ્રાચીન વિદિશાનગર)માં એ સ્ત્રી રહેતી હતી. અશોકે ગાદી પચાવી પાડી અને એ સ્ત્રીથી પોતાને થએલાં છોકરાંને તે પોતાના પાટનગરમાં પોતાની સાથે તેડતો ગયો ત્યારે પણ એ સ્ત્રી તો વિદિશાનગરમાં જ રહેતી હતી. અશોકની રાણીઓના ઉપરાંત રખાતો પણ હતી; અને તેનો બધો જ ‘અવરોધન’ (ઝનાનો) પાટલિપુત્રમાં ન હતો, પણ તેમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્રાંતોમાં પણ રહેતી હતી : એવું જે અનુમાન અશોકના ઉપર્યુક્ત સ્તંભલેખની ઉપરથી બાંધી શકાય છે તેને ઉપલ્લી દંતકથાથી પુષ્ટિ મળે છે. એ જ સ્તંભલેખમાં રાજકુટુંબનાં દાનોની

વ્યવસ્થા કરવાના સંબંધમાં વધારામાં અશોકે પોતાના પુત્રોનો અને બીજા દેવીકુમારોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આમ તેણે દેવીકુમારોથી રાજકુમારોને જૂદા ગણ્યા છે. એ દેવીકુમારો કાણ હશે? ઘણું દરીને અશોક પોતાની દેવી(રાણી)ના પુત્રોની વાત અહીં નથી કરતો. પણ પોતાના પિતાની દેવી(રાણી)ના-પોતાની માતાના-પુત્રોનો (પોતાના સાવકા ભાઈઓનો) ઉલ્લેખ કરે છે. અશોકને કેટલા પુત્રો હતા, એ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ, તેને નિદાન ચાર પુત્રો હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે, બનતાં સુધી તો પોતાના પુત્રોને જ રાજા પોતાના પ્રાંતોના મહામાત્રો તરીકે નીમતો. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં આવા રાજકુમારોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તક્ષશિલા, ઉનજપિની, સુવર્ણગિરિ, અને તોસલિ : એ ચાર સ્થળો પૈકીના દરેક સ્થળે અશોકનો એકેક રાજકુમાર મહામાત્ર તરીકે નીમાયો હતો. આ સ્થળોની ઝાળખાણ આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરી લેશું. અહીં તો આપણે એટલી નોંધ લેશું કે, અશોકને નિદાન ચાર પુત્રો તો હતા. ટૂંકામાં કહીએ તો, અશોકનું કુટુંબ બહુ મોટું હતું. તેને અનેક ભાઈબહેન હતાં, અને તેઓ પાટલિપુત્રમાં તેમ જ બહારના પ્રાંતોમાં રહેતાં હતાં. તે પૈકીના કેટલાક ભાઈઓ તો અશોકના સંગા ભાઈઓ જ હતા; પણ બીજા કેટલાક ભાઈઓ તો વિવિધ માતાઓથી અશોકના બાપને થયેલા હોષ્ટ અશોકના સાવકા ભાઈઓ થતા હતા. પાટનગરમાં તેમ જ પ્રાંતોમાં અશોકનો ‘અવરોધન’ (ઝનાનો) હતો. તેમાં તેની રાણીઓ રહેતી એટલું જ નહિ પણ બીજા જે સ્ત્રીઓની સાથે તેને સંબંધ હતો તે સ્ત્રીઓ પણ રહેતી. તેને નિદાન બે રાણીઓ હતી. તે પૈકીની એક રાણીનું નામ ‘કાર્વકી’ હતું. અશોકને નિદાન ચાર પુત્રો હતા. કાર્વકીનો પુત્ર ‘તીવર’ તેના ચાર પુત્રો પૈકીનો એક પુત્ર હતો કે કેમ, એ નક્કી કરી શકાય તેમ નથી.

અશોકના ગૃહજીવનની બાબતમાં આપણને કંઈ જ માહિતી નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. એની ધર્મલિપિઓ એ બાબતની

કાંઈ જ માહિતી આપતી નથી. તેમ છતાં પણ તેના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના છઠ્ઠા શિક્ષાલેખમાંનો થોડોક ભાગ મહત્વનો છે. સર્વત્ર અને સર્વ પ્રસંગે તે લોકોનાં કામ કરતો, એનું વર્ણન એમાં અશોકે કરેલું છે. તેના પહેલાં ચમ્પ ગએલા કોઈ પણ રાજ્યએ જેવું કામ કર્યું ન હતું તેવું કામ સર્વત્ર અને સર્વ પ્રસંગે કરવાનો પ્રબંધ તેણે ચોતે કરેલો, એમ એ શિક્ષાલેખમાં અશોકે જણાવ્યું છે. જે સ્થળે અશોક પોતે પ્રથમ પોતાનો વખત નાહક ગાળતો અને પછીથી જે સ્થળે તે પોતે લોકોનાં કામ કરતો તે સ્થળોનાં નામ સ્વાભાવિક રીતે તેણે એમાં જણાવ્યાં છે. તે કહે છે કે, “આથી મેં આમ કર્યું છે:—હું ભોજન કરતો હોઉં કે જનાનામાં હોઉં, શયનગૃહમાં હોઉં કે દરબારી ઘોડારમાં હોઉં, ઘોડે બેઠો હોઉં કે ઉદ્યાનમાં હોઉં ત્યારે પણ સમાચાર આપનારા લોકોએ લોકોનાં કામથી મને વાકેફ કરવો.” આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોક કામથી પરવારી રહેતો અને નિદ્રાધીન પણ ન થતો ત્યારે તે પોતાના પાટનગરમાં કાં તો ભોજનગૃહમાં ભોજન લેવાતો અથવા તો જનાનામાંની સ્ત્રીઓની સાથે મેળ કરતો અથવા તો આરામગૃહમાં ગોષ્ઠિવિનોદ કરતો અથવા તો દરબારી ઘોડાઓની સંભાળ લેતો અથવા તો ઘોડે બેસીને સહેલ કરતો અથવા તો ખગીયામાં બેસીને મજ્જ માણતો. આ સર્વ બાબતોમાં તેનો શોખ કેવા પ્રકારનો હતો, એની કશી માહિતી આપણને મળતી નથી. પણ તેને કેવા પ્રકારનું ભોજન લાવતું, એ તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. જીવંત પ્રાણીઓનો વધ થતો અટકાવવાની બાબતમાં તે પોતે સખ્ત પગલાં ભરી રહ્યો હતો. તેમ છતાં પણ પોતાના દરબારી રસોડાની બાબતમાં તેણે કેટલાક અપવાદ કર્યા હતા. પોતાના ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો પૈકીના પહેલા શિક્ષાલેખમાં તે કહે છે કે, “પરંતુ હવે આ ધર્મલિપિ લખાઈ ત્યારે સુપાર્થે માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ હણાતાં હતાં—એ મોર અને એક હરણ; પરંતુ એ હરણ પણ નિયમિત રીતે હણાતું નહિ.

પછીથી આ ત્રણ પ્રાણીઓને પણ હણવામાં આવશે નહિ.” અહીં અશોકે એટલું તો કબૂલ કર્યું છે કે, ખીજાં બધાં પ્રાણીઓને વધ તેણે પોતે બંધ કરાવ્યો હતો તો પણ તેના પોતાના ભોજનના કામે મોરનો અને હરણનો વધ કરવાની છૂટ તેણે આપી હતી. આ પ્રાણીઓનું માંસ તેને ભાવતું હશે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. વળી એ બે જાતનાં પ્રાણીઓ પૈકી ઘણુંખરું હરણનો વધ થવા દેવામાં આવતો ન હતો તેથી એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, તેને મોરની જાતનાં પ્રાણીઓનું માંસ બહુ ભાવતું હોતું જોઈએ. “સંયુત્ત-નિઝાય” ને લગતા પોતાના લાખ્યમાં બુદ્ધધોષે જે કહ્યું છે તે આના સંબંધમાં અહીં નોંધવા જેવું છે. બુદ્ધધોષ કહે છે કે, “સરહદની પાસેના પ્રાંતોના લોકોને ગંડુપાદ બહુ ભાવે છે; પણ મધ્યદેશના લોકોને એમની સૂગ ચઢે છે.”^૧ આવું હોઈને, મધ્યદેશનો રહીશ અશોક મોરનું માંસ ખાવાનું લાંબા કાળ સુધી મુકી દઈ ન શક્યો, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. તેમ છતાં પણ, પોતાના ઉક્ત લેખમાં તેણે વચન આપ્યું છે તેમ, પાછળથી તેટલું માંસ પણ ત્યજી દઈને તે શુદ્ધ શાકાહારી બન્યો હશે જ. એ બાબતમાં શંકા રાખવાની જરૂર રહેતી નથી.

પોતાના ખીજા એક લેખમાં અશોકે પોતાના ગૃહજીવનની થોડીક ઝાંખી આપણને કરાવી છે. પોતાના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના આઠમા શિલાલેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, ઘણાં વર્ષોથી રાજાઓ વિહારયાત્રાએ નીકળી પડતા, અને ત્યાં સિકાર તથા એવા જ ખીજા આનંદોત્સવ થતા; પરંતુ પોતાનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી માંડીને દસમા વર્ષે તેણે પોતે સંબોધિની (જે સ્થળે બુદ્ધ ભગવાનને જ્ઞાન થયું હતું તે સ્થળની) મુલાકાત લીધી ત્યારથી એ વિહાર-યાત્રાઓના બદલામાં ધર્મયાત્રાઓની યોજના કરી હતી. અહીં અશોકે આપણને એમ કહેવા માગે છે કે, ખીજા બધા રાજાઓની માફક તે પોતે પણ પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને દસમા વર્ષે

૧. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં સિંહલદ્વીપમાં થેર (વમવબુદ્ધ)એ પ્રકટ કરેલા બુદ્ધ-ધોષકૃત “સારસ્થપ્યકાસિના” પૃ. ૧૦૪ તથા આગળ.

સુધી તો વિહારયાત્રાએ જતો, અને ત્યાં અનેક પ્રકારના આનંદોત્સવ તે ઝીજવતો; અને તેમાં મુખ્ય ઉત્સવ તો શિકારનો હતો. ઉક્ત વિહારયાત્રાની બાબતમાં આપણે કાંઈ પણ ખ્યાલ બાંધી શકતા નથી; કારણ કે, અશોકે પોતે તેની કાંઈ વિગતો આપી નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન સાહિત્યના કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી પણ એ બાબતની હકીકત આપણને મળી આવતી નથી. તેમ છતાં પણ “મહાભારત”ના આશ્રમવાસિકપર્વમાં વિહારયાત્રાનો ઉલ્લેખ કરેલો જેવામાં આવે છે. પોતાના સો પુત્રોના મરણથી ધૃતરાષ્ટ્રને જે ભારે શોક થયો હતો તેનું વિસ્મરણ કરાવવાના હેતુથી યુધિષ્ઠિરે એવી વિહારયાત્રા નિયોજી હતી, એમ જણાય છે. એવી વિહારયાત્રામાં શું શું થતું, એની વિગત એ પર્વમાંના માત્ર એક જ શ્લોકમાં આપેલી છે. એ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “આરલિકો (જાદુગરો ?) તથા મુખ્ય રસોષ્યાઓ અને રાગ તથા શાકવ ગાનારા ગવૈયાઓ શહેરમાં રાજ ઘટરાષ્ટ્રની તહેનાતમાં રહેતા તેમ ત્યાં પણ રહેતા.” ૧ એ રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની વિહારયાત્રા દરમ્યાન સંગીત થતું, પકવાનનાં ભોજન થતાં અને જાદુગરોના ખેલો પણ થતા. અહીં શિકારનો ઉલ્લેખ થએલો નથી; કારણ કે, ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો તેથી શિકારમાં રસ ન લઈ શકે, એ દેખીતું છે. પરંતુ વિહારયાત્રાનો ઉલ્લેખ કરતાં અશોક માત્ર શિકારની જ વાત કરે છે, પણ ખીજા વિહારોની બાબતમાં કાંઈ કહેતો જ નથી; અને તેથી કરીને એમ જણાય છે કે, તેના કાળમાં વિહારયાત્રાના કાર્યક્રમમાં શિકારને મહત્ત્વનું સ્થાન અપાતું હતું. ખરું જોતાં, રાજાઓ શિકારમાં એટલા બધા રમ્યાપર્યા રહેતા કે, હિંદુ-રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો લખનારા કેટલાક પ્રાચીન વિદ્વાનોએ શિકારને દુર્ગુણ માન્યો છે; અને ‘શિકાર ન કરવો’ એવો ઉપદેશ પણ તેમણે આપેલો છે. દાખલા તરીકે, ‘પિશુન’ નામક વિદ્વાન લેખક શિકારને વખોડી કાઢે છે; કારણ કે, તેના પરિણામમાં લૂટારાઓનો અને દુશ્મનોનો

તથા જંગલી પ્રાણીઓનો અને દાવાનળનો ભય ઊભો થાય છે તેમ જ ઠાકર ખાવાની ખીક રહે છે અને ચતુર્દિશાનો ભેદ ધ્યાનમાં રહી શકતો નથી, વગેરે વગેરે.^૧ એની વિરુદ્ધ જામને કૌટિલ્ય તો શિકારની ખાસ લલામણુ કરે છે; કારણ કે, તે કહે છે તેમ, શિકાર-થી કસરત મળે છે અને ચરખી તથા પિત્ત કમી થાય છે. તથા સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓની સામે નિશાન તાકવાની કળા આવડે છે તેમ જ પ્રાણીઓના મનનું જ્ઞાન થાય છે અને તેઓ ખીજવાય ત્યારે સદાસર્વદા હરફર કર્યા કરે છે તેનું જ્ઞાન પણ થાય છે. કલિદાસ કવિએ પોતાના “શાકુંતલ” નાટકના ખીજ અંકમાં દુષ્યંતના મુખે શિકારની પ્રશંસા કરાવીને ઉપલા કાયદાઓ ગણાવ્યા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. એ મહાકવિએ પોતાના એ નાટકના પહેલા એ અંકમાં શિકારનું અન્ધું ચિત્ર આપણી સામે ખંડુ કરી આપેલું છે. અશોકના લગભગ સમકાલીન મેગાસ્થેનીસે પણ દરબારી શિકારનું વર્ણન કરેલું છે. તે કહે છે તેમ, રાજા પોતાના રાજમહેલને છોડીને બહાર નીકળી પડે છે તેમાં તેના મુખ્ય હેતુ તો “શિકારે જવું, એ છે. એ કામે તે દાડ પીને મસ્ત બનેલા ઇસમના જેવો બની જાય છે. એની આસપાસ અનેક સ્ત્રીઓ ટોળે વળે છે, અને એમની બહારની બાજુએ લાલા ધરાવતાં પુરુષો ગોઠવાઈ જાય છે. રસ્તાની બન્ને બાજુએ દોરડાં બાંધી લેવામાં આવે છે, અને એ દોરડાંની અંદર થઈને ચાલનાર પુરુષ કે સ્ત્રી મરણનું જ શરણુ લે છે. સ્વારીની શરૂઆતમાં ઢાલ અને ધંટ વગાડતા લોકો ચાલે છે. રાજા બંધિયાર જગ્યામાં શિકાર કરે છે. માંચડાની ઉપર ચઢીને તે તીર મારે છે. તેની બાજુમાં એ સ્ત્રીઓ સશસ્ત્ર ઊભી રહી છે. તે ખુદ્દામાં શિકાર કરે છે તો હાથીની પીઠની ઉપર બેસી રહીને તે તીર મારે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ રથમાં બેઠી હોય છે તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ઘોડે બેઠી હોય છે, અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો હાથીની ઉપર

પણ એઠેલી હોય છે; અને તેઓ જાણે કાંઈ લડાઈ કરવાને જતી હોય તેમ બધી જાતનાં હથિયારોથી સજ્જ થએલી હોય છે.” ૧
 “શાકુંતલ” નાટકમાં પણ દુષ્યંતના શિકારને કાંઈ ચઢાઈ તરીકે જ વર્ણવેલો છે; અને પોતાના હાથમાં કામઠાં રાખીને સજ્જ થએલી યવન સ્ત્રીઓ રાજાની તહેનાતમાં રહેતી હતી, એમ પણ એ નાટકમાં જણાવેલું છે. પોતાના સમકાલીન કે પુરોગામી રાજાઓની માફક અશોક પણ પોતાના યૌવનકાળમાં આવા વિહારમાં આનંદ માનતો હશે, એમ સારી પેઠે કદપી.શકાય છે. પરંતુ પ્રાણીના જીવની પવિત્રતાએ પાછળથી એના મનની ઉપર એટલી બધી અસર કરી હતી કે, જેનાથી નિર્દયતા કે જીવની હિંસા થવા પામે એવા કાંઈ પણ આનંદોત્સવમાં તે ભાગ લેતો નહિ.

અશોક પોતે બૌદ્ધપંથનો ચુસ્ત ધર્મોપદેશક બન્યો તેના પહેલાં રાજા તરીકે તે કેવો હતો, એ જોવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. રાજા તરીકેના તેના જીવનની કાંઈ જ ખબર આપણને નથી. માત્ર તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના પહેલા શિલાલેખોમાં એ બાબતની કાંઈક ઝાંખી આપણને થાય છે. તેના આધારે એમ જણાય છે કે, બીજા બધા રાજાઓની માફક અશોકને પણ પોતાની પ્રજાને જમાડવાની અને આનંદ કરાવવાની ટેવ હતી. પ્રજાને ખુશી અને સંતોષી રાખવાના હેતુથી અશોક આમ કરતો હોય, એ બનવા-જોગ છે. એણે સર કરેલા જાહેર ઉત્સવો પૈકીનો એક ઉત્સવ ‘સમાજ’ નામથી ઓળખાતો હતો. ‘સમાજ’ ના બે પ્રકાર હતા. એક પ્રકારના સમાજમાં લોકોને પકવાન પીરસવામાં આવતાં હતાં, અને તેમાં માંસને અગ્રસ્થાન મળતું હતું. બીજા પ્રકારના સમાજમાં નાચ થતો અને ગ્રંખીત થતું તથા કુસ્તી થતી તેમ જ એવા બીજા જેલોથી પ્રજાને આનંદ કરાવવામાં આવતો. દેખીતી રીતે પહેલા પ્રકારનો સમાજ પ્રીતિભોજનના જેવો હતો અથવા તો એક જાતનો

રસભોગી મેળો હતો. ખીજા પ્રકારનો સમાજ પ્રજાને આનંદ કરાવવાના હેતુથી ભરવામાં આવતો હતો. આ ખીજા પ્રકારના સમાજને ‘રંગાગાર’ અથવા ‘પ્રેક્ષાગાર’ કહી શકાય. ભેગા થએલા ‘લોકોનો મેળો’ એવો પણ એનો અર્થ કરી શકાય. વ્રાહ્મણસાહિત્યમાં તેમ જ બૌદ્ધસાહિત્યમાં ‘સમાજ’ ના જે દાખલાઓ વર્ણવેલા છે તે બધા એમ સૂચવે છે કે, લોકોને મક્કવાના ખવાડવાં તેમ જ સુંદર દ્રશ્યો બતાવવાં અને મોહક સંગીત સંભળાવવું, એ એવા સમાજોનો મુખ્ય હેતુ હતો. આપણા દેશના પ્રાચીન કાળના રાજાઓને સમાજો ભરવાની ટેવ હતી, એમાં તો કાંઈ જ શંકા નથી; કારણ કે, એના ઘણા દાખલા મોજુદ છે. કટક ગામમાંથી મળી આવેલા હાથીગુફાના શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, કલિંગના રાજા ખારવેલે ઉત્સવો ઊજવીને અને સમાજો ભરીને પોતાના પાટનગરના લોકોને આનંદ કરાવ્યો હતો. દક્ષિણના રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ પણ લગભગ એવું જ ક્યું હતું, એમ નાશિકનો ગુહાલેખ વાંચતાં જણાય છે. કૌટિલ્ય પણ પોતાના “અર્થશાસ્ત્ર” માં કહે છે કે, “પોતાના દેશના કે દેવના સમાજની કે ઉત્સવની કે વિહારની પ્રત્યેના (પ્રજાના) શોખનું અનુકરણ રાજાએ કરવું.”^૧ આ બંને પ્રકારના સમાજો અશોકે ઊજવેલા લાગે છે. પરંતુ તેનો પહેલો મુખ્ય શિલાલેખ વાંચીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, તે ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યો ત્યારે ભાજનમાં પીરસાવાને માટે માંસ મેળવવાના હેતુથી જે સમાજમાં પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો તે સમાજને તેણે નિષિદ્ધ ગણ્યા હતા. ખીજા સમાજોમાં કાંઈ પણ વાંધાભરેલું ન હોવાથી તેવા સમાજો ભરવાની છૂટ તેણે આપી હતી; પણ જાહેર ખેલો કરવાના પ્રકારમાં તેણે થોડો ફેરફાર કર્યો હતો ખરો. જે ખેલોથી પ્રજાને આનંદ મળે તેમ જ તેમનામાં ધર્મ જન્મે અને વિકસે તથા પ્રસરે તે

ખેલો કરાવવાનું તેણે બેશક રાખ્યું હશે. આવાં દશ્યોની ઓળખાણ પછીથી કોઈક પ્રકરણમાં આપણે કરી લેશું.

રાજનીતિના વિચારથી એ જ દિશામાં બીજું એક પગલું ભરવાનું અશોકને સૂઝ્યું હોય, એમ લાગે છે. એ જ શિલાલેખમાં તે કહે છે કે, અગાઉ દરબારી રસોડામાં દરરોજ ઘણાંક-સેંકડો ને હજારો-પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો. “મહાભારત” ના વનપર્વમાં વર્ણવેલા આવા પ્રકારના પ્રસંગને આ પ્રસંગ બહુ જ મળતો આવે છે. વનપર્વમાં કહ્યું છે કે, રતિદેવ રાખના રસોડામાં દરરોજ એ હજાર ટોરોનો અને એ હજાર ગાયોનો વધ કરવામાં આવતો હતો, અને પ્રજને મક્ત માંસ પૂરું પાડીને તેણે અદ્વિતીય ખ્યાતિ મેળવી હતી. આપણા દેશનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં આજે પણ સદાગત માંડવોનો રિવાજ છે. રતિદેવની માફક અશોકે પણ લોકપ્રિય થવાના હેતુથી પોતાની પ્રજને મક્ત માંસ પૂરું પાડવાની પ્રથા પાડી હશે, એમ લાગે છે. પરંતુ તેનો આત્મા જગૃત થયો અને તેણે ધર્મોપદેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી તેણે આ ભયંકર જીવહિંસા એકદમ બંધ કરી દીધી હતી.

અશોકે બૌદ્ધપંથને સ્વીકાર્યો ત્યાં સુધી સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે તે કેવા પ્રકારનો હતો, એ ઉપર આપણે જોઈ ગયા. આ બધી માહિતી સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ તો નથી જ. તેમ છતાં પણ એ બધી માહિતી માત્ર દંતકથા નથી, પણ વિશ્વાસપાત્ર હકીકત છે. તેનું કુટુંબ કેવા પ્રકારનું હતું? તેનો પોતાનો શોખ કેવા પ્રકારનો હતો? તેને શું શું ભાવતું અને ગમતું હતું? રાજ તરીકેના કામમાંથી પરવારીને તે કેવા પ્રકારના વિહારનો ઉપભોગ કરતો હતો? એ બધું આપણે જાણી શકીએ છીએ. વળી, રાજ તરીકે તેણે ક્યાં બીરુદ રાખ્યાં હતાં? રાજ તરીકેની પોતાની કારકીર્દિ કેવી રીતે તેણે શરૂ કરી? લોકોને આનંદ આપીને પોતાના કરી લેવાંની બાબતમાં કેવાં પગલાં તેણે ભર્યાં? એ બધું આપણે જાણી શકીએ છીએ. કેદીઓને

કેદખાનામાંથી છોડી દઈને તે પોતાના રાજ્યાભિષેકનો વાર્ષિક ઉત્સવ નિયમિત રીતે ઊજવતો, એમ આપણે જાણી લીધું છે. તે બૌદ્ધ-પંથી બન્યો તેના પહેલાંની-એટલે કે, પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં તેણે કલિંગ દેશને જીતી લીધો ત્યાં સુધીની-રાજ તરીકેની તેની ઝાળખાણુ આટલી જ આપણને મળી શકે છે. એના રાજકાળના શરૂઆતના સમયમાં કાંઈ બનાવો બનેલા કે નહિ, તેમ જ એવી જ ચઢાઈઓ તેણે કરેલી કે નહિ? એ બાબતની માહિતી આપણને મળી શકતી નથી. તેણે કલિંગ દેશનાં ઉપર વિજય મેળવ્યો, એ જ તેના રાજકાળનો સૌથી પહેલો બનાવ તેની ધર્મશિપિઓમાં નોંધાયેલો છે. વૈતરણી નદીની અને લંગુલિય નદીની વચ્ચે, બંગાળના ઉપસાગરના કાંઠાની પાસે જે ભૂભાગ હતો તે એ કાળનો કલિંગ દેશ હતો, એમ લાગે છે. કલિંગની લડાઈનું અચ્છું વર્ણન પોતાના શિલાલેખમાં અશોકે કરેલું છે. તે કહે છે તેમ, “દોઢ લાખ માણસો પકડાયાં હતાં (અને) એક લાખ માણસો હણાયાં હતાં અને તેનાથી અનેક ગણાં માણસો મરી ગયાં હતાં.” આ આંકડાઓ તો માત્ર કલિંગ દેશને લગતા જ છે. અશોકના પોતાના લશ્કરનાં માણસો માર્યા ગયાં હશે, એની ગણતરી તો આમાં કરેલી નથી. આથી કરીને આપણે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, કલિંગના જેવા નાના પ્રદેશમાં જ એક લાખ માણસો સમરાંગણમાં માર્યા ગયાં હતાં, અને તેનાથી અનેક ગણાં માણસો ધવાવાથી કે ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં, અને દોઢ લાખ માણસો તો કેદી તરીકે પકડાયાં હતાં. કલિંગના જેવા નાનકડા પ્રદેશનો વિચાર આપણે કરીએ તો તો આ આંકડાઓ બેશક ચોંકાવનારા ગણી શકાય. હાલના સમયમાં લડાઈમાં વપરાતાં હથિયારો જેવાં રાક્ષસી અને જીવલેણ હોય છે તેવાં તે જમાનામાં ન હતાં. તેમ છતાં પણ લડાઈ કેટલી ભયાનક નીવડતી હશે, એનો ખ્યાલ આથી આવી શકે છે. કલિંગની લડાઈ થઈ ત્યારપછી તુરત જ

અશોકે બૌદ્ધપંથને સ્વીકાર્યો, અને તે ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યો. એ લગાઇને યાદ કરતાં જ તેને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. તે પોતે કહે છે તેમ, ન જીતાએલા પ્રદેશને જીતવામાં આવે છે તે પ્રસંગે લોકો ધાયલ થાય છે તથા મરે છે તેમ જ કેદી તરીકે પકડાય છે પણ ખરા. અલબત્ત, આ બધું દુઃખદાયક છે. પરંતુ એનાથી વધારે શોકકારક તો એ છે કે, જેઓ મરે છે કે હણાય છે કે કેદી તરીકે પકડાય છે તે પૈકીના અનેક લોકો ધર્મપરાયણ હોય, એ સંભવિત છે; અને તેમના મિત્રો તથા ઓળખીતા લોકો અને તેમનાં સંગાં-સંગંધીઓ પોતે સહીસલામત હોવાથી અને તેમને અતિશય ચાહતાં હોવાથી એ સૌને પણ આવી સ્થિતિમાં દુઃખ થવાનો સંભવ રહે છે. “બધા લોકોના ભાગે આવું આવે છે, અને દેવોને લાડકાએ તેને શોકકારક ગણ્યું છે.” આ શિલાલેખની ભાષામાં અશોકની પોતાની ઊંડી લાગણી દેખા દષ્ટ રહી છે; અને અતિ જૂની એ શિલાઓ પશ્ચાત્તાપ કરનારા આત્માનાં દુઃખ આજે પણ પોકારી રહી છે. આ પશ્ચાત્તાપ હૃદયસ્પર્શી હતો, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. આ શિલાલેખ કાતરાએલો ત્યારે કલિંગ દેશમાં અશોકે ધર્મનું પાલન તથા ધર્મેચ્છકપણું અને ધર્મસૂચના શરૂ કરી દીધાં હતાં. કાંઈ દેશને નવેસર તાબે કરવામાં આવ્યો હોય અને તે અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર સંભાળવાનું અને સુઝેહ જળવવાનું કામ જે અધિકારીઓને સોંપવામાં આવ્યું હોય તેઓ ન્યાયની અને દયાની હદને ઓળંગી જાય, એવો ભય રહે છે. અશોકના અમલદારોએ પણ આવી જાતનું ઉલ્લંઘન કરેલું, એવું જણાય છે; અને અશોકના એક શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે તેમ, અશોકે તેમને ખૂબ ઠપકો આપેલો. વળી, ભવિષ્યમાં આવા પ્રકારનું ઉલ્લંઘન ન થવા પામે, એ હેતુથી અશોકે કેવી જાતનાં પગલાં લીધેલાં : એ પણ તેના એક શિલાલેખમાં જણાવેલું છે. કલિંગની આ લગાઇના અમાનુષીપણાથી અને અન્યાયીપણાથી અશોકનું મન

ઝેટલું બધું ઘેરાઈ ગયું હતું કે, કલિંગ દેશમાં પોતાનો શિલાલેખ કાતરાવવામાં પણ તેને શરમ લાગતી હતી. કલિંગ દેશમાંનાં બે સ્થળોએ તેના શિલાલેખો કાતરાએલા જોવામાં આવે છે. પરંતુ, બીજી બધી જગ્યાએ અશોકની બીજી ધર્મલિપિઓની સાથેસાથે કલિંગના વિજયને લગતો શિલાલેખ પણ કાતરાવવામાં આવેલો છે ત્યારે કલિંગ દેશમાંની ધર્મલિપિઓમાંથી તો એ દેશના વિજયને લગતા શિલાલેખને ખાતલ જ કરવામાં આવેલો છે. ખરેખર, અહીં તો પશ્ચાત્તાપની અને શરમની હદ વળી છે !

અશોકે બીજી કાંઈ પણ ચઢાઈ નહિ કરી હોય, એમ આપણે ચોક્કસપણે માની શકીએ. પરંતુ અશોકે કલિંગ દેશને જીતી લઈને પોતાના અતિ વિસ્તૃત પ્રદેશની સાથે શા હેતુથી જોડી દીધો હતો, એ બાબત તો હંમેશાં અધારામાં જ રહેશે : એમ લાગે છે. અશોકનું સામ્રાજ્ય કેટલું વિસ્તૃત હતું, અને તેની સત્તા કેટલી બધી હતી : એ બીજા પ્રકરણમાં આપણે જોશું.

બીજું પ્રકરણ.

અશોકનું સામ્રાજ્ય અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા.

અશોકના સામ્રાજ્યની સીમાઓ નક્કી કરવાને લગતો તેમ જ જે ભૂભાગના ઉપર તેનો અમલ ચાલતો હતો તે ભૂભાગ નક્કી કરવાને લગતો બનતો પ્રયત્ન આ પ્રકરણમાં આપણે કરશું. તે પોતાનું રાજ્યતંત્ર જે રીતે ચલાવતો તે રીતની તથા તેણે કાંઈ નવા સુધારા દાખલ કર્યા હોય તો તેમની ચર્ચા ત્યારપછી આપણે કરશું. આ બંને બાબતોમાં આપણે મુખ્યત્વે કરીને તેની ધર્મલિપિઓનો જ આધાર લેશું. તેના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો વિચાર

કરતી વેળાએ અંદરના તેમ જ બહારના પૂરાવા આપણે ધ્યાનમાં લેવાના છે. તેની ધર્મલિપિઓ જે સ્થળેથી મળી આવેલી તે સ્થળો બહારનો પૂરાવો પૂરો પાડે છે. તેમાં પણ તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો તો આપણા કામે બહુ જ મહત્ત્વના છે; કારણ કે, આપણા દેશની સઘળી સરહદની પાસેથી તેઓ મળી આવેલા છે. એ લેખોનો વિચાર કરતાં પૂર્વદિશાથી શરૂઆત કરીને આપણે પશ્ચિમદિશાએ જશું. તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની બે નકલો તેના સામ્રાજ્યના અમ્બિકાણુમાંથી-અંગાળના ઉપસાગરની કનેથી-મળી આવી હતી. ઉત્કલ- (ઓરિસ્સા)ના પુરી પ્રાંતમાં ભુવનેશ્વરની દક્ષિણદિશાએ આશરે ચાર ગાઉ દૂર ધવલી (ધૌલી) નામક ગામ છે ત્યાં તે પૈકીની એક નકલ મોજુદ છે. મદ્રાસ ઇલાકાના ગંજમ પ્રાંતમાં યાવગઢ (જૈગઢ) નામક ગામ છે ત્યાં તે પૈકીની બીજી નકલ હયાત છે. આ બંને લેખો નવેસર જીતેલા કલિંગ પ્રાંતમાં કોતરવામાં આવેલા; અને આપણા દેશના અમ્બિકાણુના છેક છેડાએ જ કલિંગ દેશ છે તેથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના સામ્રાજ્યની અમ્બિકાણુની સીમા તરીકે કલિંગ દેશ હોવો જોઈએ. ઉત્તરદિશામાં આગળ ધપતાં આપણને એવું જણાય છે કે, દેહરાદુન પ્રાંતમાંના કાશ્થી ગામની પાસે પડેલા પથ્થરની ઉપર અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ત્રીજી નકલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેની પશ્ચિમદિશાએ આગળ જતાં વાયવ્યકોણુની સરહદના પ્રાંતમાંની બે નકલો આપણી નજરે ચડે છે. અમટાબાદની ઉત્તરદિશાએ આશરે આઠ ગાઉ દૂર, હઝારા પ્રાંતમાંના મનશહર(મન્સેરા)માં તે પૈકીની એક નકલ મોજુદ છે; અને પેશાવરના ઇશ્તાનખૂણાએ વીસ ગાઉ દૂર, પેશાવર પ્રાંતમાંના શાહબાઝગઢીમાં તે પૈકીની બીજી નકલ મોજુદ છે. તેની દક્ષિણદિશાએ નીચે ઊતરતાં અને પશ્ચિમકાંઠે આવતાં અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની બીજી બે નકલો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે પૈકીની એક નકલ કાઠિયાવાડમાંના જૂનાગઢની પાસેના ગિરનાર

પર્વતની બાજુમાંથી મળી આવી છે; અને બીજી નકલ મુંબાઈની ઉત્તરદિશાએ આશરે અઢાર ગાઉ દૂર, ઠાણા જિલ્લામાંના શર્પારક- (સોપારા)માંથી મળી આવેલી છે. અશોકના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની સરહદની પાસેથી એના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીનો એક પણ શિલાલેખ હજી સુધી મળી આવેલો નથી. ખરું કહીએ તો, અશોકના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની સરહદની પાસેથી તેનો એક પણ લેખ લાંબા સમય સુધી મળી આવ્યો ન હતો; પણ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં લ્યુઇસ રાઇસ નામક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે અશોકના શિલાલેખની ત્રણ નકલો શોધી કાઢી. મહિષપુર (માઇસેર)ના ઉત્તરભાગમાંના ચિત્તલદુર્ગ પ્રાંતમાં પાસેપાસે આવી રહેલાં ત્રણ સ્થળેથી અશોકના ગૌણ શિલાલેખની ત્રણ નકલો મળી આવી છે. શિલાલેખોવાળાં જે સ્થળો ઉપર જણાવ્યાં છે તેમનો એકંદર વિચાર આપણે કરીએ તો અશોકના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઠીક ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. આ બાબતમાં એ શિલાલેખો પોતે જ શી માહિતી આપણને આપે છે એ હવે આપણે બેશું: એટલે કે, બહારના પૂરાવાની સાથે અંદરના પૂરાવાનું મળતાપણું કેટલું છે, એ આપણે તપાસશું.

પોતાના બે લેખોમાં (ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બીજા અને તેરમા શિલાલેખમાં) અશોકે પોતાના સમકાલીન રાજાઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે. હિંદુસ્તાનની બહાર રાજ્ય ભોગવતા પાંચ રાજાઓ હતા:—યવનરાજ અંતિયોક, અને તેની પેલી બાજુએ તુરમાય તથા અંતેકિન તેમ જ મગ અને અલિક્કસુંદર (અલિક્ષ્ઠ ?). હિંદુસ્તાનની અંદર અશોકના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાએ ચોડ તથા પાંડિય તેમ જ કેરલપુત્ર તથા સાતિયપુત્ર અને તંબપાંશ્વિ હતાં. વળી, પોતાના બે લેખોમાં (ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના પાંચમા અને તેરમા શિલાલેખમાં) અશોકે સરહદના પ્રાંતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમનાં નામ આ રહ્યાં:—યોન તથા કંબોજ તેમ જ ગંધાર અને રાષ્ટ્રિક- પેતેનિક તેમ જ ભોજ-પેતેનિક તથા નાભક-નાભપંતિ તેમ જ અંધ્ર

અને પુલિંદ. તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાંના અમુક એક વાક્યને ખોટી રીતે વાંચવામાં આવતું હતું- અને તેથી તેનો ખોટો અર્થ કરવામાં આવતો હતો- તેના પરિણામમાં લાંબા વખત સુધી એ પ્રાંતોને અશોકના સામ્રાજ્યમાંનાં ‘હિન્દ-રાજ’ એટલે ‘ખંડિયાં રાજ્ય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હતા. પરંતુ ગિરનાર પર્વતવાળી તૂટેલી શિલાનો ખોવાય ગયેલો ભાગ જડી આવેલો છે. તે આ અર્થને ખોટો કરાવે છે. અશોકના સામ્રાજ્યની સરહદની પાસેના કેટલાક પ્રાંતોમાં વસતી તાબાની પ્રજાઓનાં એ નામો છે, એમ આપણે સમજવાનું છે. પ્રથમ તો આ પ્રાંતોની સીમાઓ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે; અને ત્યારપછી અશોકના હિંદુસ્તાનમાંના સ્વતંત્ર પાડોસીઓના તાબાના દેશભાગની સીમાઓ પણ નક્કી કરવાની છે.

‘યોન’ લોકો કોણ હશે? અલબત્ત, ગ્રીસવાસી લોકોને ‘યોન’ તરીકે અહીં ઓળખાવેલા છે. પરંતુ એમનો પ્રદેશ કયો ગણવો? અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તેઓ અશોકના સામ્રાજ્યના ભાગ રૂપ હતા, અને તેથી અશોકના ગ્રીસ-વાસી પાડોસીઓના પ્રદેશની સાથે તેમનો કાંઈ સંબંધ ન હતો. અશોકના તાબાના એ ‘યોન’ પ્રાંતની સંતોષકારક ઓળખાણ હજી સુધી અપાઈ નથી. પરંતુ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે પોતાના એક લેખમાં ^૧ જણાવ્યું છે કે, સિકંદર બાદશાહની પહેલાંના વખતમાં હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણની સરહદની પાસે ગ્રીસવાસી લોકોનું વસાહતસ્થાન હયાત હતું, અને તે કોફેન નદીની અને સિંધુ નદીની વચ્ચે સ્થપાયું હતું. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર આજે પણ પોતાના એ અભિપ્રાયને વળગી રહે છે. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, જ્યાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો ન હોય એવો-યવનોના પ્રદેશ સિવાયનો- ખીજો એક પણ પ્રદેશ નથી. આનો અર્થ એ જ છે કે, માત્ર યવનોના પ્રદેશમાં જ હિંદુ આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર થયો ન હતો. હિંદુસ્તાનના પાડોસમાં જે પ્રાંત હોય તે પ્રાંતમાં

હિંદુ-સંસ્કૃતિ ન પ્રસરે, એ કેમ બને ? એ પ્રાંતમાં યવનોએ વસવાટ કર્યો હતો, અને તેથી માત્ર ગ્રીસની સંસ્કૃતિ જ તેમાં પ્રસરેલી હતી : એવું અનુમાન આપણે કરીએ તો પછી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળી જાય છે. વળી, સિકંદર બાદશાહના વખતમાં જ ગ્રીસવાસીઓની પહેલવહેલી ઓળખાણ હિંદવાસીઓને થઈ હોય તો તેઓ ‘યૌન’ (આયોનિયન) નામથી ઓળખાતા ન હોત, પણ ખ્રીસ્ત જ નામથી ઓળખાતા હોત; કારણ કે, સિકંદરની સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ગ્રીસવાસી લોકો ‘આયોનિયન’ ન હતા. ‘આયોનિયા’માં જ ગ્રીસના લોકોનો વેપાર પહેલામાં પહેલો અને વધારેમાં વધારે વિકસ્યો છે. દૂરદૂરના પ્રદેશમાં ‘આયોનિયા’ના લડવૈયાઓ જ સમરાંગણમાં પ્રથમ ઝંપલાવે છે.^૧ હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણની સરહદની પાસે ‘આયોનિયા’ના લોકોએ પોતાનું વસાહતસ્થાન સ્થાપ્યું હતું કે કેમ ? એ શંકાસ્પદ છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે, ‘આયોનિયા’ના લોકોની સાહસિક ભાવનાને લઈને જ ઇરાની લોકોએ બધા ગ્રીસવાસીઓના જાતિ-નામ તરીકે ‘યૌન’ શબ્દ ચોળી કાઢ્યો હતો. આથી કરીને, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણની સરહદની પાસેનું ગ્રીસવાસીઓનું વસાહતસ્થાન ‘આયોનિયા’ના લોકોના હાથે સ્થપાયું હોય કે ગ્રીસવાસી લોકોના હાથે સ્થપાયું હોય તો પણ, ઇરાની લોકોના પાડોસી બની રહેલા હિંદી લોકોએ એ સ્થાનનું નામ ‘યૌન’ પાડ્યું હોય, એ બનવાબેગ છે. ‘યૌન’ શબ્દને માટે સંસ્કૃતભાષામાં ‘યવન’ શબ્દ છે અને પાલિભાષામાં ‘યૌન’ શબ્દ છે. સંસ્કૃતભાષાના સાહિત્યમાં ‘યૌન’ શબ્દ પણ કાંઈ અજાણ્યો નથી. “મહાભારત” માં ૨ નિદાન એક

૧. એ. ઇ. ૧૨, ૪૪૫; ૧૪, ૭૩૦.

૨. ૧૨, ૨૦૭, ૪૩. શ્રીયુત હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ પોતાના “અલી હિસ્ટરી ઓફ ધી વૈષ્ણવ સેક્ટ” (વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયનો પ્રાચીન ઇતિહાસ) નામક અંગ્રેજી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૭ માં) આ વાતની તરફ પ્રમથ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

સ્થળે કંબોજની અને ગંધારની સાથેસાથે એ શબ્દ વપરાયેલો છે; અને અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં એ ત્રણ શબ્દો જે અનુક્રમથી લખાયા છે તે જ અનુક્રમ “મહાભારત” માં પણ જોવામાં આવે છે, એ જરા નવાઇભર્યું છે. “ચોન” લોકોનો વસવાટ કોઈને નદીની અને સિંધુ નદીની વચ્ચે હતો, એમ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર કહે છે તે ખરું હોય તો શાહબાઝગઢીની બાબુમાં જે પ્રાચીન સ્થળનાં ખડેરો મળી આવેલાં છે તે સ્થળ અશોકના સામ્રાજ્યની સરહદના પ્રાંતનું મુખ્ય સ્થળ ઠરે છે. હુએનત્સંગે શાહબાઝગઢીને ‘પો-લુ-પ’ કહ્યું હતું અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની એક નક્કલ શાહબાઝગઢીમાંથી મળી આવેલી છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આવું હોઇને એ ‘ચોન’ પ્રાંતની બાબુમાં જ કોઇ સ્થળે કંબોજનો પ્રાંત પણ હોવો જોઇએ. “મહાભારત” માં યવન લોકોની સાથેસાથે જ કંબોજ લોકોને ગણાવેલા છે. એ કંબોજ લોકો પશ્ચિમદિશામાં (વાયવ્યકોણમાં) રહેતા હતા, અને લડવૈયા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા : એમ પણ મહાભારત” માં કહ્યું છે. દ્રોણ-પર્વમાં^૧ તેમના પાટનગર ‘રાજપુર’ નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. હુએનત્સંગે^૨ જે ‘હો-લો-પે-પુ-લો’ જણાવેલું છે તે જે આ ‘રાજપુર’ હોય-અને કસ્મીરની દક્ષિણદિશાએ જે “રઝૈરી” ગામ છે તે જ હુએનત્સંગનું ‘હો-લો-પે-પુ-લો’ હશે, એવું કનિંગહામ સાહેબે કહ્યું છે કે તે પણ ખરું હોય-તો આપણે કંબોજ લોકોના વસતિસ્થાનને લગભગ ચોક્કસપણે ઠરાવી શકીએ, એમ છે. કંબોજ લોકોનો પ્રાંત રઝૈરીની આસપાસ હોવો જોઇએ, અને વાયવ્યકોણના સરહદી પ્રાંતોના હઝારા પ્રાંતનો પણ સમાવેશ તેમાં થતો

૧. ૪, ૫. આ શોધને માટે શ્રીયુત હેમચંદ્ર રાયચૌધરીનો આભાર માનવો ઘટે છે.

૨. બીલ, ૧, ૧૬૩; મેટસ, ૧, ૨૮૪

૩. “એન્શ્યન્ટ ઝ્યોગ્રફી ઓફ ઇન્ડિયા” (પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ), પૃ. ૧૨૬.

હોવો જોઈએ. વળી, અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની એક નકલ મનશહર(મન્સેરા)માંથી મળી આવેલી છે તેથી એવું પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, કંબોજ લોકોના પ્રાંતનાં કોઈ મહાલતું મુખ્ય સ્થળ મનશહર કદાચ હશે. એકંદરે જોતાં, ‘યોન’ લોકોના પ્રાંતની લગભગ જ કંબોજ લોકોનો પ્રાંત હોવો જોઈએ, અને એ બન્ને પ્રાંતો ગંધાર લોકોના પ્રાંતના પાડોસમાં જ હોવા જોઈએ. અશોકના સમયમાં ગંધાર લોકોના પ્રાંતનું પાટનગર તક્ષશિલા હતું, અને ત્યાંના મહામાત્ર તરીકે કુમારની નીમણૂક થઈ હતી : એ હકીકત પછીથી આપણે જણાવવાના છીએ.

અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જે સરહદી પ્રાંતો ગણાવેલા છે તે અતુકમવાર જણાવેલા છે, એવું અનુમાન સેનાર્ત સાહેબે કર્યું છે તે બરાબર લાગે છે. આથી કરીને નાભિકના નાભપતિ લોકોનું વસાહતસ્થાન યોન-કંબોજ લોકોના અને ભોજ-પેતેનિક લોકોના વસાહતસ્થાનની વચ્ચે—એટલે કે, વાયવ્યકોણના સરહદી પ્રાંતોની અને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમકાંઠાની વચ્ચે—આવી રહેલું કોઈ સ્થળ હોવું જોઈએ. બ્યુહ્લર સાહેબ કહે છે કે, ઉત્તરકુરુમાં—એટલે કે, હિમાલયની પેલી બાજુના કોઈ પ્રદેશમાં—આવી રહેલા જે ‘નાભિકપુર’ નો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્ત-પુરાણમાં કરેલો છે તે જ અશોકના શિલાલેખમાંનું ‘નાભિક’ હોવું જોઈએ; પરંતુ ઉપરની હકીકતથી બ્યુહ્લર સાહેબનું અનુમાન^૧ નિરાધાર બની જાય છે. બીજા કોઈ પણ વિદ્વાને હજી સુધી આ બાબતમાં નવીન પ્રકાશ પાડ્યો નથી. હવે આપણે દક્ષિણદિશામાં નીચા ઊતરશું. અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ત્યાર પછી ‘ભોજ-પેતેનિક’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યારે પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘રાસ્ટિક-પેતેનિક’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આજ સુધી વિદ્વાન લેખકોએ ‘રાસ્ટિક’

૧. “બાઈબ્લોગ્રીફ એન્ડ ઇન્ડિક્સ ટુ અશોક-ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ”, (૪. ૧૨૮.

શબ્દથી અને ‘ભોજ’ શબ્દથી ‘પેતેનિક’ શબ્દને જૂદો મણ્યો છે; અને પૈઠણના લોકોનું સૂચન ‘પેતેનિક’ શબ્દથી થાય છે, એવું તેઓ માનતા આવેલા છે. પરંતુ એમાં એમની ભૂલ થાય છે. અલખત, ‘પેઠનિક’ શબ્દની ઉત્પત્તિ ‘પ્રતિસ્થાન’ (પૈઠણ) શબ્દની ઉપરથી થઈ હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે; પણ એ શબ્દનો અર્થ તો ‘ પૈઠણના વતની લોકો ’ એવો થાય. ‘ કંખોજ ’ કે ‘ ગંધાર ’ શબ્દ જેમ જાતિદર્શક છે તેમ આ શબ્દને કાંઈ જાતિદર્શક ન ગણી શકાય. વળી, ‘ પેઠનિક ’ શબ્દમાં ‘ ઈ ’કાર છે ત્યારે ‘ પેતેનિક ’ શબ્દમાં ‘ ત ’કાર છે. ‘ ઈ ’કારના બદલામાં ‘ ત ’કાર કાંઈ વપરાય નહિ. ખ્યુહ્લર સાહેબે સૌના પહેલાં આ હકીકતની તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખરાબર ખેંચ્યું હતું. વળી, શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે અન્યત્ર કહ્યું છે ^૧ તેમ, ‘ રટ્ટિકપેત્તનિક ’ નો ઉલ્લેખ “અંગુત્તરનિકાય”માં થયેલો છે, અને તેમાં તેનો અર્થ ‘ રાજથી ઝિતરતો ’ —ખીજી પંક્તિનો—રાજ’ એવો થાય છે; અને ભાષ્યકારે ‘ પેત્તનિક ’ શબ્દનો અર્થ ‘ વંશપરંપરાગત મિહકતનો ભોગ કરનાર વ્યક્તિ ’ એવો કર્યો છે. આથી કરીને અશોકના શિલાલેખમાંના ‘ રાસ્ટિક-પેતેનિક ’ ને એક જ શબ્દ ગણવો જોઈએ, અને તેનો અર્થ ‘ રાષ્ટ્રનો વંશપરંપરાગત રાજા ’ એવો કરવો જોઈએ—પછી ભલે તેનો પૂર્વજ કોઈ રાજાના હાથે નીમાયેલો હાકેમ હોય. આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં આવા પ્રકારના અનેક રાજાઓ હશે; પણ અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલા એવા રાજાઓના સ્થાનનો શોધ તો આપણા દેશના પશ્ચિમકાંઠાની બાજુમાં કોઈક સ્થળે આ ગ્રંથના કામે આપણે કરવાનો છે; કારણ કે, એમાં એમને ‘ અપરાંત ’ (પશ્ચિમકિનારાનાં લોકો) કહ્યા છે. એવું હોઈને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, આપણા દેશના પશ્ચિમ-કિનારાના પાડોસમાં આવેલી ગુફાઓમાંના શિલાલેખોમાં જે

‘મહારાજી’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમને જ અંશોકના ઉક્ત શિલા-લેખમાં સંબોધવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ; કારણ કે, તેઓ ગૌણ રાજ-ઓ હતા, અને પુનાની અને તેના પાડોસમાંના મહારાષ્ટ્રના પ્રાંતોની ઉપર તેમનો અમલ ચાલતો હતો, એવું જણાય છે. એ શિલાલેખમાં ‘મહાભોજ’ને પણ ગૌણ રાજઓ તરીકે ઓળખાવેલા છે. મુંબાઈ ઇલાકામાંના હાલના ઠાણા અને કુલાખા પ્રાંતની ઉપર તેમનો અમલ ચાલતો હતો, એ પણ એ શિલાલેખમાં જણાવેલું છે. અંશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જે ‘ભોજ-પેતેનિક’ લોકોને ઉલ્લેખેલા છે તે જ આ શિલાલેખોએ ઉલ્લેખેલા ‘મહાભોજ’ લોકો હોવા જોઈએ. અંશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જે ‘અપરાંત’ના લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે લોકોમાં આ લોકોનો પણ સમાવેશ થતો હતો, એવું સૂચન ગર્ભિત રીતે થયેલું છે. ઠાણા જિલ્લામાંના હાલના ‘સોપારા’ ગામનું પ્રાચીન નામ ‘શર્પારક’ હતું, અને એ શર્પારક અપરાંતનું પાટનગર હતું. એ સ્થળેથી પણ અંશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ભાંગીતૂટી નકલ મળી આવેલી છે.

કૃષ્ણા નદીની અને ગોદાવરી નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ આજે ‘અંધ્રદેશ’ (અંધ્ર લોકોનો દેશ) કહેવાય છે. પરંતુ મૂળે એઓ વ્યા જ પ્રદેશમાં રહેતા હશે કે કેમ, એ સ્પષ્ટ થયું નથી. બૌદ્ધ સાહિત્યના એક જાતકમાં અંધ્ર લોકોના પાટનગર ‘અંધ્રપુર’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ શહેર તેલવાહા નદીની બાજુમાં વસેલું હતું, એમ પણ એ જાતકમાં કહેલું છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે એક સ્થળે એવું સૂચન કર્યું છે કે, હાલ જે ‘તેલ’ કે ‘તેલિંગિરિ’ નદી કહેવાય છે તે જ જૂના વખતની ‘તેલવાહા’ નદી હોવી જોઈએ. મદ્રાસ ઇલાકાની અને મધ્યપ્રાંતોની સંયુક્ત સરહદની પાસે થઈને એ બન્ને નદીઓ લગભગ પાસેપાસે જ વહે છે.^૧ આના આધારે તો એમ જણાય છે કે, શરૂઆતના વખતમાં અંધ્રદેશમાં જયપુરનો તેમ જ મદ્રાસ

ધલાકાના વિઝગાપત્તન પ્રાંતના થોડાક ભાગનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ, અને તેમની સરહદની જોડેના જ મધ્યપ્રાંતોમાંના કેટલાક જિલ્લાઓ પણ અંધ્રદેશમાં ગણાતા હોવા જોઈએ. વળી, નિઝામ સરકારના મુલકના દક્ષિણભાગનો તેમ જ કૃષ્ણા નદીના અને ગોદાવરી નદીના પ્રાંતોનો (હાલના તેલિંગાનાનો) સમાવેશ એ વખતના અંધ્રદેશમાં થતો હોય તો તે કાંઈ અશકય નથી. મૌર્યવંશના તાબામાં અંધ્રદેશ ગયો ન હતો તે વખતે તે દેશમાં જે લોકો રહેતા તેમની સંખ્યા તેમ જ તેમાંના લશ્કરનાં માણસોની સંખ્યા મેગાસ્થેનીસે આપેલી છે. સર વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે ^૧ તેમ, અંધ્રદેશની પ્રજા “પ્રસાદના રાજ્ય અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના તાબાના લશ્કરથી જ ઊતરતા પ્રકારનું લશ્કર ધરાવવાની બાબતમાં સુવિખ્યાત હતી,” એવું અનુમાન મેગાસ્થેનીસના વર્ણનના આધારે થઈ શકે છે; અને એ ખરું જ લાગે છે. આથી કરીને એમ જણાય છે કે, અંધ્રદેશ બહુ વિસ્તારવાળો પ્રાંત હોવો જોઈએ, અને દક્ષિણદિશામાં છેક કૃષ્ણા નદીના મુખ સુધી તે વિસ્તરેલો હોવો જોઈએ. પછી આપણે જોયું તેમ, સ્વતંત્ર ચોલ રાજ્યની છેક ઉત્તરદિશાની સીમાની સાથે પણ આનો મેળ ખેસે છે. હવે ‘પુલિંદ’ લોકોનું સ્થાન આપણે નક્કી કરશું. પુલિંદ લોકો અમુક એક જ પ્રાંતમાં વસતા ન હતા, પણ જૂદા જૂદા અનેક પ્રાંતોમાં વસતા હતા : એ વાત ખરી છે. અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અંધ્ર લોકોની સાથેસાથે જ તેમને ગણાવેલા છે તેથી, અંધ્રદેશની ઉત્તરદિશાએ અથવા તો અંધ્રદેશના ધશાનકાણુમાં કોઈક સ્થળે તેઓ વસતા હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. “વાયુપુરાણ”માં પુલિંદોની દક્ષિણદિશાની શાખાને વિંધ્યામૂલીય (વિંધ્યા પર્વતની તળાટીમાં વસતા) લોકોની સાથેસાથે જ ગણાવી છે;^૨

૧. અ. હિ. ઇ., પૃ. ૨૦૬

૨. “માર્કંડેયપુરાણ (એફ. ઇ. પાર્નિટર કૃત ભાષાંતર), પૃ. ૮૩૫ અને ટીકાઓ.

અને “ સભાપર્વ ” માં કહ્યું ૧ છે કે, એ લોકોનું પાટનગર ‘ પુલિંદનગર ’ હતું, અને એમનો પ્રદેશ એદિદેશની લગોલગ આવી રહેલો હતો. આથી કરીને એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, અશોકે જણાવેલા પુલિંદ લોકો હાલના મધ્ય પ્રાંતોના જબલપુર જિલ્લામાં તે કાળે વસતા હશે. એ જ પ્રાંતમાંના રૂપનાથમાંથી અશોકના ગૌણ શિલાલેખોની એક નકલ પણ મળી આવેલી છે, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

અશોકની ધર્મલિપિઓની ખાસ ખુબી એ છે કે, તેના સામ્રાજ્યની સરહદે આવેલાં સ્થળેથી તે બધી મળી આવેલી છે. તેમ છતાં પણ એટલો ફેર તો છે કે, સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરોમાં અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરવામાં આવેલા જણાય છે ત્યારે તેના સ્વતંત્ર કે અર્ધસ્વતંત્ર પાડોસીઓના પ્રદેશથી તેના પોતાના પ્રદેશને જૂદા પાડતાં સ્થળે તેના ગૌણ શિલાલેખો કાતરવામાં આવેલા લાગે છે. અશોકના સામ્રાજ્યના અંતિકાણુના અંતભાગમાં આવેલા ધવલી (ધૌલી) અને યાવગઢ (જૈગડા) ગામમાંથી તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની નકલો મળી આવેલી છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. સરહદી પ્રાંતનું પાટનગર ‘ તોસલિ ’ અને તેના કોઈ મહાલનું મુખ્ય સ્થળ ‘ સમાપા ’: એ બે અનુક્રમે અશોકનાં ‘ ધવલી ’ અને ‘ યાવગઢ ’ ગામ બેશક હોવાં જોઈએ. હાલના જૂનાગઢમાંથી (પ્રાચીન સુરાષ્ટ્રના પાટનગર ‘ ગિરિનગર ’ માંથી) અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ત્રીજી નકલ મળી આવેલી છે. ક્ષત્રપરાજ રુદ્રામાના શિલાલેખના વ્યાધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે, ઇસ્તીસનની બીજી સદીના મધ્યભાગ સુધી તો ગિરિનગર સુરાષ્ટ્રના પાટનગર તરીકે ચાલુ રહ્યું હતું. અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ચોથી નકલ મુંબાઈની પાસેના હાલના સોપારા (પ્રાચીન શર્પારક) ગામમાંથી મળી આવેલી છે, એ આપણે જાણીએ છીએ; અને તે ગામ અપરાંતનું પાટનગર

હતું, એમ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એ રીતે જૂના વખતનાં ચાર પાટનગરોમાંથી અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો મળી આવેલા છે તો પછી એ હકીકતના આધારે આપણે ખુશીથી એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, એ જ શિલાલેખોની બાકીની ત્રણ નકલો પણ અશોકના સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરોમાં જ કાતરાએલી હોવી જોઈએ. એ પૈકીના શાહ્યાઝગઢીની ચર્ચા પ્રથમ આપણે કરી ગયા છીએ; અને તે 'ચેન' પ્રાંતનું પાટનગર હોવું જોઈએ, એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ. આમ છે તો પછી 'કાલશી' અને 'મનશહર' (મન્સેરા) પણ અશોકના એવા જ સરહદી પ્રાંતોનાં પાટનગરો ભવિષ્યમાં કરે તો તેથી આપણને કાંઈ નવાઈ લાગશે નહિ. પરંતુ જે સ્થળેથી અશોકના ગૌણ શિલાલેખો જડી આવેલા છે તે સ્થળોની હકીકત કાંઈક જૂદી જ છે. જેમની આસપાસ કાંઈ પણ જૂનાં ખડેરો નથી એવાં અને તદ્દન ગીચ જંગલોમાં આવી રહેલાં સ્થળેથી એ ગૌણ શિલાલેખો મળી આવેલા છે. વૈરાટ અને મશ્કિ : એ બે ગામો આ બાબતમાં અપવાદરૂપ છે. અશોકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલું 'વૈરાટ' મત્સ્યદેશના રાંબ વિરાટનું પાટનગર 'વિરાટપુર' હોવું જોઈએ. મશ્કિ ગામમાં ચાલુક્યવંશનાં દફતરો છે તેમાં તે ગામને 'વિરિય-મામ્ગિ' કહ્યું છે. સ્વતંત્ર કે અધસ્વતંત્ર રાજ્યોની સરહદથી અશોકના સામ્રાજ્યની સરહદ જે સ્થળે જૂદી પડતી હતી તે સ્થળે અશોકના બાકીના ગૌણ શિલાલેખો કાતરાવામાં આવેલા હતા, એમ જણાઈ આવે છે. પોતાના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરતાં અશોક પોતે કહે છે કે, લોકોનો આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર કરવો હોય તો ખૂબ પરાક્રમ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. થોડા વખતમાં પણ તે પોતે ઘણું કામ સાધી શક્યો હતો, એમ પણ તે આપણને જણાવે છે. તેણે બે દૃષ્ટિબિંદુથી આ બાબતની ધર્માત્તા કરેલી છે:— (૧) ચઢતી પાયરીના કે ઊતરતી પાયરીના તેના પોતાના અમલદારો પ્રજાના આધ્યાત્મિક સુખને માટે મથે, એ હેતુથી તેણે પોતાની

ધર્મલિપિ ક્રાંતરાવેલી છે: અને (૨) અંતો (સરહદી રાજ્યોના રાજાઓ) પણ આવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી ખૂબ પ્રયત્ન કરવાનું સૂચન પોતાના અમલદારોને કરે, એ હેતુથી તેમની જાણને માટે તેણે પોતાની ધર્મલિપિ ક્રાંતરાવેલી છે. અશોકના પોતાના અમલદારો આ દિશામાં તનતોડ મહેનત કરે તેટલા માટે આ શિલાલેખો ક્રાંતરાવવાની કાંઈ ખાસ જરૂર ન હતી. પોતાની દરરોજની આજ્ઞાઓની માફક આ ધર્માજ્ઞા પણ યોગ્ય અધિકારીઓની મારફત તેણે તેમને પહોંચાડી હશે જ. આથી કરીને એમ લાગે છે કે, પોતાનાં પાટનગરોમાં રહેતા અથવા તો સહિયારી સરહદની કને રહેતા તેના સ્વતંત્ર પાડોસીઓની જાણને માટે પોતાના ગૌણ શિલાલેખો અશોકે ક્રાંતરાવેલા હોવા જોઈએ. આ અંતો (સરહદી રાજ્યોના રાજાઓ) કાણુ હતા, એનો વિચાર આપણે કરશું ત્યારે આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ કે, પોતાના ખીજા અને તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે ‘અંતો’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વતંત્ર અને સમાન રાજાઓ તરીકે તેમની સાથે અશોક વર્તતો હતો. એ અંતોના બે વર્ગ પડે છે:-(૧) હિંદુસ્તાનમાં જેમનાં રાજ્યો હોય તે રાજાઓ; અને (૨) હિંદુસ્તાનની બહાર જેમનાં રાજ્યો હોય તે રાજાઓ. ચોડ, પાંડિય, કેરલપુત્ર, સાતિયપુત્ર, અને તંમપાણિ: એ સૌ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે. અશોકના મૂળ શિલાલેખમાં ‘ચોડ’ અને ‘પાંડિય’ શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયેલા છે, અને ‘સાતિય-પુત્ર’ અને ‘કેરલપુત્ર’ શબ્દ એકવચનમાં વપરાયા છે. એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, આ સ્થળે અશોકે લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પણ તેમના રાજાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આમ અશોકે એકવચનમાં અમુકઅમુક રાજાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સાથેસાથે બહુવચન વાપરીને ‘ચોડ’ નો અને ‘પાંડિય’ નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, અશોકના વખતમાં માત્ર એક જ ‘ચોડ’ રાજા અને એક જ ‘પાંડિય’ રાજા નહિ હોય, પણ અનેક

‘ચોડ’ રાજ્યો અને અનેક ‘પાંડિય’ રાજ્યો હશે. ટાલેમીના લખાણના અને “ પેરિપ્લસ ” ના લેખકના લખાણના આધારે આ ચાર રાજ્યો પૈકીના ત્રણ રાજ્યોના પ્રદેશોનો પત્તો લાગેલો છે. પરંતુ ટાલેમીએ એક જ ‘ચોડ’ રાજ્યનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો પણ એ ‘ચોડ’ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ વાત કોઈના ધ્યાનમાં રહી નથી. સોરેતઘમાં આવેલા “ સોરનેગાસનું રાજનગર આર્થુરા ”: એવું ઓળખાણ ‘ચોડ’ નામનું આપવામાં આવેલું છે.^૧ ‘સોરનેગાસ’ શબ્દમાં અને ‘સોરેતઘ’ શબ્દમાં જે ‘સોર’ શબ્દ છે તે તામિલ-ભાષાનો ‘સોડ’ (ચોડ) શબ્દ હોય, એમ લાગે છે. ‘સોરનેગાસ’ નામ સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે કે, જે રાજનું પાટનગર આર્થુરા હતું તે રાજ નાગ-જાતિનો હતો, પણ તે સોરેતઘ(ચોડના)નો રાજ હતો તેથી ‘સોર’ (ચોડ) કહેવાતો હતો. ત્રિચિનોપલીની પાસેના હાલના ‘ઉરૈયુર’ ને અશોકકાલીન ‘આર્થુરા’ તરીકે કનિંગહામ સાહેબે ઓળખાવેલું છે. આથી કરીને દક્ષિણદિશાનું ‘ચોડ’ રાજ્ય આ કહે છે. ઉત્તરદિશાનું રાજ્ય ક્યાં આવેલું હશે, એનો ખુલાસો પણ ટાલેમીના એક કથનથી થઈ જાય છે. તેણે કહ્યું છે કે, બેટ્ટિગો પર્વતની અને આર્ડિસેથ્રાસની વચ્ચે ‘સોરઘ’ નામક ભટકતી જાતિ વસતી હતી, અને “ આર્કિટાસનું પાટનગર સોર ” તેમનું વસતિસ્થાન હતું.^૨ “ સોરનું પાટનગર આર્કિટાસ ” એમ ન લખતાં બૂલથી “આર્કિટાસનું પાટનગર સોર ” એમ લખાઈ ગયું હશે, એવું મનાય છે. કોલ્ડવેલ સાહેબે હાલના ‘આર્કાડ’ (આર્કાટ) ને ટાલેમીના ‘આર્કિટાસ’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ઘણું કરીને ‘સોરઘ’ લોકો કાંઈ ભટકતી જાતિના લોકો ન હતા; પણ જંગલી જાતિઓને માટે આર્થ લોકોને જે તિરસ્કાર દ્વંદ્વતો હતો તે દર્શાવવાના હેતુથી એ લોકોને ભટકતી જાતિના લોકો તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલા લાગે છે. તેમનું ‘ચોડ’ (સોડ) નામ

૧. ઇ. ઐ., ૧૩, ૩૬૮.

૨. ઇ. ઐ., ૧૩, ૩૬૨.

‘લૂટારા’ના અર્થમાં વપરાતું હતું, એ વાત આના સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.^૧ એ રીતે જોતાં અશોકના વખતમાં એ ચોડ રાજ્યો હતાં, અને આર્થુરા (ઉરૈયુર) અને આર્કિટાસ (આર્કોટ) તેમનાં પાટનગર હતાં. હવે ‘પાંડય’નો વિચાર આપણે કરશું. ટાલેમીએ તેમને ‘પંડિનોઇ’ કહ્યા છે; અને “ પંડિઓનનું રાજનગર ‘મોદુરા’ ” હતું, એમ પણ તેણે કહ્યું છે. મદ્રાસ પ્રવાકામાં આવેલું હાલનું ‘મોદુરા’ ટાલેમીના વખતનું ‘મોદુરા’ હોવું જોઈએ, એમાં તો કાંઈ શક નથી. ટાલેમી કહે છે તેમ, પાંડય-દેશમાં દક્ષિણદિશાએ તિન્ને-વહીનો સમાવેશ થતો હતો, અને ઉત્તરદિશાએ છેક કાર્ધ્યપુરની પર્વતરાજિની ઉચ્ચ ભૂમિ સુધી તે દેશ વિસ્તરેલો હતો. ટાલેમીએ એ ચોડ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમ એ પાંડય રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, એ વાત ખરી છે; પણ તેથી અશોકના કાળમાં એ પાંડય રાજ્યો ન હતાં, એમ કાંઈ દરતું નથી. ઇસ્લામની છેક છઠી સદીમાં પણ વરાહમિહિરે ‘ઉત્તર-પાંડય’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે;^૨ અને તેથી એમ સાબીત થાય છે કે, એના વખતમાં એ પાંડયદેશ-ઉત્તરપાંડય અને દક્ષિણપાંડય-અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. અશોકે પોતાના શિલાલેખો કોતરાવ્યા તે કાળમાં પણ એ જ સ્થિતિ હશે. અશોકના વખતમાં માત્ર એક જ પાંડય રાજ્ય હતું, એમ ઘડીભર ધારી લેવામાં આવે તો પછી મહિષપુર (માધસોર) રાજ્યના ભૂભાગની વ્યાપ્તમાં કાંઈ ખુલાસો આપી શકાતો નથી. પરંતુ ઉત્તરપાંડય રાજ્યની હયાતી આપણે સ્વીકારીએ છીએ તો મહિષપુર (માધસોર)-ની વાત બરાબર અંધ ખેસે છે. હવે દક્ષિણદેશનાં બાકીનાં એ રાજ્યોનો -કેરલપુત્તનો અને સાતિયપુત્તનો-વિચાર કરવાનો રહે છે. આ નામોના અંતભાગમાં જે ‘પુત્ત’ શબ્દ છે તે પ્રાકૃતભાષાના ‘ઓત’ (સંસ્કૃત-ભાષાના ‘પુત્ર’) શબ્દની યાદ આપે છે. ‘ભારમલોત’, ‘ભૂચરોત’,

૧. ઇ. લે., ૧૯૧૮, પૃ. ૮-૯.

૨. “ બૃહત્સંહિતા ” ૧૬, ૧૦.

‘આસોત’ વગેરે કેટલાંક રાજપૂત-નામોના અંતમાં એ ‘ઓત’ પ્રત્યય જોવામાં આવે છે.^૧ આથી કરીને એવું અનુમાન થાય છે કે, ‘કેરળ’ (ચેર) અને ‘સાતિય’ નામક જાતિઓ મૂળ ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાં રહેતી હશે, અને ત્યાંથી સ્થાનાંતર કરીને તેમણે પોતાનાં વસાહતસ્થાનો દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં સ્થાપ્યાં હશે. વળી, એ જૂના કાળમાં એ સ્થાનો ‘કેરળ’ અને ‘સાતિય’ નાંહ કહેવાતાં હોય, પણ ‘કેરળપુત્ર’ અને ‘સાતિયપુત્ર’ કહેવાતાં હશે, એવું અનુમાન પણ કરી શકાય છે. પોતાની મૂળ જાતિના નામની ઉપરથી જેમનું નામ પડ્યું હોય અને જેમણે સ્થલાંતર કર્યું હોય, એવા લોકોના નામની ઉપરથી જે પ્રાંતોનું નામ પડ્યું હોય એવા પ્રાંતો આજે પણ આપણા જોવામાં આવે છે.^૨ ‘કેરલ’ (ચેર) ની અને ‘સાતિય’ ની બાબતમાં પણ એમ જ બનેલું હોવું જોઈએ. “ઐતરેય-આરણ્યક” આપણને કહે છે^૩ કે, ચેર લોકોનું વસતિસ્થાન મગધથી બહુ દૂર ન હતું. સંયુક્ત પ્રાંતોના મિરઝાપુર જિલ્લાના ‘ચેરો’ લોકો જ આ ‘ચેર’ લોકો કદાચ હશે. એ લોકો મલખારમાં સ્થાયી થયા તેના પહેલાં તેમણે દક્ષિણદિશામાં સ્થાનાંતર કર્યું હોય, એમ લાગે છે; કારણ કે, ધૌયિક કૃત “પવનદ્વત”માં^૪ ‘કેરલ’ લોકોનો ઉલ્લેખ કરતાં એવું જણાવેલું છે કે, તેઓ યયાતિનગરમાં વસતા હતા. મધ્યપ્રાંતોના પૂર્વભાગમાંના સોનપુરની નજીકમાં નાનુંસરખું ગામ છે તેને પ્રાચીન કાળના ‘યયાતિનગર’ તરીકે ઓળખાવવામાં

૧. જ. એ. સો. બે., ૧૯૦૬, પૃ. ૧૬૮ અને ટીકા ૪.

૨. રાજપૂતાનાના પશ્ચિમભાગમાં ‘શેખાવાટી’ અને ‘બીદાવાટી’ નામક જે પ્રદેશો છે તેમનાં નામ અનુક્રમે ‘શેખા’ના અને ‘બીદા’ના વંશજરૂપ ‘શેખાવટ’ અને ‘બીદાવટ’ લોકોનાં નામની ઉપરથી પડેલાં છે.

૩. ૨, ૧, ૧.

૪. જ. એ. સો. બે. ૧૯૦૫, પૃ. ૪૪.

આવે છે.^૧ તે જ પ્રમાણે, ઉત્તરદિશામાં વસતા જે ‘સેતેષ’ લોકોને મેગાસ્થેનીસે ઉલ્લેખેલા છે.^૨—અને “વિષ્ણુપુરાણ” માં^૩ તથા “ભીષ્મપર્વ”માં^૪ ભૂત્રથી ‘સતીપ’ અથવા ‘સતીય’ તરીકે જેમને ગણવામાં આવેલા છે—તે જ અશોકકાલીન ‘સાતિય’ લોકો તો નહિ હોય? દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં તેમણે પોતાનું વસતિસ્થાન ક્યાં સ્થાપેલું, એ ચોક્કસ નથી. ટાલેમીએ અને “પેરિપ્લસ” ના લેખકે દક્ષિણહિંદુસ્તાનના સંબંધમાં જે હકીકત લખી રાખેલી છે તેની ખારીક તપાસ આપણે કરીએ તો કદાચ કાંઈ કૂંચી આપણને મળી આવે ખરી. એ લેખકોએ દક્ષિણ-હિંદુસ્તાનમાંના ચાર પ્રદેશો ગણાવેલા છે:—(૧) ત્રિમીરિકે; (૨) એઇઓઇ; (૩) પંડિઓનિ; અને (૪) સોરેતઇ. આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ તેમ, ‘પંડિઓનિ’ તો ‘પાંડય’ છે, અને ‘સોરેતઇ’ તો ‘ચોડ’ છે. ‘ત્રિમીરિકે’ને ‘દમિર-ઇકે’ની બરોબર ગણવામાં આવે છે. એનો મોટો ભાગ ‘કેરલપુત્ર’ના તાબામાં હતો. વાડ. ‘એઇઓઇ’નું શું? ‘સંડેકોટોસ’ના બદલામાં કાંઈક પ્રસંગે ‘ઐડેકોટોસ’ લખાય છે, અને ‘સેબિરિયા’ના બદલામાં કાંઈક પ્રસંગે ‘એબિરિયા’ લખાય છે, તો ‘એઇઓઇ’ ખરે જોતાં ‘સેઇઓઇ’ (=સાતિય) હશે, એમ આપણે ન માની શકીએ? આ અનુમાન ખરે હોય તો હાલનું ત્રાવણકોર રાજ્ય અશોકકાલીન ‘સાતિયપુત્ર’નું રાજ્ય કરે છે. ‘દમિર-ઇકે’ કેરલપુત્રના તાબામાં હોવાથી, કેરલપુત્રના પ્રદેશમાં દક્ષિણ-કાનડાનો, કૂર્ગનો, મલબારનો,

૧. એ. ઇ., ૧૧, ૧૮૯: ડીસ્કાપ્ટવ લિસ્ટસ ઓફ ઇસ્ટિકાઇન્સ ઇન ધી સી. પી. ઐડ બીરાર (મધ્ય પ્રાંતોમાંના અને વરાહમાંના શિલાલેખોની વર્ણનાત્મક યાદી) (લેખક રાયબહાદુર હીરાલાલ), પૃ. ૯૫ અને ટીકા.

૨. ઇ. ઐ, ૬, ૩૩૯.

૩. “વિષ્ણુપુરાણ” (વિલ્સનકૃત), ૨, ૧૮૦.

૪. અધ્યાય ૯, શ્લોક ૬૩.

મહિષપુર(માઇસોર)ના વાયવ્યકોણના ભાગનો, અને કદાચ ત્રાવણકોરની છેક ઉત્તરદિશાના ભાગનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ. “ પેરિપ્લસ ”ના લેખકના સમયમાં ‘મૌઝિરિસ’ (=મુયિરિ-કોડુ)— અથવા તો, હાલનું કંગનુર^૧— કેરલપુત્તનું પાટનગર હતું. ટાલેમીએ પોતાની નોંધ લખી તે કાળે ‘કરૌર’— એટલે કે, કોઇપુર પ્રાંતમાંનું, કાવેરી નદીની ખાણમાં આવેલું ‘કારર’— તેનું પાટનગર હતું.^૨ અશોકે દક્ષિણહિંદુસ્તાનનાં જે રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે રાજ્યોની ચોક્કસ સીમાઓ ડરાવવાનું કામ બહુ જ અઘરું થઈ પડે છે: પરંતુ એટલું તો જણાય છે કે, મહિષપુર(માઇસોર)ના ચિત્રદુર્ગ પ્રાંતની ઉત્તરદિશાએ એ રાજ્યો પરસ્પર લગોલગ તેમ જ અશોકના સામ્રાજ્યનાં બીજાં રાજ્યોની જોડાણે આવી રહેલાં હોવાં જોઈએ. અશોકના ગૌણ શિલાલેખોની ત્રણ નકલો આ જ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલી છે, એ હકીકત આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. એ ભાગમાંના અશોકના પ્રદેશને જોડીને જ દક્ષિણનાં રાજ્યો આવી રહેલાં ન હોત તો ત્યાં પોતાના ગૌણ શિલાલેખોની ત્રણ નકલો તદ્દન પાસેપાસે જ કાતરાવવાની જરૂર તેને શા માટે રહેત ? આથી કરીને ‘ચોડ’ તથા (ઉત્તર) ‘પાંડ્ય’ અને ‘કેરલપુત્ર’ નામક રાજ્યોનાં જ એ રાજ્યો હતાં, એમ હવે આપણે ખાત્રીથી કહી શકીએ છીએ.

અશોકે પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જે ‘અટવી’ (અથવા ‘આટવ્ય’) દેશનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેના સંબંધમાં અહીં વિચાર કરવો, એ યોગ્ય છે. તે પોતે એ લેખમાં કહે છે કે, “વળી, કોઇ (તેને) હાનિ કરે તો દેવોને લાડકાએ જેટલું શક્ય હોય તેટલું બધું ખમી લેવું જોઈએ. વળી, દેવોને લાડકાના મુલકમાંનાં જંગલો(ના લોકો)ને

૧. ઇ. ઈ., ૮, ૧૪૫.

૨. ઇ. ઈ., ૧૩, ૩૬૭-૩૬૮

૩. ધવલીના અને યાવગઢના લેખમાં અંતો (સરહદી રાજ્યોના રાજ્યો)ને

તે સમજાવે છે, અને તેઓ (ખોટા માર્ગે જતા) અટકે એમ ઇચ્છે છે. દેવોને લાડકા પશ્ચાત્તાપ કરે છે તો પણ બળવાન છે. (આથી કરીને) તેમને કહેવાનું કે, ‘તેમણે શરમની લાગણી દર્શાવી નોંધએ, અને તેમને હાનિ કરવી ન નોંધએ.’” આની ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આટલો (જંગલના પ્રદેશોમાં વસતા લોકો) સંપૂર્ણ રીતે અશોકના તાગામાં જ ન હતા, પણ તેઓ કાંઈક સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા. આમ ન હોત તો ઉપરના પ્રકારનું લખાણ કરવાનો કાંઈ અર્થ ન હતો. તેમણે તેને પોતાને (અશોકને) કાંઈ નુકસાન કર્યું નથી, અને તે સમ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે તો પણ તે પોતે ધર્મનો ચુસ્ત અનુયાયી થએલો હોવાથી ‘સામ’ (સમજાવટ)થી તેમને પોતાની બાબતમાં મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે : એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, આટલો કાંઈક અંશે સ્વતંત્ર હતા. આ ‘આટલો’ કોણ હશે? પુરાણોમાં પુલિંદોની તથા વિંધ્યામૂલીયોની અને વૈદર્ભોની સાથેસાથે જ તેમને ગણાવવામાં આવેલા છે. અમુક એક તામ્રપત્રમાં કહ્યું છે કે, પારિત્રાજક રાજા હસ્તિના દલાલા રાજ્યનો તેમ જ અઢાર અટવી-રાજ્યોનો રાજા હતો.^૧ હાલના બુદ્ધેલખંડના પ્રાચીન નામ ‘દલાલા’ નું જૂનું રૂપ ‘દલાલા’ હોવું નોંધએ. ગુપ્તવંશના રાજકાળમાં જે અટવી-દેશમાં અઢાર નાનાં રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો તે અટવી-દેશ વાઘેલખંડથી માંડીને છેક ઉડિયા(ઓરિસ્સા)ના દરિયાકાંઠા સુધી પ્રસરેલો હોવો નોંધએ. રૂપનાથમાંથી અને સહાશ્રમ(સહસ્રામ)માંથી અશોકના પાંચ ગૌણ શિક્ષાલેખોની નકલો શાથી મળી આવી હશે, એ હવે સમજાશે. એ બંને સ્થળો અટવી-દેશની પૂર્વદિશાની અને પશ્ચિમ-

---

ઉદ્દેશને અશોકે ‘સ્વમિસતિ ને દેવાનં-પિયે અફાકં તિ ઇ ચકિયે સ્વમિતવે’ એમ કહ્યું છે તેની સાથે આ લખાણ સરખાવેલ (ઇ. અ., પૃ. ૮૯-૯૦.)

૧. ગુ. ઇ., પૃ. ૧૧૪.

દિશાની સરહદની પાસે તે વખતે વસેલાં હતાં. ધવલીના અને યાવગઢના શિલાલેખમાં અશોકે પોતાના અમલદારોને કહ્યું છે કે, સરહદી પ્રદેશોના લોકોની પ્રત્યે અશોક સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે અને તેમને તે પોતે ચાહે છે, એવી તેની પોતાની નીતિ તે લોકોને તેમણે જણાવી દેવી. અટવી સિવાયનું 'બીજું' કોઈ પણ સ્વતંત્ર કે અર્ધસ્વતંત્ર રાજ્ય ઉડિયામાં અશોકના સામ્રાજ્યની લગભગ હોઈ શકે નહિ.

અશોકના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો લગભગ ચોક્કસ ખ્યાલ આ રીતે આપણે મેળવ્યો છે. દ્વોપકલ્પના દક્ષિણભાગમાં ચોડ તથા પાંડય તેમજ સાતિયપુત્ર અને કેરલપુત્ર રાજ્યોના તાબામાં જે પ્રદેશ હતા તેને બાદ કરીએ તો બાકીનો લગભગ બધો હિંદુસ્તાન-દેશ અશોકના તાબામાં હતો. પૂર્વદિશામાં મદ્રાસની પાસેના પુલિકટ-થી માંડીને ઉત્તરદિશામાં ચિતલદુર્ગને (જે સ્થળેથી અશોકના પાંચ ગૌણ શિલાલેખોની ત્રણ નકલો મળી આવેલી છે તેને) બેડીને પશ્ચિમદિશાના છેક ઉત્તરબિંદુરૂપ દક્ષિણ-કાનડા પ્રાંત સુધી હિંદુસ્તાનના નકશામાં લીટી દોરી હોય તો તે અશોકના પોતાના સામ્રાજ્યની દક્ષિણદિશાની સરહદ દર્શાવે.

ગ્રીસના જે રાજ્યોને અશોકે પોતાના સમકાલીન ગણ્યા છે તેમની ઓળખાણ હવે આપણે કરશું. અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં એ બધા રાજ્યોનાં નામ આપેલાં છે. અંતિયોક રાજ્ય અશોકનો પાડોસી હોવાથી તેને અલબત્ત પહેલો જ ગણાવવામાં આવેલો છે. તેની પેલી બાજુએ 'તુરમાય' તથા 'અંતોકન' અથવા 'અંતિકિનિ' તેમ જ 'મગ' અને 'અલિકશ્વર' (અલિકસુંદર) નામક ચાર રાજ્યો રાજ્ય ભોગવતા હતા, એમ અશોકે કહ્યું છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૬ સુધીમાં થઈ ગયેલો સીરિયાનો રાજ્ય બીજો અંતિયોકસ થીઓસ જ અશોકે કહેલો 'અંતિયોક' હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૫થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૭ સુધીમાં

થઈ ગએલો મીસરનો રાજા ખીજે ટાલેમી ફિલાડેલ્ફસ જ અશોકે ઉલ્લેખેલો ‘તુરમાય’ હતો. ખ્યુલ્લર સાહેબે કહ્યું છે તેમ, અશોકે જણાવેલો ‘અંતેકિન’ અથવા ‘અંતિકિનિ’ રાજા ગ્રીસનો ‘ઍટિગોનસ’ રાજા ન હતો, પણ ‘ઍટિજેનિસ’ રાજા હતો.^૧ પણ ‘ઍટિજેનિસ’ નામક કોઈ પણ રાજા આપણા જાણવામાં આવેલો ન હોવાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૬થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૯ સુધીમાં થઈ ગએલા મેસિડોનિયાના રાજા ઍટિગોનસ ગોનેટસને અશોકે કહેલા ‘અંતેકિનિ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલો છે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૩૦૦થી આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ સુધીમાં થઈ ગએલો સીરીનનો મેગાસ રાજા જ અશોકે ઉલ્લેખેલો ‘મગ’ હશે, એ દેખીતું છે. પરંતુ ‘અલિકશ્વર’ (અલિકસુંદર) ની ખાખતમાં કાંઈક મતભેદ રહેલો છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૨થી આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૫ સુધીમાં થઈ ગએલો એપિરસનો રાજા ઍલેક્ઝાંડર જ અશોકે જણાવેલો ‘અલિકશ્વર’ (અલિકસુંદર) હોવો જોઈએ. ખીજા કેટલાક વિદ્વાનો વળી એમ કહે છે કે, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૨થી આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૪ સુધીમાં થઈ ગએલો કારિંથનો રાજા ઍલેક્ઝાંડર જ અશોકે કહેલો ‘અલિકશ્વર’ (અલિકસુંદર) હોવો જોઈએ.^૨ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના ખીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં માત્ર ‘અંતિયોક’ નો જ ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને ખીજા રાજાઓને તેના ‘સામંત’ (સરહદી રાજાઓના રાજાઓ) કહ્યા છે. ગ્રીસના ઉક્ત રાજાઓ પૈકીના માત્ર ઍટિયોકસ રાજાનો જ પ્રદેશ અશોકના સામ્રાજ્યની લગભગ આવી રહેલો હતો, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. ચંદ્રગુપ્તના સમયથી સેલ્યુકસના કુટુંબની અને મૌર્યવંશની વચ્ચે મૈત્રીનો મંબંધ અને એકબીજા મોકલવાનો વ્યવહાર ચાલુ થયો હતો, એ તો આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ ખીજા યવનરાજાઓની

૧. સા. ડૉ. મૉ. જે., ૪૦, ૧૩૭.

૨. જ. ડૉ. એ. સો., ૧૯૧૪, ૯૪૫.

સાથે અશોક કાંઈ પણ મૈત્રીનો સંબંધ બાંધ્યો હતો કે કેમ ? એ રાજાઓની સાથે તેણે કાંઈ પણ રાજકીય અંતર્ગતવહાર ચાલૂ કર્યો હતો કે કેમ ? એ રાજાઓના પ્રદેશની અને અશોકના સામ્રાજ્યની વચ્ચે ધણું જ અંતર હોવું જોઈએ; અને તેથી દેખીતી રીતે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, સીરિયાની પેટ્રી બાબુએ તો હિંદુસ્તાનની અને યવનરાજ્યોની વચ્ચે કાંઈ પણ રાજકીય અંતર્ગતવહાર નહિ હોય. પણ અશોકનો તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, ગ્રીસના એ રાજાઓના દરબારમાં હતો (એલચીઓ) મોકલવાનો રિવાજ અશોકે રાખ્યો હતો. વળી, અશોકના સમકાલીન રાજા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસે ‘ ડાયોનીસિયસ ’ નામક એલચીને મૌર્યરાજાના દરબારમાં મોકલ્યો હતો, એ હકીકત પણ આપણા જાણવામાં છે.

પોતાના સમકાલીન ગ્રીસના રાજાઓનો જે ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે તેનો આધાર જાહેરે અશોકના કાળની ગણતરી વધારે ચોક્કસપણે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ પ્રથમ તો એ યવનરાજ્યોનો ઉલ્લેખ જે શિલાલેખોમાં કરેલો હોય તે શિલાલેખો અશોકના રાજકાળના કયા ચાલૂ વર્ષમાં કાતરાએલા હતા તે નક્કી કરીને તેના જ આધારે આપણે આપણી ગણતરી કરી શકીએ. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બીજા અને તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે એ યવનરાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પરંતુ અશોકના રાજકાળના કયા ચાલૂ વર્ષમાં તે શિલાલેખો કાતરાયા હશે ? સેનાર્ત સાહેબ એવું માને છે કે, અશોકે પોતાના રાજકાળના ચૌદમા વર્ષમાં પોતાના બધા શિલાલેખો કાતરાવેલા હતા; અને બધા યુરોપીય વિદ્વાનોએ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે. પરંતુ શ્રીયુત હરિત કૃષ્ણ દેવ નામક બંગાળી યુવકે “અશોકક ધર્મલિપિ” (અશોકની ધર્મલિપિઓ) નામક પોતાના અંગ્રેજી ગ્રંથમાં ઉપરના મતની યોગ્યતાની બાબતમાં શંકા ઊઠાવી છે; અને એ લેખકનું કહેવું યોગ્ય લાગે છે. કારણે બતાવીને તેણે એમ બતાવી આપ્યું છે કે,

અશોકનો નિદાન બીજો અને તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ તો તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા ચાલૂ વર્ષના પહેલાં કાતરાયો નહિ હોય. ૧ ઉક્ત બન્ને શિલાલેખો અશોકના રાજકાળના અઠાવીસમા વર્ષમાં કાતરાયા હતા, એમ આપણે ધારીએ તો જે વર્ષમાં ગ્રીસના પૂર્વોક્ત પાંચ રાજાઓ જીવતા હોય તે વર્ષની સાથે ઉક્ત અઠાવીસમા વર્ષનો મેળ મળવો જોઈએ. તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલો અલિકશ્વર (અલિકસુંદર) અને એપિરસનો ઍલેક્ઝાંડર એક જ વ્યક્તિ હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૨ની અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૫ની વચ્ચે અશોકના રાજકાળનું અઠાવીસમું વર્ષ આવવું જોઈએ; પણ કોરિંથનો ઍલેક્ઝાંડર જ અશોકકાલીન અલિકશ્વર (અલિકસુંદર) હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૨ની અને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ની વચ્ચે અશોકના રાજકાળનું અઠાવીસમું વર્ષ આવવું જોઈએ. ઉપરનાં બે અનુમાનો પૈકીનું બીજું અનુમાન વધારે માન્ય થાય તેવું છે; ૨ એટલે-કે, કોરિંથનો ઍલેક્ઝાંડર જ અશોકકાલીન અલિકશ્વર (અલિકસુંદર) હોવો જોઈએ. આવું

૧ એ લેખકની દલીલ આવી છે:-અશોકનો સાતમો સ્તંભલેખ તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષમાં કાતરાયો હતો. ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અશોકે પોતે એ વર્ષ સુધીમાં જે અનેક અને વિવિધ ઉપાયો યોજ્યા હતા તેમનું સિંહાવલોકન ઉક્ત સ્તંભલેખમાં તેણે કરેલું છે, એવું સૌ વિકાનો સ્વીકારે છે. ગ્રીસના રાજાઓનાં રાજ્યોમાં પરોપકારનાં કામો કરવાં (જુઓ બીજો મુખ્ય શિલાલેખ) અને ધર્મનો પ્રચાર કરવો (જુઓ તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ): એ એટલા બધા મહત્ત્વનાં કામો હતાં કે, એ પરદેશોમાં એ કામો કાંઈક અંશે ક્ષેત્રમંદ નીવડ્યાં છે એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હોત તો તેનો પોતાનો સાતમો સ્તંભલેખ કાતરાયો તે વખતે એ વાતનો ઉલ્લેખ તેણે તેમાં જરૂર કર્યો હોત. પરંતુ તેવું કાંઈ થયું નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે; અને તેથી આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, અશોકનો સાતમો સ્તંભલેખ કાતરાયો તેના પહેલાં-એટલે કે, અશોકના રાજકાળના સત્તાવીસમા ચાલૂ વર્ષના પહેલાં-તેનો બીજો અને તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ કાતરાયો નહિ હોય.

૨. જ. ડૉ. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૯૪૫.

હોઇને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, 'ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૧', એ અશોકના રાજકાળનું અઠ્ઠાવીસમું વર્ષ હશે. આ ગણતરી ખરી હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે, આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૯માં અશોક ગાદીએ બેઠો હોવો જોઇએ. આવી ગણતરીનું પરિણામ મને તે આવે; પરંતુ તે પરિણામનો આધાર એ મુખ્ય બાબતોની ઉપર રહે છે:—(૧) અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બીજા અને તેરમા શિલાલેખનું વર્ષ; અને (૨) તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જણાવેલા અલિકશ્વર (અલિકસુંદર) ની ખરેખરી ઓળખાણ. આ બંને બાબતોમાં અનિશ્ચિતતાનો ધણો અંશ રહેલો હોવાથી, 'અશોક કયા વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો ?' એ ચોક્કસપણે નક્કી થઇ શકે તેમ નથી.

અશોકના સામ્રાજ્યના વિસ્તારની બાબતમાં આપણે ઘણો સારો ખ્યાલ બાંધી ગયા. તેના ઉપર કેવા પ્રકારનો અમલ ચાલતો હતો, એનો ખ્યાલ બાંધવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. મૌર્યવંશના રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ સામાન્યતઃ કેવા પ્રકારની હતી, એનો ખ્યાલ તો કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર" અને મેગાસ્થેનીસની નોંધ વાંચતાં આપણને આવી શકે છે. પરંતુ આપણે તો અશોકના પોતાના શિલાલેખોમાંથી જ તેની રાજ્યપદ્ધતિની માહિતી મેળવવા ધારીએ છીએ. આ જાતની તપાસ કાંઈ ઉપરછઠ્ઠી નહિ નીવડે. અગાઉ આપણા જાણવામાં ન આવી હોય એવી અનેક બાબતો પરત્વે ઘણું નવું જાણવાનું એ રીતે આપણને જરૂર મળી શકશે.

અશોકનું સામ્રાજ્ય બહુ વિસ્તૃત હતું, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. એક જ વ્યક્તિ એકલા હાથે આવા વિસ્તૃત રાજ્યના ઉપર સફળતાપૂર્વક અમલ ચલાવી શકે નહિ, એમ પણ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. આથી કરીને એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે, અશોકે પોતાના સામ્રાજ્યના અમુક વિભાગ પાડ્યા હશે, અને મુગલકાળના સુબાઓના જેવા સુબાઓ એ પૈકીના દરેક વિભાગની ઉપર તેણે નીમ્યા હશે.

અશોકના રાજકાળમાં ‘પ્રાંતિક સરકાર’ની રાજ્યપદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, એમ તેના પોતાના લેખો સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે. પરંતુ તેની પછીના શાહી ગુપ્તવંશના કાળની માફક તેના પોતાના કાળમાં પણ પ્રાંતિક હાકેમો બે પ્રકારના હતા. રાજકીય દૃષ્ટિએ જે પ્રાંતો મહત્વના લાગતા-અને તેથી કરીને જેમની વ્યવસ્થા વફાદારીથી અને યુક્તિપુરઃસર કરવાની જરૂર જણાતી - તે પ્રાંતો રાજવંશના પુત્રોને સોંપવામાં આવતા, અને તેઓ ‘કુમારો’ કહેવાતા. જે ચાર પ્રાંતોના સુબા તરીકે ચાર કુમારોની નીમણૂક થએલી તે ચાર પ્રાંતોનો ઉલ્લેખ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં થએલો છે. ગંધારના મુખ્ય સ્થળ(તક્ષશિલા)માં એવો એક કુમાર નીમાયો હતો; કારણ કે, તે સરહદી પ્રાંત હતો તેથી તેની વ્યવસ્થા સંભાળ-પૂર્વક કરે તેવા વિશ્વાસ હાકેમને ત્યાં નીમવાની જરૂર અશોકને જણાઈ હતી. સુવર્ણગિરિમાં એવો જ બીજો કુમાર નીમાયો હતો. એ સ્થળ ક્યું હશે ? એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ખુલાસો હજી સુધી થયો નથી. તેમ છતાં પણ છેક દક્ષિણદિશામાં ચોલ તથા પાંડ્ય અને કેરલપુત્ર નામક રાજ્યોના સ્વતંત્ર પ્રદેશોને બેડીને આવી રહેલા સરહદી પ્રાંતનું તે પાટનગર હતું, એમાં તો કાંઈ શક હોઈ શકે નહિ. ત્રીજા કુમારને કલિંગદેશ સોંપાયો હતો, અને તેનું પાટનગર ‘તોસલી’ હતું. ધવલી ગામમાંથી અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની એક નકલ મળી આવેલી હોવાથી તે જ અશોકકાલીન ‘તોસલી’ બેશક હોવું બેઠ્યું. એ પ્રાંત તુરતમાં જ જતી લેવામાં આવ્યો હતો તેથી કોઈક વિશ્વાસપાત્ર અને ચાલાક હાકેમને તેની સોંપણી કરવાની જરૂર અશોકને જણાઈ હતી; અને તેથી જ અશોકે પોતાના કુમારને તેની સુબાગીરી સોંપી હતી. ચોથો કુમાર જે પ્રાંતનો સુબો નીમાયો હતો તે પ્રાંતનું પાટનગર ‘ઉજ્જયિની’ હતું. તે કાંઈ સરહદી પ્રાંત ન હતો. વળી તે કાંઈ તાજેતરમાં જ જતાયો ન હતો. તેમ છતાં પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ અશોકને તે પ્રાંત બહુ

મહત્વનો લાગ્યો હશે તેથી જ તેણે રાજવંશના કુમારને તેની સોંપણી કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હશે. અશોકના રાજકાળમાં કાંઈ આટલા જ પ્રાંતિક હાકિમો નહિ હોય. જેવી રીતે કેટલાક પ્રાંતોની ઉપર કુમારો અમલ ભોગવતા હતા તેવી જ રીતે રાજકુટુંબની સાથે કાંઈ પણ સગપણ ન ધરાવનારા હાકિમોના અમલની નીચે રહેલા બીજા પણ કેટલાક પ્રાંતો અશોકના વખતમાં હોવા બોધ્યે. અશોકના પોતાના લખાણોમાંથી આવા પ્રકારના હાકિમો એક પણ દાખલો મળી આવતો નથી, એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ જૂનાગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વતની બાજુમાં જ રુદ્રદામાનો જે શિલાલેખ છે તેમાંથી આ પ્રકારના હાકિમો એક દાખલો આપણને મળે છે. રુદ્રદામાના શિલાલેખમાં એવું લખેલું છે કે, ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર- (કાઠિયાવાડ)નો હાકિમ 'વૈશ્ય પુષ્યગુપ્ત' હતો, અને અશોકના રાજકાળમાં યવનરાજ તુષારપ તેનો હાકિમ હતો. ૧ રાજાને-અને તેમાં પણ યવનરાજને-પ્રાંતિક હાકિમ તરીકે નીમવામાં આવેલો, એ જાણીને નવાઈ પામવાની જરૂર નથી. અમેરના રાજા 'રાજા માનસિંહ'ને બંગાળના હાકિમ તરીકે અકબરે નીમ્યો હતો, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા? ગુપ્તકાળમાં પણ કેટલાક પ્રાંતિક હાકિમો 'મહારાજ' કહેવાતા, એમ ઇતિહાસ આપણને કહે છે. ૨

દામોદરપુરના તામ્રપત્રો^૩ આપણને ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવે છે કે, ગુપ્તકાળમાં દરેક પ્રાંત(મુક્તિ)માં અનેક મહાલ(વિષય)નો સમાવેશ થતો હતો, અને પ્રાંતના સુબાની નીમણૂક રાજાના હાથે થતી ત્યારે મહાલના વહીવટદારની નીમણૂક પ્રાંતના સુબાના હાથે થતી હતી. અશોકના કાળમાં દેશના વિભાજનને માટે અને

૧. એ. ઇ., ૮, ૪૩ અને ૪૬-૪૭.

૪. એ. ઇ., ૧૫, ૧૩૬ અને ૧૩૮

૩. એ. ઇ., ૧૫, ૧૨૭ અને આગળ.

ઉપવિભાગને માટે કયા શબ્દો વપરાતા હતા, એ આપણે જાણતા નથી; પણ એટલું તો જણાય છે કે, મહાલના વહીવટદારની નીમણૂક રાજના હાથે થતી ન હતી, પણ પ્રાંતના સુબાના હાથે થતી હતી. સિદ્ધપુર(સિદ્ધાપુર)માંથી અશોકના પાંચ ગૌણ શિલાલેખોની જે નકલો મળી આવેલી છે તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. એમાં અશોકે ઇસિલના મહામાત્રોને બારોબાર સંબોધન કરેલું નથી; પણ પોતાના આર્યપુત્ર(કુમાર)ની મારફતે અને દક્ષિણના જે પ્રાંતનું પાટનગર 'સુવર્ણગિરિ' હતું તે પ્રાંતના ઉપરિ મહામાત્રોની મારફતે તેણે ઇસિલના મહામાત્રોને સંબોધન કરેલું છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે, સુવર્ણગિરિ પ્રાંતમાં અનેક મહાલોનો સમાવેશ થતો હતો, અને એ મહાલો પૈકીના એક મહાલનું મુખ્ય સ્થળ 'ઇસિલ' હતું. સિદ્ધપુર(સિદ્ધાપુર)વાળા શિલાલેખો એમાં જ કાતરાયા હતા. વળી, કૌશાંબીના અને સારનાથના મહામાત્રોને અશોકે બારોબાર હુકમો છોડેલા તેમ ઇસિલના મહામાત્રોને બારોબાર હુકમ ન મોકલતાં કુમાર(આર્યપુત્ર)ની મારફતે અશોકે પોતાના હુકમ મોકલેલા તેથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, પ્રાંતિક હાકેમોને-નિદાન કુમારોને-પોતાના મહાલોના વહીવટદારોની નીમણૂક કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવેલો હતો. ગુપ્તકાળમાં પણ એ જ રિવાજ ચાલુ હતો. તુરતમાં જ તામે કરેલા કલિંગદેશના કસ્થાંરપ 'સમાપા'ની બાબતમાં પણ એવું જ કહી શકાય છે. યાવગઢ-(જૈનગઢ)ના લેખમાં અશોકે સમાપાના મહામાત્રોને સીધેસીધા હુકમો છોડ્યા નથી, પણ એ હુકમો એ મહામાત્રોને પહોંચાડવાની આજ્ઞા કરેલી છે. દેખીતી રીતે, તોસલીના કુમારની મારફતે એ હુકમો સમાપાના મહામાત્રોને અશોકે પહોંચાડાયા હશે.

કુમારો પોતપોતાના પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ અધિકાર હોમવતા હતા કે હુકમ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખાત્રીપૂર્વક આપી શકતો નથી. પૂરેપૂરો અને ઉપરના દાખ વગરનો અધિકાર તેમને આપવામાં આવેલો નહિ,

એમ જણાય છે; કારણ કે, જ્યાં જ્યાં પ્રાંતિક સરકારને અશોકે સંબોધન કરેલું છે ત્યાં ત્યાં માત્ર કુમારને ઉદ્દેશીને જ કાંઈ કહ્યું નથી, પણ કુમારને અને તેના મહામાત્રોને સાથેસાથે જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. ધવલીનો અને યાવગઢનો બીજો લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. તે જ પ્રમાણે સ્થાનિક સરકાર પોતાના તાબાના મહાલના વહીવટદારોને હુકમ છોડવા માગતી ત્યારેત્યારે કુમાર (આર્યપુત્ર) તેમ કરતો નહિ, પણ કુમાર અને તેના મહામાત્રો સાથે મળીને તેમ કરતા. સિદ્ધપુર (સિદ્ધાપુર) નો લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આમ થાય તે કુદરતી જ છે; કારણ કે, પ્રાંતના સુબાની ઉપર કોઈ પણ જાતનો દાવ ન રહે તો તે સ્વતંત્ર રાજ થઈ બેસે, એવો ભય રહે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, અશોકના કાળમાં આર્યપુત્રની સત્તા કુમાર અને તેના મહામાત્રો મળીને જે મંત્રીમંડળ બનતું તેની સત્તા ખરું બેતાં હતી.

પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ ગણાવેલા છે:-(૧) પ્રાદેશિકો; (૨) રાજ્યકો; અને (૩) યુક્તો. અશોકે ‘યુક્ત’ શબ્દનો જે અર્થ કરેલો તે જ અર્થવાળો એ જ શબ્દ કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” માં પણ વપરાયેલો છે એ હકીકતની તરફ શ્રીયુત એફ. ડબ્લ્યુ. ચામસ સાહેબે આપણું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચ્યું હતું. ^૧ ‘તાબાના અમલદાર,’ એવો તેનો અર્થ ચામસ સાહેબે કરેલો છે; પરંતુ કૌટિલ્યના કથનના આધારે આપણે ‘યુક્ત’ નામક અધિકારીનો વધારે ચોક્કસ ખ્યાલ બાંધી શકીએ છીએ. કૌટિલ્યે ‘યુક્તો’ નો તેમ જ તેમના મદદનીશ ‘ઉપયુક્તો’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમની ફરજે એક જ પ્રકારની હતી. કૌટિલ્યે બે પ્રકરણોમાં એમની ફરજોનું વર્ણન કરેલું છે. એ બે પ્રકરણો કાળજીપૂર્વક વાંચી જતાં આપણને ખાત્રી થાય છે કે, તેઓ ખાસ કરીને મહાલના વહીવટદારો હતા. તેઓ રાજની મિલકતની વ્યવસ્થા

કરતા તેમ જ મહેસુલ ઊધરાવતા અને તેનો હિસાબ રાખતા, અને મહેસુલમાં વધારો થવાનો સંભવ લાગતો ત્યારેત્યારે ખર્ચ કરવાની સત્તા ધરાવતા. થોમસ સાહેબે “માનવ-ધર્મ-શાસ્ત્ર”માંથી જે શ્લોક ઉદ્ધૃત કરેલો છે તે આ વાતને ટેકા આપે છે. મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે, ખોવાઇ ગયેલી મિલ્કત પાછી જડે ત્યારેત્યારે યુક્તોના કબજામાં રહેવી જોઈએ. આથી કરીને એમ કહી શકાય છે કે, રાજાનું મહેસુલ ઊધરાવવાનું અને રાજાની મિલ્કત સંભાળવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલું હતું. ત્યારપછીના કાળમાં પણ ‘યુક્ત’ અને ‘ઉપયુક્ત’ ચાલુ રહ્યા હતા, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. શક ૮૫૩- (ઇ. સ. ૯૩૦) ની સાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજા ચોથો ગોવિંદ પોતાના એક તામ્રપત્રમાં ‘રાષ્ટ્રપતિ’ તથા ‘ગ્રામકૂટ’ અને ‘મહત્તર’ નામક અધિકારીઓની સાથે સાથે ‘યુક્ત’નો અને ‘ઉપયુક્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^૧ ‘યુક્ત’ના અને ‘ઉપયુક્ત’ના બદલામાં કોઈક પ્રસંગે અનુક્રમે ‘આયુક્ત’ અને ‘વિનિયુક્ત’ પણ આપણી નજરે ચઢે છે. અલ્લાહાબાદમાં સમુદ્ર-ગુપ્તનો જે સ્તંભલેખ છે તેમાં ‘આયુક્તો’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેઓ “પોતાના બાહુબળથી જીતી લીધેલી, અનેક રાજાઓની મિલ્કત પાછી મેળવતા,”^૨ એવું એ સ્તંભલેખમાં કહેલું છે. બુધગુપ્તના એક તામ્રપત્રમાં પણ ‘વિષયપતિ’ (મહાલ-વહીવટદાર) તરીકે ‘આયુક્ત’નો ઉલ્લેખ થયેલો છે.^૩

કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં ‘પ્રદેષ્ટુ’ નામક જે અધિકારીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે જ અશોકકાલીન ‘પ્રાદેશિક’ હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન થોમસ સાહેબે કરેલું છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે. થોમસ સાહેબે “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી અનેક ફકરાઓ ટાંકીને સ્પષ્ટપણે

૧. એ. ઇ., ૭, ૩૬—૪૦.

૨. એ. ઇ., ૧૫, ૧૩૮.

૩. ઈ. ઇ. ઇ., ૩, ૧૪.

એમ બતાવી આપ્યું છે કે, પ્રદેષ્ટુને “મહેસુલ ઊધરાવવું, અને શહેરની ચોકી ભરવી : એ કારોબારી ફરજો સોંપાએલી હતી.”^૧ પરંતુ એટલાથી જ બસ ન હતું. એ પ્રસંગે તેને ‘ધર્મસ્થ’ કહ્યો છે તેથી એમ જણાય છે કે, ન્યાયાધીશનું કામ પણ તેને સોંપવામાં આવેલું હતું. વળી, અમાત્ય(મંત્રી)ની સાથેસાથે જ તેની નોંધ ચએલી હોવાથી તે મોટો અધિકારી હોવો જોઈએ, એમ પણ કહી શકાય છે. રાજ્યના અધિકારીઓના પગારના અને મહેનતાણાના સંબંધમાં “અર્થશાસ્ત્ર”માં જે પ્રકરણ આપેલું છે તેમાં કહ્યું છે કે, અધ્યક્ષ- (સુપરિટેન્ડન્ટ)ના પગારના કરતાં પ્રદેષ્ટુનો પગાર વધારે હોવો જોઈએ. ^૨ આ હકીકત ઉપરની વાતને સળળ ટેકા આપે છે.

‘રાજકો’નો કાંઇક ખુલાસો બ્યુહલર સાહેબે આપણને આપેલો છે. ^૩ “કુરુધમ્મ-જાતક”માંથી ઊતારા આપીને તેમણે એમ બતાવી આપ્યું છે કે, એ ગ્રંથમાં જેને વિસ્તારપૂર્વક ‘રન્જુક’ અથવા ‘રન્જુ-ગ્રાહક’ કહ્યો છે તે જ અશોકકાલીન ‘રાજક’ હોવો જોઈએ. ‘રન્જુ’નો (દોરડાનો) ઉપયોગ કરીને જમીનની માપણી કરવી, અને એ રીતે જમીનની સરહદો નક્કી કરવી : એ તેની ફરજ હતી, એમ “કુરુ-ધમ્મ-જાતક”માં કહ્યું છે. તેને ‘અમચ્છ’ કહ્યો છે તેથી બ્યુહલર સાહેબ એમ માને છે કે, પ્રદેષ્ટુના જેવો જ તે મોટો અમલદાર હોવો જોઈએ, અને હાલના મુલ્કીખાતાના મહેસુલી અધિકારીને મળતો તે હોવો જોઈએ. વળી, સેંકડો અને હજારો મનુષ્યોની ઉપર રન્જુકોને નીમવામાં આવેલા હતા, એમ અશોકે પોતે જ કહ્યું છે તેથી પણ એવી ખાત્રી થાય છે કે, રન્જુક મોટો અધિકારી હોવો જોઈએ.

૧. જ. રો. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૮૩ અને આગળ; ૧૯૧૫, પૃ. ૧૧૨.

૨. પૃ. ૨૪૫.

૩. સા. ડૉ. મૉ. ગે., ૪૭, પૃ. ૪૬૬ અને આગળ; ફિક્કટ “સોશિયલ ઓર્ગેનિઝેશન્સ, એટ સેટેરા” (સામાજિક સંસ્થાઓ, વગેરે) (ભાષાંતર), પૃ. ૧૪૮—૧૪૯.

અશોકના કાળમાં રજજીકને ‘વ્યવહાર’નું અને ‘દંડ’નું કામ સોંપાયું હતું; એટલે કે, મોંઘદલો આપવાની તેમજ સજા કરવાની સત્તા ધરાવનારો ન્યાયાધીશ તે હતો. સ્ટ્રેપોએ આવા જ પ્રકારના ન્યાયાધીશોની નોંધ લેતાં કહ્યું છે કે, નદીઓની સંભાળ તેઓ રાખે છે તથા મીસરમાં જમીનની માપણી થાય છે તેવી જ રીતે તેઓ જમીનની માપણી કરે છે અને “જેને જેમ યોગ્ય હોય તેને તેમ ઇનામ આપવાની કે શિક્ષા કરવાની સત્તા ધરાવે છે.”^૧ આમ લખતી વેળાએ સ્ટ્રેપોને અશોકકાલીન ‘રજજીકો’ યાદ આગ્યા હોય, એ ખનવાનગે છે; અને તેથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, રજજીકો ન્યાયાધીશનું કામ કરતા એટલું જ નહિ, પણ મહેસુલી અધિકારીનું કામ પણ કરતા.

આના સંબંધમાં ખીજા એક અધિકારીનો વિચાર કરવાનો રહે છે. ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અશોકે તેને ‘નગલ-વિયોહાલક’ (નગર-વ્યવહારક) કહ્યો છે. “અર્થશાસ્ત્ર”માં^૨ જેને ‘પૌર-વ્યાવહારક’ કહ્યો છે તે જ અશોક-કાલીન ‘નગર-વ્યવહારક’ હોવો જોઈએ. માત્ર મહાલનાં મુખ્ય સ્થળોએ જ ન્યાયાધીશનું કામ તે કરતો હશે, એમ લાગે છે. તેને જે પગાર મળતો તેનો વિચાર આપણે કરીએ તો તો કુમારનો મોભો અને તેનો મોભો એકસરખો હતો. પ્રદેહુ (પ્રાદેશિક)ની પાયરીથી ચઢતી પાયરીનો તે હતો, એટલું તો ચોક્કસ છે.

૧. “પોલિટિકલ હિસ્ટરી ઓફ એન્સ્યન્ટ ઇન્ડિયા ક્રોમ ધી એક્સેશન ઓફ પરીક્ષિત દુ ધી એક્સ્ટિન્ક્શન ઓફ ધી ગુપ્ત ડીનેસ્ટી” (પરીક્ષિતના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને ગુપ્તવંશના વિનાશ પર્યંતનો પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનો રાજકીય ઇતિહાસ) નામક પોતાના અંગ્રેજી ગ્રંથમાં શ્રીયુત હેમચંદ્ર રાયચૌધરીએ આ વાતની તરફ પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

૨. પૃ. ૨૦ અને ૨૪૫.

અન્ય પ્રકારના ચારેક અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે. તે પૈકીના ત્રણ અધિકારીઓનાં નામ અશોકના ખારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જોવામાં આવે છે. ‘ધંમ-મહામાત’ તથા ‘इथिइस्स-महामात’ અને ‘ब्रचभूमिक’: એ એમનાં નામ છે. ‘ધંમ-મહામાત’ની ઓળખાણ થોડા વખતમાં આપણે કરી લેવાના છીએ. ‘इथिइस्स-महामात’ ખરે જોતાં ‘सुव्यध्यक्ष-महामात्र’ [સ્વીઓના અધ્યક્ષ (સુપરિટેંડંટ) રૂપ મહામાત્ર] હોવો જોઈએ. કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”માંથી આ અધિકારીનું નામ મળી આવતું નથી. તેમ છતાં પણ તેની ફરજનું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. જેણે કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”નો ખારીક અભ્યાસ કર્યો હશે તે એટલું તો જાણતો જ હશે કે, કૌટિલ્યે પોતાના એ ગ્રંથમાંના ‘धर्मस्थीय’ નામક પ્રકરણમાં સ્વીઓને લગતા જુદા જુદા અધરા પ્રશ્નો-સ્વીઓનું ભરણપોષણ, સ્વીઓનો સ્વછંદ, સ્વીઓનું હરણ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નો-ચર્ચેલા છે. નિરાધાર સ્વીઓ ગર્ભવતી હોય ત્યારે અને તેઓ બાળકને જન્મ આપે ત્યારે તેમનું ભરણપોષણ કરવું, એ સરકારની પોતાની ફરજ છે : એમ સરકાર પોતે સમજતી હતી. અશોકના કાળમાં ખાસ આ જ કામે અધિકારી નીમાયો હોય, અને તે ‘सुव्यध्यक्ष’ કહેવાતો હોય : એમ માની શકાય છે. પરંતુ અશોકે જેમને ‘ब्रचभूमिक’ કહ્યા છે તે કેવા પ્રકારના અધિકારી હશે ? એ સમજવું જરા અઘરું થઈ પડે છે. સદરહુ અધિકારીના ઉક્ત નામના પહેલા ખે અક્ષર ‘ब्रज’ હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. કૌટિલ્યકૃત “अर्थशास्त्र”માં ત્રણ સ્થળે ‘ब्रज’ શબ્દ વપરાયેલો છે. “ गायो, बेसो, पकरा, घेटां, गघोडा, गोटो, घोडा અને ખચ્ચરો : એ સૌનાં ધણુ ” : એવો તેનો અર્થ “अर्थशास्त्र”માં કરેલો છે. આ સાધનોને લઈને રાજ્યને મહેસુલ મળતું હતું. એ જ ગ્રંથના અમુક એક પ્રકરણમાં તો ‘गोडध्यक्ष’નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ‘गोडध्यक्ष’ [ગાયોનો અધ્યક્ષ (સુપરિટેંડંટ)] રાજના ‘ब्रज’ની

વ્યવસ્થા રાખતો તથા ઢોરને ઊછેરતો અને રાજકુટુંબનું દુગ્ધાલય (ડેરી) સંભાળતો.^૧ આથી કરીને એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, રાજનાં પોતાનાં અથવા તો ખાનગી વ્યક્તિનાં તેમ જ રાજકુટુંબને માલ પૂરો પાડતાં અથવા રાજ્યને નાણાંનું ઉત્પન્ન કરાવતાં ઢોરોના અધિકારીઓને ‘વ્રજભૂમિકા’ તરીકે અશોકે ઓળખાવ્યા હશે.

અહીં હવે માત્ર એક જ અધિકારીનો વિચાર કરવાનો રહે છે. તેનું નામ ‘અંત-મહામાત્ર’ (અંત-મહામાત્ર) છે. ‘સરહદી પ્રદેશોના મહામાત્રો’ : એવો એનો અર્થ કરવામાં આવેલો છે. અશોકે પોતાના પહેલા સ્તંભલેખમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અશોકના પોતાના પ્રદેશમાં વસતા, અસ્થિર મનના લોકોને ધર્મને અનુસરવાની બાબતમાં સમજાવવાનું કામ ગમે તે પ્રકારના તેના અધિકારીઓ કરતા હતા તેવી જ રીતે દેખીતી રીતે રાજ્યની હદની બહાર વસતા લોકોને તે પ્રમાણે સમજાવવાનું કામ અંત-મહામાત્રો કરતા હતા, એમ કહેવાનો અશોકનો હેતુ હોવો જોઈએ. આથી એમ જણાય છે કે, અશોકના સામ્રાજ્યના સરહદી પ્રાંતોના અધિકારી તરીકે અંત-મહામાત્રો નીમાયા ન હતા, પણ અશોકના પોતાના ધર્મપ્રચારના કામને ઊપાડી લેવાના હેતુથી પાડોસનાં રાજ્યોમાં તેઓ નીમાયા હતા. એ જ સ્તંભલેખમાં અશોકે અંત-મહામાત્રોને ‘પુરુષ’થી (પોતાના રાજ્યના અધિકારીથી) જૂદા ગણ્યા છે, એ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. વળી, અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓમાં જ્યાંજ્યાં ‘અંત’ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાંત્યાં ‘સરહદનો રાજા’ અથવા ‘સરહદી રાજ્યના લોકો’ એવો તેનો અર્થ થાય છે, એ વાત પણ આપણા ઉપલા કથનને પુષ્ટિ આપે છે.

છેલ્લા ચાર પ્રકારના અધિકારીઓની ફરજો જૂદી જૂદી હતી તો પણ અશોકે તે સૌને ‘મહામાત્રો’ કહ્યા છે, એમ વાચકે જોઈ

લીધું હશે. આથી કરીને એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, ‘મહામાત્ર’ શબ્દનો અર્થ ‘મોટો અધિકારી’ અથવા ‘મોલાદાર અમલદાર’ જ હોઈ શકે.^૧ ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અશોકે નગર-વ્યાવહારિકોને પણ મહામાત્રો કહ્યા છે, એ વાતથી પણ ઉપલો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, બીજો સામાન્ય શબ્દ પણ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં જેવામાં આવે છે. તે શબ્દ ‘પુરુષ’ છે. એ શબ્દ તો ઉપના શબ્દથી પણ વધારે સામાન્ય અર્થવાળો છે. ગમે તે પ્રકારનો અધિકારી તે વખતે ‘પુરુષ’ કહેવાતો હતો. આનો ખુલાસો ‘અશોકના’ પહેલા સ્તંભલેખમાંથી મળી આવે છે. તેમાં અશોકે ‘પુરુષો’ ના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે:— (૧) ઉત્કર્ષ (જિંયા વર્ણના) અધિકારીઓ; (૨) ગેવય (હલકા વર્ણના) અધિકારીઓ; અને (૩) મધ્યમ વર્ણના અધિકારીઓ.

આ મહામાત્રોની સાથેનો રાજાનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો ? એ સવાલ હવે બિંબો થાય છે. અંશોકનું સામાન્ય બહુ વિરતૃત હતું, અને તેથી અનેક મહામાત્રોની નીમણુક થએલી હોવી જોઈએ. એક જ રાજા આ બધા અધિકારીઓની સાથે સીધો સંબંધ કેવી રીતે રાખી શકે ? એક બાબત એ રાજાની સાથે અને બીજી બાબત એ અધિકારીઓની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા કોઈ મધ્યસ્થ મંડળનો ઉલ્લેખ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે ખરો ? હા. ‘પરિષદ’ તે જાતની સંસ્થા હતી. અશોકના બે લેખોમાં તેનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. કૌટિલ્યે પોતાના “ અર્થશાસ્ત્ર ”માં જેને ‘મંત્રી-પરિષદ’ કહી છે તે જ અશોકે કહેલી ‘પરિષદ’ હોવી જોઈએ, એ દેખીતું છે. તે મંત્રીમંડળ હતું. જે કામ શરૂ થયું ન હોય તે કામ શરૂ કરવું તથા જે કામ શરૂ થયું હોય તે કામ પૂરું કરવું તેમ જ જે કામ થયું હોય તે કામ સુધારવું અને હુકમોનો બરાબર અમલ

કરાવવો : એ મંત્રીમંડળનું કામ હતું, એમ કૌટિલ્યનું કહેવું છે. જે અધિકારીઓ પોતાની પાસે હોય તે અધિકારીઓની સાથે સહકાર કરીને અને જે અધિકારીઓ પોતાથી દૂર હોય તે અધિકારીઓની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને કામનો નિકાલ કરવો : એ પણ તેનું કામ હતું. કાંઈ પણ અતિ મહત્ત્વનું કામ ઉપરિચિત થતું ત્યારે રાજા પોતાના સલાહકારોને ભેગા કરતો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મંત્રીમંડળના સભ્યોને પણ બોલાવતો; અને એ સભ્યો જે કાંઈ સૂચના બહુમતીથી કરતા તે સૂચનાના અનુસારે તે અમલ કરતો, અથવા તો ક્ષેત્ર મેળવી આપે એવો જે કોઈ માર્ગ તેઓ બતાવી આપતા તે માર્ગે તે પોતે જતો. કૌટિલ્યે આમ કહ્યું છે. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં પરિષદની બાબતમાં જે કહ્યું છે તેની સાથે આનો મેળ પણ મળે છે. અશોક પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહે છે કે, ‘ થોડો ખર્ચ ’ (અપવ્યયતા) અને ‘ થોડી બચત ’ (અપભાંડતા) ધર્મનાં બે અંગો છે. એ સદ્ગુણોને લોકોમાં જાગૃત કરીને પોષવાનું કામ ‘યુક્તો’ને અશોકે સોંપ્યું હશે, એમ દેખીતી રીતે લાગે છે. પરંતુ કોઈ પણ બે કુટુંબની જીંદગીની જરૂરિયાતો એકસરખી ન હોઈ શકે તેથી, કુટુંબોએ કેટલું બચાવવું અને કેટલું ખર્ચવું, એ બાબતનો સર્વસાધારણ ચોક્કસ નિયમ કરાવી ન શકાય. આથી કરીને પોતાના હુકમનો જે હેતુ હોય તેને જ અનુસરીને પોતાના હુકમનો અમલ કરવાની બાબતમાં ‘યુક્તો’ને સલાહ આપવાનો હુકમ પરિષદને અશોકે કર્યો છે. આથી કરીને પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે, રાજાના દરેક હુકમનો અમલ થાય, એ જોવાનું કામ પરિષદને સોંપાયેલું હતું. વળી, (કૌટિલ્યકૃત “ અર્થશાસ્ત્રમાં ”માં કહ્યું છે તેમ) અધિકારીઓના કામની ઉપર દાખ રાખવાનું અને એમને મદદ કરવાનું કામ પણ પરિષદને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અતિ મહત્ત્વનું કામકાજ ઉપરિચિત થાય તેના સંબંધમાં પરિષદની ફરજની વિગત કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં આપેલી છે; અને રાજ્યવ્યવસ્થા-

ની હકીકત પૂરી પાડતા છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં પણ આ બાબતમાં ભાર દેખતે કહેવામાં આવેલું છે. એ શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, “ (હુકમ) આપવાની કે સંભળાવવાની બાબતમાં હું જે કાંઈ મોઢેથી ફરમાવું તેના સંબંધમાં, અથવા તો વળી મહામાત્રોના ઉપર કાંઈ મહત્ત્વનું કામ આવી પડે તેના સંબંધમાં મંત્રી-મંડળમાં કાંઈ મતભેદ પડે કે તે રદબાતલ થાય તો સર્વત્ર અને સર્વ સમયે તેના સમાચાર મને તુરત પહોંચાડવા, એવું ફરમાન મેં કર્યું છે. ” આ બાબતમાં અશોક એવું કહેવા માગે છે કે, તે પોતે મોઢેથી કાંઈ હુકમ કરે ત્યારે અથવા તો કાંઈ અતિ મહત્ત્વનું કામ મહામાત્રોના ઉપર આવી પડે ત્યારે પરિષદે મળવું જોઈએ અને એ બાબતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. પરિષદના સૌ સભ્યો સર્વાનુમતે નિર્ણય કરે તો હુકમનો અમલ કરવાની અથવા અતિ મહત્ત્વનું કામ કરવાની બાબતમાં કાંઈ પણ સવાલ ન રહે. પરંતુ એ બાબતમાં કાંઈ મતભેદ થાય અથવા તો સર્વાનુમતે તેનો વિરોધ થાય, અને એ બાબત થોડા વખતને માટે આઘી મુકાય, તો એ મતભેદની અને વિરોધની તપાસ કરવાનું તેમ જ એ જે પૈકીની કયી જાતની સલાહ સૌથી વધારે ફળદાયક નીવડશે તે નક્કી કરવાનું કામ રાજાનું છે. પણ તે પોતે કાંઈ નિર્ણય કરે તેના પહેલાં પરિષદના અભિપ્રાયનો લાભ તેને મળવો જોઈએ. નિર્ણય કરવાની બાબતમાં કાંઈ પણ ટીલ ન થાય તેટલા માટે તેણે પ્રતિવેદકો(બાતમીદારો)ને એવો હુકમ કરેલો કે, તે પોતે ગમે તે વખતે ગમે તે સ્થળે હોય તો પણ પરિષદનો અભિપ્રાય બંધાય એટલે તુરત જ તેમણે તે અભિપ્રાય તેને પોતાને કહી જણાવવો. આ બધું જોતાં એમ જણાય છે કે, હાલના મંત્રીમંડળના જેવી તે કાળની પરિષદ હતી. રાજાની અને તેના મહામાત્રોની વચ્ચે રહીને તે મધ્યસ્થ મંડળ તરીકેનું કામ કરતી. રાજા પોતાના હુકમની બાબતમાં ફરીથી વિચાર કરી શકે તેટલા માટે રાજાના હુકમનો અમલ કરતા પહેલાં

તે હુકમનો પૂર્ણ વિચાર કરવાની સત્તા પરિષદને હતી. વળી, મહા-
માત્રનો અને પરિષદના સભ્યોનો અભિપ્રાય એક જ થતો તો રાજ્યને
પૂછ્યા વગર પણ કાંઈ અતિ મહત્વના કામની બાબતમાં તે પરિષદ
મહામાત્રને સલાહ આપી શકતી. પરંતુ મહામાત્રની અને પરિષદના
સભ્યોની વચ્ચે કાંઈ મતભેદ પડતો, અથવા તો રાજ્યના કે મહા-
માત્રના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ જતો નિર્ણય પરિષદના સભ્યો સંર્વાનુમતે
કરતા, તો એ આખું પ્રકરણ રાજ્યને રજૂ કરવામાં આવતું: કારણ
કે, રાજ્ય જ છેવટના લવાદતું કામ કરતો.

અશોકની રાજ્યપદ્ધતિના સંબંધમાં બીજી પણ મહત્વની
વાત નોંધવાલાયક છે. તે એ કે, પોતાના કામનો નિકાલ કરવાને
માટે મુસાફરીઓ કરવાની ફરજ તેના અમલદારોને પડતી હતી.
તેઓ સાધારણ રીતે ‘વિયુષ’ કે ‘વ્યુઠ’ (સંસ્કૃતભાષામાં
વ્યુષ્ટ) તરીકે ઓળખાતા હતા. અશોકનો સારનાથનો લેખ આ
વાત સ્પષ્ટ કરે છે. પોતપોતાના પ્રાંતની હદની અંદર મુસાફરી
કરવાની બાબતમાં અશોકે પોતે પોતાના મહામાત્રોને સૂચના કરી
હતી, એવું એ લેખમાં જણાવેલું છે. પોતાના રૂપનાથના લેખમાં
પણ એ જ સૂચના અશોકે કરેલી છે; પરંતુ ફેર માત્ર એટલો જ છે
કે, તેમાં તેણે વ્યુષ્ટોને આ સૂચના કરેલી છે. અશોકના સાતમા
સ્તંભલેખમાં વ્યુષ્ટોને ‘પુરુષો’ (અમલદારો) કહ્યા છે. અસંખ્ય લોકોના
ઉપરિ તરીકે તેમની નીમણૂક કરેલી હતી તેથી એમ લાગે છે કે,
તેઓ મોટો હોદ્દો ભોગવતા હશે. અશોકના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં
કહ્યું છે કે, પ્રાદેશિકો તથા રજબુકો અને યુક્તો પોતાના દરરોજના
કામકાજને માટે મુસાફરીએ નીકળતા હતા. તેઓ જિંવી પાથરીના
અમલદારો હતા, એ તો આપણે જાણે ગયા છીએ. સારનાથનો
લેખ વાંચીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, મુસાફરી
કરતા મહામાત્રોએ (અમલદારોએ) વારાફરતી ઉપવાસ(उपोसथ)ના
દિવસોએ પોતપોતાના મહાલના મુખ્ય સ્થળમાં પાછા આવી

પહોંચવું પડતું. વળી, ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખો પૈકીનો પહેલો લેખ વાંચતાં એવું જણાઈ આવે છે કે, તિથ્ય નક્ષત્રના દિવસે-એટલે કે, રાજના જન્મદિવસે^૧-એ સૌ મહામાત્રોએ સદર સ્થળે હાજર રહેવું પડતું.

રાજ તરીકે અસૌક કેવો હતો ? એ હવે આપણે જોશું. પ્રથમ તો, તે પોતાની પ્રજાની પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખતો, એ જોવું રસભર્યું થઈ પડે તેમ છે. ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખોમાં તેણે પોતાના મનના ઊંડાણનાં દર્શન આપણને કરાવેલાં છે. તેમાં તે કહે છે કે, “ સર્વ મનુષ્યો મારાં સંતાનો છે. જેવી રીતે મારાં સંતાનોની બાબતમાં હું ઇચ્છું છું કે આ લોકના તેમ જ પરલોકના સંબંધનાં સર્વ હિતસુખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની બાબતમાં પણ હું એવું ઇચ્છું છું. ” આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ‘ રાજ પિતાના જેવો છે, ’ એમ અસૌક માનતો હતો. મૌર્યકાળની અનિયંત્રિત રાજસત્તાની તરફ એ રીતે તેણે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ^૨ બાળકો માત્ર પોતાનાં માઆપના ઉપર આધાર રાખે છે, અને માઆપો તેમની સાથે ગમે તેમ વર્તી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં પ્રજા માત્ર રાજના ઉપર આધાર રાખી રહેતી, અને રાજ અનિયંત્રિત સત્તા ભોગવતો. મૌર્યકાળની પહેલાંના કાળની વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન ઊંધી હતી. તે કાળમાં રાજ તો રાજ્યનો માત્ર નોકર જ મનાતો, અને પોતાની નોકરીના બદલામાં પોતાને

૧. જુઓ પૃ. ૧૧.

૨. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં બે સ્થળે (પૃ. ૪૭ માં અને પૃ. ૨૦૮ માં) આવો જ મુદ્દો જોવામાં આવે છે. બાપની અને છોકરાંની વચ્ચેના સંબંધના જેવો રાજની અને પ્રજાની વચ્ચેનો સંબંધ છે, એમ એમાં કહ્યું છે. “ કલકતા રીવ્યુ ” ૧૯૨૨, પૃ. ૩૯૩ આ મુદ્દાની તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

પગાર મળી શકે તેટલા માટે અમુક અમુક કર નાખવાની પરવાનગી તેને મળેલી હતી.

પોતાના રાજ્યમાં અશોકે કેવા સુધારા દાખલ કરેલા ? એનો વિચાર હવે આપણે કરશું. ન્યાય આપવાની બાબતમાં તો અશોક ખાસ ધ્યાન આપતો, અને તે બાબતમાં તો તેનું મન ખાસ વ્યગ્ર રહેતું. તુરતમાં જ જીતી લીધેલા કલિંગદેશને પોતાના સામ્રાજ્યની સાથે તેણે જોડી દીધો અને મંત્રીમંડળસહિત કુમારના તાબામાં તેને સોંપ્યો તે વખતે તે એ પ્રાંતના ઉપર ખાસ નજર રાખતો હતો, એ જાણીને આપણને કાંઈ પણ નવાઈ લાગવી ન જોઈએ. ધવલીમાંથી અને ચાવગઢમાં મળી આવેલા જૂદા લેખમાં તેણે નગર-વ્યાવહારિકાને સખ્ત ઠપકો આપેલો છે; કારણ કે, મહાલના મુખ્ય સ્થળ રૂપ તોસલીમાં અને સમાપામાં વસતા કેટલાક લોકોને જોરજુલમથી કેદમાં નાખવામાં આવ્યા હતા અથવા તો નાહક સતાવવામાં આવતા હતા, એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હતું. સર્વે મનુષ્યો તેનાં પોતાનાં સંતાનો છે, અને સૌ મનુષ્યો તેમ જ તેનાં પોતાનાં સંતાનો ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક હિતસુખ મેળવે એમ તે પોતે ઇચ્છે છે, એવું પોતે કહેલું છે તેનો અર્થ તેઓ બરાબર સમજ્યા લાગતા નથી; એમ અશોક તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે. સાધકબાધક કારણોની સાથે પોતાના વિચારો દર્શાવીને પછી તે તેમને સંગીન સલાહ આપે છે. “ધર્મા, ખંતની ખામી, કડકપણું, અધીરાઈ, અભ્યાસની ખામી, આજસ અને યાક” “એ દુર્યુજોથી સંભાળપૂર્વક દૂર રહેવાની બાબતમાં તથા “ખંત અને ધીરજ” રાખવાની ટેવ પાડવાની બાબતમાં તે ખસ ખંત-કરણથી તેમને આગ્રહ કરે છે. તેઓ પોતાની ફરજ ખંતથી અદ્ય કરશે તો તેઓ સ્વર્ગે પહોંચશે નહિ તેમ જ રાજના ઋણમાંથી પણ મુક્ત થશે નહિ, એમ તે તેમને કહી દે છે. તેણે પોતે આ બધી સલાહ આપેલી. તેમ છતાં પણ વસ્તુસ્થિતિ કદાચ ન સુધરે, અને લોકોને જોરજુલમથી કેદમાં નાખવાનું તેમ જ નાહક કનડગત

કરવાનું ચાલુ રહે, એવી બીક તેને રહેતી હશે તેથી કરીને તે તેમને ચેતવણી આપે છે કે, રાગની જે આગા હોય તેને જ અનુસરીને તેઓ વર્તે છે કે કેમ, એ જોવાને તે પોતે દર પાંચ વર્ષે પોતાના કોઈ મહામાત્રને તપાસ કરવાના કામે મોકલી આપશે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવી ગેરવ્યવસ્થા ચાલવા દેવી અને પાછળથી તેના ઉપાયો યોજવા, એ ઠીક નહિ : એમ ધારીને તેણે તક્ષશિલાના તથા ઉન્નયિનીના કુમારોને એવો હુકમ કર્યો છે કે, તેમણે એ જ હેતુથી એવા મહામાત્રોને પોતપોતાના પ્રાંતની હદમાં તપાસ કરવાના કામે મોકલવા.

મહાલોમાં વસતા લોકોને જોરજુલમથી કેદમાં નાખવામાં આવે છે કે કેમ, તથા તેમને નાહક કનડગત થાય છે કે કેમ : એની તપાસ કરવાના કામે મોકલાતા મહામાત્રો કોણુ હશે? એ સવાલ અહીં જોભો થાય છે. એમની બાબતમાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, પોતાના રોજના કામકાજની બાબતમાં બેદરકાર રહ્યા વગર આ નવી ફરજ અદા કરવાનું તેમને કહેવામાં આવેલું છે. અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં પ્રથમ નજરે પડતા ‘ધર્મ’ મહામાત્રો’ જ ઉક્ત મહામાત્રો હોવા જોઈએ. એ શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, એ પ્રકારના અમલદારોની નીમણુક કરવાની બાબતમાં તેણે પોતે જ પહેલ કરી હતી. તેમની ફરજે પણ તેણે પોતાના ઉક્ત શિલાલેખમાં ગણાવેલી છે. પ્રજાના ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય, એ જ અશોકના ‘ધર્મ’નો હેતુ હતો તેથી કરીને ‘ધર્મ’ મહામાત્રોની ફરજે પણ બે પ્રકારની રહેતી હતી. પ્રજાના આત્મિક હિતસુખને સાધવાની તથા વધારવાની બાબતમાં અશોકે તેમને જે પ્રકારની આગા કરેલી તેનો વિચાર તો “ધર્મોપદેશક અશોક” નામક પ્રકરણમાં આપણે કરવાના છીએ. અહીં તો પ્રજાના ઐહિક હિતસુખના સંબંધમાં તેમની જે ફરજે હતી તેમનો જ વિચાર આપણે કરશું. જે લોકોને કેદમાં પૂર્યા હોય

તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવી અને તે પૈકીનો કોષ કેદી બહુ મોટા કુટુંબવાળો હોય તો તેને નાણાંની મદદ કરવી તેમ જ કોષ કેદીને દુઃખ થતું હોય તો તેની હાથકડી કાઢી લેવી અને કોષ કેદી બહુ જ ધરડો હોય તો તેને છોડી પણ મુકવો : એ ધર્મમહામાત્રની ફરજો પૈકીની એક ફરજ હતી. આથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રાંતનાં શહેરોમાં ન્યાય અપાય તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જે કામ મુસાફરી કરતા મહામાત્રાને સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ અશોકે ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા લેખોમાં કહ્યું છે તે કામ ખરી રીતે ધર્મમહામાત્રાને જ સોંપાયું હતું. એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે કેદીને દુઃખ થતું હોય તેની હાથકડી કાઢી લખને અન્યાય દૂર કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ કોષ કેદીનું બહોળું કુટુંબ નિરાધાર હોય તો તેને નાણાંની મદદ આપીને અથવા કોષ કેદી ધરડો થઇ ગયેલો હોવાથી કેદખાનાની કાટડીમાં રહી શકે તેવો ન હોય તો તેને છોડી મુકીને પણ ન્યાયમાં દયાનો અંશ દાખલ કરવાનો અધિકાર તેને આપવામાં આવ્યો હતો. વળી, અશોકના સામ્રાજ્યના જે ભાગમાં યવનોના તથા કબોળોના તેમ જ ગંધારોના અને રાષ્ટ્રિકોના તથા અન્ય અપરાંતોના પ્રદેશો આવેલા હતા તે ભાગમાં જીવદયાનું કામ કરવું : એ પણ તેમની ફરજ હતી. આલશુવર્ગ અને ગૃહપતિવર્ગ પૈકીના જે લોકોની દયાજનક સ્થિતિ થઇ ગઇ હોય તે લોકોના હિતસુખની તરફ ધ્યાન આપવું તેમ જ સામાન્ય રીતે નિરાધાર અને ધરડા લોકોનાં કામ કરવાં : એ પણ તેમની ફરજ હતી. નિરાધાર અને વૃદ્ધ લોકોને રાજ્ય પોતે મદદ આપે : એ વિચાર કાંઇ નવીન નથી. અશોકના કાળના પહેલાં પણ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો. કૌટિલ્ય પોતાના “અર્થશાસ્ત્ર”માં કહે છે કે, “અનાથ તેમ જ વૃદ્ધ તથા અપંગ તેમ જ માદાં અને નિરાધાર માણસોને રાજ્યએ પાળવાંપોષવાં

જોઈએ.” અશોકના કાળના પહેલાં રાજ્ય પોતાની હિંકત ફરજ અદા ન કરતું હોય, એ બનવાનું છે; અને તેથી કરીને એ રિવાજને ફરીથી ચાલુ કરવાના હેતુથી તથા તે ચાલુ જ રહે તેટલા માટે તેણે પોતાના સર્જેલા ‘ધર્મમહામાત્રો’ને એ કામ સોંપ્યું હતું. જીવદયાનો એ સિદ્ધાંત અશોકે પોતાના જ ભેજમાંથી પેદા કર્યો ન હતો, એમ આપણે માની લઈએ તો પણ, અન્યાય થતો ત્યારે તેને દૂર કરીને ન્યાય ચૂકવવાની પદ્ધતિ તેમ જ થએલી સજાથી ગુનેગારને દુઃખ થતું તો તેની સખ્ત સજાની બાબતમાં રાહત આપવાની પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરેલી, એ કાંઈ નાનીસની વાત ન હતી. રાજા તરીકે અશોક કેવો હતો, એનો એક પ્રકારનો ખ્યાલ આ રીતે આપણે બાંધીએ.

ધર્મમહામાત્રોની નીમણૂક કરવાનો વિચાર તો અશોકને જ પહેલવહેલો સૂઝેલો. તેણે પોતાના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, પોતાના રાજકાળના દરેક વર્ષમાં તેણે પ્રથમ તેમની નીમણૂક કરી હતી. એ જ અરસામાં તેણે પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થામાં બીજો સુધારો દાખલ કરેલો, એમ લાગે છે. જૂઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં એ સુધારાનું વર્ણન તેણે કરેલું છે. કામનો નિકાલ ઝડપથી કરવો જોઈએ, એવું તેણે ઠરાવ્યું હતું. પ્રજા પોતાના રાજાને મળી શકે, એ તો પૌર્વાત્ય દેશોનું—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું—ખાસ મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણાય છે. પરંતુ આ બાબતમાં અશોકે જે સરળતા કરી આપેલી તેને તો બીજો કોઈ રાજા ભાગ્યે જ ટપી જઈ શકે. પોતાના જૂઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે જણાવી દીધું છે તેમ, તે પોતે ભોજન કરતો હોય કે ઝનાનામાં હોય કે શયનગૃહમાં હોય કે તબેલામાં હોય કે ઘોડે બેઠો હોય કે બગીચામાં હોય તો પણ સર્વ કાળે અને સ્થળે સર્વ સમાચાર મેળવવાને તે ખુશી હતો. આના સંબંધમાં જ તેણે પ્રતિવેદકો (બાતમીદારો)નો અને ઉપર આપણે ચર્ચી ગયા તે પરિષદનો ઉલ્લેખ કરેલા

છે. તેણે જે શબ્દો વાપરેલા છે તેમાં તેની આતુરતાનાં અને ધગશનાં ખરાખર દર્શન થઇ શકે છે. તે કહે છે કે, “(મારી) જહેમતથી અને (મારા) કામના નિકાલથી મને કદિ પણ સંતોષ થતો નથી; કારણ કે, આખી દુનિયાનું હિત મારા મતે માનભરી ફરજ છે. વળી, તેના મૂળમાં જહેમત અને કામનો નિકાલ રહેલાં છે. આખી દુનિયાના હિતથી વધારે ઉમદા ફરજ બીજી કોઇ નથી. વળી, જે કાંઇ જહેમત હું ઊઠાવું છું તે એવા હેતુથી કે, ભૂતોની પ્રત્યેના ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરું અને તેઓ પરલોકમાં સ્વર્ગે પહોંચે. આ ધર્મલિપિ એવા હેતુથી મેં લખાવી છે કે, તે લાંબા વખત સુધી ટકી રહે, અને મારા પુત્રો અને પૌત્રો આખી દુનિયાના હિતને માટે જહેમત ઊઠાવે. પણ અતિશય પરાક્રમ વગર આમ કરવું અઘરું છે. ”

પોતાની રાજ્યપદ્ધતિને લગતા કોઇ મહત્ત્વના સુધારા આશરે તેર વર્ષ સુધી તો અશોકે હાથમાં લીધેલા નહિ, એમ જણાય છે. પરંતુ પોતાના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તેણે ખાસ કરીને પોતાના પ્રાંતોમાં ન્યાયનો અમલ યોગ્ય રીતે કરવાની બાબતમાં મહત્ત્વનું પગલું ભર્યું. તેના ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં કહ્યું છે કે, એ વર્ષમાં તેણે રજીસ્ટ્રારને નીમ્યા હતા. તે પોતે કહે છે કે, “ ન્યાયની અને દંડની બાબતમાં મેં તેમને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે. કેમ ? રજીસ્ટ્રાર વિશ્વાસપૂર્વક અને બીક વગર પોતાની ફરજો બજાવે, પ્રાંતોના લોકોનું હિતસુખ સાધે અને (તેમનો) અનુગ્રહ કરે તેટલા માટે. ” એ જ સ્તંભલેખમાં વધારામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, “ જે સુખ કે દુઃખ આપે છે તેને તેઓ એમજાણશે અને ધર્મયુક્તોની સાથેસાથે પ્રાંતોના લોકોને ઉપદેશ આપશે. કેમ ? આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેઓ સુખ મેળવે તેટલા માટે. ” આથી કરીને એટલું તો રપષ્ટ થાય છે કે, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં રજીસ્ટ્રારની ફરજ એવડી હતી. પ્રાંતોના લોકોનું ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખ

સધાય તેમ કરવું, એ તેમની મુખ્ય ફરજ હતી. આ હેતુ કેવી રીતે તેમણે સાધવાનો હતો, એનું દિગ્દર્શન તો “ ધર્મોપદેશક અશોક ” નામક પ્રકરણમાં આપણે કરશું. રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતા કયા પ્રકારના સુધારાથી રજીસ્ટ્રારોએ લોકોનું ઐહિક હિતસુખ સાધવાનું હતું, એ જ અહીં તો આપણે જોઈ લેશું. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ન્યાયની તપાસ કરવાની બાબતમાં તેમ જ યોગ્ય પ્રમાણમાં દંડ કરવાની બાબતમાં તેમને સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવેલી હતી. આથી કરીને અહીં બે સવાલો ઉપસ્થિત થાય છે. “ તેમને આ બાબતમાં સર્વોપરિ સત્તા શા કારણે આપવામાં આવેલી ? ” એ પહેલો સવાલ છે. આના જવાબમાં અશોક કહે છે કે, ન્યાય ચૂકવવામાં સમાનતા સચવાય અને દંડ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અને સમાનતા સાચવીને કરવામાં આવે, એ હેતુથી જ તેણે તેમને સર્વોપરિ સત્તા આપી હતી. “ અહીં ‘સમાનતા’ શબ્દ કયા અર્થમાં અશોકે વાપર્યો હશે ? ” એ બીજો સવાલ છે. આ સવાલનો જવાબ આપવાનું કામ જરા અઘરું થઈ પડે તેમ છે. પરંતુ ધણું કરીને તેનો સુદો આવો કાંઈક હોવો જોઈએ:—ન્યાય ચૂકવવાના કામે માત્ર રજીસ્ટ્રારો જ નીમાયા ન હતા. નગર-વ્યાવહારિકો અને પ્રાદેશિકો પણ ન્યાયાધીશનું કામ કરતા હતા. ન્યાયને લગતું તેમ જ ઇતર કામ સંભાળી લેનારા ત્રણ અમલદારો એક જ પ્રાંતમાં નીમાયેલા હતા તેથી કરીને, ન્યાયની નજરે તપાસનું કામકાજ કરવામાં તેમ જ દંડ કરવામાં સમાનતા રહે, એ શક્ય ન હતું. આથી કરીને એક જ પ્રાંતના લોકોની બાબતમાં પણ ન્યાયની સમાનતા જાળવવાનું બની શકે નહિ, એ બનવાજોગ છે. આ તો અયોગ્ય જ ગણાય; અને તેથી જ અશોકે આનો ઉપાય લેવાના હેતુથી રજીસ્ટ્રારોને ન્યાય-બાતાની ઉપર સર્વોપરિ સત્તા આપી હતી, અને બાકીના બે અમલદારોને આ ફરજમાંથી મુક્ત કર્યા હતા. અશોકે પોતાના ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “ ખરેખર, ‘ હુશિયાર

આયા મારા સંતાનને ઊછેરવા ઈચ્છે છે ' (એમ પોતાના મનથી વિચારીને મનુષ્ય) પોતાના સંતાનને હુશિયાર આપાને સોંપીને જેવી રીતે વિશ્વાસ રાખે છે તેવી જ રીતે બીક વગર, વિશ્વાસપૂર્વક અને ગૂંચવણ વિના રજીસ્ટ્રેડ પોતાની ફરજો બજાવી શકે તેટલા માટે પ્રાંતોના લોકોના હિતસુખને માટે મેં તેમને નીમ્યા છે. ” ૧

ન્યાય ચૂકવવાની બાબતમાં ઉપલો સુધારો અશોકે જે વર્ષે દાખલ કર્યો હતો તે જ વર્ષે તેણે ફોજદારી કાયદાની સખ્તાઈ કાંઈક ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ જ સ્તંભલેખમાં (ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં) તેણે કહ્યું છે કે, જે લોકોને દેહાંતદંડ થયો હોય તે લોકોને ત્રણ દિવસની મહેતલ આપવામાં આવતી હતી. તેઓ પોતે ફાંસીના લાકડે ચઢે તેના પહેલાં પરલોકનો વિચાર કરવાની તેમ જ પરલોકને માટે લાયક બનવાની તક તેમને મળે : એ જ એનો મુખ્ય હેતુ હતો.

૧. આ ફરજો વાંચતાં એમ જણાય છે કે, ન્યાયનું કામ બજાવવાની બાબતમાં અશોકે રજીસ્ટ્રેડને સર્વોપરિ સત્તા આપી દીધી હતી, અને વિવાદ કરવાની પદ્ધતિ કાઢી નાખી હતી. વળી, એમ પણ જણાય છે કે, અશોકે પોતાના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં માત્ર રજીસ્ટ્રેડને જ ન્યાય ચૂકવવાની ફરજ સોંપી દીધી ત્યારે ધર્મમહામાત્રોના હાથે ન્યાયની ફરીતપાસ કરાવવાને લગતી પદ્ધતિ કાઢી નાખી હોવી ભ્રમ.

ત્રીજું પ્રકરણ.

બૌદ્ધપંથી અશોક.

ધર્મપ્રચાર કરવો, એ અશોકનો મુખ્ય હેતુ હતો; અને તે હેતુને સાધવાને માટે તે તનતોડ મહેનત કરતો હતો. ‘ધર્મ’ના ઉદ્દેશ વગરનો કે એક અથવા બીજી રીતે ધર્મની સાથે સંબંધ ન ધરાવતો અશોકનો એક પણ શિલાલેખ કે સ્તંભલેખ કે ગુહાલેખ લાગ્યે જ મળી આવશે. પોતાના શિલાલેખોને અને સ્તંભલેખોને તેણે ‘ધર્મલિપિ’ નામ આપેલું છે. ‘ધર્મ’નો શો અર્થ અશોક કરતો હતો, એનો વિચાર આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરશું. અહીં તો અશોકના પોતાના ધર્મનો અને એ ધર્મની સાથેના તેના પોતાના સંબંધનો વિચાર આપણે કરશું.

અશોક પોતે બૌદ્ધપંથનો અનુયાયી હતો, એ કહેવાની જરૂર તો લાગ્યે જ રહે છે. તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ સૌ બૌદ્ધલેખો જણાવે છે. બીજા કોઈ પણ પંથનો અનુયાયી તે બન્યો હોવાનું કોઈ પણ સાહિત્યવિષયક કે ધાર્મિક પુસ્તકમાં નોંધાયેલું નથી. અશોકનાં પોતાનાં શાસનો આપણને શો બોધ દે છે? આપણે એ જ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માગીએ છીએ. અશોકના લેખોનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો અને તેના માત્ર ગણ્યાગાંડ્યા લેખો જ બહુવામાં આવ્યા હતા ત્યારે શ્રીયુત એચ. એચ. વિલ્સન સાહેબે એવી શંકા ઊઠાવેલી કે, અશોક બૌદ્ધપંથી હશે ખરો? તે જ પ્રમાણે શ્રીયુત એડવર્ડ થૉમસ સાહેબ વળી એમ માનતા હતા કે, અશોક પ્રથમ તો જૈનપંથી હતો, પરંતુ તે પાછળથી બૌદ્ધપંથી બન્યો હતો.^૧ પરંતુ અશોક બૌદ્ધપંથી હતો કે કેમ, એ બાબતમાં

૧. જ. રૌ. એ. સો. (નવીન આવૃત્તિ), પુ. ૯. પૃ. ૧૫૫ અને ૧૮૭.

હવે શંકા જ ઊઠાવી શકાય તેમ નથી. વૈરાટનો ખીજો (ભાષાનો) શિલાલેખ આ બાબતની બધી શંકાને નિર્મૂળ કરી નાખે છે. એ લેખની શરૂઆતના ભાગમાં અશોકે “ યુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ ” ઉલ્લેખીને તેમના પ્રત્યેનું પોતાનું સન્માન દર્શાવેલું છે. ઐદ્ધપંથનું એ જ ત્રિશાબ્દિક સૂત્ર છે. અશોકના ખીજા કેટલાક લેખો પણ એમ સાબીત કરી આપે છે કે, તે ઐદ્ધપંથી જ હતો. વિશ્વાસપાત્ર ન ગણી શકાય તેવા પાઠ માની લઈને અને બિનચોક્કસ અર્થ ઘટાવીને વિલ્લસન સાહેબે તેમ જ ચામસ સાહેબે પોતપોતાના અભિપ્રાય બાંધ્યા હતા. આજે તો કોઈ પણ વિદ્વાન તેમના અભિપ્રાયને માન્ય રાખતો નથી. અશોકે ઐદ્ધપંથ ક્યારે સ્વીકાર્યો ? એ જ સવાલની બાબતમાં આજે મતભેદ હોઈ શકે છે. છેલ્લે-છેલ્લે સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત જલ્હન ફેઇથફુલ ફલીટ સાહેબે આ સવાલની ચર્ચા કરેલી છે. તેઓ એવું માનતા હતા કે, અશોકના શિલાલેખોમાં અને સ્તંભલેખોમાં જે ધર્મનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે કોઈ ઐદ્ધપંથીઓનો ધર્મ ન હતો; કારણ કે, એ લેખોમાં યુદ્ધનો ઉલ્લેખ થયેલો જ નથી; અને માત્ર એક જ પ્રસંગે સંઘનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને તે પણ એવી રીતે કે, ખીજા પંથોની હરોલમાં તેને મુકી શકાય. ફલીટ સાહેબ કહી ગયા છે કે, અશોકના લેખોનો હેતુ “ ઐદ્ધપંથનો કે ખીજા કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો નથી, પણ ધર્મપરાયણ રાજાઓની દરજ્જાને અનુસરીને પોતાના રાજ્યને ધાર્મિકપણે અને દયાથી ભેગવવાને લગતો અશોકનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય જાહેર કરવાનો છે. ” ૧ ખીજી રીતે કહેતાં, અશોકના શિલાલેખોમાં અને સ્તંભલેખોમાં જે ‘ ધર્મ ’ શબ્દ વપરાયો છે તેને ફલીટ સાહેબે રાજાઓના સામાન્ય ‘ ધર્મ ’ તરીકે માન્યો છે. “ ‘ માનવધર્મશાસ્ત્ર ’ ૧, ૧૧૪ માં એ ગ્રંથના એક વિષય તરીકે રાજાઓનો જે સામાન્ય ‘ ધર્મ ’ જણાવ્યો છે ” તે જ અશોકના ‘ ધર્મ ’ શબ્દથી સૂચવાય

છે, એમ તેઓ કહી ગયા છે. તેમણે એમ કહ્યું છે કે, અશોકે પોતાના રાજ્યાભિષેકથી માંડીને ત્રીસમા વર્ષે - એટલે કે, તેના પોતાના સ્તંભલેખો કાતરાયા તેના પછી એ વર્ષે - બાહ્યપંથ સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ અશોકે પોતાના શિક્ષાલેખોમાં અને સ્તંભલેખોમાં જે ધર્મનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો અમલ અશોકે પોતે કે તેના અમલદારોએ કરવાનો ન હતો, પણ તેની પ્રજાએ કરવાનો હતો : એ વાત ફલીટ સાહેબ ભૂલી ગયા છે, એ દેખીતું છે. અશોકનો ધર્મ કાંઈ ‘રાજધર્મ’ ન કહેવાય. રાજાએ અને તેના અમલદારોએ જે ધર્મ પાળવો જોઈએ તે જ ‘રાજધર્મ’ કહેવાય. પ્રજાએ પાળવાના ધર્મને ‘રાજધર્મ’ કહી શકાય નહિ. હુંગિનિ(રૂમ્મિનીદેષ)નો લેખ આપણને કહી જણાવે છે કે, જે સ્થળે શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયેલો તે સ્થળની મુદ્રાકાત અશોકે પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં લીધેલી, અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ પણ કરેલો. આની ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં તો અશોક બૌદ્ધપંથી હતો. ઉક્ત લેખના શબ્દોનો સ્પષ્ટાર્થ એટલો જ છે કે, અશોકે પોતે શુદ્ધ ભગવાનના જન્મસ્થાનની મુદ્રાકાત લીધી હતી, અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ પણ કર્યો હતો. ફલીટ સાહેબે તો એનો એવો અર્થ કર્યો છે કે, અશોકે જાતે એ સ્થળને પોતાની મુદ્રાકાતનું માન આપ્યું હતું. પરંતુ એવો અર્થ કાંઈ રીતે એ લેખમાંથી નીકળતો નથી. વળી, પોતાના આઠમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં અશોકે પોતે કહ્યું છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષે તે પોતે ‘સંબોધિ’ના પંથે નીકળી પડ્યો હતો. ‘સંબોધિ’ના બદલામાં ‘સંબોધ’ શબ્દ વાંચીને કેટલાક વિદ્વાનો ‘સર્વોત્તમ જ્ઞાન’ એવો કાંઈક તેનો અર્થ કરે છે. ‘જે સ્થળે શુદ્ધ ભગવાનને બોધ થયો તે સ્થળ’ : એવો તેનો અર્થ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે કરેલો છે. એ શબ્દનો ગમે તે અર્થ લેવામાં આવે તો પણ, એટલું તો સૌ કાંઈ કબૂલ કરે છે કે, બૌદ્ધપંથી સાહિત્યમાં એ પારિભાષિક શબ્દ ખાસ વારંવાર

જોવામાં આવે છે. ફલીટ સાહેબે ‘સંબોધ’ શબ્દ વાંચ્યો છે તે તો અયોગ્ય જ છે, એમ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર કહે છે. આમ અશોકનો ઉક્ત આઠમા મુખ્ય શિલાલેખ એવું સાખીત કરી આવે છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમાં પણ અશોક બૌદ્ધપંથી હતો. આ અભિપ્રાય શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરનો છે.

એનાથી પણ નિદાન એ વર્ષના પહેલાં અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો હતો, એનો પૂરાવો પણ મળી આવે છે : એમ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર કહે છે. જૂદાં જૂદાં છ સ્થળેથી જેની નકલ મળી આવેલી છે એવા પહેલા જોણુ શિલાલેખમાંથી ઉક્ત પુરાવો મળી આવે છે. એ લેખની શરૂઆતના ભાગમાં અશોક કહે છે કે, “અઢીના કરતાં વધારે વર્ષ સુધી હું ઉપાસક હતો; પણ મેં ખૂબ પરાક્રમ કરેલું નહિ. એક વરસ-ખરેખર, એક વરસના કરતાં વધારે વરસ-થી હું સંઘની સાથે રહ્યો છું અને મેં પરાક્રમ કરેલું છે.” આનો અર્થ એ થયો કે, ઉક્ત શિલાલેખ કાતરાયો તેની પહેલાંનાં પોણાચાર વર્ષથી તે પોતે બૌદ્ધપંથી હતો. વળી, ઉક્ત લેખમાં ધર્મઝનુની અસોઝનું કાર્ય એવા શબ્દોથી વર્ણવ્યું છે કે, તેથી કરીને આપણને તેનો ચોથો મુખ્ય શિલાલેખ એકદમ યાદ આવી જાય છે. એ બન્ને લેખોને જરાક સરખાવી જોતાં આપણી ખાત્રી થાય છે કે, એ બન્ને લેખોમાં ધર્મોપદેશક તરીકેનાં પોતાનાં કામોનો જ ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે. અશોકનો ચોથો મુખ્ય શિલાલેખ તેના રાજકાળના બારમા વર્ષમાં કાતરાએલો, એટલું તો આપણે જાણીએ છીએ. આથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, પોતાના રાજકાળના બારમા વર્ષના પહેલાં આશરે પોણાચાર વર્ષના અગાઉ-એટલે કે, પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં-અશોકે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો હોવો જોઈએ. અશોકના જીવનના એ કાળના મુખ્ય બનાવોની ટૂંકી નોંધ આમ આપી શકાય:- પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં અશોક બૌદ્ધપંથી બન્યો. લગભગ અઢી વર્ષ સુધી તે માત્ર ઉપાસક

હતો. તેનામાં ઓછી જ ધગશ હતી, અને તેથી બૌદ્ધપંથના પ્રચારનું થોડું જ કામ તેણે કરેલું. ત્યારપછી એક વર્ષના કરતાં વધારે વર્ષ સુધી તે મંધની સાથે રહ્યો હતો. ધર્મોપદેશક તરીકે તેણે એટલી બધી પ્રવૃત્તિ કરી કે, એ કાળના અંતે- એટલે કે, તેના રાજકાળના બારમા વર્ષમાં- તે છાતી ઠોકીને એમ કહી શકતો કે, “અગાઉ કદિ નહિ સધાએલી એવી લોકોની ધર્મપ્રગતિ મેં સાધી છે.”

એ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે, અશોક તેના પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં બૌદ્ધપંથી બન્યો હતો. એ જ વર્ષમાં તેણે કલિંગદેશને કબજે કર્યો હતો. આથી કરીને કલિંગની લડાઈના પરિણામમાં તે બૌદ્ધપંથી બન્યો હતો, એમ વિદ્વાનો માને છે. એ લડાઈમાં થએલ ખૂનરેણુ વગેરેથી અશોકને એટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થયો કે, તેના પરિણામમાં તેની ધાર્મિક વૃત્તિ જાગૃત થઈ, અને તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો: એવું સૌ વિદ્વાનો કહે છે. પરંતુ અશોકનો તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ વાંચતાં આ નિર્ણયને ટેકા મળતો નથી. એ જ શિલાલેખમાં કલિંગની લડાઈનો ઉલ્લેખ અશોકે કરેલો છે. કલિંગના લોકોને જે દુઃખ થયું તેનું તેમ જ અશોકના પોતાના મનને જે અપૂર્વ પશ્ચાત્તાપ થયો તેનું અચ્છું બ્યાન એ શિલાલેખમાં કરવામાં આવેલું છે. “ત્યારપછીથી હવે એ મેળવેલા કલિંગ (દેશ)માં દેવોને લાડકાનાં તીવ્ર ધર્મપાલન, ધર્મેચ્છા અને ધર્મોપદેશ થઈ પડ્યાં છે.” આમ ઉક્ત શિલાલેખમાં કહ્યું છે ખરું; પરંતુ કલિંગની લડાઈથી અશોકના જીવનક્રમમાં કાંઈક ફેરફાર થયા તેથી તે ધર્મ ઇચ્છવા લાગ્યો કે ધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યો કે ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, એવો એનો અર્થ કાંઈ થઈ શકતો નથી. અશોકે જે કાળે કલિંગદેશને પોતાના સામ્રાજ્યની સાથે જોડી દીધો તે કાળને ઉદ્દેશીને તેણે કલિંગની લડાઈનાં ભયાનક પરિણામોની બાબતમાં પશ્ચાત્તાપ તથા તીવ્ર ધર્મપાલન અને ધર્મોપદેશ કરેલાં નથી, પણ

જે કાળે તેનો તેરમા મુખ્ય શિક્ષાલેખ કાતરાયો તે કાળને ઉદ્દેશીને તેણે તેમ કરેલું છે. કલિંગની લડાઈનાં બયાનક પરિણામોથી તે પોતે ગંભીર બન્યો અને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો તેમ જ બૌદ્ધપંથનો અનુયાયી બન્યો, એવું ઉક્ત શિક્ષાલેખમાં તેણે કહ્યું નથી; પણ તે કાળના પહેલાંથી જ તે પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તેથી કરીને કલિંગની લડાઈની બાબતમાં તેને પોતાને શરમ લાગતી હતી, અને જે કાળે ઉક્ત શિક્ષાલેખ કાતરવામાં આવેલો તે કાળે તેને ધર્મની બાબતમાં તીવ્ર ઠંડા થઈ હતી, એમ જ તે પોતાના ઉક્ત શિક્ષાલેખમાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. કલિંગદેશની જીત અને બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર તેના પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં થયાં, એ વાત તો ખરી; પણ અશોકે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો તેના કારણ તરીકે કલિંગદેશની જીતને ન ગણાવી શકાય. અશોકે કલિંગની લડાઈના પરિણામમાં જ બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કરેલો, એમ ધડીભર આપણે માની લઈએ તો પછી, (તેરમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં કહ્યું છે તેમ) કલિંગદેશ જીતાયો અને અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી બન્યો ત્યારપછી તુરત જ તે તીવ્રતાથી (ઝુનુનથી) ધર્મપાલન અને ધર્મોપદેશ કરી રહ્યો હતો, એમ પણ આપણે માની લેવું પડે. પરંતુ અશોકે પોતાના પહેલા ગૌણ શિક્ષાલેખમાં જે કહ્યું છે તેની સાથે આનો મેળ મળતો નથી. તેમાં તે પોતે જ કહે છે કે, પહેલાં અઢી વર્ષ સુધી તો તે માત્ર ઉપાસક હતો, અને તે વખતે તે ધર્મઝુનુની ન હતો.

આપણે જોઈ ગયા તેમ, અશોક પોતે કહે છે કે, અઢી વર્ષના કરતાં વધારે વખત સુધી તે પોતે માત્ર ઉપાસક હતો, અને ત્યારપછીથી તે સંઘમાં જોડાઈલો અને તેની સાથે એક વર્ષના કરતાં વધારે વખત લગી રહેલો. ‘સંઘમાં જોડાયો અને તેની સાથે રહ્યો’ એમ કહેવામાં અશોકનો શો હેતુ રહેલો હશે? વિદ્વાનોને આ કૂટપ્રશ્ન થઈ પડેલો છે. સેનાર્ત સાહેબ એવું માને છે કે, સિંહલદ્વીપના

“ મહાવંશ ” નામક ઇતિહાસ સંગ્રહમાં કહ્યું છે^૧ તેમ અશોકે પોતે સંઘની દરબારી મુદ્રાકાત લીધી હતી અને તેની વચમાં બેસીને બૌદ્ધપંથનો પોતાનો સ્વીકાર જાહેર કર્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત વાક્યોમાં અશોકે કરેલો છે. એ જ પ્રસંગે પોતાના પુત્રને તથા પોતાની પુત્રીને બૌદ્ધપંથી બનાવીને અશોકે પોતાના ખરેખરા બૌદ્ધપંથીપણાની સાબીતી કરી આપી હતી, એમ સેનાર્ત સાહેબ માને છે. પરંતુ એમનો આ અર્થ સ્વીકારી શકાતો નથી; કારણ કે, કર્ન સાહેબે અને બ્યુહ્લર સાહેબે બતાવી આપ્યું છે તેમ, જે કાળના દરમ્યાનમાં તે પોતે સંઘમાં હતો તે કાળની સાથે જે કાળના દરમ્યાનમાં તે પોતે ઉપાસક હતો તે કાળને તે પોતે સરખાવતો નથી, અને તેણે સંઘની દરબારી મુદ્રાકાત લીધેલી તે વખતે તે ઉપાસક રહ્યો ન હતો, એવું “મહાવંશ”માં કોઇ પણ સ્થળે જણાવેલું નથી. ૨ આથી કરીને કર્ન સાહેબ અને બ્યુહ્લર સાહેબ એવું માને છે કે પોતે સંઘમાં દાખલ થયો અને એ રીતે સાધુ બન્યો, એવું કહેવાનો અશોકનો આશય હોવો જોઈએ. સેનાર્ત સાહેબે કરેલા અર્થની સામે ઉક્ત બે વિદ્વાનોએ ઊઠાવેલા વાંધા સખળ છે ખરો; તેમ છતાં પણ તેમણે પોતે કરેલા એ અર્થની સામે પણ વાંધો ઊઠાવી શકાય તેમ છે. અશોકે પોતાના શિક્ષણભર્યા આ શબ્દો વાપર્યા છે:-મયા સંઘે ઉપયીતે (ઉપેતે અથવા ઉપયાતે અથવા ઉપગતે). ‘ ઉપયીતે ’ શબ્દનો કે તેને મળતા અર્થના જે અન્ય શબ્દો કૌંસમાં અહીં આપ્યા છે તે શબ્દોનો અર્થ (સંઘમાં) ‘દાખલ થવું’ કે ‘જોડાવું’ થતો નથી, પણ (સંઘની પ્રત્યે) ‘ પ્રયાણ કરવું’ અથવા (સંઘની સાથે) ‘ સમાગમ કરવો’

૧. ઇ. ઍ., ૧૮૯૧, પૃ. ૨૩૩-૨૩૪.

૨. કર્નકૃત “ મૅન્યુઅલ ઑફ ઇન્ડિયન બુદ્ધીઝમ ” (હિંદી બૌદ્ધ-પંથનો લઘુગ્રંથ), પૃ. ૧૧૪ અને ટીકા ૫; એ. ઇ., પુ. ૩, પૃ. ૧૪૧ અને ટીકા ૫.

થાય છે. વળી, શરૂઆતના કાળમાં આવશ્યકતાને લઇને કે સામાન્ય હેતુના કારણે પણ બૌદ્ધપંથના ધર્માધ્યક્ષો પોતાના પંથના નિયમોની સખ્તાઇને ઓછી તીવ્ર કરે જ નહિ તેવા વખતે એ ને એ જ વ્યક્તિ સાધુ તેમ જ રાજા બની શકે કે કેમ, એ પણ શંકાસ્પદ છે. ચીન દેશના કોઇ રાજાએ કોઇક બૌદ્ધ સાધુનાં કૃત્યોને સાર્વભૌમ રાજાનાં કૃત્યોને યોગ્ય ગણેલાં તેનો દાખલો સ્મિથ સાહેબે આપેલો છે.^૧ પરંતુ એ દાખલો તો પરદેશી રાજાને લગતો છે, અને વળી પાછળના કાળનો છે. આ મુશ્કેલીમાંથી એક જ રસ્તો નીકળી શકે છે. અશોક ‘ભિક્ષુ’ થયો ન હતો, પણ ‘ભિક્ષુગતિક’ થયો હતો : એમ આપણે કહીએ તો આ મુશ્કેલીનો નિકાલ થાય છે. “વિનય-પીટક”ના ‘મહાવગ્ગ’માં ‘ભિક્ષુગતિક’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ^૨ “ભિક્ષુઓની સાથે એ ને એ જ વિહારમાં રહેતી વ્યક્તિ” એવો એનો અર્થ બુદ્ધધોષે પોતાના ભાષ્યમાં કરેલો છે. અહીં ‘ભિક્ષુગતિક’ને ‘ભિક્ષુ’થી જૂદો ગણ્યો છે. અશોક ભિક્ષુ થયો ન હતો, પણ ભિક્ષુગતિક થયો હતો; એમ આપણે ગણીએ તો પછી રાજાનાં અને સાધુનાં કૃત્યોનો મેળ બેસાડવાને લગતી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી જ નથી. વળી, એ ને એ જ વિહારમાં ભિક્ષુઓની સાથે જ ભિક્ષુગતિકો રહેતા તેથી તેમને ઉપાસકો ન કહી શકાય; કારણ કે, ઉપાસકો તો ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છે, ‘સંઘે ઉપયીતે’ એ વાક્ય સૂચવે છે તેમ, અશોકે સંઘનો સમાગમ કર્યો હતો, અને તે તેની સાથે રહેતો હતો. ‘ભિક્ષુઓની સાથે એ ને એ જ વિહારમાં ભિક્ષુ-ગતિકો રહેતા’ એ વાક્યની સાથે ઉપરના વાક્યનો મેળ બરાબર બેસે છે. બૌદ્ધપંથના શરૂઆતના કાળમાં શા હેતુથી કોઇ પણ

૧. “અશોક”, પૃ. ૩૭.

૨. ૩, ૭ ૮; સં. બુ. ઇ., પુ. ૧૩, પૃ. ૩૧૨, ટીકા ૧. શ્રીયુત ચરણદાસ ચંદરજીએ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરનું ધ્યાન આ ઉલ્લેખની તરફ ખેંચ્યું હતું.

વ્યક્તિને ભિક્ષુગતિકની જીંદગી ગાળવાની જૂટ આપવામાં આવતી હતી, એ બરાબર સમજાતું નથી. પરંતુ એમ જણાય છે કે, જે વ્યક્તિ ધર્મપરાયણ હોય અને સંસારસુખથી વિમુખ હોય તો પણ પોતાનાં ખાનગી પરંતુ મહત્ત્વનાં કારણોને લઈને ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ ન કરી શકે તે વ્યક્તિને ભિક્ષુગતિકનું જીવન બરાબર યોગ્ય થઈ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ સંસારત્યાગ કર્યા વગર પણ પોતાની ધર્મપરાયણતાને પોષી શકે તેટલા માટે ભિક્ષુગતિકનું જીવન ગાળવાની પરવાનગી બૌદ્ધપંથે તેને આપી હોય, એમ લાગે છે. ભિક્ષુઓની સાથે એ ને એ જ વિહારમાં રહેતો ભિક્ષુગતિક ભિક્ષુનો વેશ પહેરે, એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી; અને તેથી જ ઈસ્વી સનના સાતમા સૈકામાં ચીની મુસાફર ઇ-ત્સિંગે ભિક્ષુનો વેશ ધરીવતા અશોકની મૂર્તિ જોઈ હોય તો તેથી કાંઈ નવાઈ પામવાની જરૂર નથી.

અશોકે ભિક્ષુગતિકના જીવનની શરૂઆત કરી તે જ વખતે ખીજું મહત્ત્વનું કામ પણ ચાલુ કર્યું હતું. અશોકના આડમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, “લાંબા કાળના દરમ્યાનમાં રાજાઓ વિહારયાત્રા કરવા જતા. અહીં શિકાર અને એવા જ ખીજા અભિરામ થતા. હવે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા પોતાના રાજ્યાભિષેકને દસ વર્ષો વીત્યાં ત્યારે સંખોધિ(ઓધિવૃક્ષ)ની કને ગયો. આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત થઈ). ”

અહીં અશોક એમ કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષ સુધી તો પોતાની પહેલાંના રાજાઓની માફક તે પોતે પણ વિહારયાત્રાએ જતો અને શિકાર કરતો તથા આનંદોત્સવ ઊજવતો. પરંતુ તે વર્ષે તેણે વિહારયાત્રાએ નીકળી પડવાના રિવાજનો હંમેશાને માટે ત્યાગ કર્યો, અને તેના જદલામાં ધર્મયાત્રાએ નીકળી પડવાની શરૂઆત તેણે કરી. ઉક્ત ધર્મયાત્રાઓના પ્રસંગે તે શું કરતો? વળી, તે પોતાનામાં તેમ જ પોતાની પ્રજામાં કેવી રીતે ધર્મને પોષી

શકતો ? એ બાબતોનો વિચાર પાછળથી એકાદ પ્રકરણમાં આપણે કરવાના છીએ. અહીં તો આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમાં તેણે બોધિવૃક્ષની મુલાકાત લીધી હતી, અને તે તેની ધર્મયાત્રાઓ પૈકીની પહેલી ધર્મયાત્રા હતી. તે બિહ્વગતિક બન્યો તે જ કાળે તેણે પોતાની ધર્મયાત્રાની શરૂઆત કરી તેથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, બિહ્વગતિક સંઘની સાથે જન્મને બોધિવૃક્ષની મુલાકાત લખને તેણે બિહ્વગતિક તરીકેના પોતાના જીવનની શરૂઆત કરી; અને તેને પોતાને તેમ જ તેની પ્રજાને જે અનેક આધ્યાત્મિક ફાયદા થયા તેમને લખને તેણે ફરીફરીને ધર્મયાત્રાઓ નીકળી પડવાનું ચાલુ રાખ્યું, અને તેના પરિણામમાં તે તેનો હંમેશનો નિયમિત કાર્યક્રમ ચાલુ પડ્યો. નેપાળમાંથી અશોકના જે બે સ્તંભલેખો મળી આવેલા છે તેમાં તેની પાછળની કાષ્ઠ ધર્મયાત્રાની યાદગીરી નોંધાઈ રહેલી છે. તે બે સ્તંભલેખો પૈકીનો એક સ્તંભલેખ હુંગિની- (શ્ચિમ્નીદેવ) માંથી મળી આવેલો છે, અને બીજો સ્તંભલેખ તેના વાયવ્યપૂર્ણે સાતેક ગાઉ દૂર આવેલા નિગ્લીવમાંથી મળી આવેલો છે. હુંગિનીના લેખમાં કહ્યું છે કે, એ લેખવાળો થાંભલો જ્યાં જામેલો છે ત્યાં અશોક પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં ગએલો અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ કરેલો તેમ જ શાક્યમુનિ શુદ્ધનું એ જન્મસ્થાન હોવાથી તેણે પથ્થરની મોટી દિવાલ ચણાવેલી અને પોતાના લેખવાળો થાંભલો દટાવેલો. એ લેખમાં એમ પણ જણાવેલું છે કે, ભગવાન (શુદ્ધ) ત્યાં જન્મેલા તેથી કરીને અશોકે હુંગિની ગામને બધા ધાર્મિક કર (બલ્લિ) માંથી મુક્ત કર્યું હતું, અને ઉત્પન્નનો માત્ર એકઅષ્ટમાંશ જ મહેસુલ (માગ) તરીકે આપવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. આ લેખનો અર્થ એવો થાય છે કે, બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કહ્યું છે તેમ જ હુંગિની-ઉદ્યાનમાં બૌદ્ધપંથના સ્થાપક સિદ્ધાર્થકુમારનો જન્મ થયો હતો તેની મુલાકાત અશોકે

પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં લીધી હતી; અને ત્યાં માત્ર પૂજાવિધિ કરીને જ તેણે સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જે સ્થળે બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયેલો તે સ્થળની આસપાસ તેણે પથ્થરની દિવાલ ચણાવી લીધી અને તે જ સ્થળે ચાંલલો પણ ઊમેા કરાવ્યો. પરંતુ એટલું જ બસ ન હતું. આજે પણ દ્વારકાના જેવાં કેટલાંક યાત્રાધામમાં યાત્રાળુઓએ ધાર્મિક કર ભરવા પડે છે. લુંબિની ગામમાં બૌદ્ધપંથના સ્થાપકનો જન્મ થયેલો તેથી તે પણ યાત્રાનું ધામ થઈ પડેલું હશે, અને અશોકના સમયના પહેલાંના કાળમાં પણ અનેક બૌદ્ધપંથી યાત્રાળુઓ તેની મુલાકાત લેવા જતા હશે. વળી, તેના ઉપર પણ ધાર્મિક કર નાખવામાં આવ્યો હશે, એમ લાગે છે. અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તેથી, પોતાના પંથનો સ્થાપક જે સ્થળે જન્મેલો તે જ સ્થળે પોતાના સહધર્મી યાત્રાળુઓએ કર ભરવો પડે, એ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે તેને રુચ્યો નહિ; અને તેથી એ કર તેણે કાઢી નાખ્યો. પરંતુ લુંબિની ગામના ઉપર એટલી જ મહેરબાની બતાવીને તે અટક્યો નહિ. આપણા દેશનું જે ગામ જે રાજના રાજ્યમાં હોય તે ગામે તે રાજને પ્રાચીન કાળમાં પોતાના ઉત્પન્નનો એકચતુર્થાંશ કે એકષષ્ઠાંશ મહેસુલ તરીકે આપવો પડતો. લુંબિની ગામ અશોકના તાબામાં હતું તેથી તેણે પોતાના ઉત્પન્નનો અમુક અંશ મહેસુલ તરીકે અશોકને આપવો પડતો. અશોકને લુંબિની ગામના ઉત્પન્નનો કેટલો ભાગ મળતો, એ આપણે જાણતા નથી; પણ નિદાન તેના એકષષ્ઠાંશ તો તેને મળતો જ હશે. પરંતુ અશોકે ખાસ કરીને લુંબિની ગામના ઉત્પન્નનો એકઅષ્ટમાંશ જ લેવાનું કરાવ્યું, અને એ રીતે પોતાની મહેરબાની તેના ઉપર બતાવી. નેપાળમાં આવી રહેલા ‘નિચ્છીવ’ મુકામે અશોકનો બીજો ચાંલલો જેવામાં આવે છે. તેના ઉપર કાતરવામાં આવેલા લેખમાં એમ કહ્યું છે કે, પોતાના રાજકાળના ચૌદમા વર્ષમાં અશોકે બુદ્ધ કાનામમનના (કનકમુનિના ?) સ્તૂપને બીજી વેળાએ વધાર્યો; અને પોતાના

રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં તેણે જાતે જ એ સ્થળની મુલાકાત લીધી, અને ત્યાં તેણે પૂજાવિધિ કર્યો. આથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકે પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં નેપાળની ધર્મયાત્રા કરેલી. અહીં કદાચ કોઇ પૂછશે કે, અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો ત્યારપછી છેક છ વર્ષે બુદ્ધ ભગવાનના જન્મ-સ્થાનની મુલાકાત લેવાનું તેને કેમ સૂઝ્યું હશે? બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કહ્યું છે તેમ બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ લુંબિની ગામમાં જ થયો હતો તો પછી અશોકે પ્રથમ નેપાળના પ્રદેશમાં જ જવું જોઈતું હતું, અને ત્યાં જ સ્થળે પોતાના પંથના સ્થાપકનો જન્મ થયેલો તે સ્થળે તેણે પૂજાવિધિ કરવો જોઈતો હતો : એમ દરેક વાચક કહી શકે. પરંતુ અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, નરી આંખે નહિ પણ આત્માના ઝિંકાણમાંથી પ્રકાશનાં દર્શન જે સ્થળે સિદ્ધાર્થકુમાર-ને થયાં તે જ સ્થળ બૌદ્ધપંથી લોકોના મનને પવિત્રમાં પવિત્ર છે. બૌદ્ધપંથની પ્રત્યેની, ઉપાસક તરીકેની પોતાની બેદરકારી અશોકે છોડી દીધી અને ભિક્ષુગતિક તરીકેનું પ્રવૃત્તિમય જીવન તેણે સ્વીકાર્યું તે જ વખતે, તેણે સંબોધિની-જે સ્થળે બૌદ્ધપંથના સ્થાપકને પ્રકાશનું દર્શન થતાં બોધ થયો તે સ્થળની-ધર્મયાત્રા કરી, એવું આપણાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ જ છે.

આ બધું જોતાં આપણને એમ જણાય છે કે, પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં અશોકે બૌદ્ધપંથ સ્વીકાર્યો હતો. અઠી વર્ષના કરતાં વધારે વખત સુધી તે માત્ર ઉપાસક જ રહ્યો હતો, અને પોતાના પંથની બાબતમાં તેણે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમાં તે ભિક્ષુગતિક બન્યો હતો; પણ રાજ તરીકેના તેના પોતાના કાર્યને ભિક્ષુગતિક તરીકેના તેના પોતાના જીવનથી કાંઈ બાધ આવતો ન હતો. ભિક્ષુગતિક તરીકેના જીવનની શરૂઆત કરતાંની સાથે જ તેણે બાધિવૃક્ષની ધર્મયાત્રા કરી હતી. ધર્મપ્રચાર કરવાની બાબતમાં તેને એટલી બધી ચિંતા રહેતી

હતી તથા એટલો બધો ઉત્સાહ રહેતો હતો કે, ત્યારપછીથી પૂરું એક વર્ષ પણ વીત્યું નહિ ત્યાં તો પોતે સાધેલા કામની બાબતમાં તેને પોતાને જ નવાઇ લાગવા માંડી હતી. ધર્મનો પ્રચાર કરવો, એ જ તેનું કામ હતું. તેનો ધર્મ કેવા પ્રકારનો હતો ? એનો વિચાર તો આવતા પ્રકરણમાં આપણે કરવાના છીએ. વળી, (કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ) અશોકનો ધર્મ બધા ધર્મોની બાબતમાં સર્વસામાન્ય ગણી શકાય તેવા નીતિનિયમોનો સંગ્રહ ન હતો, પણ (બૌદ્ધપંથી તરીકે અશોકે પોતે જે ધર્મોપદેશ કરેલો તેના આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ તેમ) સામાન્ય પ્રગતે બૌદ્ધપંથે બોધેલા નીતિનિયમોનો સંગ્રહ હતો : એમ પણ આવતા પ્રકરણમાં આપણે જોવાના છીએ. આ પ્રકરણમાં તો આપણે બૌદ્ધપંથી અશોકનો વિચાર કરીએ છીએ તેથી જે લેખોમાં અશોક પોતાના બૌદ્ધપંથીપણાનું દર્શન આપણને કરાવે છે તે લેખોનો જ વિચાર આપણે કરવાનો છે.

આના સંબંધમાં અશોકનો 'વૈરાટનો ખીજો (ભાષાનો) શિલાલેખ' આપણું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચે છે. રાજપૂતાનામાંના જયપુર રાજ્યની ઉત્તરદિશાએ 'વૈરાટ' નામનું ગામ છે તેની પાસે ટેકરી છે તેના ઉપર જૂના કાળના બૌદ્ધવિહારનાં ખડેરા છે તેમાંથી અશોકનો ઉક્ત લેખ મળી આવેલો છે. બૌદ્ધસંધને ઉદ્દેશીને પોતાનો ઉક્ત લેખ અશોકે કોતરાવેલો છે. તે કાળમાં મહત્વના મનાતા દરેક બૌદ્ધવિહારમાં પોતાનો એ લેખ અશોકે કોતરાવ્યો હશે, એમ માની શકાય છે; પરંતુ અત્યારે તો માત્ર ભાષાના વિહારમાંનો જ લેખ જડી આવેલો છે. બૌદ્ધપંથનું સુપ્રસિદ્ધ ત્રિશાબ્દિક સૂત્ર "બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ" છે. એ જ અનુક્રમ જળવીને અશોક પોતાના ઉક્ત લેખની શરૂઆતના ભાગમાં કહે છે કે, "બુદ્ધને માટે તથા ધર્મને માટે અને સંધને માટે મને કેટલું બધું માન અને (કેટલો બધો) આનંદ છે. એ તમે જાણો છો." વળી, "લગવાન

બુદ્ધે જે કાંઈ લાખ્યું છે તે સઘળું સારું જ લાખેલું છે,” એમ પણ તે એમાં કહી જણાવે છે. અશોકનો ઉક્ત શિલાલેખ તેના બૌદ્ધપંથીપણાને ઉદ્દેશીને લખાએલો છે, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. અમુક ધર્મપર્યાયો (ધાર્મિક સૂક્તો) ગણાવવાના હેતુથી અશોકે પોતાનો ઉક્ત લેખ કાતરાવેલો છે. સદ્ધર્મ ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે અનેક ભિક્ષુકો અને ભિક્ષુકીઓ તેમ જ ઉપાસકો અને ઉપાસિકાઓ એ ધર્મપર્યાયો સાંભળે અને યાદ રાખે, એમ તે ઇચ્છતો હતો. અશોકે જે ધર્મપર્યાયોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નીચે આપ્યાં છે:—

(૧) વિનય-સમુક્તે;

(૨) અલિય-વસાનિ = અરિય-વંસા (અંગુત્તરનિકાય, ૨, ૨૭);

(૩) અનાગત-ભયાનિ (અંગુત્તરનિકાય, ૩, ૧૦૩);

(૪) મુનિ-ગાથા = મુનિ-સુત્ત (સુત્તનિપાત, પૃ. ૩૬);

(૫) મોનેય-સુત્તે = નાલક-સુત્ત (સુત્તનિપાત, પૃ. ૧૩૧-૧૩૪);

(૬) ઉપતિસ-પસિન = રથવિનોત-સુત્ત (મજ્ઞિમનિકાય, ૧, ૧૪૬-૧૫૧)

(૭) લાહુલોવાદ = રાહુલોવાદ-સુત્ત (મજ્ઞિમનિકાય, પૃ. ૪૧૪).

ઉપર ગણાવેલાં સાત સૂક્તો પૈકીના પહેલા સૂક્તનો કાંઈ પત્તો હજી સુધી લાગ્યો નથી; પણ બાકીનાં છ સૂક્તોનો પત્તો તો લાગેલો છે. બુદ્ધધોષે પોતાના “વિસુદ્ધિમગ્ગ”માં એવી મતલબની કથા આપી છે કે, કાંઈ એક ભિક્ષુ પોતાની માતાના ઘરમાં ત્રણ મહિના સુધી જમ્યો. તેમ છતાં પણ ‘હું તારો પુત્ર છું અને તું મારી માતા છે’ એવું કદિ પણ તેણે કહેલું નહિ. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, સાચા દિલના ભિક્ષુને માતાપિતા અંતરાયરૂપ નીવડતાં નથી. ૧

૧. ધૌરનદ્રત “બુદ્ધીઝમ ઇન ટ્રાન્સલેશન્સ” (બૌદ્ધપંથનાં લાખાંતરો), પૃ. ૪૩૪-૪૩૬.

એ યુવાન બિહુએ આદર્શ જીવન ગાળ્યું; કારણ કે, બુદ્ધ ભગવાને રથવિનીતસુતમાં તથા નાલકસુતમાં તેમ જ તુવટ્ટકમાં અને મહા-અરિયવંસમાં જે આચારશ્રેણીનો બોધ કરેલો તેને અનુસરીને તેણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું હતું. જે સૂત્રોમાં બુદ્ધ ભગવાને બિહુઓને બોધ કરેલો છે તે સૂત્રોની સંખ્યા તો મોટી છે; પણ ઉપર કહેલી વાર્તામાં માત્ર ચાર સૂત્રોની વાચ્યતામાં ભાર દઇને કહેવામાં આવેલું છે તેથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, બુદ્ધધોષના સમય સુધી તો એ ચાર સૂત્રો જ બૌદ્ધબિહુને મારે મહત્વનાં મનાતાં હતાં. અશોકે ઉલ્લેખેલ ‘અલિય-વસાનિ’ તથા ‘મોનેય-સુતે’ અને ‘ઉપતિસ-પસિન’ બુદ્ધધોષે ઉક્ત વાર્તામાં ઉલ્લેખેલ (અનુક્રમે) ‘મહા-અરિયવંસ’ તથા ‘નાલક-સુત’ અને ‘રથવિનીત-સુત’ જ છે, એમ હવે સૌ વિદ્વાને કબૂલ કરે છે.^૧ બુદ્ધધોષે ગણાવેલાં ચાર સૂત્રો પૈકીનાં ત્રણ સૂત્રોનો મેળ અશોકે ઉલ્લેખેલાં ધર્મપર્યાયો પૈકીનાં ત્રણ ધર્મ-પર્યાયોની સાથે અરાઅર મળે છે. તેમ છતાં પણ બુદ્ધધોષે જણાવેલું ‘તુવટ્ટક-સુત’ અશોકે ગણાવેલાં સૂત્રોમાં કોઇ સ્થળે દેખાતું નથી, એ જરા નવાઇભરેલું છે. એ સૂત્રનો સાતમો શ્લોક વાંચતાં એમ સમજાય છે કે, તેમાં બુદ્ધદેવ ‘પટિપદા’ (ધાર્મિક ક્રિયાઓ) તથા ‘પાતિમોક્ખ’ (ઉપદેશ) અને ‘સમાધિ’ (ધ્યાન) ઉપદેશે છે.^૨ અહીં ‘પટિપદા’ અને ‘પાતિમોક્ખ’ શબ્દ વપરાયેલા છે તેથી કરીને એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે, બુદ્ધધોષે બાબેલું ‘તુવટ્ટક-સુત’ જ અશોકે ગણાવેલું ‘વિનય-સમુકસે’ (સમુત્કૃષ્ટ વિનય) હશે.

અશોકે ગણાવેલાં ધર્મપર્યાયોનો જે ખુલાસો ઉપર આપણે આપી ગયા તે બેતાં એમ જણાય છે કે, કોઇક પ્રસંગે એક જ સૂત્ર અનેક

૧. ઇ. ઐ. ૧૯૧૨, પૃ. ૩૭ અને આગળ; ન્યુમૅનકૃત “બુદ્ધિસ્ટ રેંડન,” પુ. ૧, પૃ. ૧૫૨.

૨. “સુત્તનિપાત”, પૃ. ૧૭૧; સે. ઇ. ઈ., પુ. ૧૦, ભાગ ૧.૧., પૃ. ૧૬૮.

નામે ઓળખાતું હતું. દાખલા તરીકે, મોનેય-સુતે'નું ખીજું નામ 'નોલક-સુત' પણ છે. પરંતુ અશોકે ગણાવેલાં ધર્મપર્યાયોનું જ આ ખાસ લક્ષણ નથી. ખીજા અનેક દાખલાઓ મોળુદ છે, અને તે અન્યત્ર બતાવવામાં આવેલા છે.^૧ વળી, અશોકે આટલાં સૂત્રો ગણાવ્યાં છે તેથી તેના કાળમાં આખું “તિપિટક” હયાતીમાં ન હતું કે તેનો કોઈ ભાગ પણ અસ્તિત્વમાં ન હતો, એમ કાંઈ સાબીત થતું નથી; કારણ કે, પોતાના શિલાલેખમાં તો ગણ્યાગાંઠ્યાં સૂત્રો જ અશોકે ગણાવેલાં છે; અને તેણે જે કહ્યું નથી તે તેના કાળમાં હયાત જ ન હતું, એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ.

અશોક કેવા પ્રકારનો ઔદ્ધપંથી હતો ? એનો ઉત્તર તો તેણે પસંદ કરેલાં સૂત્રો જોઈને આપી શકાય છે. ઔદ્ધપંથના કર્મકાંડથી કે આધ્યાત્મિક ભાગથી તેનું મન આકર્ષાયું ન હતું, પણ તેના સર્વસામાન્ય મિદ્ધાંતોથી જ તેનું મન તેની તરફ આકર્ષાયું હતું. માત્ર બહારનો દેખાવ કરવાના હેતુથી યંત્રવત્ પાળવાના નિયમો વગેરેથી તે મોહ પામ્યો ન હતો, પણ ખરેખરો આંતરિક વિકાસ સાધે તેવાં તત્ત્વોથી જ તેને ઔદ્ધપંથનો મોહ થયો હતો. અશોકે ઉદ્દેશ્યેલાં ‘અરિય-વંસા’નો જ દાખલો આપણે લેશું. તેમાં ભિક્ષુના ચાર આચારધર્મ ગણાવેલા છે:-(૧) તેણે સાદાં કપડાંથી સંતોષ માનવો જોઈએ; (૨) યોગ્ય રીતે મળવેલા સાદા ખોરાકથી તેણે સંતોષ માનવો જોઈએ; (૩) નાનામાં નાના ઝૂંપડાથી પણ તેણે સંતોષ માનવો જોઈએ; અને (૪) ખ્યાનમાં તેણે આનંદ માનવો જોઈએ. ભિક્ષુ કેવો હોવો જોઈએ ? તેણે કેવું જીવન ગાળવું જોઈએ ? એ બાબતનો ખ્યાલ ટૂંકાણુમાં અહીં આપવામાં આવેલો છે. ‘મુનિ-ગાથા’માં તથા ‘મોનેયસુત’માં અને એવાં ખીજા ત્રણેક સૂત્રોમાં પણ

આવું જ કહેલું છે. ધર્મની જે બાહ્ય ક્રિયાઓનું-એટલે કે, ધર્મના જે આચારનિયમોનું-પાલન કરી કોઈ ભિક્ષુ માત્ર બહારથી શુદ્ધ સાધુ જણાતો હોય પણ અંદરખાતેથી સાધુ ન પણ નીવડ્યો હોય તે ક્રિયાઓની (આચાર-નિયમોની) સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ પણ સૂત્રનો ઉદ્દેશ્ય અશોકે કરેલો નથી. અશોકે ગણાવેલાં બધાં સૂત્રો આત્માના ઉત્કર્ષને ઉદ્દેશે છે, અને ભિક્ષુઓને તેમ જ ઉપાસકોને એકસરખા પ્રમાણમાં તે લાગૂ પડી શકે છે. આ જ કારણથી તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, ભિક્ષુઓએ અને ભિક્ષુણીઓએ તેમ જ ઉપાસકોએ અને ઉપાસિકાઓએ તેણે પોતે ગણાવેલાં સૂત્રોનું શ્રવણ અને મનન કરવું જોઈએ. વળી ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનનું ભાન કરાવતાં અથવા તો ઉચ્ચ અને શુદ્ધ શીલ વર્ણવતાં સૂત્રોનો સમાવેશ અશોકે પોતે પસંદ કરેલાં સૂત્રોમાં કરેલો છે એટલું જ નહિ, પણ આત્માના વિકાસના માર્ગમાં મદદરૂપ અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં સૂત્રો પણ તેણે કાળજીપૂર્વક ગણાવેલાં છે. ‘અનાગત-ભયાનિ’ નામક સૂત્ર આવા પ્રકારનું છે. ભવિષ્યમાં ગમે તે ઘડીએ ઉપસ્થિત થઈને જે ભય મનુષ્યના ધાર્મિક જીવનના આદર્શની સિદ્ધિનાં ફનાંક્રાંતિયાં કરી મુકે તે ‘ભાવિ ભય’નું વર્ણન ઉક્ત સૂત્રમાં કરેલું છે. ઘડપણ અથવા રોગ કે દુકાળ અથવા લડાઈ કે ધર્મધ્વંસ અથવા એવી બીજી વિરોધી તત્ત્વો ભવિષ્યમાં ઉપસ્થિત થાય તેમને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને મનુષ્યે ધ્યાનમય અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવું જોઈએ, એવો ઉપદેશ ઉક્ત સૂત્રમાં આપેલો છે. આ રીતે જોતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન વર્ણવતા સૂત્રને ટાંકીને જ અશોકે સંતોષ માન્યો નથી; પણ મનુષ્ય હંમેશાં ચેતતો ન રહે તો તેના પોતાના આદર્શની સિદ્ધિમાં જે અનેક ભય અંતરાયરૂપ નીવડે છે તે ભયની બાબતમાં તેને પોતાને ચેતવણી આપતા સૂત્રના ઉપર પણ ખાસ ભાર મુકીને તે કહે છે. પરંતુ આખરે તો આ બધા ભય માત્ર બાહ્ય છે. હંમેશાં ચેતતા રહીને આપણે એ ભયને દૂર રાખવાની બાબતમાં તનતોડ

મહેનત કરવી જોઈએ, એ વાત ખરી; પરંતુ જે બાહ્ય પરિસ્થિતિના ઉપર આપણો કાબૂ રહી શકતો નથી તે બાહ્ય પરિસ્થિતિના ઉપર જ તે ભયનો આધાર રહેલો હોય છે. પરંતુ ખીજા કેટલાક આંતરિક ભય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે, અને તેઓ આત્મિક વિકાસની સિદ્ધિના માર્ગમાં લગભગ તેટલા જ અંતરાયરૂપ નીવડે છે. આથી કરીને ‘રાહુલોવાદ-સુત્ત’ નામક ધર્મસૂત્રની તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચીને અશોકે ડહાપણ વાપર્યું છે. એ સૂત્રમાં બુદ્ધ-દેવે ‘અંબલદ્વિક રાહુલ’ નામક વ્યક્તિને ઉપદેશ કરેલો છે. કાયાનું તથા વાયાનું અને મનનું દરેક કાર્ય થતું હોય ત્યારે અને થઈ રહ્યું હોય ત્યારે અતિશય ઝીણવટથી તેને તપાસવાની ખાસ જરૂર રહે છે, એવો ઉપદેશ એ સૂત્રમાં બુદ્ધ ભગવાને કરેલો છે. ગમે તે ધર્મ કે પંથ પાળતો આકાંક્ષી આત્મા વધારે ઉચ્ચ અને સાધુ જીવન ગાળવાને મથતો હોય તો અશોકે ગણાવેલાં ધર્મપર્યાયોનું વાચન અને મનન તેને ખરેખર શ્રદ્ધાજનક થઈ પડે તેમ છે.

સારનાથમાંથી તથા સાંચીમાંથી અને અલ્હાહાબાદમાંથી અશોકના જે ગૌણ સ્તંભલેખની નકલો મળી આવેલી છે તે પણ અશોકના બૌદ્ધપંથીપણાનું દર્શન આપણને કરાવે છે; અને તેથી અહીં આપણે તેમનો વિચાર કરશું. સારનાથમાંનો તથા સાંચીમાંનો થાંભલો તો મૂળથી જ ત્યાં હશે, એમ મનાય છે; પણ અલ્હાહાબાદમાંનો થાંભલો મૂળે કૌશાંબીમાં હશે, એમ ખાત્રીપૂર્વક લાગે છે. ધર્મમાં તડ પાડવાને લગતા બધા પ્રયત્નોને દાખી દષ્ટને બૌદ્ધપંથની એકતા સ્વાયવવાના હેતુથી અશોકે પોતાનું ઉક્ત શાસન કોતરવેલું હતું. તે કહે છે કે, “ જે કોઈ સંધને ભગ્ન કરશે તે બિહુ હોય કે બિહુણી હોય તો પણ તેને ધોળાં કપડાં પહેરાવવામાં આવશે અને જે (બિહુઓનો) આવાસ ન હોય તેમાં તેને રાખવામાં આવશે. આમ બિહુસંધને અને બિહુકીસંધને આ હુકમ જણાવવો જોઈએ.” ઉક્ત ત્રણ સ્તંભલેખો પૈકીના બે સ્તંભલેખો જેતા એમ જણાય છે કે, પોતાના મહામાત્રાને ઉદ્દેશીને

અશોકે પોતાનું આ શાસન જાહેર કર્યું હતું. વળી, એ ત્રણ સ્તંભલેખો પૈકીના એક સ્તંભલેખમાં (અલ્લાહાબાદવાળા સ્તંભલેખમાં) કૌશાંખીના મહામાત્રોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને તેથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, આજે સારનાથનાં અને સાંચીનાં ખંડેરોથી સુચવાતાં, તે કાળના બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓનાં સ્થાનકો મૂળે જ મહાલોમાં આવી રહેલાં હશે તે મહાલોના મહામાત્રોને ઉદ્દેશીને અશોકે પોતાનો ઉક્ત સ્તંભલેખ કાતરાવેલો હશે. બૌદ્ધપંથમાં તડ પડે, એમ થતું અટકાવવાની ખાસ જરૂર હતી. તેથી કરીને એના સંબંધમાં મહાલોના મહામાત્રોને જ હુકમો કરીને અશોક ખેસી રહેવાનું ન હતું. તેથી જ પોતાના ઉક્ત સ્તંભલેખમાં વધારામાં અશોક કહે છે કે, “આવી એક લિપિ તમારા પાડોસમાં રહે તેટલા માટે કચેરીમાં ગોઠવાતી છે. વળી, બીજી એક લિપિ ઉપાસકોના પાડોસમાં ગોઠવાતી છે. ઉપાસકોએ દરેક ઉપવાસના દિવસે આવીને એવા એ હુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ. વળી, ખરેખર ઉપવાસના દિવસોએ દરેક મહામાત્ર પોતાના વારાએ (સદર સ્થળમાં) આવે ત્યારે તેણે એવા એ હુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને તેને સમજવો જોઈએ. વળી, જ્યાં સુધી તમારો પ્રાંત પહોંચતો હોય ત્યાં સુધી તમારે (હુકમના) આ શબ્દથી ફેરણીએ નીકળવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બધાં કિલ્લેખંદીવાળાં શહેરોમાં અને મહાલના ઉપવિલાગોમાં તમારે બીજાઓને (હુકમના) આ શબ્દથી ફેરણીએ મોકલવા જોઈએ.”

આ સ્તંભલેખના ગમે તે વાચકની એટલી તો ખાત્રી થશે કે, બૌદ્ધપંથનો ત્યાગ કરવામાં આવે કે તેમાં તડ પડે, એ સ્થિતિને દૂર કરવાનો નિશ્ચય અશોકે કર્યો હતો. પોતાના હેતુને બર લાવવાને માટે તેણે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો લીધા હતા. તેણે એવો હુકમ કર્યો હતો કે, જે કે.છ સંધને તોડવાનો પ્રયત્ન કરશે તેને ધાળાં કપડાં પહેરાવવામાં આવશે (એટલે કે, બિશુનો ભંગવો પહેરવેશ તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવશે) અને જે જગ્યાએ બિશુઓ નહિ

રહેતા હોય. જગ્યાએ રહેવાને તેને મોકલી આપવામાં આવશે. દૂકામાં કહેતાં, પોતાના સહધર્મી લોકોની સાથેનો તેવા માણસનો બધો વ્યવહાર બંધ કરી દેવાનું અશોકે ઠરાવ્યું હતું. અશોકનો હુકમ દરેક બૌદ્ધસંઘને પહોંચાડવાનો હતો. તે એવા હેતુથી કે, કોઈ પણ વિરોધી ભિક્ષુ પોતાના સહધર્મી લોકોના મગજમાં પોતાના સ્વધર્મવિરોધી વિચારો ઠસાવતો અટકે. સંઘમાં તડ પડવાને લગતો પોણાભાગનો ભય તો આથી કરીને દૂર થતો. પણ ધર્મબહાર (સમાજબહાર) મુકાએલો એવો ધર્મવિરોધી ભિક્ષુ ઉપાસકોના કાન લંભેરીને તેમને પોતાના અનુયાયી બનાવે, અને પોતાના એ અનુયાયીઓની મદદથી તે સમાજમાં તડ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે; એ બનવાયોગ્ય હતું. આ ભય અશોકના ધ્યાનમાં હતો જ; અને તેથી આ વિષયના આ હુકમની નકલ ઉપાસકોના પાડોસમાં પણ રખાવવાનો હુકમ પોતાના મહામાત્રોને તેણે કર્યો હતો. તેમની જાણને માટે ક્યો જગ્યાએ એ હુકમ ગોઠવાયો હતો, એ આપણને કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ શિલાલેખોમાં તેમ જ સાહિત્યમાં જે ‘નિગમ-સલા’(જાહેર સલામંડપ)નો ઉલ્લેખ થયેલો ધણુંખરૂં જેવામાં આવે છે તે નિગમ-સલામાં પોતાના હુકમની નકલ ગોઠવવાનો હુકમ અશોકે કર્યો હોય, એમ માની શકાય છે.

સારનાથના અને કૌશાંબીના તેમ જ સાંચીના સ્તંભલેખથી ઝીટલી તો ખાત્રી થાય છે કે, બૌદ્ધપંથમાં તડ પાડવાને લગતા બધા પ્રયત્નોને દાખી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય અશોકે કરેલો હતો. એ સ્તંભલેખમાં જે અંતઃકરણપૂર્વક સખ્ત લાપા વપરાયેલી છે તે જોતાં તેમ જ મહત્ત્વના બધા બૌદ્ધ સંધારાઓમાંથી તેની નકલો મળી આવેલી છે તે જોતાં આપણે એવું અનુમાન ખુશીથી કરી શકીએ કે, અશોકના વખતમાં બૌદ્ધપંથમાં તડ પડવાને લગતો ભય ઊભો થયો હતો, અને તેમ થતું અટકાવવાને તે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો

હતો. પરંતુ અશોકના સમયમાં ઐશ્વર્યમાં તડ પડ્યાં હતાં ખરાં ? તડ પડતાં અટકાવવાં, એ અશોકના ઉક્ત લેખનો હેતુ હતો ખરો; પણ સંઘમાં અનેક તડ પડી ગયાં હતાં, અને વધારે તડ પડતાં અટકાવવાને અશોક મથી રહ્યો હતો : એવું અનુમાન આપણે કરીએ તો કાંઈ હરકત નથી. સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં જે પરંપરાગત ઐશ્વર્યસાહિત્ય સચવાઈ રહેલું છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, અશોકનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારપછી અઠાર વર્ષે પાટલિપુત્રમાં ઐશ્વર્યપરિષદ ભરાઈ હતી. વળી, તેમાં એમ પણ કહ્યું છે કે, એ કાળે સંઘના એ મુખ્ય વિભાગ પડી ગયા હતાં :-(૧) શેરવાદ; અને (૨) મહાસંધિક. શેરવાદની એ શાખાઓ થઈ ગઈ હતી, અને મહાસંધિકની ચાર શાખાઓ બની ગઈ હતી : એમ પણ એમાં કહ્યું છે.^૧ ઉપર્યુક્ત પરંપરાગત લોકકથાને આપણે માન્ય રાખીએ તો આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીએ કે, અશોકના કાળમાં ઐશ્વર્યમાં તડ તેમ જ પેટાતડ પડી ગયાં હોવાં જોઈએ. આમ હોય તો પછી તડ પડતાં અટકાવવાને કાતરાએલા અશોકના ઉક્ત લેખનો શો અર્થ થઈ શકે ? એકંદરે ઐશ્વર્યમાં પડતાં તડને અટકાવવાનો અશોકનો હેતુ નહિ હોય, પણ તેના જે તડમાં કે પેટાતડમાં તે પોતે હશે તે તડમાં કે પેટાતડમાં વધારાનાં તડ પડતાં અટકાવવાનો અશોકનો હેતુ હશે : એમ આપણે માનવું ખરું ? અશોક પોતે ઐશ્વર્યમાં જે તડનો હશે તેને પોતાના લેખમાં ‘ સંઘ ’ નામ તેણે આપ્યું હોય, એ બનવાજોગ છે. આ અભિપ્રાયને આપણે માન્ય રાખીએ તો પછી, અશોકે જ્યાં જ્યાં ‘ સંઘ ’ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં તે પોતે ઐશ્વર્યમાં જે તડનો સભ્ય હતો તે તડને ઉદ્દેશીને વાપર્યો છે, એમ આપણે માન્ય રાખવું જોઈએ. પણ આ વાત આપણા ગળે ઊતરી શકતી નથી; કારણ કે, ધર્મમહામાત્રોના ઉલ્લેખવાળા સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે આજીવકોની

૧. કર્તૃક “ મેન્યુઅલ ઓફ ઇન્ડિયન બુદ્ધિઝમ ” (હિંદી ઐશ્વર્ય-પંથનો લઘુગ્રંથ), પ. ૧૧૦-૧૧૧

અને નિર્ગ્રંથોની સાથે સાથે જ સંઘની ગણના કરેલી છે. આથી કરીને આપણે શું સમજવું? આજીવકા અને નિર્ગ્રંથો કયી જાતના કે કયા તડના છે, એનો વિચાર કર્યા વગર જ તેમના હિત-સુખની સંભાળ ધર્મમહામાત્રોએ રાખતી; પણ બૌદ્ધલોકોની બાબતમાં તો એકંદર બૌદ્ધપંથના સંબંધમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ન રાખતાં અશોક તેના જે તડનો અનુયાયી હતો તે જ તડના સંબંધમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ જારી રાખવા : એવો આશય અશોકે રાખ્યો હશે? સંઘનાં બીજાં તડની અને પેટાતડની બાબતમાં અશોકે બેદરકારી રાખી હશે? વળી, આપણે અગાઉ વાંચી ગયા તેમ લાપ્તાના લેખમાં તેણે કેટલાંક ધર્મસૂત્રો ગણાવ્યાં છે, અને સંઘને તે ફરીફરીને સંભળાવવાની લલામણુ તેણે કરેલી છે. એ સૂત્રોમાં બૌદ્ધતત્ત્વ એટલું બધું ઓછું છે કે, બૌદ્ધપંથી ન હોય તેવા બિહુઓને પણ તે સંભળાવી શકાય. આમ છે તો પછી, આપણે માત્ર બૌદ્ધલોકોનો વિચાર કરીએ તો સામાન્યતઃ સર્વ બૌદ્ધ બિહુઓને અને બિહુકીઓને એ ધર્મસૂત્રો ન સંભળાવવાં, પણ અશોક પોતે જે તડનો અનુયાયી હતો તે તડના બિહુઓને અને તે તડની બિહુકીઓને જ એ ધર્મસૂત્રો સંભળાવવાં : એમ કહેવાનો અશોકનો આશય હશે? આવાં અશક્ય અનુમાનો ન સ્વીકારવાં હોય તો આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે, અશોકના વખતમાં બૌદ્ધપંથનાં તડ પડી ગયાં ન હતાં. વળી, અશોકે જ્યાંજ્યાં ‘સંઘ’ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ત્યાં અવિભક્ત સમસ્ત બૌદ્ધપંથને ઉદ્દેશીને જ વાપર્યો છે, એમ પણ આપણે માનવું જોઈએ. આમ હોય તો પછી પેલા પરંપરાગત બૌદ્ધલોકસાહિત્યનું શું? બૌદ્ધપરિષદનો ઉત્તેજ કરતા એ પરંપરાગત બૌદ્ધસાહિત્યને જે વિદ્વાનોએ છણી નાખ્યું છે તે વિદ્વાનોએ એવી અશક્ય અને મેળવગરની વાતો તેમ જ મનમાની અને એકતરફી હકીકતો તેમાં જોઈ છે કે, એ લોકસાહિત્યમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તેમાંનું થોડું જ

ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ છે.^૧ પાટલિપુત્રની પરિષદને સર્વસામાન્ય પરિષદ તરીકે ગણવામાં આવતી નથી, પણ અમુક પક્ષની સભા તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. વૈશાલીમાં ભરાયેલી બીજી સામાન્ય પરિષદ બુદ્ધના મૃત્યુની પછી સો વર્ષે ભરાયેલી નહિ, પણ ઘણું કરીને અશોકના જ વખતમાં-જે અશોક બૌદ્ધપંથી થતા પહેલાં ઉક્ત પરંપરાગત લોકસાહિત્યમાં ‘કાલાશોક’ તરીકે ઓળખાય છે^૨ તે અશોકના વખતમાં-ભરાયેલી હતી. અશોકના પોતાના લેખોની સાથે પણ આ અનુમાનનો મેળ બેસે છે. શિષ્ટિના સંબંધમાં વૃજન્ બિહુઓએ જે ‘દસ પ્રશ્ન’ ઉપસ્થિત કરેલા હતા^૩ તેમને લઈને બૌદ્ધપંથમાં તડ પડવાને લગતો ભય બિમો થયો હતો તો પણ, બીજી બૌદ્ધપરિષદ ભરાઈ તે વખતે તો બૌદ્ધપંથ અવિભક્ત જ રહ્યો હતો. વૃજન્ બિહુઓનો પરાજય થયો હતો, અને સંધમાં તડ પડતાં અટક્યાં હતાં. અશોકના લેખોના આધારે હમણાં જ આપણે એવું અનુમાન કરી ગયા છીએ કે, સંધના કોઈ તડને ઉદ્દેશીને અશોકે ‘સંધ’ શબ્દ વાપર્યો નથી, પણ સમસ્ત અવિભક્ત બૌદ્ધસંધને ઉદ્દેશીને તેણે એ શબ્દ વાપર્યો છે. વળી, તેના વખતમાં સંધમાં તડ પાડવાનો કંઈક પ્રયત્ન થયો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન પણ આપણે કર્યું છે; કારણ કે, તેમ ન હોય તો

---

૧. કર્નકૃત “ મૅન્યુઅલ ઓફ ઇડિયન બુદ્ધીઝમ ” (હિંદી બૌદ્ધ-પંથનો લઘુગ્રંથ), પૃ. ૧૧૦; એમાં સ્વ. કર્ન સાહેબનો આ વિષયને લગતો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે.

૨. કર્નકૃત “ મૅન્યુઅલ ઓફ ઇડિયન બુદ્ધીઝમ ” (હિંદી બૌદ્ધ-પંથનો લઘુગ્રંથ), પૃ. ૧૦૯; જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૧, પૃ. ૮૫૫-૮૫૮.

૩. કર્નકૃત “ મૅન્યુઅલ ઓફ ઇડિયન બુદ્ધીઝમ ” (હિંદી બૌદ્ધ-પંથનો લઘુગ્રંથ), પૃ. ૧૦૩.

ધર્મવિરોધી લોકોની પ્રવૃત્તિઓને દાખી દેવાની આખતમાં અશોક જે સખ્ત પગલાં ભરતો હતો તેમનો કાંઈ અર્થ જ રહેતો નથી.

કેટલાક લોકો એવો સવાલ પૂછે છે કે, બૌદ્ધપંથની આખતમાં અશોકનું વલણ કેવા પ્રકારનું હતું ? બૌદ્ધપંથની સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં તે પોતાનું ધાર્યું કરતો હતો કે તેને વશ વર્તી રહેતો હતો ? માત્ર સારનાથનો લેખ અને ભાષાનો લેખ આ સવાલનો ફાળો આણવાની આખતમાં આપણને મદદરૂપ થઈ પડે છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તેમ, બૌદ્ધપંથમાં તડ પડવાને લગતો જે ભય લેખો થયો હતો તેને શરૂઆતથી જ દાખી દેવાના હેતુથી અશોકે પોતાનો સારનાથનો લેખ કાતરાવ્યો હતો. 'કમનસીએ એ લેખનો શરૂઆતનો ભાગ છેક જ ધસાઈ ગયો છે; અને તેથી, અમુક ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણી ધર્મબ્રજ છે કે નહિ, એનો નિર્ણય મહામાત્રોએ કેવી રીતે કરવો : એ આપણે એ લેખમાંથી જાણી શકતા નથી. આ આખતનો નિર્ણય બહુમતિથી સંધ પોતે કરતો હશે ? સંધના નિયમને જ માન્ય રાખીને મહામાત્રો પોતાનું વર્તન રાખતા હશે ? સારનાથના લેખમાંનો જે ભાગ ધસાઈ ગયો છે તે જળવાઈ રહ્યો હોત તો આ આખતનો ખુલાસો તેમાંથી આપણને કદાચ મળત. પરંતુ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, અશોકે પોતાના ઉક્ત લેખને 'શાસન' તરીકે ગણ્યો છે, અને પોતાના સામાન્યમાં વસનાર ભિક્ષુઓના અને ભિક્ષુણીઓના દરેક સંધને પોતાનું ઉક્ત શાસન પહોંચાડવાને લગતો હુકમ પોતાના મહામાત્રોને તેણે કરેલો છે. આખા બૌદ્ધસંધે પૂર્ણ વિચાર કરીને કરેલા ડરાવનો અમલ જ આ રીતે અશોક કરતો હોય તો તો તેની નાનીનાની સંસ્થાઓને ઉક્ત શાસન પહોંચાડવાનું કામ તદ્દન નિરર્થક થઈ પડે. આથી કરીને બૌદ્ધસંધને પૂછ્યા વગર-તેની જાણની બહાર-જ અશોકે પોતાનું ઉક્ત શાસન પ્રસિદ્ધ કર્યું હશે, એમ લાગે છે. અમુક પ્રસંગે કેવા પ્રકારની ધર્મ-બ્રજતા થવા પામી છે, એ આખતની સલાહ આપનારા કેટલાક ચેરો

(ઉત્તમોત્તમ ભિક્ષુઓ) તેના પાટનગરમાં વસતા હોય, એ બનવા-
 નોમ છે; પરંતુ અશોક પોતે જ પોતાની રાજસત્તાનો અને પોતાના
 રાજબળનો ઉપયોગ કરીને એવી ધર્મબ્રજ્જતાને નાબૂદ કરવાની ઇચ્છા
 ધરાવતો હતો. તેનો ભાષાનો લેખ બારીકાઈથી વાંચતાં પણ એવું જ
 અનુમાન થઈ શકે છે. તેમાં તેણે ઉપાસકોને તેમ જ મુખ્યતઃ
 ભિક્ષુઓને અમુક ધર્મપર્યાયોની લક્ષામણ કરેલી છે. અશોક પોતે ઉપાસક
 હતો તો પણ એ ધર્મપર્યાયોનું માત્ર શ્રવણ કરવાનું જ ભિક્ષુઓને
 તેણે કહ્યું નથી, પણ તેમનું મનન કરવાનું પણ તેણે તેમને તેમાં
 કહ્યું છે. અશોક આ બધું શા હેતુથી કરતો ? સદ્ધર્મ ચિરસ્થાયી
 થાય તેટલા માટે તે એમ કરતો હતો. તેણે જે ધર્મસૂત્રો પસંદ
 કરેલાં છે તેઓમાં કર્મકાંડનું કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનું કાંઈ પણ
 ભારણ નથી, અને આત્મિક વિકાસને પોષે એવા જ પ્રકારનાં તે
 ધર્મસૂત્રો છે : એ બાબતમાં અલગત કાંઈ સવાલ રહેતો નથી. પરંતુ
 એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, તેણે પોતે યોજી કાઢેલી પદ્ધતિથી તે
 એ રીતે સ્વાર્થને જ આગળ ધપાવતો હતો; અને ઉપાસકોએ તેમ
 જ ભિક્ષુઓએ એ પદ્ધતિને બરાબર અનુસરીને જ વર્તવું પડતું
 હતું. આ બધાનો વિચાર કરતાં આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ
 છીએ કે, અશોક પોતાના સામ્રાજ્યનો સર્વોપરિ સત્તાધીશ હતો
 એટલું જ નહિ, પણ જે પંથનો તે પોતે અનુયાયી હતો તે પંથનો
 પણ તે સર્વોપરિ સત્તાધીશ હતો. ટૂંકામાં કહેતાં, તે જેટલા અંશે ધર્મ-
 રાજ હતો તેટલા જ અંશે સમ્રાટ પણ હતો. જે ધર્મસત્તા ખરી
 રીતે સંધને મળવી જોઈતી હતી તે ધર્મસત્તાને અશોકે પચાવી પાડી
 હતી : એવો આરોપ અશોકના ઉપર મુકવો, એ ચોખ્ખું નથી; કારણ
 કે, રાજની મરંજને અધીન થઈને ખુદ બુદ્ધ ભગવાને જ પોતાનાં
 સૂત્રોને અવગણ્યાવા દીધેલાં છે અને રાજાઓનો હુકમ માનવાની
 આજ્ઞા ભિક્ષુઓને કરેલી છે.^૧ પોતાના પંથને ખરા અંતઃકરણથી

માનનાર અને જગદ્ધર્મ તરીકેનું જીવ્યું સ્થાન તેને આપવાને મથનાર અશોકના જેવો રાજા મળે એટલે પછી સંઘ કુદરતી રીતે અને ખુશીથી તેનું સર્વોપરિપણું કબૂલ રાખે જ.

ચોથું પ્રકરણ.

અશોકનો ધર્મ

પોતાની પ્રજાનું ઐહિક હિતસુખ સાધવાના હેતુથી અશોકે જે કાંઈ કર્યું હતું તે બીજા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ; અને તેથી કરીને, રાજા તરીકે અશોક કેવા પ્રકારનો હતો, એનો ખ્યાલ આપણે બાંધી શકીએ છીએ. તેણે પોતાની પ્રજાનું ઐહિક હિત-સુખ સાધવાને તનતોડ મહેનત કરી હતી, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. પરંતુ તે જગપ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો તેનું કારણ એ કે, મનુષ્યનું આત્મિક સુખ સાધવાનો તેમ જ પોતાના પ્રદેશમાં તથા દૂરદૂરના પોતાના સ્વતંત્ર પારોસીઓના પ્રદેશમાં પણ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન તેણે કર્યો હતો. એ કામ તેની પોતાની સમક્ષ સતત રહેતું હતું, અને તેને સફળ કરવામાં તે પોતે મગરૂખી માનતો હતો. આથી કરીને પ્રથમ તો, અશોક પોતે ‘ધર્મ’નો અર્થ કેવા પ્રકારનો કરતો હતો, એ આપણે નક્કી કરવાનું રહે છે. એ બાબતમાં તેણે બહુ સ્પષ્ટતાથી પોતાના વિચાર દર્શાવેલા છે. ‘ધર્મ’માં કયા કયા ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, એ બાબતમાં તેણે કહેલું છે એટલું જ નહિ, પણ તેમને કેવી રીતે અમલમાં મુકવા, એ પણ તેણે જણાવેલું છે; અને તે સૌનો અમલ

કરવાની બાબતમાં પોતાની પ્રજાને ઉપરાછાપરી આગ્રહ કરતાં પણ તે કદિ થાક્યો કે કંટાળ્યો નથી. કયા સદ્ગુણોને તે પોતે ‘ધર્મ’ માનતો, એ પોતાના બીજા અને સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે જણાવેલું છે. (૧) ‘સાધવે’ અથવા ‘બહુ-કયાને’ (પુષ્કળ હિત); (૨) ‘અપ-આસિનવે’ (આધું શૌચ); (૩) ‘દયા’; (૪) ‘દાને’; (૫) ‘સચ્ચે’ (સત્ય); (૬) ‘સોચયે’ (શુદ્ધિ); અને (૭) ‘માદવે’ (નમ્રતા) : એ સર્વ સદ્ગુણોને તે ‘ધર્મ’ તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ એ ધર્મનો અમલ કેવી રીતે કરવો? આના સંબંધમાં પોતાની ધણીખરી ધર્મલિપિઓમાં એકસરખી જ ફરજો અશોકે ગણાવેલી છે. એ ફરજો આ રહી :- (૧) અનારંભો પ્રાણાનં (પ્રાણનો વધ ન કરવો તે); (૨) અવિહિસા મૂતાનં (જીવની હિંસા ન કરવી તે); (૩) માતરિ પિતરિ સુસ્રૂસા (માબાપની સેવા); (૪) ચૈર-સુસ્રૂસા (મોટેરાની સેવા); (૫) ગુરૂનં અપચિત્તિ (ગુરુને માન); (૬) મિત્ર-સંસ્તુત-નાતિકાનં બહ્વણસમણાનં દાનં સંપટિપત્તિ (મિત્રોની અને સંબંધીઓની તથા સગાંની પ્રત્યે તેમ જ બ્રાહ્મણોની અને શ્રમણોની પ્રત્યે દાન તથા યોગ્ય વર્તણૂક); (૭) દાસ-ભટકમ્હિ સમ્યાપ્રતિપત્તિ (દાસની અને નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક); અને (માત્ર ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે તેમ) (૮) અપવ્યયતા (થોડો ખર્ચ) અને અપમાંદતા (થોડો સંયય). સર્વ ઋતુઓને માટે અને સર્વ યુગોને માટે અશોકના જગસદેશનો આ થોડોક ભાગ છે. પરમસત્ય કેટલું સ્પષ્ટ અને સાદું છે ! દયા શીખવાનું તથા દાન કરવાનું તેમ જ નમ્રતા રાખવાનું અને એવું એવું બીજું. ધણું આપણને કહીને જ તે સંતોષ માનતો નથી. એ સદ્ગુણોને કેવી રીતે અમલમાં આણવા, એ પણ તે આપણને કહી બતાવે છે. અનારંભો પ્રાણાનં (પ્રાણનો વધ ન કરવો) અને અવિહિસા મૂતાનં (જીવની હિંસા ન કરવી) એ ‘દયા’ છે.

મિત્રોની તથા સંબંધીઓની અને સગાંની પ્રત્યે તેમ જ આત્મણોની અને શ્રમણોની પ્રત્યે ઉદારતા : એ ‘દાન’ છે. માતાપિતાની તથા મોટરોની સેવા, અને સગાની કે આત્મણોનો તથા શ્રમણોની સાથે તેમ જ દાસની અને નોકરોની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક : એ ‘માર્દવ’ છે.

પોતાના સંદેશાના આ ભાગને માટે અશોકને એટલો બધો શોખ છે કે, પોતાના લેખોમાં ફરીફરીને તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં તે આનંદ માણે છે. પોતાના ચૌદમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તે ખરા દિલથી કબૂલ કરે છે કે, કેટલાક શબ્દોમાં અર્થની મીઠાશ રહેલી હોવાથી તે શબ્દોને ફરીફરીને ઉલ્લેખવામાં આવેલા છે. ‘ધર્મ’ શબ્દ અને તેનો અર્થ તેને એટલા બધા મધુર લાગે છે કે, જે ફરજોના સંગ્રહને તે પોતે ‘ધર્મ’ તરીકે ગણે છે તે ફરજો ફરીફરીને તે પોતે ગણાવે છે એટલું જ નહિ, પણ જીવનના સામાન્ય આચારની સાથે ‘ધર્મ’ની સરખામણી કરીને અને ‘એ ધર્મ’ સદરહુ આચારથી ચઢિયાતો છે’ એમ સાબીત કરી આપીને તે પોતાના ‘ધર્મ’નાં વખાણુ કરે છે. પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે ‘ધર્મમંગળ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આજની માફક તેના પોતાના સમયમાં પણ સારાં ફળ અપાવનારાં અને નરસાં ફળને દૂર રાખનારાં જે અસંખ્ય મંગળો હિંદુસમાજમાં હયાતી ધરાવતાં હતાં તે મંગળોની સાથેના પોતાના ‘ધર્મમંગળ’નો વિરોધ તેણે બતાવ્યો છે. તે કહે છે કે, “માંદગીમાં, લગ્નપ્રસંગે, પુત્રલાલના પ્રસંગે, અને મુસાફરીમાં લોકો અનેક (શુભ) મંગળો કરે છે...પરંતુ આ બાબતમાં સ્ત્રીજાતિ ઘણાં અને ઘણી જાતનાં, (પરંતુ) ક્ષુદ્ર અને અર્થહીન મંગળો કરે છે. અલબત્ત, મંગળો તો કરવાં જોઈએ. પણ આવી જાતનાં મંગળ થોડું જ ફળ આપે છે. પરંતુ જે ધર્મમંગળ છે તે બહુ ફળ આપે છે.” આનો અર્થ એ થયો કે, ધર્મપાલનરૂપી ધર્મમંગળ મહાફળદાયી નીવડે છે. ત્યારપછી, આપણે ઉપર ગણાવી ગયા તેવી ફરજો અશોકે તેમાં ગણાવી છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના અગિયારમા મુખ્ય

શિલાલેખમાં તેણે ‘દાન’(સામાન્ય દાન)ની અને ‘ધર્મદાન’ની વચ્ચે રહેલો ભેદ બતાવેલો છે. તે કહે છે કે, ધર્મનો પરિચય કરવો તથા ધર્મમાં ભાગ લેવો અને ધર્મના સંબંધી બનવું : એના જેવું ખીજું કંઈ નથી. પોતાના ‘ધર્મ’ની સમજૂતી આપવાના હેતુથી તે પોતે પ્રથમ ગણાવેલી ફરજે ફરીથી એમાં ગણાવે છે; અને છેવટે તે કહે છે કે, પિતા પોતાના પુત્રને તથા પુત્ર પોતાના પિતાને અને ભાઈઓ પરસ્પરને તેમ જ સગાં પરસ્પરને અને દરેક જણ પોતાના પાડોસીને –એમ ગમે તે વ્યક્તિ ગમે તે વ્યક્તિને– આ ધર્મદાન કરી શકે છે. તે જ પ્રમાણે પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે ‘વિજય’- (સામાન્ય જીત)ની સાથે ‘ધર્મવિજય’ની સરખામણી કરેલી છે. ધર્મ-વિજય ચઢિયાતો છે, એમ એમાં તેણે બતાવી આપ્યું છે. આના સંબંધમાં તેણે કલિંગ દેશના વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને પોતે કરેલી લડવૈયાની કતલનો અને તેમનાં સગાંસંબંધીને પોતે કરેલા તીવ્ર દુઃખનો તથા તેમનામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી શોકની લાગણીનો ઉલ્લેખ ભરાએલા હૈથે તેમ જ કાંઇક અંશે શરમાઇ જઇને તેણે તેમાં કરેલો છે. કાંઈ દેશના ઉપર વિજય મેળવવા જતાં અનેક બચાંકર પરિણામો આવે છે. પરંતુ ધર્મવિજય તો ‘પ્રીતિરસ’- થી ભરેલો છે, અને ગમે ત્યાં તે મેળવી શકાય છે. પોતાના સરહદી પ્રાંતો સુધીના પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં તેમ જ પોતાના સ્વતંત્ર પાડોસીઓના રાજ્યમાં–હિંદુસ્તાનની અંદર તેમ જ તેના વાયવ્ય-કાશ્મીરની સરહદની પાસે જ્યાં ઍટિયોકસ થીઓસ તથા ટૉલેમી ફિલાડેલ્ફસ અને અન્ય યવનરાજો રાજ્ય ભોગવતા હોય ત્યાં–પણ એ જાતનો ધર્મ વિજય મેળવી શકાય છે.

કેવા પ્રકારના સદ્ગુણો અને કયી જાતની ફરજો મળીને અશોકનો ‘ધર્મ’ બનતો હતો, એ એ રીતે આપણે જોઈ ગયા. પણ એટલામાં જ અશોકના ‘ધર્મ’ની પરિસમાપ્તિ થઈ જતી નથી. જેમ ‘ધનવિદ્યુત’ અને ‘ઋણવિદ્યુત’ હોય છે તેમ તેના ‘ધર્મ’ની

બાબતમાં પણ છે. આ સદ્ગુણો અને ફરજો ‘ધનવિદ્યુત’ના જેવાં છે; પણ ‘ઋણવિદ્યુત’ની સાથે સરખાવાય એવા દુર્ગુણો પણ તેણે ગણાવેલા છે. તેણે ‘અપ-આસિનવ’ (ઓછામાં ઓછો આસિનવ) શબ્દ વાપરીને તેમાં પોતાના હેતુનો સારાંશ આપી દીધો છે. ‘આસિનવ’ એટલે શું? આ સવાલનો જવાબ અશોકે પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં આપેલો છે. તેમાં ‘પાપ’ની સાથે-સાથે તેની ગણના અશોકે કરેલી છે, અને ‘આસિનવ’ ઉત્પન્ન કરનારા દુર્ગુણો તેણે ગણાવ્યા છે. તે દુર્ગુણો આ રહ્યા:- છંદ; નિષ્ઠુરતા; ક્રોધ; માન અને ઇર્ષા. આ બધાના સારાંશ તરીકે આપણે એમ કહી શકીએ કે, અશોકે પોતે ગણાવેલા સદ્ગુણોનું પાલન થાય અને ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય તો જ તેના મતે ‘ધર્મ’ની પૂરેપૂરી અને યોગ્ય સિદ્ધિ થવા પામે.

આના ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે, અશોક કંઈક યોક્તમ સંદેશો દુનિયાને આપવા માગતો હતો. આવી સમજ બરાબર થઈ નથી, એ ખરેખર ખેદજનક વાત છે. એક તરફથી અશોકે અમુક સદ્ગુણો ગણાવ્યા છે અને જે ફરજોના રૂપે તેનો અમલ કરવો જોઈએ તે ફરજો પણ ગણાવી છે ત્યારે બીજી તરફથી મનુષ્યને પાપ અને ‘આસિનવ’ કરાવનારા દુર્ગુણો પણ તેણે ગણાવ્યા છે અને બંનેમાં સુધી તેમનાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ તેણે તેને કરેલો છે. પરંતુ એટલાથી જ બસ નથી. આત્મિક વિકાસમાં શી અડચણ આવે છે, એનો ખ્યાલ ખરેખરા ભવિષ્યવેત્તાની માફક તેણે બાંધી લીધો છે; અને કાંઈ પણ અડચણ અનુભવ્યા વગર ધર્મવિકાસના માર્ગે આપણે આગળ ધપી શકીએ તેટલા માટે આપણને મદદરૂપ થઈ પડે એવો ઉપાય પણ તેણે સૂચવેલો છે. એ ઉપાયનું નામ ‘આત્મપરીક્ષા’ છે. ધર્મનો વિકાસ કરવો હોય તો આત્મપરીક્ષા તદ્દન જરૂરની છે, એવું આપણા મંગળમાં તે ઠસાવે છે. ‘આત્મપરીક્ષા’નો વિચાર ખ્રિસ્તી ધર્મે ઊપજાવીને અમલમાં મુક્યો છે, એવું આજે કેટલાક

લોકો માને છે; અને તેથી અશોકે આત્મપરીક્ષા કરવાનો ઉપદેશ કરેલો કે કેમ, એ બાબતમાં એવા લોકો શંકા ઝીઠાવે છે. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, બુદ્ધધર્મે પોતાના “વિસુદ્ધિમગ્ગ”-માં ‘પચ્છવેક્કલન’ (આત્મપરીક્ષા)નાં અનેક રૂપોના ભેદ બતાવેલા છે. બુદ્ધ ભગવાનને એ વિચાર મૂળે સ્પુરેલો; કારણ કે, એમણે અંબલદ્વિક-રાહુલને એ બાબતનો ઉપદેશ કરેલો છે. બુદ્ધધર્મે બુદ્ધ ભગવાનના એ વિચારને અનુસરીને પોતાનું લખાણ કરેલું છે. બુદ્ધ ભગવાને રાહુલને આપેલો એ ઉપદેશ “મઙ્ગિમનિકાય”માં છે. ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ, પોતાના ભાષ્ટ્રના શિલાલેખમાં તેને જ ઉદ્દેશીને ધર્મપર્યાયોમાં તેની ગણના કરવામાં આવેલી છે. બુદ્ધ ભગવાને રાહુલને એવી મતલબનો ઉપદેશ કરેલો છે કે, કાયાનું અને વાયાનું તથા મનનું દરેક કામ શરૂ થાય તેના પહેલાં અને શરૂ થઈ જાય તેની પછી તેને બરાબર તપાસી લેવું જોઈએ. પરંતુ અશોકે વધારે માનુષી વૃત્તિ રાખીને એમ કહ્યું છે કે, આપણે આપણા શીલનો એકંદર વિચાર કરવો જોઈએ, અને એ રીતે વિશાળ દૃષ્ટિથી આપણી પ્રવૃત્તિઓની તપાસ આપણે લેવી જોઈએ. પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તે કહે છે કે, “(મનુષ્ય) પોતાના સારાં કામો જ દેખે છે (અને પોતાના મનમાં વિચારે છે કે,) ‘ મેં આ સારું કામ કર્યું છે. ’ કોઈ પણ રીતે તે (પોતાનાં) પાપ દેખતો નથી (અને પોતાના મનમાં વિચારતો નથી કે,) ‘ મેં આ પાપ કર્યું છે ’ અથવા ‘ આ તો ખરેખર આસિનવ (બગાડ) છે. ’ પરંતુ આ (એવું છે કે, તેમાં) આત્મપરીક્ષા અધરી છે. તેમ છતાં પણ (મનુષ્યે) આટલું દેખવું જોઈએ (અને પોતાના મનમાં વિચારવું જોઈએ કે,) ‘ જંદ, નિષ્કુરતા, ક્રોધ, ગર્વ, ઈર્ષ્યા : એ (દુર્ગુણો)થી બગાડ થાય છે અને (તેમના) કારણે હું મારી પડતી કરું. ” આ જ સ્થળે અશોકે ‘ આસિનવ ’. ઉત્પન્ન કરનારા (આપણે ઉપર ગણાવી ગયા તે) દુર્ગુણોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પોતે ભણું કર્યું હોય તેના તરફ ધ્યાન આપવું, અને તેથી રાજ થવું; પણ પોતે ખૂંડ કર્યું હોય તેના તરફ ધ્યાન ન આપવું, અને તેનો પશ્ચાત્તાપ ન કરવો : એ મનુષ્યમાત્રનો સ્વભાવ છે, એમ કહેવાનો અશોકનો આશય હોવો જોઈએ. આથી કરીને તે ખરાખર ટીકા કરે છે કે, આત્મપરીક્ષા કરવી અને પોતાના હાથે થતા પાપને દેખવું, એ મનુષ્યમાત્રને માટે બહુ અઘરું છે. તેમ છતાં પણ કોઈ વ્યક્તિ પોતે પતિત થતી અટકે તેટલા માટે તે વ્યક્તિએ આત્મપરીક્ષા કરવી જોઈએ, એવો આગ્રહ તે કરે છે. આત્મ નામ ખરેખરી ‘આત્મપરીક્ષા’ છે. ‘આત્મપરીક્ષા’ને માટે અશોકે જે શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. તેણે ‘પટિવેચ્છા’ શબ્દ વાપરેલો છે. ‘આત્મપરીક્ષા’ના અર્થવાળો ‘પચ્છવેક્ષ્ણ’ શબ્દ બુદ્ધ લગવાને વાપર્યો છે તેની સાથે અશોકનો એ શબ્દ લગલગ મળતો આવે છે. આવું હોઈને, અશોકે પોતાની પ્રજાને ‘આત્મપરીક્ષા’નો બોધ કરેલો, અને આત્મિક વિકાસના કામે તેણે આત્મપરીક્ષાને આવશ્યક ગણેલી, એ બાબતમાં તો શંકાને સ્થાન જ રહેતું નથી.

અશોકના ઉપદેશની અતિધણી સાદાઈ તેની ધર્મલિપિઓના અભ્યાસીના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. તેના ધર્મને સર્વ ધર્મોની સર્વસાધારણ મિલકત તરીકે ગણાવી શકાય. જે સદ્ગુણોનું અને ફરજોનું પાલન કરવાનું તેણે આપણને કહ્યું છે તે સદ્ગુણોનો અને ફરજોનો બોધ ખીજ બધા ધર્મોમાં પણ કરેલો છે. આવું હોઈને, અશોક જે ઉપદેશ કરે છે તેમાં કોઈ નવીનતા નથી, એમ કોઈને લાગે પણ ખરું. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિક્ષણોમાં તે પોતે જ કબૂલ કરે છે કે, “યવનોના દેશ સિવાયનો ખીજે કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ નિકાચો—આહણો અને શ્રમણો— નથી; અને કોઈ દેશનો એવો ભાગ નથી કે જ્યાં એક કે ખીજ પાપંડમાં લોકોને વિશ્વાસ ન હોય.” વળી, “તેમાં આહણો તથા શ્રમણો અને અન્ય પાષંડો તથા ગૃહસ્થો વસે છે તેમનામાં મોટારાં કહ્યું

સાંભળવું તે, માતાપિતાનું કહ્યું સાંભળવું તે, મિત્રોની તથા ઓળખીતાની અને ગોઠિયાની તથા સગાંસંબંધીની તેમ જ દાસોની અને નોકરોની સાથે યોગ્ય વર્તન સ્થપાએલાં છે. ” આ બધી ફરજો અદા કર્યાથી જે ધર્મનું પાલન થાય છે તે ધર્મ સર્વ પાષંડોને માટે સર્વસાધારણ છે : એ જ અશોકના કથનનો મુદ્દો છે, એમ સ્પષ્ટ થતું નથી ? આથી જ અન્યત્ર (સાતમા મુખ્ય શિલાલેખમાં) પોતાની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવતાં તેણે કહ્યું છે કે, “ (મારા રાજ્યમાં) સર્વ પાષંડો સર્વત્ર (ભલે) વસે; કારણ કે, તેઓ બધા જ સંયમ અને ભાવશુદ્ધિ ધરે છે. ” વધારામાં તે કહે છે કે, “ પરંતુ લોકો વિવિધ છંદના અને રાગના હોય છે. તેઓ (પોતાની ફરજ) પૂર્ણાંશે અગર અદ્વાંશે અદા કરશે. પણ જે મનુષ્યને આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, (કૃતજ્ઞતા અને દબલક્રિયા) નથી તે પુષ્કળ દાન કરતો હોય તો પણ ખરેખર નીચ મનુષ્ય છે. ” આત્મસંયમ અને ભાવશુદ્ધિ એવા મહત્ત્વના સદ્ગુણો છે કે, દરેક વ્યક્તિએ પોતામાં તેમનો વિકાસ કરવો જોઈએ : એવું અશોક અહીં કહેવા માગે છે. વળી, દરેક સંપ્રદાય આ જ સદ્ગુણોનો ઓધ ધરે છે. દરેક સંપ્રદાયની ધર્માજ્ઞામાં મોટા ભાગે એ જ સદ્ગુણોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોય છે. તેમ છતાં પણ એ સંપ્રદાયની દરેક વ્યક્તિ એ સમસ્ત ધર્માજ્ઞાનો અમલ કરે જ, એમ ખાત્રીથી ન કહી શકાય. પરંતુ નિદાન આત્મસંયમ અને ભાવશુદ્ધિ તો દરેક વ્યક્તિએ રાખવાં જ જોઈએ. તે વ્યક્તિ ગમે તેટલી દાનશીલ તથા કૃતજ્ઞ અને દબલક્રિયાવાળી હોય તો પણ આત્મસંયમની અને ભાવશુદ્ધિની આગળ એના એ ગુણો પણ પાણી ભરે છે. પોતાના બારમા શિલાલેખમાં વધારે સ્પષ્ટ ભાષા વાપરીને અને જરા લંબાણથી એ જ પ્રકારનો ઉપદેશ અશોકે કરેલો છે. વિવિધ પાષંડોની પ્રત્યેના અશોકના પોતાના ભાવનું સુંદર ચિત્ર આલેખતો ઉક્ત શિલાલેખ એટલા બધા મહત્ત્વનો છે કે, અહીં તેનો સાર પૂર્ણાંશે આપવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અશોક કહે છે કે, સર્વ પાષંડોના

સારની વૃદ્ધિ તેને પોતાને જેટલા પ્રમાણમાં પ્રિય લાગે છે તેટલા પ્રમાણમાં દાન અને પૂજા તેને પોતાને પ્રિય લાગતાં નથી. આ સારની વૃદ્ધિ ધણી જાતની છે; પણ તેનું મૂળ વાચ્યાગ્રમિ (બોલતાં સંભાળવું તે) છે. ખીજી રીતે કહેતાં, નજીવા કારણે મનુષ્ય પારકાના પાષંડને ધિક્કારીને પોતાના પાષંડની પૂજા કરે, એ યોગ્ય ન ગણાય. એથી ઉલટું, આ કારણે કે પેલા કારણે પણ પારકાના પાષંડને પૂજવો જોઈએ. આમ કરતો મનુષ્ય પોતાના પાષંડને વધારે છે અને પારકાના પાષંડના ઉપર ઉપકાર કરે છે. પારકા પાષંડની કોઈ વ્યક્તિ પોતાના પાષંડની પ્રત્યેની પોતાની લક્ષિતથી તેને દીપાવતી હોય તેથી હરીને તેના પાષંડને જે કોઈ ધિક્કારે છે અને પોતાના જ પાષંડને પૂજે છે તે એ પ્રમાણે કરવાથી પોતાના પાષંડની વધારે સખ્ત હાનિ કરે છે. આ સ્થિતિમાં કયો માર્ગ સર્વોત્તમ ગણાય? તેના જવાબમાં અશોક કહે છે કે, લોકોએ એકબીજાના ધર્મને સાંભળવો જોઈએ અને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. એનું શું પરિણામ આવે? એનો જવાબ અશોકે આમ આપેલો છે:— “અધા પાષંડો બહુશ્રુત અને કદયાણુસાધક થાય.....અને તેનું ફળ આ છે:— પોતાના પાષંડની વૃદ્ધિ, અને ધર્મનું દીપન.” પોતાના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોકે આમ કહ્યું છે. આજે પણ તે વિચારનો વિષય થઈ પડે તેમ છે. તેના કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે, એકંદરે જોતાં દરેક ધર્મને બે બાજુઓ હોય છે:—(૧) ઉપદેશવિષયક; અને (૨) નીતિવિષયક. ઉપદેશવિષયક ધર્મનો સંબંધ કર્મકાંડને લગતા તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાને લગતા પ્રશ્નોની સાથે રહેલો છે, અને તેને શુદ્ધિની સાથે લાગેવળગે છે. નીતિવિષયક ધર્મમાં ધર્મનો વિસ્તૃત પરંતુ યોગ્ય અર્થ રહેલો છે. યોગ્ય લાગણીવાળો અને સમજી શકાય તેવો રીતે જે આચરણ કરે તેને નીતિવિષયક ધર્મ ગણાવી શકાય છે, અને તેને આત્માની સાથે લાગેવળગે છે. કોઈ પણ ધર્મના ઉપદેશવિષયક ભાગની બાબતમાં હંમેશાં મતભેદ રહે છે. ધાર્મિક માન્યતાના વિષયોની બાબતમાં તેમ જ કર્મકાંડના સંબંધમાં

વિવિધ અને પરસ્પરવિરોધી વિચારો પ્રચલિત હોય છે. આવું હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; કારણ કે, માણસની બુદ્ધિ ભેદવાળી હોય છે. પરંતુ ધર્મના નીતિવિષયક ભાગની બાબતમાં તો એવો કાંઈ મતભેદ જોવામાં આવતો નથી. નીતિમય સદ્ગુણોની બાબતમાં તેમ જ ને નીતિમય આચારોનો અમલ આપણે કરવો જોઈએ તે આચારોની બાબતમાં કાંઈ પણ મતભેદ અને મારામારી આપણી નજરે પડતી નથી. એ બાબતમાં તો માત્ર એકતા જ આપણી નજરે પડે છે. આવું હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; કારણ કે, સાચું જોઈતું સમજનાર આત્મા ભેદવાળો હોતો જ નથી. આથી કરીને કાંઈ પણ ધર્મના નીતિવિષયક વિભાગમાં જે ઉપદેશ કર્યો હોય તે એ ધર્મનો પોતાનો જ હિસ્સો ન હોઈ શકે, પણ સર્વ ધર્મોની સર્વસાધારણ માલીફી હોઈ શકે. એ જ સર્વે ધર્મોનો ખરેખરો સાર છે; અને જે ધર્મ અશોકે ઉપદેશ્યો છે — અને જે ધર્મનો વિચાર અત્યાર સુધીમાં આપણે કર્યો છે — તે ધર્મ આવા જ પ્રકારનો, સર્વ ધર્મનો સાર છે. પરંતુ જે ધડીએ આપણે આપણી બુદ્ધિના ઘોડાની લગામ છૂટી મુકીએ તે જ ધડીથી કર્મકાંડની સાથે તેમ જ અધ્યાત્મવિદ્યાની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોને લગતી આપણી ચર્ચાને કાંઈ પણ હદ રહેતી નથી; અને ધણુંખરું તો એ ચર્ચા તીવ્ર વાદવિવાદનું રૂપ પણ લે છે. આથી જ કવચતે પણ લોકો પોતાના પાષંડને વખાણવાને અને ખાસ કારણ વગર જ પારકાના પાષંડને ધિક્કારવાને પ્રેરાય છે. અત્રી જ્ઞાતના ગાંડપણની સામે જ અશોકે જખરો વાંધો ઊઠાવેલો છે, એ ઉપર આપણે જોઈ ગયા. અશોકે જે સખળ ઉપદેશ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે તે જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, તેના પોતાના સમયમાં લોકો પોતાના પાષંડને પૂજતા હશે, અને પારકાના પાષંડને વખોડતા હશે, અને ધર્મોપદેશના વિષયોના સંબંધમાં વિવિધ પાષંડોના લોકોની વચ્ચે ધણુંખરું તીવ્ર અને ઉગ્ર વાદવિવાદ થતા હશે. ખાસ કરીને કયા ભાગમાં આ પ્રકારનો તીવ્ર

ભેદભાવ વધારે જોર મારતો હતો, એ નક્કી કરવાનું બની શકે તેમ છે; કારણ કે, (અશોકે પોતે જ કહ્યું છે તેમ) જૂદાજૂદા પાષંડોમાં સહાનુભૂતિ અને ઐક્ય જાગૃત કરવાનું કામ ધર્મમહામાત્રોને તથા સ્વયંધ્યક્ષમહામાત્રોને અને વચ્ચભૂમિકોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, ધર્મમહામાત્રોને સર્વ પાષંડોના લોકોના ઉપર - ખાસ કરીને આજીવકોના તથા નિર્ગથોના અને ખૌદ લોકોના ઉપર - નીમવામાં આવ્યા હતા. એ અધિકારીઓને ઉક્ત આશય સાધવાનો હુકમ થયેલો હતો તેથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકના વખતમાં એ ત્રણે પ્રકારના પાષંડના લોકોમાં મતભેદ અને વિખવાદ ઉપસ્થિત થતા હોવા જોઈએ. સ્વયંધ્યક્ષમહામાત્રોને સ્ત્રીઓનું હિતસુખ સાધવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું હતું. તેમને પણ ઉક્ત આશય સાધવાનો હુકમ થયો હતો તેથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકના સમયમાં સ્ત્રીઓ પણ પોતાના પાષંડની પ્રત્યે પ્રીતિ અને પારકાના પાષંડની પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા દાખવતી હોવી જોઈએ. વચ્ચભૂમિકોની અને તેમની દુરજોની ઓળખાણ હજી સુધી આપણને મળી શકી નથી, એ ખરેખર દિલગીરીની વાત છે. પરંતુ અહીં એટલું તો બરાબર સ્પષ્ટ થયું કે, અશોકના કાળમાં બધા મુખ્ય પાષંડોના લોકો ધર્મઝનુનના પરિણામમાં પોતાના પાષંડને વખાણતા અને પારકાના પાષંડને વખોડતા, અને સ્ત્રીઓ પોતે સ્વભાવે વધુ ધર્મપરાયણ હોવા છતાં પણ આ પ્રકારની વૃત્તિથી વિમુખ રહેતી ન હતી. આનો અર્થ એ થયો કે, અશોક જીવતો હતો અને પોતાનો ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે ધર્મઝનુન અને કોમી જીવસો પૂર બહારમાં હતાં. જે કાળે લોકો પોતાના ધર્મનાં આવશ્યક તત્ત્વોના ઉપર પોતાનું મન ન ચોંટાડતાં અનાવશ્યક તત્ત્વોના ઉપર પોતાનું મન ચોંટાડે તે કાળે ધર્મનાં આવશ્યક અને અનાવશ્યક તત્ત્વોની વચ્ચે રહેલા ભેદ દુનિયાને દેખાડી આપે તેવા દૂરદર્શી અને ધર્મજળવાળા

ભવિષ્યવેત્તાની જરૂર રહે છે. ખરું જોતાં આવું જ કાંઈક અશોકે કરેલું છે. સર્વ પાપાંડોને માટે સર્વસાધારણ ગણાય એવા ધર્મના સારની ઉપર જે કાળે લોકો ધ્યાન દેતા ન હતા તે કાળે ધર્મના સારની ઉપર અશોકે પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું હતું, એમાં જ સર્વ સંતપુરુષોની માફક અશોકની પણ નવીનતા રહેલી છે. પ્રજ્ઞના મનને ધર્મના અનાવશ્યક તત્ત્વમાંથી ખસેડી લઈને આવશ્યક તત્ત્વમાં લગાડવાનો પ્રયત્ન અશોકે કેવી રીતે કરેલો, એ પણ જોવાયો.

એકખીજના ધર્મને સાંભળવાની બાબતમાં અને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવાની બાબતમાં અશોકે લોકોને બોધ કરેલો છે. ‘ધર્મ’માં કોઈ પણ પાપાંડના માત્ર નીતિશાસ્ત્રનો જ સમાવેશ થતો નથી, પણ તેના કર્મકાંડનો તેમ જ તેની અધ્યાત્મવિદ્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે : એવું કહેવાનો અશોકનો આશય છે. જૂદાજૂદા પાપાંડો એકખીજથી જૂદા પડતા હોય તો પણ તેમની વચ્ચે અનેક બાબતોમાં મળતાપણું હોય છે, એમ અશોક કહેવા માગે છે. જૂદા-જૂદા પાપાંડોની વચ્ચે જે મળતાપણું હોય તેના તરફ લોકોનું ધ્યાન એ રીતે અશોક પોતે ખેંચવા માગતો હતો. એ મળતાપણું જ ધર્મનો સાર છે, એમ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ : એવું કહેવાનો અશોકનો મુદ્દો છે. એ રીતે ધર્મનું આવશ્યક તત્ત્વ નક્કી થાય અને તેના ઉપર ભાર દઈને કહેવામાં આવે એટલે પછી લોકો તેને અમલમાં મુકવાને લગતી પોતાની પ્રથમ ફરજ સમજી જાય, અને તેના પરિણામમાં ધર્મની દીપ્તિ (ધંમસ દીપના) થાય, અને પાપાંડો જગતનું કલ્યાણ સાધવાને મથે (કલ્યાણ-આગમ). પરંતુ અશોકે ધર્મના અનાવશ્યક તત્ત્વને અવગણ્યું હતું, એમ આથી સમજવાનું નથી. એ પ્રકારના ધર્મમાં કર્મકાંડનો અને અધ્યાત્મ-વિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે, અને તે મનુષ્યની નીતિભાવનાને કે ધર્મભાવનાને પોષતો નથી તેટલો તેની શુદ્ધિને પોષે છે : એમ અશોક સારી પેઠે સમજતો હતો. લોકોએ એકખીજના ધર્મને

સાંભળવો જોઈએ, એમ કહીને અશોક એમ પણ કહેવા માગે છે કે, જૂદાજૂદા પાપડોની ઉપદેશાત્મક બાબતો પણ લોકોએ સાંભળવી અને વિચારવી જોઈએ. જૂદાજૂદા પાપડોએ જૂદુંજૂદું તત્ત્વજ્ઞાન તથા પ્રકૃતિવર્ણન અને કર્મકાંડ વિકસાવ્યું હોય તેનો વિચાર કરવાની તથા તેમાંથી વિચારપૂર્વક પસંદગી કરવાની તક એ રીતે લોકોને મળે. તેના પરિણામમાં લોકો બહુશ્રુત થાય અને તેમાંથી પોતાની જ સંતોષકારક કર્મકાંડપદ્ધતિ તથા અધ્યાત્મવિદ્યા ઊપજવી શકે. એ રીતે લોકો એકબીજાના ધર્મને સાંભળે તથા ધર્મનો સાર ગ્રહી લે તેમ જ તેનો અમલ કરવાની બાબતમાં ભાર દઈને આગ્રહ કરે અને જૂદાજૂદા પાપડોની કર્મકાંડપદ્ધતિને તથા અધ્યાત્મવિદ્યાને કાળજીપૂર્વક ચાળી કાઢીને પોતાની જ નવીન પદ્ધતિ ઊપજવી કાઢે ત્યારે અશોકને અતિપ્રિય થઈ પડેલી ‘આત્મ-પાસંદ-વઢિ’ (પોતાના પાપડોની વૃદ્ધિ) તેઓ સાધી શકે. દ્વંકામાં કહેતાં, ધર્મના સારને જ અશોકે ‘ધર્મ’ કહ્યો છે. સર્વ ધર્મમાં એ સારને દેખવો અને તેને અમલમાં મુકવાને ગ્રહી લેવો, તથા પ્રકૃતિની અને મનુષ્યની વચ્ચે રહેલા સંબંધની બાબતમાં આપણે આપણો પોતાનો સિદ્ધાંત બાંધી શકીએ તેટલા માટે સર્વ ધર્મોના કર્મકાંડનો અને સર્વ ધર્મની અધ્યાત્મવિદ્યાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ નિષ્પક્ષપાતથી અને ખોટી રીતે દોરવાઈ ગયા વગર કરવો : એ જ ઇ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીના રાજક્રિસ્તા અશોકનો ઉપદેશ છે. એનો આ સંદેશો કેટલો ભવ્ય અને ખાત્રીકારક છે ! આજે પણ તે કેટલો અત્યાજ્ય છે ! આજની સૃષ્ટિના લોકો આ મહાપુરુષના બોધને અંતઃકરણપૂર્વક અનુસરે અને હિંદુધર્મનો તથા મુસલમાનધર્મનો તેમ જ ખ્રિસ્તી-ધર્મનો અને જરથોસ્તીધર્મનો તથા પ્રેતવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ કરે તો તેમની આત્મિક તથા શુદ્ધિવિષયક સમૃદ્ધિ તથા ઉન્નતિ કેટલી બધી સહાય !

કયા અંતિમ હેતુથી ધર્મનું પાલન કરવું, એ જ્યાં સુધી આપણે ન જાણી લઇએ ત્યાં સુધી અશોકના ધર્મનું વર્ણન અધૂરું જ ગણાય. જે લોકો ધર્મને અનુસરે તે લોકોને છેવટે શું મળે ? અશોકને પરલોકમાં શ્રદ્ધા હતી ? આ સવાલના જવાબમાં તો ‘હા’ જ કહેવી પડે છે. તેણે પોતે જ અનેક પ્રસંગે આ લોકને પરલોકથી જૂદો ગણ્યો છે. દાખલા તરીકે, પોતાના ચોથા સ્તંભલેખમાં રજજીકોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું છે કે, તેમણે પ્રાંતોના લોકોના ઐહિક (હિદત) તથા પારલૌકિક (પાલત) સુખને ઉત્તેજવું જોઇએ. વળી, ધવલીના અને યાવગઢના જૂદાજૂદા લેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં પણ તે કહે છે કે, તેની પોતાની પ્રજા આ લોકના (હિદલોકિક) અને પરલોકના (પાલલોકિક) હિતસુખને પામે, એવી તેની પોતાની ઇચ્છા છે. પણ ધર્મને અનુસરીને પરલોકમાં મનુષ્ય પોતે શું મેળવે ? આ સવાલના જવાબમાં અશોક કહે છે કે, પરલોકમાં તે ‘સ્વર્ગ’ને પામે. અશોકે પોતાના લેખોમાં નિદાન ત્રણ સ્થળે ‘સ્વર્ગ’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોતાના છઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, તે પોતે જે કાંઈ પરાક્રમ કરે છે તે એવા હેતુથી કે, એથી લોકો સુખી થાય અને પરલોકમાં સ્વર્ગ પહોંચે. પોતાના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં તે પોતાના સર્વ પ્રકારના અમલદારોને આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, તેની પોતાની પ્રજા સ્વર્ગને પામે તેટલા માટે તેમણે તનતોડ મહેનત કરવી જોઇએ. પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તો તે કાંઈક વધારે કહે છે. આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ કે, આ જ શિલાલેખમાં તેણે ધર્મમંગળનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ શિલાલેખની બે નકલોમાં તે જણાવે છે કે, ધર્મને અનુસરવાથી સ્વર્ગને પમાય છે. એ જ લેખની ત્રણ નકલોમાં જૂદીજૂદી ભાષા વાપરીને તે એ જ વસ્તુ સમજાવે છે. તે કહે છે કે, “ અહીંનું દરેક મંગળ સંશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને સફળ કરે, અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મમંગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં

સફળ કરતું નથી તો પણ પરલોકમાં તે અનંત પુણ્યને પ્રસવે છે.”
અહીં અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, ધર્મને અનુસરવાથી પરલોકમાં પુષ્કળ પુણ્ય પ્રસવે છે, અને તેથી કરીને મનુષ્ય સ્વર્ગને પામી શકે છે.

અશોકે પોતાના લેખોમાં જે ધર્મ ઉપદેશો છે તે એટલો બધો સાદો છે કે, વિદ્વાનો એ બાબતના વિચારમાં પડી ગયા છે. પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરતી વેળાએ અશોક બૌદ્ધપંથી હતો, એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં વિદ્વાનોને અશોકના ધર્મમાં કાંઈક વિરોધાભાસ થાય છે. દાખલા તરીકે, સ્વ. ફલીટ સાહેબ એમ માનતા કે, અશોકના શિલાલેખોમાં તથા સ્તંભલેખોમાં જે ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે તે બૌદ્ધપંથનો ધર્મ ન હતો, પણ રાજધર્મ હતો.^૧ પરંતુ આપણે તો અત્યાર સુધીમાં જેમ લીધું છે કે, રાજ્યવ્યવસ્થા સારી રીતે જળવાય તેટલા માટે રાજાઓએ અને તેમના અધિકારીઓએ પાળવાના નિયમોના સંગ્રહ તરીકે અશોકના ‘ધર્મ’ને ન ઓળખાવી શકાય; પણ સાધુ જીવન ગાળવામાં સામાન્ય પ્રજાને મદદરૂપ થઈ પડે તેવા નિયમોના સંગ્રહને જ અશોકના ‘ધર્મ’ તરીકે આપણે ઓળખાવી શકીએ. વળી, બીજા એક લેખકે એવી દલીલ કરી છે કે, અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વર્ણવેલો ધર્મ “બૌદ્ધપંથના અર્થમાં વર્ણવાયો નથી, પણ કોઈ પણ પંથના સૌ લોકોએ જે સામાન્ય ધાર્મિકતા અશોકની ઇચ્છાને અનુસરીને અમલમાં મુકવી જેમણે તે સામાન્ય ધાર્મિકતાના અર્થમાં વર્ણવાયો છે.”^૨ સ્વ. સ્મિથ સાહેબે પોતાના ગ્રંથમાં^૩ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “ઉપદેશની શક્તિમાં અજબ શ્રદ્ધા રાખીને જે ધર્મનો ઉપદેશ અને પ્રચાર તેણે સતત કર્યો હતો તે ધર્મમાં કાંઈ ખાસ વિશિષ્ટતા ન હતી. કોઈ પંથના લોકો એમાંના એક ભાગની બાબતમાં નહિ તો બીજા ભાગની

૧. જ. રે. એ. સો., ૧૯૦૮., પૃ. ૪૬૧-૪૬૭

૨. જે. એમ. મૅક્ફેઈલફ્ટ “અશોક” (અંગ્રેજી ગ્રંથ), પૃ. ૪૮.

૩. “અશોક” (અંગ્રેજી ગ્રંથ), પૃ. ૫૬-૬૦.

બાબતમાં ખાસ ભાર દઇને કહે તો પણ તે સિદ્ધાંત મુખ્યતઃ સર્વ હિંદી ધર્મોની બાબતમાં સર્વસામાન્ય હતો. ” તેમ છતાં પણ અન્ય સ્થળે ^૧ તેણે કહ્યું છે કે, “ધર્મલિપિઓમાં વર્ણવેલો ધર્મ ઔદ્ધપંથી રંગાવાથી -કહો કે, ઔદ્ધપંથના મૂળમાં રહેલા (પણ હિંદુધર્મમાં ગૌણસ્થાન ભોગવતા) નીતિવિચારથી તરબોળ થઇ જવાથી- સહજ બદલાયેલો હિંદુધર્મ છે. ” આમાં તો વિરોધાભાસ થાય છે; કારણ કે, એક પ્રસંગે તેને અશોકના ધર્મમાં કાંઇ ખાસ ઔદ્ધતત્ત્વ લાગતું નથી ત્યારે બીજા પ્રસંગે એ જ ધર્મ ઔદ્ધનીતિ-વિચારથી તરબોળ થઇ ગયેલો તેને લાગે છે. એવી જ રીતે એક સ્થળે સ્મિથ સાહેબ કહે છે કે, અશોકે સ્વર્ગની જે લાલચ ખતાવી હતી તે “ધણાખરા ગ્રંથોમાંના ઔદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ભાગ્યે જ બંધ બેસે છે. ” તેમ છતાં પણ અન્યત્ર તેણે એવી ટીકા કરી છે કે, અશોકે પોતે પોતાની આશા પ્રદર્શિત કરી ન હતી તો પણ ધણું કરીને તેને નિર્વાણ મેળવવાની આશા હતી.^૨ પોતાનો ધર્મ બોધતી વેળાએ અશોક પોતે ઔદ્ધપંથી હતો તો પણ તેના ધર્મમાં કાંઇ વિશેષતા ન હતી તેમ જ કોમી તત્ત્વ પણ ન હતું : એમ કેમ બન્યું હશે ? ફલીટ અને સ્મિથ સાહેબના જેવા કેટલાક વિદ્વાનો એ બાબતની વિમાસણમાં પડી ગયા છે. પરંતુ સેનાર્ત સાહેબ એવા નથી નીવડ્યા. અશોકના ‘ધર્મ’ની અને ઔદ્ધપંથના “ધંમ-પદ”ની વચ્ચે એમણે ધણી સમાનતા જોઇ છે. એ કાળના ઔદ્ધપંથનું એવું સર્વોર્થ સંપૂર્ણ ચિત્ર અશોકની ધર્મલિપિઓમાં આલેખાયેલું છે કે, એ ધર્મરાજના સમય સુધી તો ઔદ્ધપંથ “અમુક ચુસ્ત નિયમોના ઉપર કે સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોના ઉપર બીલકુલ ધ્યાન ન દેનારો તથા ઉપાસકના કે ભિક્ષુના તત્ત્વથી જરા પણ ન લદાયેલો..... અને તેમ છતાં પણ સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખાયેલા સૂત્ર વગરનો ચોખ્ખામાં

૧. “ અશોક ” (અંગ્રેજી પુસ્તક), પૃ. ૨૯-૩૦.

૨. “ અશોક ” (અંગ્રેજી પુસ્તક), પૃ. ૬૪-૬૫.

ચોખ્ખો નીતિસિદ્ધાંત ”^૧ હતો, એવો નિર્ણય આપણે કરી શકીએ છીએ : એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે. પરંતુ ક્રાંસના એ વિદ્વાને જે મળતાપણાનાં તત્ત્વો એમાં જોયાં છે તે પૈકીનાં માત્ર બે તત્ત્વો જ કાંઈક મહત્ત્વનાં છે. વળી, ઔદ્ધપંથના “ધંમ-પદ”માં અને પ્રાહ્લણના “મહાભારત”ના જેવા ગ્રંથોમાં પરસ્પર મળતાં આવતાં અનેક સૂત્રો જોવામાં આવે છે. “ધંમ-પદ”ને ચોખ્ખેચોખ્ખું ઔદ્ધપુસ્તક માનવું કે કેમ ? એ પણ શંકાસ્પદ છે. વળી, ઇ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીના મધ્યભાગ સુધી તો વિવિધ વિધિપૂર્વક પ્રાર્થનાની સિદ્ધિના પાયાના ઉપર ઔદ્ધપંથ રચાએલો નહિ, પણ નીતિધર્મની સિદ્ધિના પાયાના ઉપર તે રચાએલો : એવું જે અનુમાન અશોકની ધમલિપિઓના જ આધારે સેનાર્ત સાહેબે કરેલું છે તે અનુમાનને કાંઈ પણ વિદ્વાને કબૂલ રાખ્યું નથી. અશોકના સમયના સમસ્ત ઔદ્ધપંથનું ચિત્ર તેની ધર્મલિપિઓમાં આલેખાએલું છે, એ માન્યતા જ ભૂલભરેલી છે. એ કાળના ધર્મના બે વિભાગ હતા:- (૧) ભિક્ષુઓનો અને ભિક્ષુકીઓનો ધર્મ; અને (૨) ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો ધર્મ. અશોકે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે વખતે તો તે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી જ હતો; અને જે લોકોને એ ધર્મનો ઉપદેશ તેણે કરેલો તે લોકો પણ ભિક્ષુજીવન ગાળતા ન હતા, પણ ગૃહસ્થાશ્રમીનું જીવન જ ગાળતા હતા. આથી કરીને, ‘ઔદ્ધપંથમાંથી જ અશોકના ધર્મને પ્રેરણા મળેલું કે કેમ ?’ એનો નિર્ણય કરવો હોય તો, ‘સામાન્ય લોકોએ વાંચવાના અને વિચારવાના તથા પાળવાના કયા ધર્મપર્યાયો એ પંથમાં નિયત થએલા છે ?’ એ નક્કી કરવાની જરૂર રહે છે. ઔદ્ધ ઉપાસકોને માટે નિયત સૌથી વધારે મહત્ત્વનું સૂત્ર “સિગાલોવાદ-સુત્ત” છે. ઔદ્ધસાહિત્યમાંના “દીઘનિકાય”માં એ સૂત્રનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ સૂત્ર એટલા બધા મહત્ત્વનું મનાયું

છે કે, તેને ‘ગિહિ-વિનય’(ગૃહસ્થાશ્રમીની સંસ્થા)^૧ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધધોષ કહે છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીના એકંદર ધર્મનો કોઈ પણ ભાગ આ સૂત્રમાં વર્ણવાયા વગર રહ્યો નથી. તેથી કરીને એ ‘સુતંત’નું નામ ‘ગિહિ-વિનય’ (ગૃહસ્થાશ્રમીની સંસ્થા) છે. આવું હોઇને કોઈ મનુષ્ય તેને સાંભળીને તેમાં કરેલા ઉપદેશને અમલમાં મુકે તો તેની અવનતિ ન થતાં ઉત્તતિ જ થાય.” અલગત, ઉપાસકના દષ્ટિબિંદુથી ઉક્ત સૂત્રને આટલું બધું મહત્ત્વ અપાએલું છે. એ સૂત્રનો સારાંશ આવો છે:—

રાજગૃહમાંના વાંસના વનમાં બુદ્ધ ભગવાન એક પ્રસંગે નિવાસ કરતા હતા. નિયમાનુસાર ભિક્ષા માગવાને તે પોતે નીકળ્યા હશે તેવામાં કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમીના પુત્ર ‘સિગાલ’ને તેમણે જોયો. તેના વાળ બીના હતા, અને તેનાં કપડાં પણ બીનાં હતાં. પોતાના એ હાથને જોડીને ઊંચા કરીને તે છ દિશાને (પૃથ્વીની આસપાસની ચાર દિશાઓ, પૃથ્વીની પોતાની એક દિશા અને આકાશની એક દિશા, એમ છ દિશાને) નમસ્કારપૂર્વક પૂજતો હતો. એમ કરવાનો હેતુ બુદ્ધ ભગવાને સિગાલને પૂછ્યો ત્યારે સિગાલે એવો જવાબ આપ્યો કે, ‘મારા પિતાના વચનને પવિત્ર ગણીને હું આ પૂજા કરું છું.’ પરંતુ બુદ્ધ ભગવાને તેને કહ્યું કે, ‘આર્થધર્મમાં તો આવી રીતે છ દિશાની પૂજા કરવાની નથી.’ ‘તો પછી કેવી રીતે એ દિશાઓની પૂજા કરવી જોઈએ, એ આપ મહેરબાનીથી સમજાવો’ એવી વીનતી સિગાલે બુદ્ધ ભગવાનને કરી ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું કે, ‘પોતાની આસપાસના લોકોને ઉદ્દેશીને સત્કર્મ કરવાં, એ જ દિશાઓની પૂજાને માટેનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ છે.’ તેમણે પોતાના ઉપદેશનો સારાંશ થોડીક ગાથાઓમાં સમાવેલો છે.^૨ તે પૈકીની પહેલી ગાથાનો અર્થ આવો છે:—

“ માતા અને પિતા પૂર્વદિશાએ છે; ગુરુઓ દક્ષિણદિશાએ છે;

૧. જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૮૦૯

૨. ટી. ડબ્લ્યુ. હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝકૃત “બુદ્ધીઝમ” (બૌદ્ધપંથ), પૃ.

૧૪૩-૧૪૪; સે. બુ. ઇ., પુ. ૪, પૃ. ૧૭૩ અને આગળ.

પત્ની અને સંતાનો પશ્ચિમદિશાએ છે; અને મિત્રો તથા સર્ગાસંબંધી ઉત્તરદિશાએ છે; નોકરો અને મળુરો પૃથ્વીની દિશાએ છે; અને બ્રાહ્મણ તથા બિહુ આકાશની દિશાએ છે. પચાસ વર્ષની ઉમ્મર થાય ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમી ગણાતા પુરુષે ઉક્ત દિશાઓને પૂજવી જોઈએ. ”

ઉક્ત ગાથાઓનો વિચાર કરનાર વાચક પણ એટલું તો જોઈ શકે છે કે, પોતાની પ્રજના મનમાં જે આચારશ્રેણીને ઠસાવતાં અશોક કદિ થાકતો નથી તેજ આચારશ્રેણી એ ગાથાઓમાં ગ્રથવામાં આવેલી છે. માતાપિતાની સેવા; ગુરુનું માન; મિત્રોની તથા સંબંધીઓની અને સર્ગાની તેમજ બ્રાહ્મણોની અને શ્રમણની સાથે ઉદાર અને યોગ્ય વર્તણૂક; તથા દાસોની અને નોકરોની સાથે યોગ્ય વર્તણૂક : એ જ આચારશ્રેણીને ઉદ્દેશીને અશોકે ભાર દબને કહેલું છે; અને સિગાલ પોતે સારો અને સદ્ગુણી ગૃહસ્થાશ્રમી થાય તેટલા માટે જુદા ભગવાને પણ આ જાતની આચારશ્રેણીને ઉદ્દેશીને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરેલો છે. જૈન લોકોનો સંપ્રદાય તથા આજીવકોનો સંપ્રદાય અને એવા ખીજા સંપ્રદાયો જે તત્ત્વને કબૂલ ન રાખે એવું કાંઈ પણ તત્ત્વ અશોકની ધર્મસ્મૃતિમાં જોવામાં આવતું નથી. બૌદ્ધપંથના ઉપાસકોને માટે યોગ્યએલા “ સિગાલોવાદ-સુત્ત ”માં^૧ ઉક્ત કરજો જ કેંદ્રીભૂત અને ઉદ્દિષ્ટ છે. આથી કરીને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના ધર્મનો મૂળ પાયો એમાં જ રહેલો છે, અને તેમાંથી જ અશોકને પ્રેરણા મળેલું હતું. હજી વધારાની સાબીતી જોઈતી હોય તો બૌદ્ધપંથમાંના “મહામંગલ-સુત્ત”-માંથી તે મેળવી લેવી. બૌદ્ધપંથમાં “સિગાલોવાદ-સુત્ત”ને જે મહત્ત્વ અપાય છે તેનાથી ઊતરતું મહત્ત્વ “મહામંગલ-સુત્ત”ને અપાય છે. એ સૂત્ર “સુત્તનિપાત” માં જોવામાં આવે છે. તેમાં અમુકઅમુક કરજો ગણાવેલી છે; અને એ કરજો અદા કર્યાથી

-
૧. ખીજાં કેટલાંક બૌદ્ધસૂત્રોમાં પણ આવા જ નીર્તિનિયમો ગણાવવામાં આવેલા છે; જુઓ “અંગુત્તરનિકાય,” ૩, ૭૬-૭૮.

ઉપાસકનું વધારેમાં વધારે ‘મંગળ’ થાય છે, એમ એમાં જણાવેલું છે. ધર્મક્રિયાના અર્થવાળો આ ‘મંગળ’ શબ્દ અશોકના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘ધર્મનું પાલન મહાકળ આપનારું મંગળ છે’ એ અર્થ-વાળા ‘ધર્મમંગળ’ શબ્દની યાદ આપે છે; અને તેથી કરીને આપણી ખાત્રી થાય છે કે, બૌદ્ધપંથના ઉક્ત “મહામંગલ-સુત્ત”માંથી જ અશોકને પોતાની એ ત્રયારસંકલના અને શબ્દયોજના સૂઝી આવી હતી. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ગણાવવામાં આવેલી ફરજો પણ “મહામંગલ-સુત્ત”માં ગણાવવામાં આવેલી ફરજોને ઘણા અંશે મળતી આવે છે. ઉક્ત સૂત્રમાં આ મહામંગળોને ગણાવવામાં આવેલા છે:—“પિતાની અને માતાની સેવા; પત્નીનું અને સંતાનોનું પાલન; દાન; સર્ગાંત્રણંધ્રીની સંભાળ; પાપ ન કરવું તે; શ્રમણોને સમાગમ; અને યોગ્ય ઋતુમાં ધર્મપ્રવચન.”^૧ ધર્મના પેટામાં અશોકે ગણાવેલા સદ્ગુણો પૈકીના ઘણાખરા સદ્ગુણો તેમ જ તેણે ગણાવેલી ફરજો પૈકીની ઘણીખરી ફરજો ઉક્ત સૂત્રમાં જોવામાં આવે છે. વળી, આપણે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, સામાન્ય મંગળની અને ધર્મમંગળની વચ્ચે રહેલો ભેદ અશોકે બતાવેલો છે તેથી જ રીતે સાધારણ દાનની અને ધર્મદાનની વચ્ચે રહેલો ભેદ પણ તેણે સમજાવેલો છે; અને ધર્મદાન સામાન્ય દાનથી અલગત યદિયાતું છે, એમ તેણે વર્ણવ્યું છે. સેનાર્ સહાયે બતાવી આપ્યું છે^૨ તેમ, “સઘ્વ દાનં ધંમદાનં જિનાતિ” (ધર્મદાન સર્વ દાનોને ટપી જાય છે), એવું વાક્ય “ધંમ-પદ”માં છે તેને અનુસરીને જ અશોકે ‘ધંમ-દાન’ની યોજના કરેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ “મહામંગલ-સુત્ત”માં સદ્ગુણો અને ફરજો ગણાવ્યાં છે તેમ અહીં ગણાવાયા નથી.

અશોક પે.તે બૌદ્ધપંથનો માત્ર ઉપાસક હતો, અને તે ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉપદેશ કરતો હતો, અને બૌદ્ધપંથે ઉપાસકોને માટે

૧. સે. જી. ઇ., પૃ. ૧૦ (ભા. ૨), પૃ. ૪૩.

૨. ઇ. ઐ., ૧૮૯૧, પૃ. ૨૬૨.

કરાંત્રી આપેલાં તસ્વોના આધારે જ તે પોતાનો ઉપદેશ કરતો હતો : એટલું આપણે સમજી લઈએ તો પછી, તે પોતાના લેખોમાં ‘નિર્વાણ’નો અથવા ‘અષ્ટાંગિક માર્ગ’નો ઉલ્લેખ કરતો નથી, પણ ‘સ્વર્ગ’નો ઉલ્લેખ કરે છે અને ધર્મના પરિણામમાં પરલોકમાં મેળવવાના બદલા તરીકે સ્વર્ગને ગણે છે : એ જોઈને આપણને નવાઈ લાગતી જોઈએ નહિ. બૌદ્ધપંથમાં કહ્યું છે તેમ, સ્વર્ગનો અને નર્કનો સિદ્ધાંત તો ખાસ કરીને ઉપાસકોનો ધર્મ છે, અને સર્વોત્તમ સિદ્ધિ તથા નિર્વાણનો આદર્શ તો ભિક્ષુઓનો જ વિષય છે. બુદ્ધ ભગવાનનું મત અત્યંત જ હતું. અનેક પ્રસંગે બુદ્ધ ભગવાને જણાવ્યું છે કે, ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમી પરલોકમાં સ્વર્ગોમાંના એક સ્વર્ગમાં દેવ તરીકે જન્મ લે છે.^૧ આવું હોવાથી, આ લોકમાં ધર્મિષ્ઠ જીવન ગાળ્યું હોય તેના સારાંશરૂપ સરવાળા તરીકે ‘સ્વર્ગ’ને અંશોક ગણે છે તેથી કાંઈ નવાઈ પામવાની નથી. ખાસ કરીને બૌદ્ધપંથમાં જ ‘સ્વર્ગ’ની માન્યતા જોવામાં આવે છે, એમ કાંઈ નથી. અનેક ધર્મોમાં એ માન્યતા પ્રચલિત હતી અને છે. ખરેખરે સવાલ તો એ ઊભો થાય છે કે, બૌદ્ધસાહિત્યમાં જે પ્રકારના સ્વર્ગનું વર્ણન કરવામાં આવેલું તે પ્રકારના સ્વર્ગને અંશોક પોતે માનતો હતો કે કેમ ? પોતાના ચોથા મુખ્ય શિલાલેખમાં તે કહે છે કે, “પણ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાના ધર્માચરણના પરિણામમાં લોકોને વિમાનનાં દર્શન, હાથીઓનાં દર્શન, અગ્નિસંચય અને ખીજાં દિવ્યરૂપ બતાવાયા પછી દોહતો અવાજ ધર્મનો અવાજ બન્યો છે.” અહીં તે એમ કહેવા માગે છે કે, ધર્મનો શ્રેષ્ઠ કરવાના કામે જ તે દોહતો ઉપયોગ કરે છે. લડાઈ થવાની હોય કે પ્રજાને કાંઈ જાહેર કરવું હોય ત્યારે હંમેશાં પ્રથમ તો દોહ વગાડવામાં આવે છે. પરંતુ તેણે પોતે ધર્માચરણ શરૂ કર્યું ત્યારથી એ પ્રથા બંધ પડી. લડાઈ કરવાના હેતુથી દોહ વગાડવામાં આવતું નહિ, પણ લોકો આવીને

અસુક દેખાવો જુએ તેટલા માટે તે વગાડવામાં આવતું :
 એમ તે કહે છે; અને ધર્મને ઉત્પન્ન કરીને વિકસાવનારા
 એ દેખાવો હોવાથી તે એવા દોલને ધર્મધોષ કરનારા દોલ તરીકે
 વર્ણવે છે. પણ અશોક પોતાની પ્રજાને કયા દેખાવોનું પ્રદર્શન
 કરતો હતો ? વિમાનો તથા હાથીઓ અને અગ્નિના ઓધ તથા
 એવાં ખીન્દાં પ્રદર્શન તે પોતાની પ્રજાને કરતો હતો, એ દેખીતું
 છે. પાલિભાષાના સાહિત્યમાં “વિમાનવત્થુ” નામક ગ્રંથ છે
 તેમાંથી ઉક્ત શબ્દોના ખરા અર્થનો ખુલાસો મળે છે. ધર્મિષ્ઠ
 માણસને જે અનેક પ્રકારના બદલા પરલોકમાં મળી શકે છે તે અનેક
 પ્રકારના બદલાનું વર્ણન એ ગ્રંથમાં કરેલું છે. તેને પોતાની
 યોગ્યતાના પ્રમાણમાં એક પ્રકારનું કે ખીન્ન પ્રકારનું દેવત્વ મળે છે.
 ઉક્ત અનેક પ્રકારના બદલા પૈકીનો એક બદલો તો ‘વિમાન’ છે.
 સ્તંભોના આધારે રહેતો એ મહેલ પરમસુખના કેંદ્ર તરીકે મનાયો
 છે, અને તેનો દૈવી માલીક પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તેનું હલન-
 ચલન કરી શકે છે. ‘હસ્તિનુ’ (હાથી) ખીન્ન પ્રકારનો બદલો છે.
 એ હાથી સારી રીતે શણગારાએલો તેમ જ તદ્દન સફેદ અને
 આકાશગામી હોય છે. વળી, “વિમાનવત્થુ”માં એવું વર્ણન પણ
 કરેલું છે કે, ઘણાખરા દેવોનો ચહેરો વીજળીની માફક કે તારાની
 માફક કે અગ્નિની માફક પ્રકાશિત હોય છે. અશોક પોતાની પ્રજાને
 અગ્નિસંચય (અગ્નિસ્કંધ કે જ્યોતિઃસ્કંધ) કેવી રીતે બતાવતો,
 એનું અનુમાન આના આધારે આપણે કરી શકીએ છીએ. ધર્મિષ્ઠ
 મનુષ્યો પરલોકમાં દેવત્વને પામે છે ત્યારે તેમના શરીરમાંથી કેવા
 પ્રકારનો અગ્નિપ્રકાશ વહી જાય છે, એ પોતાની પ્રજાને અશોક બતાવતો
 હશે, એમ કહી શકાય છે. હિંદુ લોકો તે કાળે એમ માનતા
 -અને આજે પણ તેઓ એમ માને છે-કે, સ્વર્ગમાંના દેવોનું જીવન
 મર્યાદિત હોય છે. પોતાનાં સ્તંભોના પુષ્પના પ્રમાણમાં મનુષ્ય

સ્વર્ગની જાંઘી ભોગવે છે, એમ હિંદુ લોકો માને છે. પરંતુ ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યને કેવી જાતનાં સ્વર્ગવાસ અને સ્વર્ગીય વિમાન મળે છે, એનું જ વર્ણન બૌદ્ધપંથની માન્યતાને અનુસરીને “વિમાનવત્થુ”-માં કરેલું છે. વાંચનારા અને સાંભળનારા લોકો આ લોકમાં શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જીવન ગાળવાને પ્રેરાય તેમ જ પોતાની ધાર્મિક ફરજને અદા કરવામાં ઉત્સાહ રાખવાને પ્રેરાય, એ હેતુથી જ “વિમાનવત્થુ”માં ઉક્ત બાબતોના સંબંધમાં ભાર દઇને કહેવામાં આવેલું છે. પોતાની પ્રજામાં ધર્મપરાયણતાનો વિકાસ કરનારાં કાણો તરીકે ‘વિમાનો’ને તેમ જ ‘હાથીઓ’ને અને ‘અગ્નિસ્કંધો’ને અશોકે ગણાવેલ છે તેથી કરીને એમ જ સાબીત થાય છે કે, જે ‘સ્વર્ગ’ને તે માનતો હતો -અને જે ‘સ્વર્ગ’નો ઉલ્લેખ પોતાના રાજ-કાળના આરંભ વર્ષમાં તેણે પોતે કરેલો છે -તે સ્વર્ગ બૌદ્ધપંથના સાહિત્યમાં જણાવેલું સ્વર્ગ જ હતું.

ઉપલી વિચારપરંપરાથી વાચકની એટલી તો ખાત્રી થઇ જ હશે કે, અશોક પોતાની ધર્મશિપઓમાં પોતે દર્શાવેલા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હતો તે વખતે બૌદ્ધપંથી હતો, અને બૌદ્ધપંથમાંથી જ તેને પોતાના ધર્મની બાબતમાં પ્રેરણા મળેલી હતી. પરંતુ હવે કોઇ વાચક એમ પૂછશે કે, ‘આ સર્વને માટે તે માત્ર બૌદ્ધપંથનો જ આભારી હતો? બીજા કોઇ ધર્મમાંથી વિચારની પ્રેરણા મેળવીને તે વિચારોને તેણે પોતાના જ કરી લીધેલા કે કેમ?’ લોકો ધર્મને ઉદ્ધરે અને પોતે બહુશ્રુત થાય તેટલા માટે તેમણે એકબીજાના ધર્મને સાંભળવો જોઇએ : એવી સલાહ તેણે પોતે જ લોકોને આપેલી છે. જેનો અમલ કરવાનો ઉપદેશ પારકાને તે કરતો તેનો અમલ તે પોતે પણ કરતો હોવો જોઇએ. બૌદ્ધપંથી ન ગણાય-પરંતુ બીજા કોઇ સંપ્રદાયમાંથી લીધેલાં ગણાય— એવાં તત્ત્વો અશોકના પોતાના ધર્મમાં કે તેની પોતાની વર્તણૂકમાં જોવામાં આવે છે કે કેમ? અમુકઅમુક કામ ન કરવાં, એવી મતલબનો જે ઉપદેશ અશોકે કરેલો છે તેનો વિચાર કાળજીપૂર્વક કરનારા વાચકને

‘આસિનવ’ શબ્દની વિચિત્રતા ધ્યાનમાં આવ્યા વગર નહિ જ રહે. એ ‘આસિનવ’ને ઉત્પન્ન કરનારા જે દુર્ગુણો તેણે ગણાવેલા છે તે પણ વાચકને વિચારમાં ગરકાવ કરશે. એ ‘આસિનવ’ શબ્દ કયી જાતનો છે ? એની વ્યુત્પત્તિ શી ? અશોકના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ‘પાપ’ શબ્દની સાથે સાથે જ તેની ગણના કરવામાં આવેલી છે, અને દસમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘અપુણ્ય’ના અર્થવાળો ‘પલિસવે’ શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. આથી કરીને પ્રથમ દર્શને એમ જણાય છે કે, અશોકે જે ‘આસિનવ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે બૌદ્ધસાહિત્યમાંનો એ જ અર્થવાળો ‘આસવ’ (=આશ્રવ) શબ્દ જ હોવો જોઈએ. પરંતુ બૌદ્ધસાહિત્યમાં ત્રણ પ્રકારના ‘આસવ’ ગણાવેલા છે:—(૧) કામાસવ (રતિનો આનંદ); (૨) માવાસવ (અસ્તિત્વનો પ્રેમ); અને (૩) અવિજ્ઞાસવ (અવિદ્યાની અશુદ્ધિ). કોઈક પ્રસંગે દિત્થાસવ (વિધર્મીપણું) નામક ચોથો આસવ પણ આમાં ઊમેરવામાં આવે છે. પરંતુ અશોકે પાંચ પ્રકારના આસિનવ ગણાવેલા છે; અને તે પણ તદ્દન જૂદા જ પ્રકારના છે. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ તેમ, ‘હંદ; નિષ્કુરતા; ક્રોધ; માન અને ઈર્ષ્યા’: એ પાંચ આસિનવ અશોકે ગણાવેલા છે. આથી કરીને આપણે એવો નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ કે, અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતા! તો પણ— અને આસવ તથા આસિનવ દેખીતી રીતે એક જ છે તો પણ —બૌદ્ધપંથી ‘આસવ’-ને તે અનુસર્યો નથી. આમ છે તો પછી તેણે પોતાના ‘આસિનવ’નો વિચાર શેમાંથી મેળવ્યો હશે ? ખુદ્દર સાહેબે કહ્યું છે કે, “ જૈનસાહિત્યમાં ‘અણહય’ શબ્દ છે તે ‘આસિનવ’ને બરાબર મળતો આવે છે, અને ‘આસિનવ’ શબ્દની માફક ‘અણહય’ શબ્દ પણ ‘આસ્તુ’ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે.”^૧ વધારામાં તે કહે છે કે, “ ‘આસિનવ’ ને લગતો પિયદસિનો સિદ્ધાંત બૌદ્ધસાહિત્યમાંના ત્રણ પ્રકારના કે ચાર પ્રકારના ‘આસવ’-

ને લગતા સિદ્ધાંતને મળતો આવતો નથી, પણ જૈનસાહિત્યમાંના ‘અણ્હય’ને લગતા સિદ્ધાંતને વધારે મળતો આવે છે. જીવોની હિંસા : જૂઠાણું; ચોરી; શિયળનો અભાવ; અને ઐહિક વસ્તુઓનો મોહ : એ સૌનો સમાવેશ ‘અણ્હય’માં કરવામાં આવે છે.” વ્યુત્પત્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં અશોકનો ‘આસિનવ’ શબ્દ જૈનસાહિત્યમાંના ‘અણ્હય’ શબ્દને વધારે મળતો આવે છે, પણ બૌદ્ધસાહિત્યમાંના ‘આસવ’ શબ્દને ઓછો જ મળતો આવે છે : એટલું જ્યુહ્વર સાહેબનું કથન બરાબર લાગે છે; પણ અશોકે ગણાવેલા ‘આસિનવ’ જૈનસાહિત્યમાંના ‘અણ્હય’ને વધારે મળતો આવે છે, એમ જ્યુહ્વર સાહેબ શાથી કહે છે : એ બરાબર સમજાતું નથી. પરંતુ જ્યુહ્વર સાહેબની માન્યતા ખોટી છે, એમ સમજવાનું નથી. એમણે આપેલો પુરાવો એમના પોતાના મતવ્યને ટેકો આપી શકતો નથી, એટલી જ ખામી એમાં રહેલી છે. અહીં આપણે તો એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે ‘પાપ’-નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે- અને તે પણ ‘આસિનવ’ ની સાથે- સાથે જ- અને એ બંનેથી દૂર રહેવાની બાબતમાં આપણને તેણે બોધ આપેલો છે. શ્રીયુત દે. રા. લાંડારકરનું મતવ્ય એવું છે કે, બૌદ્ધપંથની મનોધર્મવિધાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં, ‘પાપ’ અને ‘આસિનવ’ (આસવ) શબ્દ એકબીજાની સાથેસાથે વપરાતા નથી, અને તેમની વચ્ચેનો ફરક પણ બતાવવામાં આવતો નથી. પરંતુ જૈનપંથના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી જાતનો ભેદ દર્શાવવામાં આવે છે, એ જૈનસાહિત્યનો અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે. જૈન-સાહિત્યમાં અઢાર પ્રકારનાં ‘પાપ’ ગણાવેલાં છે, અને બેતાળીસ પ્રકારના ‘આસવ’ પણ ગણાવેલા છે. ૧ એ બે પ્રકારની યાદીઓમાં

૧. મિસિસ સ્ટીવન્સન કૃત “ હાર્ડ ઓફ જૈનીઝમ ” (જૈનપંથનું હાર્ડ), પૃ. ૩૦૨ અને આગળ તથા પૃ. ૩૦૫ અને આગળ, “ પાપ ’ની અને ‘ આસવ ’ની આવી તુલનાત્મક ગણના બૌદ્ધસાહિત્યમાં જોવામાં આવતી નથી.

‘કષાય’ નામક ચાર દુર્ગુણ સામાન્ય છે. તેમાંના બે દુર્ગુણનાં નામ ‘ક્રોધ’ અને ‘માન’ છે. ૧ અશોકે પણ એ જ દુર્ગુણો ગણાવેલા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. વળી, અશોકે ‘इस्या’ વાપરેલો છે તે જૈનસાહિત્યમાંની પાપની યાદીમાં ‘ईर्ष्या’ અથવા ‘દ્વેષ’ તરીકે દેખા દે છે. માત્ર અશોકના ‘चंडिये’નો અને ‘निथुलिये’નો પત્તો કોઈ કોણે લાગતો નથી. તેમ છતાં પણ ‘आस्रव’ માં જે ‘हिंसा’ શબ્દ વપરાયો છે તેમાં એ બે દુર્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એમ આપણે કહી શકીએ. ‘पाप’ની અને ‘आसिनव’ (આસ્રવ)ની વચ્ચેનો ભેદ બતાવવામાં આવેલો છે, અને જૈનસાહિત્યમાંના નિદાન ત્રણ દુર્ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં કોઈ પણ વાચકની એટલી તો ખાતરી થશે કે, જૈનપંથમાંના કેટલાક મનોવિચારો અશોકે ધણું ફરીને લીધેલા અને પોતાના જ કરી લીધેલા. વળી, એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, શરૂઆતના જૈનસાહિત્યમાં માત્ર ‘अण्हय’ શબ્દ જ જોવામાં નથી આવતો, પણ ‘आस्रव’ અને ‘परिस्सव’ શબ્દ પણ જોવામાં આવે છે; ૨ અને એ બધા શબ્દોનો અર્થ એકસરખો જ થાય છે. વળી, ‘अण्हय’ને મળતો —અને ‘अण्हय’નું પ્રાચીનતર રૂપ દર્શાવતો — ‘आसिनव’ શબ્દ અશોકે વાપર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ‘परिस्सव’ને મળતો જ ‘परिस्व’ શબ્દ પણ તેણે વાપર્યો છે : એ હકીકતની સાથે

૧. બૌદ્ધપંથમાં આમાંના કેટલાક દુર્ગુણો ગણાવેલા છે; પણ તેમનો સમાવેશ ‘आस्रव’માં કે ‘पाप’ માં નથી થતો, પણ ‘किलेस’માં થાય છે.

૨. બૌદ્ધસાહિત્યમાં પણ આ બે શબ્દો જોવામાં આવે છે. પણ જૈનસાહિત્યમાં અશોકના ‘आसिनव’ શબ્દને મળતો જે ‘अण्हय’ શબ્દ છે તેને મળતો કોઈ પણ શબ્દ બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી મળી આવતો નથી. બૌદ્ધસાહિત્યમાં ‘आदीनव’ શબ્દ જોવામાં આવે છે તે ‘आसिनव’ શબ્દના બદલામાં ભૂલથી વપરાયો હશે ?

પણ ઉપલી હકીકતનો મેળ એસે છે. આ બધી ચર્ચાના આધારે આપણે એટલું સમજી શકીએ છીએ કે, અશોક પોતે બૌદ્ધપંથનો સાચો અનુયાયી હતો તો પણ તે એટલો ઉદાર દિલનો હતો કે, જૈન-પંથના જેવા અન્ય પંથોનો અભ્યાસ પણ તેણે કર્યો હતો, અને એ પંથમાંનાં જે તત્ત્વો તેને પોતાને અનુકૂળ લાગેલાં તે તત્ત્વોનો ઉપયોગ પોતાના કામે તેણે કરેલો હતો. જૂદાજૂદા પ્રકારના જીવને ઉદ્દેશીને તેણે જે શબ્દો વાપર્યા છે તેમનો વિચાર કરતાં પણ આવો જ નિર્ણય થઈ શકે છે. તેણે ‘જીવ’ તથા ‘પાણ’ તેમ જ ‘મૂત’ અને ‘જાત’ શબ્દ એ અર્થે વાપરેલા છે. જૈનસાહિત્યમાંના “આચારંગસુત્ત” માં^૧ વપરાયેલા ‘પાણા’ તથા ‘મૂયા’ તેમ જ ‘જીવા’ અને ‘સત્તા’ શબ્દ આથી આપણને યાદ નથી આવતા શું ? અલગત, એમ કહી શકાય કે, તેણે કોઈ પણ પ્રસંગે આ બધા શબ્દો ભેગા નથી વાપર્યા; અને તેથી કરીને તેમની વચ્ચેનો ભેદ બતાવવાનો તેનો ઇરાદો નહિ હોય. પરંતુ પોતાના નીતિનિયમો ગણાવતાં ‘અનારંભો પ્રાણાનં’ અને ‘અવિદિસા મૂતાનં’ વાક્ય વાપરીને અશોકે નિદાન ‘મૂત’ની અને ‘પ્રાણ’ની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે, એની ના તો કોઈથી ન કહી શકાય. બૌદ્ધસાહિત્યમાં કોઈ પણ સ્થળે ‘પ્રાણ’ની અને ‘મૂત’ની વચ્ચેનો ભેદ જણાવેલો નથી; પણ જૈનસાહિત્યમાં તો એ બન્નેની વચ્ચેનો ભેદ બતાવેલો છે એટલું જ નહિ, પણ ‘જીવ’ શબ્દથી અને ‘સત્ત’ શબ્દથી એ બન્ને શબ્દોને જૂદા ગણેલા છે.

અહીં હવે એવો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે કે, બીજા પંથોની પ્રત્યેનું અશોકનું વલણ કેવા પ્રકારનું હતું ? આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તેમ, પોતાના સાતમા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં અશોક એમ કબૂલ કરે છે કે, સર્વ પાપોડા સંયમ અને બાવશુદ્ધિ ઇચ્છે છે; અને તેના પોતાના રાજ્યમાં ગમે ત્યાં તેઓ વસે, એમ પણ તે

મચ્છે છે. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ તેણે કરેલું છે. તેણે કહ્યું છે કે, જે ધર્મને ઉપદેશ તે પોતે કરે છે તે ઉક્ત પાષંડાએ ઉપદેશેલો જ ધર્મ છે. પોતાના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તે વધારામાં એમ પણ કહે છે કે, બધા લોકોએ એકબીજાના ધર્મને સાંભળવો, અને તે રીતે તેના સારની વૃદ્ધિ કરવી. તેના ધર્મમાં મુખ્યતઃ બૌદ્ધતત્ત્વ વિશેષ છે તો પણ (ઉપર આપણે જણાવી ગયા તેમ) તેમાં જૈનપંથના જેવા બીજા પંથોનું તત્ત્વ પણ જોવામાં આવે છે ; એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, અશોક જે લખતો તે જ કહેવા માગતો હતો. વિવિધ પંથોની પ્રત્યે તેના મનની વૃત્તિ આવા પ્રકારની છે તો પછી, સર્વ પંથોના ભિક્ષુઓની અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓની વચ્ચે ભેદ પાડ્યા વિના સૌને તે દાનથી અને બહુમાનથી નવાજતો, એમ તે પોતે કહે છે તે માની શકાય તેમ છે. આપણી આ માન્યતાને બીજી રીતે પણ પુષ્ટિ મળે છે. બ્રાહ્મણોને અને શ્રમણોને -એટલે કે, બૌદ્ધપંથ સિવાયના બીજા અબ્રાહ્મણ પંથોના લોકોને જ નહિ, પણ સર્વ બ્રાહ્મણ પંથોના લોકોને -બહુમાન અને દાન આપવાં, એ ધર્મનું એક અંગ છે : એમ તે ગણતો હતો. સર્વે પંથોના લોકોનું -માત્ર બૌદ્ધસંઘનું જ નહિ, પણ નિર્ગ્રંથોનું તેમ જ બ્રાહ્મણ આશ્રવકોનું, અને એવા બીજા સૌનું- ભૌતિક તેમ જ અધ્યાત્મિક સુખ વધારવું : એવો હુકમ પોતાના ધર્મમહામાત્રોને પણ તેણે કર્યો હતો. સર્વે પંથોની પ્રત્યેની તેની અત્યંત સહિષ્ણુ વૃત્તિની સાથે (પોતાના પહેલા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે કહ્યું છે તેમ) પ્રાણીઓના વધની તેણે કરેલી અધીનો મેળ માત્ર દેખીતી રીતે બેસતો નથી. આ બાબતમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને ઉક્ત પ્રકારનું પગલું તેણે ભરેલું હતું; અને તેના પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાંનો એક ફકરો આ કથનને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ એ ફકરામાં બ્રાહ્મણોની પ્રત્યેના અશોકના વિરોધનો અર્થ રહેલો છે, એવો અર્થ તો કોઈ પણ શિષ્ટ

વિદ્વાન હવે કરતો નથી. અશોકના પહેલા મુખ્ય શિક્ષાલેખના સંબંધમાં એટલું તો સૌ કબૂલ કરે છે કે, અશોકે વધની બંધી કરેલી તેના ઉલ્લેખ એમાં છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તેના પોતાના જ રાજમહેલમાં થતા વધની જ બંધી તેણે કરેલી નહિ, પણ સર્વત્ર થતા વધની બંધી તેણે કરેલી, એવું એથી જરા પણ સ્પષ્ટ થતું નથી. તેણે પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં થતા વધની બંધી કરેલી, એમ આપણે ઘડીલર માની લઇએ તો પણ તેથી બ્રાહ્મણધર્મની પ્રત્યેના તેના વિરોધ ખાસ કરીને સિદ્ધ થતો નથી. બ્રાહ્મણોનાં કેટલાંક શ્રુતિ-પુસ્તકો(ઉપનિષદો)માં ^૧ જીવહિંસાની વિરુદ્ધમાં અને અહિંસાની તરફેણમાં બહુ જ સ્પષ્ટ ભાષામાં લખાણ કરેલું છે, એ આપણે કબૂલવું જોઇતું નથી.

પાંચમું પ્રકરણ

ધર્મોપદેશક અશોક.

બૌદ્ધપંથી અશોકની ઓળખાણ આપણે કરી ગયા. વળી, તેણે જે ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો તે સર્વ પંથોનો સાદો ધર્મ ન હતો, પણ ઉપાસકને માટે બૌદ્ધપંથે ઠરાવી આપેલાં સત્કર્મોનો સંગ્રહ હતો : એમ પણ આપણે જોઇ ગયા. ધર્મને વધારવાની અને ફેલાવવાની બાબતમાં અશોકે શાં પગલાં લીધેલાં? એ હવે આપણે વિચારશું. ધર્મપ્રવર્તક તરીકે તેણે કેવા પ્રકારની અને કેટલા પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ કરી હતી? એની ચર્ચા આપણે કરશું.

આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ કે, પોતાના રાજકાળના આઠમા વર્ષમાં તેણે બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કરેલો. અઠી વર્ષ લગી તે ઉપાસક જ રહેલો; અને તે પોતે જ કહે છે તેમ, એ અઠી વર્ષના ગાળામાં તેણે ધર્મની બાબતમાં કાંઈ જહેમત ઊઠાવેલી નહિ. પરંતુ ચારપછી તેનામાં જળરો ફેરફાર થયો, અને પોતાના

રાજકાળના દસમા વર્ષના મધ્યભાગના અરસામાં તે ભિક્ષુગતિક બન્યો. ત્યારપછી પૂરૂં એક વર્ષ પણ નહિ વીત્યું હોય એટલામાં તે તેણે એટલી બધી જહેમત લેવાવી દીધેલી કે, પોતે કરેલા કામનું ભવ્ય વર્ણન આપતાં તેને ગર્વ ચઢતો હતો. પોતાના પહેલા ગૌણ શિક્ષાલેખમાં અને ચોથા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં તેણે ઉક્ત વર્ણન કરેલું છે. પોતાના પહેલા ગૌણ શિક્ષાલેખમાં પોતાના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને તે કહે છે કે, “ આ મુદતના દરમ્યાનમાં (એટલે કે, જે મુદતના દરમ્યાનમાં તે પોતે ભિક્ષુગતિક હતો તે મુદતના દરમ્યાનમાં) જંબુ-દ્વીપમાંના જે મનુષ્યો (દેવોની સાથે) મિશ્ર થયા ન હતા તે દેવોની સાથે મિશ્ર થયા. પરાક્રમનું કૃણ આ છે. માત્ર ઉપલી કોટીનાએ જ આ મેળવવાનું નથી. પણ ખરેખર નીચલી કોટીનો પરાક્રમ કરે તો (લોકોને) પુષ્કળ સ્વર્ગીય સુખ અપાવી શકે છે. ” અશોકે પોતાના ધર્મોપદેશકાર્યનાં પરિણામનું વર્ણન એ રીતે ઉક્ત લેખમાં કરેલું છે:—(૧) તેણે દેવોને અને મનુષ્યોને એકબીજાના ગોઠિયા બનાવ્યા હતા, એમ તે કહે છે; અને (૨) એથી કરીને લોકોને પુષ્કળ સ્વર્ગ સુખ મળશે, એમ પણ તે કહે છે. અશોકના કથનનો ભાવાર્થ કદાચ એવો હશે કે, ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના પોતાના કાર્યથી અનેક લોકો એટલા બધા પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ થઇ ગયા છે કે, તેઓ પૈકીના કેટલાક લોકો પોતાના મરણની પછી દેવો તરીકે અવતર્યા છે અને દેવોની સાથે મિશ્ર થઇ ગયા છે, અને જે કેટલાક લોકો જીવંત છે તે લોકો પણ પોતાના આવતા જન્મમાં એવા જ સુખને પામશે. હવે એવો સવાલ પૂછી શકાય કે, સુમારે એક જ વર્ષના ગાળામાં અશોક આવા અગ્નયખીભર્યાં પરિણામે શી રીતે સાધી શક્યો? એ સવાલનો જવાબ અશોકના ચોથા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાંથી મળી આવે છે. પોતાના પરાક્રમનું અગ્રંથું વર્ણન તેણે તેમાં કરેલું છે. ગદ્યા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ, ઉક્ત લેખમાં અશોક પોતે કહે છે કે, વિમાનોનું તથા

હાથીઓનું અને અગ્નિસ્કંધોનું પ્રદર્શન લોકોને કરીને તેણે લોકોમાં ધર્મને પોષ્યો અને દેશાવ્યો હતો. આવતા ભવમાં ધર્મિષ્ઠ લોકો દેવ તરીકે જન્મ લે તે વખતે એ જાતનાં સ્વર્ગસુખ તેમને મળે, એમ અશોક કહે છે. આથી કરીને ધર્મને જાગૃત અને વિકસિત કરવાના હેતુથી અશોકે ભરેલું પહેલું પગલું આપણે વિચારવું જોઈએ છે. વિવિધ પ્રકારના દેવોનાં દર્શન તેમ જ વિવિધ પ્રકારનાં જે સુખનો અનુભવ કરી શકાતો તે સુખનાં દર્શન અશોકે પોતાની પ્રજાને કરાવ્યાં હતાં. ગયા પ્રકરણમાં આપણે એવું સૂચન કરી ગયા છીએ કે, જે સમાજોમાં લોકોને ખાનપાનનો આનંદ આપવામાં આવતો (જે સમાજોને અશોક પોતે તુચ્છકારી કાઢતો) તે સમાજોમાં અશોકે ઉક્ત પ્રકારનાં દર્શન કરાવ્યાં નહિ હોય, પણ જે સમાજોમાં લોકોને વિવિધ દેખાવોથી તથા સંગીતથી અને નૃત્યથી ખુશ કરવામાં આવતા હતા (જે સમાજોના ઉપર અશોકની મીઠી નજર રહેતી હતી) તે સમાજોમાં ઉક્ત પ્રકારનાં દર્શન અશોકે કરાવ્યાં હશે. આથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે, ધર્મોપદેશક તરીકેની પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆતના સમયમાં અશોકે પ્રથમ તો વિવિધ પ્રકારના દેવોનું તથા તેમના પ્રકાશમય ચહેરાઓનું અને તેમના ઠાઠમાઠમાં અને તેમની ભવ્યતામાં વૃદ્ધિ કરનાર તેમના સ્વર્ગીય મહેલોનું તેમ જ આકાશગામી હાથીઓનું અને એવાં અન્ય દેશોનું પ્રદર્શન પોતાની પ્રજાને કર્યું હશે. આવું પ્રદર્શન કેટલા સમય સુધી તેણે જારી રાખેલું, એ આપણે જાણતા નથી. તેમ છતાં પણ, કદાચ પોતાના આખા રાજકાળના ગાળામાં તેવું પ્રદર્શન કરવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું હશે; કારણ કે, તેથી કરીને એ પ્રકારની અસર તો જરૂર થતી હતી:—(૧) લોકોને આનંદ મળતો હતો; અને (૨) લોકો ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવાને પ્રેરાતા હતા. પરંતુ સુમારે એક વર્ષ લગી તે પોતે બિશુગતિક તરીકેનું જીવન ગાળતો હતો તે સમયમાં તો જરૂર તે આવા પ્રદર્શનના

કામમાં મશ્ગૂલ રહ્યો હતો. એક વર્ષનો સમય કાંઈ બહુ ન ગણાય. તેમ છતાં પણ તેટલા સમયમાં આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી ધર્મના વિકાસને એટલી બધી ગતિ મળી ગઈ હતી કે, તેના પોતાના સમયના પહેલાં કદિ પણ એટલો ધર્મવિકાસ થવા પામેલો નહિ, એમ અશોક પોતે ખરા દિલથી માનતો હતો.

અશોકે જે સ્વર્ગીય સુખોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમનું અર્થુનું વર્ણન “ વિમાનવત્થુ ” નામક પાલિગ્રંથમાં કરવામાં આવેલું છે, એમ અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ. બહુ દૂરદર્શી પણાથી ભાર દઈને તેમનું વર્ણન એ ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલું છે તે એવા હેતુથી કે, લોકો પવિત્ર અને ધર્મપર જીવન ગાળવાને પ્રેરાય. બુદ્ધ ભગવાનના પદ (માનીતા) શિષ્ય— અને નમ્રોદ્ધાર ધર્મોપદેશક— મોગ્ગલાનને લગતી જે કથા બૌદ્ધગ્રંથોમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે તે આના સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવાલાયક છે. મોગ્ગલાને એટલા બધા લોકોને બૌદ્ધપંથના અનુયાયી બનાવી દીધા હતા કે, ખ્રીજ ધર્મના ઉપદેશકોને તેની ધર્ષા આવી, અને તેમણે તેનું નિકંદન કરવાના કામે વધકારોને ભાડે રાખ્યા. પરંતુ ધર્મોપદેશક તરીકેની મોગ્ગલાનની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય શું હતું? એમ કહેવાય છે કે, આધિભૌતિક શક્તિ તેને એટલી બધી વશવર્તી રહેતી હતી— અર્થાત તેની યોગ-સાધના એટલી બધી સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલી હતી— કે, તે સ્વર્ગમાં જતો અને દેવોને મળતો. “ તમે કેવી રીતે દેવત્વને પામ્યા? ” એવો સવાલ દરેક દેવને ત્યાં તે પૂછતો. દરેક દેવ તેને એવો જવાબ આપતો કે, “ મેં અમુકઅમુક કર્મ કર્યાં હતાં તેથી મને અમુક પ્રકારનું દેવત્વ મળ્યું છે. ” તે જ પ્રમાણે તે નર્કમાં જતો, અને ત્યાંના કમનસીમ લોકોને તેમનાં પોતાનાં દુઃખની કહાણીની વાતમાં તે પૂછપરછ કરતો. ત્યારપછી તે પૃથ્વીની ઉપર પાછો ફરતો અને

૧. “ધર્મપદ”નું ભાષ્ય, ૩, ૬૫ (પા. ૬ સો.); જાતકોના પ્રાસ્તાવિક ગ્રંથ, પૃ. ૫૨૨.

લોકોને પોતાના અનુભવ કહી બતાવતો. લોકોના મનની ઉપર આની એટલી બધી અસર થતી કે, ટોળાબંધ લોકો તેની આસપાસ ફરી વળતા, અને તેના હાથે તેઓ બૌદ્ધપંથની દીક્ષા લેતા. મોગ્ગલાનની આ વાત ધણું ફરીને અશોકના જાણવામાં હતી. અશોકને ઉક્ત વાતની ખબર જ ન હતી, એમ આપણે ધડીબર માની લઈએ તો પણ, “વિમાનવત્થુ” માં તેમ જ અન્ય ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રકારનાં સ્વર્ગીય સુખસાધનોનું જે સચોટ વર્ણન જોવામાં આવતું હતું તે વર્ણનનો ઉપયોગ ફરી લઈને તેને આચારમાં મુકવાના હેતુથી વિમાનો તથા હાથીઓ અને એવાં અન્ય દશ્યો તૈયાર કરાવવાં, અને સમાજોમાં સંખ્યાબંધ લોકો ભોગા થયા હોય તેવા પ્રસંગે તેનું પ્રદર્શન કરવું : એવી કલ્પના અશોકના જેવા વિચારી અને ઉત્સાહી ધર્મોપદેશકને સ્વાભાવિક રીતે આવે, એમ તો આપણે કહી શકીએ. કયા સદાચારથી સ્વર્ગ મળે છે, અને કયા દુરાચારથી નકે મળે છે : એનું વર્ણન માત્ર મોઢેથી જ કરી બતાવીને મોગ્ગલાન અનેક લોકોને પોતાના અનુયાયી કરી શકતો હતો તો પછી સ્વર્ગનું તેમ જ સ્વર્ગમાં ભોગવવાનાં વિવિધ સુખનું માત્ર મોઢાનું જ વર્ણન પોતાની પ્રજાને કરનાર નહિ, પણ મૂર્તિમંત રૂપે તેમનું પ્રદર્શન પોતાની પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરનાર અશોકના કેટલા બધા અનુયાયીઓ થયા હશે, વારૂ? આશરે એક વર્ષની ટૂંકી મુદતમાં અશોકના આવા સુકલ્પિત અને સુવ્યવસ્થિત તેમ જ સુસાધિત ધર્મોપદેશકાર્યનાં આવાં અણુધાર્યાં અને અચંબો પમાડનારાં પરિણામ આગ્યાં, એમાં કાંઈ નવાઈ પામવાનું કારણ નથી.

પોતાના હેતુને બર લાવવાના કામે અશોકે ખીજા પણ કેટલાક ઉપાયો યોજ્યા હતા. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, બિહુગતિક તરીકેની પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆતના સમયમાં જ ધર્મયાત્રાની યોજના કરીને તેણે તેને અમલમાં મુકી હતી. તે પોતે પોતાના આઠમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહે છે કે, “લાંબા કાળના

દરમ્યાનમાં રાજગો વિહારયાત્રા કરવા જતા. અહીં શિકાર અને એવા જ બીજા અભિરામ થતા. હવે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજ પોતાના રાજ્યાભિષેકને દસ વર્ષ વીત્યા ત્યારે સંખોધિ(ઓધિવૃક્ષ)ની કને ગયો. આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત થઈ). અહીં આ થાય છે:—બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ સાધુઓનાં દર્શન અને તેમને દાન, વૃદ્ધ લોકોનાં દર્શન અને તેમને સોનાનાં દાન અને પ્રાંતના લોકોનાં દર્શન અને તેમને ધર્મોપદેશ તથા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા.”

અહીં અશોક આપણને એમ કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષ સુધી તો તે પોતે પણ પહેલાંના રાજાઓની માફક નિવૃત્તિ મેળવવાના હેતુથી વિહારયાત્રા કરવા જતો, અને ત્યાં તે શિકાર કરતો તેમ જ બીજા આનંદોત્સવો ઝીજવતો. એ વર્ષમાં તેણે ‘વિહારયાત્રા’ ના વિચારને સદાને માટે પાણીચું આપ્યું, અને તેના બદલામાં ‘ધર્મયાત્રા’ની શરૂઆત તેણે કરી લીધી. એ કાળથી તેને એ જાતની યાત્રામાં જ નિવૃત્તિ મળવા લાગી. ધર્મયાત્રાના પરિણામમાં ધર્મપ્રચાર પણ તે કરી શક્યો. બ્રાહ્મણજાતિના અને શ્રમણજાતિના સાધુઓનાં દર્શન કરીને અને તેમને દાન આપીને તે પોતામાં જ ધર્મનો વિકાસ કરવા લાગ્યો. ઉક્ત ધર્મયાત્રાઓના પ્રસંગે તેણે દરેક પંથના ધર્મનું શ્રવણ અને અધ્યયન કર્યું હશે અને તેનાં વિશેષ તત્ત્વોનું ગ્રહણ કરી લીધું હશે, અને એ રીતે તે બહુશ્રુત થયો હશે : એમ કહી શકાય છે. લોકોનો અંગત પરિચય સાધીને તેમ જ તેમને ધર્મનો ઉપદેશ કરીને અને તેમના ધર્મવિકાસની બાબતમાં તેમની સાથે ચર્ચા કરીને તેણે તેમનામાં ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. આપણે દ્વંકમાં કહીએ તો, અશોક ખરેખરો ‘ધર્મોપદેશક’ બની ગયો. પરંતુ આમ ક્યારે અને કેવી રીતે બન્યું ? પોતાના રાજકાળના દસમા વર્ષમાં તેણે ઓધિવૃક્ષની મુલાકાત લીધી ત્યારથી તે ખરેખરો ધર્મોપદેશક બની ગયો. તેણે ઓધિવૃક્ષની મુલાકાત લીધી, એ જ તેની પહેલવહેલી ધર્મયાત્રા હતી.

એ જ સમયે તે ભિક્ષુગતિક બન્યો હતો. તેથી કરીને આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, ભિક્ષુઓના સંઘને પોતાની સાથે રાખીને તેણે મહાબોધિ(બોધિવૃક્ષ)ની મુલાકાત લીધી તે જ વખતે ભિક્ષુગતિક તરીકેની તેની કારકીર્દિની શરૂઆત થઈ હતી. પોતાની જાતને તેમ જ પોતાની પ્રજાને જે અનેકવિધ આધ્યાત્મિક લાભ થતા હતા તેમનો વિચાર કરીને તેણે ફરીફરીને ધર્મયાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને એ રીતે ધર્મોપદેશને લગતા પોતાના કાર્યક્રમમાં એવી ધર્મયાત્રાને કાયમનું સ્થાન તેણે આપી દીધું. આથી કરીને આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે, સ્વર્ગીય સાધનોનું અને તેમના પાંજરામાં મળતાં સુખનું જે પ્રદર્શન અશોક પોતે કરતો હતો તેની સાથેસાથે જ ધર્મપ્રચાર કરવાના હેતુથી તે લોકોને જાતે જ ધર્મોપદેશ પણ કરતો હતો.

પોતાની પ્રજાને ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું કામ રાજા પોતે જ ઊપાડી લે છે, એ જોઈને લોકોના મનની ઉપર ઘણી ઊંડી છાપ પડી હશે; અને એ જ કારણથી સર્વ દિશામાં ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો હશે. પરંતુ આખરે તો અશોક પોતે એક જ હતો; અને તેથી, બધા લોકોનો અંગત પરિચય તે પોતે કરી શકે, એ બની શકે જ નહિ. આથી કરીને તેના પોતાના પગલે ચાલવાની બાબતમાં તેમ જ તેણે પોતે જ શરૂ કરેલા કામને પૂરું કરવામાં તેને પોતાને મદદરૂપ થવાની બાબતમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓને (અમલદારોને) હુકમ કરવાની જરૂર અશોકને જણાઈ હતી. તેનો સાતમો મુખ્ય સ્તંભલેખ જેમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષ સુધીમાં પોતે પાર પાડેલા સમસ્ત કામનું સિંહાવલોકન પોતાના ઉક્ત સ્તંભલેખમાં તેણે કરેલું છે તેથી કરીને પોતાના હેતુને બર લાવવાના કામે તેણે પોતે જે વિવિધ ઉપાયો યોજેલા અને કરેલા તે ઉપાયોનું વર્ણન સ્વાભાવિક રીતે તેણે તેમાં કરેલું છે. પોતાની પ્રજામાં ધર્મનો પ્રચાર થાય, એ બાબતની જે

તીવ્ર ધમ્મા ખરા અંતઃકરણથી તે પોતે રાખતો હતો તે ધમ્માનુ સુંદર કથન ઉક્ત સ્તંભલેખની શરૂઆતના ભાગમાં તેણે કરેલું છે. તેણે જે શબ્દો તેમાં વાપરેલા છે તે શબ્દોમાં તેના અંતરના ગિંડાણની ધગશની ઝાંખી થતી હોવાથી તે શબ્દો જ અહીં ઊતારવા, એ જ યોગ્ય થઈ પડશે:—

“મને આમ લાગ્યું:— ભૂતકાળમાં રાજાઓએ એમ ઇચ્છેલું કે, અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધે. પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ. તો પછી કેવી રીતે લોકો (ધર્મને) અનુસરતા થાય ? અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો કેવી રીતે આગળ વધે ? ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે તેમનામાંના કેટલાકને હું કેવી રીતે ઉન્નત કરું ?...મને આમ સૂઝ્યું:— હું ધર્મશ્રાવણો સંભળાવીશ. હું ધર્મોપદેશ કરાવીશ. જોડો તે સંભળીને તેમ વર્તશે, પોતાની જાતને ઉન્નત કરશે, અને ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે ખૂબ આગળ વધશે. ”

ઉપરનો ફકરો વાંચતાં એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મપ્રચારનો સવાલ લાંબા વખતથી અશોકના મગજમાં ઘેળાયા કરતો હતો. બહુ જ ગંભીરતાથી અને અતિશય કાળજીથી તે એ બાબતનો વિચાર લાંબા વખતથી કર્યો કરતો હતો. ધર્મપ્રચારનો વિચાર કરનાર તે પોતે જ પહેલવહેલો રાજા ન હતો, એમ તો અશોક પોતે જ ખરા જિગરથી કબૂલ કરી દે છે. પરંતુ તેની પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓને પોતાના એવા પ્રયત્નમાં કાંઈ ખાસ ફતેહ મળવા પામી ન હતી, એ બાબતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને છેવટે તેણે પોતાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો, અને પોતાના ઇષ્ટ હેતુને ખર લાવવાના કામે તે કાર્યક્રમને અમલમાં મુકવાનો નિશ્ચય તેણે કર્યો. તેણે પોતે જે ઉપાયો યોજેલા તે ઉપાયો પૈકીના ધણાખરા ઉપાયો ઉક્ત સ્તંભલેખમાં તેણે ગણાવેલા છે. તેમાં ધર્મોપદેશ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. વધારામાં અશોક કહે છે કે, લોકોને ધર્મોપદેશ કરવાને

લગતો હુકમ સેંકડો અને હજારો મનુષ્યોના ઉપરિ તરીકે નીમાએલા વ્યુષ્ટોને અને રજીસ્ટ્રોને પણ કરવામાં આવેલો હતો. પોતાના ત્રીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં આના કરતાં કાંઈક વધારે વિગતવાર માહિતી તેણે આપણને આપેલી છે. તે કહે છે કે, લોકોને ધર્મના ઉપદેશ કરવાના હેતુથી તથા પોતાની દૈનિક ફરજોને અદા કરવાના હેતુથી દર પાંચ વર્ષે ફેરણીની યાત્રાએ નીકળી પડવાને લગતો હુકમ પોતાના રજીસ્ટ્રોને તેમ જ પ્રાદેશિકોને અને યુક્તોને પોતાના રાજકાળના આરંભ વર્ષમાં તેણે કર્યો હતો. કયા કયા પ્રકારનો ધર્મોપદેશ લોકોના મગજમાં તેઓ હસાવતા હશે ? અશોકે પોતાના ધર્મમાં જે નીતિ-કર્મોના સમાવેશ કરેલો તે નીતિકર્મોના જ ઉપદેશ એ અમલદારો પ્રજાને કરતા હશે. આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, રજીસ્ટ્રો તથા પ્રાદેશિકો તેમ જ યુક્તો ઊંચી પદવી ભોગવતા વહીવટદારો હતા, અને મહાલોમાં ફરતા રહીને પોતપોતાની ફરજો બજાવવાનું કામ તેમને સોંપાયેલું હતું. અમુકઅમુક મુદતે કરવામાં આવતી ફેરણીના સમયે તેઓ પોતપોતાનું દૈનિક કામકાજ સંભાળતા એટલું જ નહિ, પણ અશોકના હુકમને અનુસરીને અશોકની પોતાની માફક ધર્મોપદેશક તરીકેનું કામ પણ તેઓ કરતા, અને પ્રાંતોમાં વસતા લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ તેઓ કરતા. એ રીતે જોતાં, ઉપલી પાયરીના અશોકના વહીવટદારો અમલદારો હતા તેમ ઉપદેશકો પણ હતા. ધર્મપ્રચારની લગતી નવીન જ પદ્ધતિ અશોકના ફળુપ ભેજમાંથી ઉદ્ભવી હતી, એમાં તો કાંઈ પણ શંકા નથી. આ વિચાર અશોકના પોતાનો જ હતો. તેની પહેલાં થઈ ગયેલા કોઈ પણ રાજાએ એનો અમલ કર્યો હોય, એવું જાણવામાં નથી. માત્ર પાછળથી આપણા દેશમાં ફિરંગીઓનું રાજ્ય થયું તે સમયે મોટામાં મોટા અમલદારો ઉપદેશક તરીકેનું કામ તેમ જ રાજ્યકારભારને લગતું દૈનિક કામકાજ કરતા હતા, એમ જણાય છે.^૧

પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કામે માત્ર ધર્મોપદેશનો જ ઉપયોગ અશોકે કરેલો નહિ. અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં જણાવ્યું છે તેમ, રજજીકાને તેમ જ વ્યુષ્ટાને ધર્મોપદેશનું કામ સોંપાયું હતું તેની સાથેસાથે ધર્મશ્રાવણો કરવાનું કામ પણ સોંપાયું હતું. ધર્મશ્રાવણોના બે પ્રકાર હતા:—(૧) મહાલોના વહીવટદારોને કરાવવાનાં શ્રાવણો; અને (૨) લોકોને કરાવવાનાં શ્રાવણો. એ શ્રાવણોમાં રાજા અશોકની ઇચ્છાને અને તેના નિશ્ચયને ધોષ કરવામાં આવતો હતો. અશોકનાં પહેલા ગૌણ શિલાલેખમાં પહેલા પ્રકારનાં શ્રાવણોના દાખલો નોંધાયેલો છે. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ, ઉક્ત શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, જ્યાંસુધી તે પોતે બિશ્વગતિક રહ્યો હતો ત્યાંસુધી તેણે લોકોને સ્વર્ગ અપાવવાના હેતુથી દેવોનો અને લોકોનો સમાગમ કરાવવાની બાબતમાં પોતાથી બનતું કર્યું હતું. આ બાબતમાં તે પોતે જે પ્રયત્નો કરતો તે પ્રયત્નોને ફતેહ મળતી જોઈને તેને એવી પણ ઇચ્છા થઈ હતી કે, તેના પોતાના સર્વે અમલદારો તેમ જ સ્વતંત્ર પાડોસીઓ તે જ પ્રમાણે વર્તે તો ઠીક. આથી કરીને પોતાના વ્યુષ્ટાની મારફતે તેણે એવા હેતુનાં શ્રાવણોનો ધોષ કરાવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે જૂદાજૂદા પ્રકારના પાષંડોની પ્રત્યે સહનશીલતા દાખવવાનો મોઢા કરતા અશોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, “જેઓ ફલાણા અને ઠીંકણા પાષંડથી પ્રસન્ન હોય તેમને કહેવું જોઈએ કે, ‘ સર્વ પાષંડોમાં સારની વૃદ્ધિ થાય અને પરસ્પર વખાણ થાય, એ દેવોને લાડકાને જેવાં લાગે છે તેવાં દાન કે પૂજા લાગતાં નથી. ’ ” અશોકની આ ઇચ્છાની માહિતી પ્રજાને કેવી રીતે આપવામાં આવતી ? ધર્મશ્રાવણો કરાવીને અશોક પોતાની ઇચ્છા જણાવતો. ઉક્ત બંને પ્રકારનાં શ્રાવણોમાં ધર્મવૃદ્ધિનો આશય રહેલો છે; અને તેથી તેમને ‘ધર્મશ્રાવણો’ ખુશીથી કહી શકાય. એ રીતે જોતાં પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોક પોતે કહે

છે તેમ, ધર્મને પ્રચાર કરવાના કામે તેણે પોતે યોજેલા ઉપાયો પૈકીના બીજા ઉપાય તરીકે ‘ધર્મશ્રાવણો’ને પણ ગણાવી શકાય.

ધર્મપ્રચારના કામે અશોકે યોજેલા ઉપાયો પૈકી ત્રીજા ઉપાયનું નામ ‘ધર્મમહામાત્રાની યોજના’ છે. આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ કે, પ્રજાના આધિભૌતિક તેમ જ ભૌતિક હિતની સિદ્ધિનું કામ ઉક્ત અમલદારોને સોંપવામાં આવેલું હતું. પ્રજાનું ભૌતિક સુખ કેવી રીતે તેઓ સાધતા, એ બીજા પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા છીએ. ધર્મવૃદ્ધિના કામે અશોક તેમને ઉપયોગ કેવી રીતે કરતો, એ અહીં આપણે જોવાનું છે. ગયા પ્રકરણમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે, અશોકના વખતમાં વિવિધ પાષંડોની વચ્ચે કાંઈ ખાસ સમભાવ કે બનાવ ન હતો. ધર્મનાં આવશ્યક તત્ત્વોને લગતો સર્વ પાષંડોનો ઉપદેશ લગભગ મળતો આવતો હતો; પણ ધર્મસૂત્રોને લગતી બાબતોમાં તેમની વચ્ચે બહુ મતભેદ જોવામાં આવતો હતો. ધર્મના સાર રૂપ સર્વસાધારણ તત્ત્વોને લોકો ગણકારતા ન હતા. ધર્મનાં આવશ્યક તત્ત્વો રૂપ અસંખ્ય બાબતોના સંબંધમાં તેમની વચ્ચે બેબનાવ થતો. આવું હોવાથી ધર્મનાં આવશ્યક તત્ત્વોની પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાની તેમ જ કડવાશ અને લડવાડ નષ્ટ કરવાની ખાસ જરૂર ઉપસ્થિત થઈ હતી. આ કામ પોતાના ધર્મમહામાત્રાને અશોકે સોંપ્યું હતું. તેના પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં વસતા બધા પાષંડોના લોકોની—ખાસ કરીને, બૌદ્ધલોકોની તથા આજીવકોની અને નિર્ગ્રંથોની—વચ્ચેમાં રહીને ધર્મમહામાત્રા પોતાનું ઉક્ત કામ કરતા હતા. એમ થવાથી દરેક પાષંડની વૃદ્ધિ થશે અને ધર્મનું વધારે ઉદ્દીપન પણ થશે, એવી આશા અશોકને રહેતી હતી. ધર્મપ્રચારના સંબંધમાં ખાસ મહત્ત્વની ઉક્ત ફરજ અદા કરવાનું કામ ધર્મમહામાત્રાને સોંપાયું હતું. વળી, તેઓને બીજા પણ એક ફરજની સોંપણી થયેલી હતી. દાખલા તરીકે, દાનની વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ પણ તેમના માથે નાખવામાં આવેલી હતી. પરંતુ ધર્મવિકાસના આશ્ચર્યથી અશોકે યોજેલા ઉપાયો પૈકીના ચોથા ઉપાયની નોંધ આપણે ન લઈ લઈએ ત્યાંસુધી

ધર્મમહામાત્રોની હિંમત નવીન ફરજનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહિ.

અશોકની ધર્મલિપિઓનો અડંગ અભ્યાસી એટલું તો જાણે છે કે, પોતે કરેલાં પરોપકારનાં કામો ગણ્યાવવાનો શોખ અશોકને બહુ હતો. પરંતુ એ રીતે આત્મપ્રશંસા કરવાનો કે પોતાના કામની જાહેરાત કરવાનો આશય તેનો ન હતો. તેના સાતમા સુખ્ય સ્તંભલેખમાંનો નીચેનો ફકરો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે:—

“રસ્તામાં મેં વડનાં ઝાડ રોપાવેલાં છે. તેઓ મનુષ્યોને અને પશુઓને છાંયડો આપશે. મેં આંખાવાડીઓ રોપાવેલી છે. મેં દર આઠ કોસે ફૂવા ખોદાવેલા છે, અને મેં આરામગૃહો ખંધાવેલાં છે. મનુષ્યોના અને પશુઓના ઉપભોગને માટે મેં વિવિધ સ્થળે ઘણાં થાણાં ખંધાવેલાં છે. પરંતુ આ પ્રતિભોગ(ની વ્યવસ્થા) ખરેખર નજીવી છે; કારણ કે, મારી પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાઓએ પણ આવાં અનેક સુખસાધનોથી લોકોને સુખી કર્યાં છે. પણ મેં એવા હેતુથી આમ કર્યું છે કે, લોકો ધર્માચરણ કરે.”

એ રીતે અશોક પોતે ખરા દિલથી કબૂલ કરે છે કે, પશુઓને માટે તેમ જ મનુષ્યોને માટે તેણે પોતે જે વિવિધ સુખસાધનો યોજેલાં તે સુખસાધનો યોજનાર માત્ર તે પોતે જ ન હતો. તેની પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાઓએ પણ પોતાની એ ફરજ અદા કરી હતી, એમ તે પોતે જ કબૂલે છે. અહીં કોઇ પૂછશે કે, આમ હતું તો પછી પોતાનાં પરોપકારવિષયક કામોનો ઢંઢેરો પીટવાની અશોકને શી જરૂર હતી? એ સવાલનો જવાબ અશોક પોતે જ આપે છે. ખીજા લોકો તેના પોતાના દાખલાને અનુસરોને વર્તે, એવા હેતુથી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું હતું. અશોકનો આ જ આશય હશે, એમાં કાંઈ શંકા નથી; કારણ કે, તુરત જ પોતાના હિંમત લેખમાં તે પોતે ફરીથી કહે છે કે, “મેં જે કાંઈ સાધુકર્મો કર્યાં છે તેમને લોકો અનુસર્યાં છે, અને તેઓ (ભવિષ્યમાં) તેમ કરશે.” પરંતુ

એટલાથી જ અશોક અટક્યો નથી. પોતે જે પરોપકારનાં કામો કરી રહ્યો હતો તે પરોપકારનાં કામોમાં તેના પોતાના રાજકુટુંબનાં માણસો પણ જોડાય અને અંતઃકરણપૂર્વક સહકાર્ય કરે, એમ પણ તે ઇચ્છતો હતો. આથી કરીને તેણે પોતાના ધર્મમહામાત્રોને એવી સૂચના કરી હતી કે, તેમણે રાજકુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષોને મળવું અને દાનને માટે નાણાં આપવાનું તેમને કહેવું. “આ (એટલે કે, ધર્મ-મહામાત્રો) અને ખીજા ધણા મુખ્ય અધિકારીઓ મારાં અને દેવીઓનાં દાનની વહેંચણીનું કામ કરે છે, અને અહીંના (એટલે કે, પાટલિપુત્રમાંના) તેમ જ પ્રાંતોમાંના મારા બધા ઝનાનામાં તેઓ અનેક રીતના વિવિધ સંતોષકારક પ્રયત્નો પ્રતિપાદિત કરે છે. વળી, મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, ધર્મને વિકાસ કરવાને અને ધર્મને અનુસરાવવાને માટે મારા પુત્રોનાં અને ખીજા દેવીકુમારોનાં દાનની વહેંચણી કરવાનું કામ પણ તેઓ કરશે.” આના આધારે એટલું તો જણાઇ આવશે કે, અશોક પોતે જાતે જે પરોપકારનાં કામો કરતો હતો તે પરોપકારનાં કામોથી જ સંતોષ માનીને ન બેસી રહેતો ન હતો, પણ તેનાં પોતાનાં પાસેનાં સગાં પણ તેના પોતાના પગલેપગલે ચાલે તેમ કરવાની બાબતમાં પોતાના ધર્મમહામાત્રોની અને ખીજા અધિકારીઓની મારફતે તે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરતો હતો. જે “ખીજા મુખ્ય અધિકારીઓ”ને ઉલ્લેખ અશોકે પોતાના ઉક્ત લેખમાં કરેલો છે તે અધિકારીઓ આપણા જાણવામાં નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, અશોકનાં પોતાનાં સગાંની કનેથી તેમ જ ખીજા લોકોની કનેથી દાનનાં નાણાં કઢાવવાનું કામ ધર્મ-મહામાત્રોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજકુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષોને લગતી ધર્મમહામાત્રોની જે ફરજો સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ઉલ્લેખાએલી છે તે જ પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ફરીથી જણાવવામાં આવેલી છે; અને વધારામાં એમ પણ એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ધર્મને અનુસરતો હોય કે ધર્મનું ધામ હોય કે દાન કરનારો હોય” એવા દરેક જણની સાથે ધર્મમહામાત્રોએ સંબંધ રાખવાનો હતો. સર્વ

નાના અને મોટા તેમ જ ગરીબ અને તવંગર લોકોએ દાન કરવું જોઈએ : એમ અશોક બાર દંષ્ટને કહે છે તે અસાધારણ છે જ. પ્રજાના સુખનાં અને ઉપયોગનાં કામો કરવાં : એ રાજા તરીકેની અશોકની ફરજ હતી જ. પરંતુ તે તો આપણને એમ પણ ચોક્કસ કહેવા માગે છે કે, લોકો તેના પોતાના દાખલાને અનુસરે તેટલા માટે જ તે એ બધું કરતો હતો. આત્મિક પુણ્ય મેળવવાના હેતુથી તેમ જ સામાન્ય લોકોને દાખલો ખેસાડવાના હેતુથી તેનાં પોતાનાં સગાં પણ એવાં જ દાનકર્મ આચરે : એની પણ ચિંતા અશોકને રહેતી હતી. આમ પરોપકારનાં કામને આટલું બધું મહત્ત્વ અશોકે આપ્યું છે, એ કાંઈક અસાધારણ છે. અહીં સ્વાભાવિક રીતે એવો સવાલ કોઈ પૂછશે કે, જેવ. પરાપકારનાં કામો અશોકે ઉદ્દેશ્યાં છે તેવાં કોઈ પરાપકારી કામોનો ઉદ્દેશ્ય બૌદ્ધસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે ખરો ? એ સવાલના જવાબમાં સ્પષ્ટીકરણાર્થે નીચેનો ફકરો “સંયુત્તનિકાય”માંથી ૧ ટાંક્યું —

આંબાવાડીઓ રોપનારા લોકો

હરહંમેશાં રાતદિવસ કયા લોકોને પુણ્ય પ્રસવે છે, એ કહેશો ? ધર્મપરાયણતાથી અને પુણ્યપ્રભાવથી કયા લોકો પૃથ્વીમાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે, એ કહેશો ?

આંબાવાડીઓ અને ફળાઉ ઝાડ રોપનારા લોકો, અને પૂલો તથા બંધો બંધાવનારા લોકો, અને કૂવા ખોદાવનારા તથા પાણીના હોજ બંધાવનારા તેમ જ (ઘર વિનાના લોકોને) આશ્રય આપનારા લોકો—

આવા લોકોને હરહંમેશાં રાતદિવસ પુણ્ય પ્રસવે છે. ધર્મપરાયણતાથી અને પુણ્યપ્રભાવથી આવા લોકો પૃથ્વીમાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે.

ધર્મને વધારવાના તથા ખૂબ ફેલાવવાના હેતુથી અશોકે વધારાનો છઠ્ઠો ઉપાય પણ ચોંજેલો જણાય છે. પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, તેણે ધર્મશ્રાવણો કરાવ્યાં હતાં અને ધર્મમહામાત્રો ચોંજેલા હતા તેની સાથેસાથે ધર્મસ્તંભો પણ ઊભા કરાવ્યા હતા. ‘ધર્મસ્તંભો’ એટલે ‘સ્તંભોના ઉપર કાતરાવેલી ધર્મલિપિ’; એમ આપણે સમજવાનું છે. આમાં શિલાલેખોનો સમાવેશ પણ આપણે કરી લેવાનો છે; કારણ કે, સ્તંભલેખો કાતરાયા ત્યારપછી જ શિલાલેખો કાતરાયા હતા તેથી કરીને સ્તંભલેખોને લગતા પોતાના ઉલ્લેખમાં અશોક પોતાના શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરી શક્યો નથી. ખરી રીતે જોતાં, અશોકે કાતરાવેલી બધી ધર્મલિપિઓને ઉક્ત ‘ધર્મસ્તંભો’ તરીકે સમજી લેવાની છે. અહીં કોઈ પૂછશે કે, ધર્મવૃદ્ધિના કામે અશોકની ધર્મલિપિઓએ કેવા પ્રકારનો ભાવ ભજવ્યો હતો ? કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, પોતાનું નામ અમર થાય તેટલા માટે જ અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવી હતી. અર્થાત, એ બધાની પાછળ સત્તાભ્રમ ડોકિયાં કરતો હતો, એમ તેઓ માને છે. પરંતુ આના જેવી મોટી ભૂલ બીજી કોઈ પણ નહિ હોય. પોતાના શિલાલેખોમાં તેમ જ સ્તંભલેખોમાં અનેક પ્રસંગે અશોકે આપણને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહ્યું છે કે, તેની પોતાની ધર્મલિપિઓ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે, અને તેના પોતાના વંશજો તેને અનુસરીને લોકોના ભૌતિક તથા આધિભૌતિક સુખને વધારે, એ જ હેતુથી તેણે પોતે શિલાઓના ઉપર અને થાંભલાઓના ઉપર પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવી હતી. એથા તથા પાંચમા અને છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખનો તેમ જ સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખનો અંતભાગ કાળઝૂપૂર્વક જે કોઈ વાંચશે તેની ખાત્રી તુર્ત જ થશે કે, પથ્થરના ઉપર પોતાની ધર્મલિપિઓ કાતરાવવામાં અશોકનો આશય આવો જ હતો. તે પોતે કહે છે તેમ, ઉક્ત ધર્મલિપિ કાંઈક સ્થાયી રૂપમાં જળવાઈ રહે તો પછી—રાજકુટુંબના

કાગળપત્રોનું ગમે તેમ થાય તો પણ- તેના પોતાના વંશજો ઉક્ત શિક્ષાલેખો વગેરે વાંચીને ધર્મવૃદ્ધિને માટે તેણે પોતે કરેલાં કામથી વાકેફગાર થાય, અને ધર્મવૃદ્ધિને લગતી ઉમદા ફરજને પાર પાડવામાં તેઓ તેને પોતાને ટપી ન જાય તો પણ તેની પોતાની સાથે સરસાઇ તો જરૂર ભોગવે. દ્વંદ્વામાં કહેતાં, તેને ધર્મનું એટલું અધું ગાંડું લાગ્યું હતું કે, તેના પોતાના વંશજો તેના પોતાના કામથી વાકેફગાર થાય અને તે કામને ચાલૂ રાખે, એ હેતુથી તેને પોતાને જે પગલું સારામાં સારું લાગેલું તે પગલું તેણે ભર્યું હતું.

સજીવ સૃષ્ટિના હિતસુખને માટે અશોકે જે કર્યું હતું તેનો વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાંસુધી ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના કાર્યનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપણે કદિ પણ બાંધી ન શકીએ. એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, માત્ર મનુષ્યોની પ્રત્યેની જ પોતાની ફરજ અદા કરવાને તે પોતે બંધાએલો છે, એમ અશોક માનતો ન હતો; પરંતુ સામાન્ય રીતે સર્વ જીવંત પ્રાણીઓની પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરવાને તે પોતે બંધાએલો છે, એમ પણ તે માનતો હતો. આથી કરીને, પ્રાણીઓના જીવને બચાવવાની બાબતમાં તેમ જ તેમના સુખને વધારવાની બાબતમાં અશોકે શા ઉપાયો લીધેલા, એ જાણવાની જરૂર રહે છે. તેણે યોજેલા એવા ઉપાયોના બે પ્રકાર છે:- (૧) જીવંત પ્રાણીઓને હાનિ થતી અટકાવવાને માટે તેમ જ તેમનો વધ થતો અટકાવવાને માટે તેણે યોજેલા ઉપાયો; અને (૨) જીવંત પ્રાણીઓના શરીરસુખને વધારવાને માટે તેણે યોજેલા ઉપાયો. એ પૈકીના પહેલા પ્રકારના ઉપાયોની બાબતમાં અશોકના પંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાંથી ઘણી માહિતી આપણને મળી આવે છે. અનર્થ(ઇન્)ના ઉપર તેમ જ વિહિંસા(વધ)ના ઉપર કેવા પ્રકારનાં બંધન તેણે પોતે મુકેલાં, એ અશોકે એમાં જણાવ્યું છે. સૌથી પહેલાં તો, ખાવામાં ન વાપરતાં હોય તેવાં અને શોભાના કે ઔષધિના કામે ન વપરાતાં હોય તેવાં જીવંત પ્રાણીઓને તેણે

અવધ્ય ગણ્યાં છે. આપણે ટૂંકામાં કહીએ તો, અવિચારીપણે થતી જીવહિંસા તેણે બંધ કરી છે એટલું જ નહિ, પણ જે યૂલામાં જીવાત હોય તે યૂલાને બાળવાની પણ બંધી તેણે કરેલી છે. ખાવામાં વપરાતાં તેમ જ ઘરકામમાં કે એવાં જ ખીજાં કામમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં પ્રાણીઓની બાબતમાં તેણે એવું ઠરાવ્યું છે કે, તેમને વધ પણ કરવો નહિ; અને (પોતાના લેખમાં જણાવેલા) અમુકઅમુક શુભ દિવસે લક્ષણ (ચિહ્ન) પાડીને કે ઇન્દ્રિયલોપ કરીને તેમને ધન પણ કરવી નહિ. પ્રથમ દર્શને તો આપણને એમ જ લાગે છે કે, આવી જાતનાં બંધનો તો અશોભના ઈન્દ્રપ્રભેજમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ જરા તપાસ કરતાં એમ જણાય છે કે, કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં આવી જ જાતનાં બંધનોની ભલામણ કરવામાં આવેલી છે. એ ગ્રંથના તેંતાળીસમાં પ્રકરણમાં^૧ એમ કહ્યું છે કે, સર્વ વિહાર-પક્ષીઓની તેમ જ શુભ પશુઓની અને પક્ષાઓની હિંસા અથવા સતાવણી થતી અટકાવવી. એ ગ્રંથમાં બાગનાં પક્ષીઓની જે યાદી આપવામાં આવેલી છે તે યાદીમાં અશોકે અવધ્ય ગણેલાં નિદાન ચાર પક્ષીઓનાં નામ તો જેવામાં આવે છે. વળી, એ જ ગ્રંથના એકસોબોત્તેરમાં પ્રકરણમાં^૨ એમ કહ્યું છે કે, અમુકઅમુક શુભ દિવસોએ પ્રાણીઓનો વધ ન કરવો અને તેમની ઇન્દ્રિયને ધન ન કરવી તેમ જ ગર્ભનો નાશ ન કરવો : એવી મતલબનો હુકમ રાજાએ કાઢવો જોઈએ. અશોકે પોતાના ઉક્ત લેખમાં જે શુભ દિવસો ગણાવ્યા છે તે શુભ દિવસોને કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં ગણાવાએલા શુભ દિવસો લગભગ મળતા આવે છે. આથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, ઉક્ત પ્રકારનાં બંધનો અશોકે પોતે જ બિપજવી કાઢેલાં નહિ, પણ “અર્થશાસ્ત્ર” માં ગણાવવામાં આવેલાં બંધનોનો જ અમલ તેણે કરેલો. એ બંધનોનો અમલ સંપૂર્ણ રીતે થાય તેમ

૧. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” પૃ. ૧૨૨.

૨. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” પૃ. ૪૦૭

કરવામાં તેણે કાંઈ બાકી રાખી નહિ જ હોય. પરંતુ તેણે ગમેતેવી મહેનત કરી હશે તો પણ તેનું કાંઈ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ હોય, એમ લાગે છે. પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભોષ્મમાં અશોકે એ વાત કબૂલ કરી છે. આવી જાતનાં બંધનો નાખીને અને અમુક પ્રાણીઓને અવધ્ય ગણીને તે કાંઈ ખાસ ફાયદાકારક પરિણામ ઊપજાવી શક્યો ન હતો, એમ તે પોતે જ કહે છે. પરંતુ ‘નિજ્ઞાતિ’થી (એટલે કે, જીવહિંસાની સર્વસાધારણ બંધીથી) તે પોતાનો હેતુ સાધી શક્યો હતો, એમ તે કહે છે. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને તેણે પોતાના ધર્મોપદેશક અમલદારોને એવો હુકમ કર્યો હતો કે, લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરતી વેળાએ તેમના મગજમાં ‘અનારંભો પ્રાણાનં’ (પ્રાણના અવધ)નું અને ‘અવિહિસા મૂતાનં’- (હૂતોની અહિંસા)નું મહત્ત્વ તેમણે ખૂબ ઠસાવવું. એ રીતે અશોકે એક પગલું આગળ ભર્યું છે; કારણ કે, જીવને થતી ઇજાને અને જીવના વધને માત્ર કમી કરવાની જ ઇચ્છા તે રાખતો નથી, પણ પોતાથી બની શકે તો તેમ થતું તદ્દન અટકાવી દેવાની જ ઇચ્છા તે રાખે છે. આ બાબતમાં તે પોતે જ દાખલો બેસાડીને લોકોને પોતાનો હેતુ બરાબર સમજાવી દે છે. પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓને અનુસરીને લોકપ્રિય થવાના હેતુથી તે પોતે જ વર્તન રાખતો હતો તે વર્તનનું વર્ણન પોતાના પહેલા મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં અશોકે કરેલું છે. એમાંથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, સમાજો બરવાનો રિવાજ તેણે રાખ્યો હતો. કેટલાક સમાજોમાં લોકોને દેખાવોથી અને સંગીતથી તથા નૃત્યથી ખુશી કરવામાં આવતા હતા, અને કેટલાક સમાજોમાં લોકોને માંસનો અને મદ્યનો ઉપભોગ કરાવવામાં આવતો હતો. બીજા પ્રકારના સમાજોમાં જમણું લેવાને ભોગાથએલા લોકોને માંસ પીરસાતું હોવાથી અનેક પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં આવતો હોવો જોઈએ. વળી, સૃજનજૂના રિવાજને અનુસરીને અશોક પોતાના મહેલમાં દરરોજ માંસનું દાન ગરીબ લોકોને

કરતો હતો; અને તેથી કરીને તે પોતે જ કહે છે તેમ તેના પોતાના દરબારી રસોડામાં દરરોજ સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓનો વધ કરવો પડતો હતો. સમાજને માટે અથવા દાનને માટે જોષ્ઠતાં પ્રાણીઓનો વધ જમણુના કામે અલગત થતો હતો; અને તેથી અશોકના પાંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ગણાવેલાં બંધનોથી એ જાતના વધને અટકાયત થઈ શકતી ન હતી. પરંતુ અશોકે ‘નિજ્ઞતિ’- (જીવહિંસાની બંધી)નો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકી દીધો ત્યારથી લોકોને તેનો ઉપદેશ કરીને જ તે સંતોષ માની એસતો ન હતો, પણ રાજકુટુંબમાં જ તેનો અમલ કરીને તે પોતાની જાતે તેનો દાખલો એસાડતો હતો. પણ એટલેથી જ તે અટક્યો નહિ. તેણે તો પોતાની જાતને પણ અપવાદરૂપ ગણી નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે, તેને પોતાને પીરસવામાં આવતા માંસની ઉપર પણ તેણે અંકુશ મુક્યો, અને છેવટે તેણે માંસ ખાવાનું બીલકુલ બંધ કરી દીધું. મધ્યદેશના લોકો મોરના માંસને સ્વાદિષ્ઠ ભોજન ગણતા હતા તેમ અશોક પણ મોરના માંસને સ્વાદિષ્ઠ ભોજન ગણતો હતો; પરંતુ તેવું ભોજન કરવાનું પણ તેણે છેવટે બંધ કરી દીધું. આપણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, સામાન્ય રીતે પ્રાણીઓને ઇજા થતી તથા પ્રાણીઓનો વધ થતો અટકાવવાના હેતુથી જ આવા ઉપાયો અશોકે ચોજ્યા હતા. પ્રાણીઓના શરીરસુખને વધારવાનો આશય તેમાં બીલકુલ ન હતો. પણ એ આશયને બદલે લાવવાને માટે તેણે બીજા જ ઉપાયો ચોજ્યા. એ ઉપાયોની માહિતી અગાઉ આપણે મેળવી ગયા છીએ. મનુષ્યો તેમ જ પશુઓ જીવનનો ઉપભોગ કરે તેટલા માટે એ ઉપાયો(પરોપકારનાં કામો)ની ચોજના અશોકે કરી હતી. અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં એમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને અગાઉ આપણે તેની માહિતી મેળવી ગયા છીએ. અશોકના બીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં લગભગ એ જ જાતનાં પરોપકારનાં કામો ગણાવવામાં આવેલાં છે. પરંતુ ઉક્ત શિલાલેખમાં અતિ મહત્ત્વનું જે કામ ઉલ્લેખાયેલું છે તે ઉક્ત

સ્તંભલેખમાં જોવામાં આવતું નથી. પોતાના એ શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, તેણે એ જાતની ચિકિત્સા (દરદીને સારા કરવાની વ્યવસ્થા) થોજી હતી:—(૧) મનુષ્યચિકિત્સા; અને (૨) પશુચિકિત્સા. પોતાના હેતુને બર લાવવાને માટે તેણે જે વ્યવસ્થા કરેલી તેનું વર્ણન આમ તેણે પોતે કરેલું છે:—“મનુષ્યોના ઉપયોગની અને પશુઓના ઉપયોગની ઔષધિઓ ન્યાંન્યાં જોવામાં આવી નથી ત્યાં ત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલી છે. મૂળ અને ફળ ન્યાંન્યાં જોવામાં આવ્યાં નથી ત્યાં ત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલાં છે.” અશોકે માત્ર પોતાના જ રાજ્યમાં આવું કામ કરેલું, એવું કાંમ ન હતું. તેના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં જણાવેલા પાડોસી રાજાઓનાં (જે રાજાઓની ઓળખાણ અગાઉ આપણે કરી ગયા છીએ તે રાજાઓનાં) રાજ્યોમાં પણ તેણે આવું કામ કરેલું : એ જોઈને તેનાં વખાણ મુક્તકંઠે આપણે કરવાં પડે છે.

ધર્મોપદેશક તરીકેની અશોકની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છેવટે શું આવ્યું ? પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યની હદની અંદર પોતાના ધર્મોત્તેજાઓ તે કરી શક્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પાડોસમાં આવેલા સ્વતંત્ર રાજાઓનાં રાજ્યોમાં પણ તે પોતાના ધર્મોત્તેજાની દૃષ્ટિ શક્યો. પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં પોતાના પુત્રોને અને પૌત્રોને ઉદ્દેશીને અશોક કહે છે કે, “ પરંતુ આ ધર્મવિજયને દેવોને લાડકાએ મુખ્યમાં મુખ્ય વિજય ગણેલો છે; અને તે પણ દેવોને લાડકાએ અહીં અને સરહદના મુલકોમાં છસો યોજન દૂર ” મેળવ્યો છે. એ રીતે અશોક આપણને સ્પષ્ટપણે કહી બતાવે છે કે, પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ પાડોસનાં રાજ્યોમાં તેણે ધર્મવિજય મેળવ્યો હતો. પોતાના રાજ્યની અંદર આવી રહેલાં જે અનેક સરહદી રાજ્યોમાં તે પોતાનું ધર્મોપદેશકાર્ય ચલાવતો હતો તે રાજ્યોનાં નામોનો નિર્દેશ તેણે કરેલો છે. વળી, આપણા દેશના છેક દક્ષિણભાગમાં આવી રહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં તેમ જ પાંચ યવન-રાજાઓનાં

રાજ્યોનાં નામોનો નિર્દેશ પણ તેણે કરેલો છે. એ રીતે જોતાં, કેટલા બહોળા વિસ્તારમાં અશોકના ધર્મનો ફેલાવો થયેલો, એ આપણા ખ્યાલમાં આવી શકે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ સિંહલદ્વીપમાં અશોકના ધર્મનો ફેલાવો થઈ ગયો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ યવન-રાજાઓના તાબાના સીરિયામાં તથા મીસરમાં તેમ જ મેસીડોનિયામાં તથા એપિરસમાં અને સીરીનમાં પણ અશોકનો ધર્મ ફેલાયો હતો. પરંતુ એટલાથી જ બસ ન હતું. એ જ લેખમાં અશોક એમ પણ કહે છે કે, “જ્યાં દેવોને લાડકાના દૂતો જતા નથી ત્યાં પણ તેઓ દેવાને લાડકાએ ધર્મને અનુસરીને કરેલાં વિધાનને અને ધર્મોપદેશને સાંભળીને ધર્મ પાળે છે અને પાળશે.” ચીનમાં અને બ્રહ્મદેશમાં ધર્મ પ્રચારને લગતું કામ અશોકે કરેલું તેને ઉદ્દેશીને આવું લખાણ થયું હોય, એ બનવાજોગ છે.

અશોકે ધડેલા સુંદર કાર્યક્રમનો અને તેને અમલમાં મુકવાને જે પદ્ધતિસર પ્રયત્નો તેણે કરેલા તે પ્રયત્નોનો વિચાર આપણે કરીએ તો, ધર્મોપદેશક તરીકેની તેની પ્રવૃત્તિનો જે અહેવાલ તેના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલો છે તે અહેવાલને છેક જ અવિશ્વસનીય તો આપણે ન જ ગણી શકીએ. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનોએ એ અહેવાલના સંબંધમાં શંકા ઊઠાવેલી છે. તેઓ એમ માને છે કે, અશોકના સમયમાં હિંદુસ્તાનની બહાર બૌદ્ધધર્મનો ફેલાવો થયેલો નહિ. એવા વિદ્વાનોમાં અધ્યાપક ડી. ડબ્લ્યુ. હાઇસ ડેવિડ્ઝ અગ્રરથાન ભોગવે છે. ઉક્ત લેખમાં અશોકે ધર્મપ્રચારને લગતો જે અહેવાલ આપેલો છે તેના સંબંધમાં પાલિભાષાના એ અબ્બાસી કહે છે કે, “એમાં રાજાના મિથ્યાભિમાનનો કેટલો અરા છે, એ કહેવું અઘરું છે. પોતાના કથનને પુષ્ટિ અને વજન આપવાના હેતુથી ગ્રીસના રાજાઓનાં નામ એમાં ધુસાડી દેવામાં આવ્યાં હોય, એ બનવાજોગ છે. ત્યાં કોઈ પણ દૂતોને મોકલવામાં આવ્યા જ ન હોય, એ પણ સંભવિત છે. દૂતોને મોકલવામાં આવ્યા હોય તો પણ, ગ્રીસના આત્મસંતાપને તે કારણે

કાંઈ હાલો આવ્યો હોય, એમ માનવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. આવેલાં પરિણામોનો જે અંદાજ અશોકે કરેલો છે તેનાથી ગ્રીસનું નરમપણું સાખીત થાય છે તેના કરતાં તો તેનું પોતાનું અભિમાન વધારે સાખીત થાય છે. કાંઈ ‘જંગલી મનુષ્ય’ બિડીને ધર્મનો ઉપદેશ કરતો આવે, એ અર્થહીન વિચારથી ગ્રીસના લોકોને કેટલી ગંભીર પડી હશે ? એની કલ્પના આપણે કરી શકીએ છીએ. પરંતુ પરદેશી રાજાના હુકમથી એ લોકો પોતાના દેવોને અને વહેમોને તરછોડે, એ તો આપણી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.”^૧ બૌદ્ધપંથનો ફેલાવો કરવાના હેતુથી જ અશોકે ગ્રીસના રાજાઓની હળૂરમાં પોતાના દૂતોને મોકલેલા, એવો પૂર્વગ્રહ અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ સાહેબે અહીં બાંધી દીધેલો છે. પરંતુ એ તો એમની કેવળ કલ્પના જ છે. અશોકનો તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ વાંચીને આપણે તો ધાણુંકરીને એમ જ સમજવાનું છે કે, ગ્રીસના રાજાઓના દરબારમાં પોતાના દૂતોને મોકલવાનો રિવાજ તો પહેલીથી જ અશોકે રાખેલો હતો; પરંતુ પોતાના અમલદારોની મારફતે ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં એવો જ ધર્મપ્રચાર કરવાની જે તક તેને મળેલી તેનો લાભ તેણે લઈ લીધો હતો. આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, સેલ્યુકસે પોતાના રાજકાળમાં મૌર્ય રાજદરબારમાં પોતાના બે દૂતોને ક્રમશઃ મોકલી આપ્યા હતા. મીસરના રાજા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસે પણ એ હિંદી દરબારમાં પોતાનો એક દૂત મોકલાવ્યો હતો. આમ હતું તો પછી, ચંદ્રગુપ્તના સમયથી માંડીને મૌર્યવંશના રાજાઓ ગ્રીસના રાજદરબારમાં પોતાના દૂતો બદલામાં મોકલી આપતા હોય, એ કાંઈ અશક્ય નથી. ધર્મપ્રચારના કામે અશોકે ઉપલી પાયરીના પોતાના અમલદારોને નીમ્યા હતા તો પછી એ જ રીતે અનુસરીને પોતાના દૂતોને પણ ગ્રીસના રાજ્યમાં એ કામ તેણે સોંપ્યું હોય, એ બનવાનું જ છે. અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ વધારામાં એમ માને છે કે, ‘અશોકના દૂતો ધર્મોપદેશક

તરીકે પણ કામ કરતા હતા' એમ આપણે ધડીભર માની લઇએ તો પણ તેઓ ગ્રીસની પ્રજામાંના ઘણા લોકોને પોતાના અનુયાયી બનાવી શક્યા નહિ હોય; કારણ કે, ગ્રીસના લોકો અતિશય આત્મસંતોષી હતા તેથી કરીને, 'જંગલી લોકો'ના ઉપદેશને સાંભળીને તેઓ પોતાના દેવોને અને વહેમોને ધૂતકારી કાઢે, એ બની શકે તેમ ન હતું. પાલિકાપાના એ અભ્યાસીએ અહીં પણ એમ જ માની લીધું છે કે, અશોકે તો અનેક ગ્રીસવાસીઓને પોતાના અનુયાયી બનાવી મુક્યા હતા. પરંતુ એ એમની ભૂલ છે. અશોકે તો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં તેણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. ગ્રીસવાસીઓને પોતાના અનુયાયી બનાવવામાં તે સફળ નીવડ્યો હતો, એવો તેનો અર્થ કાંઈ થતો નથી. ગ્રીસની પ્રજા ન ગણાય એવા જે લોકો ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં વસતા હશે તે લોકોને જ તેણે પોતાના અનુયાયી બનાવ્યા હતા, એમ કહેવાનો તેનો મુદ્દો છે. ખીજા ધર્મોને પોતાના કરી લેવાને લગતી ગ્રીસવાસીઓની એ અશક્તિનું કારણ શું? સંસ્કૃતિમાં તેમની પોતાની પાયરીયા ઊતરતી પાયરીના ગણાય એવા 'જંગલી લોકો'ના ધર્મની પ્રત્યેનું તેમનું વક્ષણ તો સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ સંસ્કૃતિમાં તેમનાથી કોઈ પણ રીતે ઊતરતા ન ગણી શકાય એવા લોકોની ધાર્મિક અસરનો વિરોધ કરીને તેઓ પોતાના મનથી જ તેનો પ્રવેશ પોતાનામાં થવા દેતા ન હતા, એમ શા માટે માની લેવું, વાર? હિંદુ સંસ્કૃતિના પરિચયમાં આવેલા યવનો હિંદુસ્તાનના વિવિધ ધર્મોના તેમ જ બૌદ્ધપંથના અનુયાયી બન્યા હતા, એ આપણે નથી જાણતા શું? ૧ સાહિત્યમાં અને શિલાલેખો વગેરેમાં અનેક પ્રસંગો તેમનો ઉલ્લેખ થએલો જોવામાં આવે છે. વળી, મીસરનો ટોલેમી ક્લિવોડેલ્ફસ એલેક્ઝાંડ્રિયાના પુસ્તકાલયનો સ્થાપક અને વિકાસક હતો; અને એપિફેનિયસના કથનના આધારે આપણે જાણીએ છીએ કે,

૧. ઇ. ઈ, ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧-૧૩.

૨. એપિફેન. ૬ મે. એ પૃ., ૯.

હિંદુઓના અંગેનું લાષાંતર કરવાને તેનો પુસ્તકલયાધ્યક્ષ ઇંતેજર હતો. ગ્રીસવાસીઓનાં વખાણુ કરનારા હાલના ફેટલાક લોકો માની લે છે તેમ, સંસ્કૃતિની નજરે આમ જક પકડીને એસે એવા તો તેઓ ન જ હતા.

અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ એમ માને છે કે, અશોકના સમયમાં બૌદ્ધપંથનો જે ફેલાવો થયો હતો તે ફેલાવાની હકીકત અશોકના પોતાના લેખમાંથી તો ખુબ જ થોડી મળી આવે છે; પણ સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં તે હકીકત ઘણા વધારે પ્રમાણમાં જળવાઈ રહેલી છે. મોગ્ગલિના પુત્ર તિસ્સના જે દૂતો આપણા હિંદુસ્તાનના વિવિધ ભાગમાં આવેલા તેમને લગતી હકીકત સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં આપેલી છે. દરેક દૂતની સાથે ચાર મદદનીશો પણ આવ્યા હતા. પાલિભાષાના એ અભ્યાસી કહે છે કે, “ એ દૂતોને અશોકની કને મોકલવામાં આવ્યા ન હતા, પણ સંઘના આગેવાનોની કને તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા—અને પશ્ચિમમાંનાં ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં કેાઇ દૂતસંઘ મોકલાયાનો ઉલ્લેખ તેઓ કરતા નથી—તો પછી તેમનો અભિપ્રાય રાજશાસનના કરતાં વધારે પ્રમાણુભૂત ગણાય, એ વિશેષ સંભવિત છે.”^૧ અહીં અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ એમ કહેવા માગે છે કે, ગ્રીસના લોકો આત્મસંતોષી અને પોતાના મંતવ્યને વળગી રહેનારા હતા તેથી કરીને ગ્રીસના રાજ્યમાં તો બૌદ્ધપંથનો ફેલાવો નહિ જ થયો હોય. વળી, અશોકના સમયમાં હિંદુસ્તાનના સરહદી પ્રાંતોની અંદર જ બૌદ્ધપંથનો હિપદેશ થતો હતો, એવું સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં જણાવેલું છે તેથી તેને જ વધારે શક્ય અને ચોક્કસ માનવું : એમ એ વિદ્વાન કહે છે. તે જ પ્રમાણે, અશોકની કને દૂતો મોકલાએલા નહિ, પણ બુદ્ધસંઘના આગેવાનની કને તેઓ મોકલાએલા, એમ એ જ ઇતિહાસસંગ્રહમાં કહેલું હોવાથી, હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ ગ્રીસનાં મિત્રરાજ્યોમાં

૧. “ બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા ” (બૌદ્ધ હિંદુસ્તાન), પૃ. ૩૦૧-૩૦૨.

પણ બૌદ્ધપંથનો ફેલાવો સફળ રીતે કરવામાં આવ્યો હતો, એવું અશોકે જે કહ્યું છે તે તો માત્ર તેનું મિથ્યાભિમાન અને તેના પોતાના ગર્વનું પરિણામ છે: એમ પણ એ વિદ્વાન આપણને કહે છે. તે પોતે એમ માને છે કે, સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં તે પોતે જે અડગ વિશ્વાસ રાખે છે તેને સિંહલદ્વીપના ભિક્ષુઓએ આપણી જાણને માટે નોંધી રાખીને જાળવી રાખેલા ઇતિહાસના આધારભૂત દુકડાઓથી ટેકા મળે છે. ખાસ કરીને ઉક્ત દૂતસંઘને લગતી જે પ્રાચીન પરંપરા તેમણે સંઘરી રાખેલી છે તેને ઉપરનું કથન કેવી રીતે શાગૂ પડે છે, એ બતાવવાનો પ્રયત્ન અધ્યાપક હ્રાઇસ ડેવિડ્ઝ સાહેબે કરેલો છે. તે કહે છે કે, હિમાલયના પ્રદેશમાં બૌદ્ધપંથનો ઉપદેશ કરવાને મોકલવામાં આવેલા દૂતો પૈકીના ત્રણ દૂતો તો ‘મન્નિઝમ’ તથા ‘કસ્સપ-ગોત્ત’ અને ‘દુંદુભિસ્સર’ હતા. ઇતિહાસસંગ્રહના લેખકોએ પોતાના મનના ઘોડા દોડાવીને આ વિગતો બિપજવી કાઢી હશે, એમ કાણ ન ધારે? પરંતુ સાંચી ગામના પાડેસમાં ખોદકામ કરતાં જૂના કાળના અવશેષરૂપ જે પેટીઓ કનિંગહામ સાહેબને મળી આવેલી તે પેટીઓના ઉપર કાતરવામાં આવેલાં નામોમાં ઉક્ત નામો પણ જોવામાં આવ્યાં છે, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, હિમાલયના પ્રદેશમાં ધર્મોપદેશ કરવાને મોકલવામાં આવેલા દૂતસંઘની સાથે કસ્સપ-ગોત્તને અને દુંદુભિસ્સરને સંબંધ હતો. પાલિભાષાના એ અભ્યાસીના મતે આ હકીકતથી એમ જ ચોખ્ખેચોખ્ખું સાબીત થાય છે કે, બૌદ્ધપંથના પ્રચારના સંબંધમાં અશોકના સમયમાં જે કાંઈ બનેલું તેને સિંહલદ્વીપના ભિક્ષુઓએ અખંડિત પરંપરા જાળવી રાખીને બરાબર નોંધી રાખેલું છે. હવે આમ વચારો. “દીપવંશ”માં જે પાંચ નામો આપેલાં છે તે પાંચ નામોમાં ‘મન્નિઝમ’નું નામ છે; પણ “મહાવંશ”માં એમ કહ્યું છે કે, ઉપર્યુક્ત દૂતસંઘની સરદારી મન્નિઝમે લીધી હતી. સાંચીમાંથી મળી આવેલી જૂની પેટીઓના ઉપર કાતરવામાં આવેલા લેખોમાં મન્નિઝમનું

નામ છે ખરું; પણ તેમાં હિમાલયના પ્રદેશમાં ઉપદેશ કરનાર તરીકે ‘મન્નિઝમ’ને ગણ્યો નથી પણ ‘ગોતિપુત કસપગોત’ને ગણ્યો છે. વળી, હિમાલયમાં ઉપદેશ કરનાર કસપગોતને સાથે ગણી લેતાં કુલ નવ બિહુઓનાં નામ એ લેખોમાં ગણાવવામાં આવેલાં છે. એ નવ નામો પૈકીનાં માત્ર જે જ નામો “દીપવંશ”માં ગણાવાયેલાં નામોની સાથે મળતાં આવે છે. “દીપવંશ”માં ગણાવાયેલાં બાકીનાં એ નામોનો ઉલ્લેખ સાંચીના લેખોમાં શા માટે ન થયો? સાંચીના લેખોમાં ગણાવેલાં બાકીનાં સાત નામોની અવગણના “દીપવંશ”માં શા માટે કરવામાં આવી? આવી સ્થિતિમાં ઉક્ત દ્વિતસંધના મંથનમાં સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રામાણિક અને ચોક્કસ શી રીતે માનવો એ આપણને ખરાખર સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી, વિચારપૂર્વક બારીક તપાસની કસોટીમાંથી એ અહેવાલ પસાર થઈ શકે છે ખરો? ઇતિહાસસંગ્રહમાં એમ કહ્યું છે કે, જે દ્વિતો મોકલાયેલા તે પૈકીના ચાર દ્વિતો તે ‘રકિખત’ અને ‘ધંમરકિખત’ તથા ‘મહાધંમરકિખત’ અને ‘મહારકિખત’ હતા. ઓછામાં ઓછા ચાર દ્વિતોનાં નામ આમ લગભગ એકસરખાં છે, એ જોઈને ઉક્ત અહેવાલની બાબતમાં આપણને શંકા ન બી થાય, શું? ‘મન્નિઝમ’ અને ‘મન્નઝંતિક’: એ એ નામોમાં પણ એવું જ મળતાપણું જોવામાં આવે છે. વળી, દ્વિતત્વ કરવાને સાથે-સાથે જ સુવર્ણભૂમિમાં ગયેલા ‘સોન’ને અને ‘ઉત્તર’ને એક જ વ્યક્તિ તરીકે વિદ્વાનો ગણે છે. આવું હોવાથી, ઐતિહાસિક નોંધ તરીકે ઉક્ત અહેવાલનો વિચાર ખુબ જ ચેતીચેતીને કરવાનો છે, એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ છે તો પછી, બૌદ્ધ દ્વિતસંધોની હકીકત અશોકના લેખોમાં જળવાઈ રહી છે તે ઓછી વિશ્વાસપાત્ર છે, પણ સિંહલદ્વીપના ઇતિહાસસંગ્રહમાં તેની

૧. કનકૃત “મૅન્યુલ ઓફ ઇન્ડિયન બુદ્ધીઝમ” (હિંદી બૌદ્ધપંથનો સંયુક્ત), પૃ. ૧૧૭.

જે હકીકત જળવાઈ રહી છે તે વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે, એમ માનવું :
એ તો “ કબૂલી ન શકાય એટલી બધી હિમ્મતભરી કલ્પના ” છે.

અશોકે માત્ર એક જ સ્થળે ગ્રીસના રાજાઓનાં રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં તે પોતે જે ધર્મપ્રચાર કરતો હતો તેની હકીકત આપતાં જ તે તેમનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. અન્યત્ર એ રાજાઓનો ઉલ્લેખ તેણે કરેલો છે. મનુષ્યોના તથા પશુઓના હિતને માટે તેણે ચિકિત્સકોની યોજના કરેલી, અને ન્યાન્યાં ઔષધિઓ ન હતી ત્યાં તો લેવડાવી જઈને તેણે રોપાવેલી : એ હકીકત પોતાના ખીજ મુખ્ય શિક્ષાલેખમાં તેણે આપેલી છે. તે પોતે જ કહે છે તેમ, પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં તેણે આ પરોપકારનાં કામ કર્યાં હતાં. જે વાત મુદ્દે સાચી ન હતી તે જ વાત અશોકે આ બંને પ્રસંગોને ઉદ્દેશીને જણાવી છે, એમ આપણે માનવું, શું ? એમ હોય તો તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે, અશોકે પૂરેપૂરી બનાવટી હકીકત અહીં રજૂ કરી છે. પરંતુ કોઈ પણ વિવેકી વાચક એવો અર્થ નહિ જ સ્વીકારે. અશોકે પોતે જે કામ સાધ્યું હશે તેની હકીકત આપતાં તેમાં કાંઈક અતિશયોક્તિનો અંશ તેણે દાખલ કર્યો હોય, એ બનવાનું છે. પરંતુ, પોતાના અમલદારોની મારફતે જ સ્વદેશમાં તેમ જ પરદેશમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કામ તેણે પોતે સાધ્યું હતું, એવું અશોકે કહ્યું છે તેની બાબતમાં તો કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી વાચક વહેમ ઊઠાવી શકે નહિ. તો પછી એટલો સવાલ તો હરકોઈ વાચક પૂછી શકે કે, ધર્મોપદેશને લગતી તેની પ્રવૃત્તિથી પરદેશમાં કાંઈ પણ ચિરસ્થાયી અસર પેદા થઈ હતી કે કેમ ? ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં અશોકનું ધર્મોપદેશકાર્ય કેટલા અંશે સફળ નીવડેલું, એનો વિચાર કરતાં હિપરના સવાલનો જવાબ આપણને મળી રહેશે.

એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, મહત્ત્વની અમુકઅમુક બાબતોમાં બૌદ્ધધર્મ ખ્રિસ્તીધર્મને બહુ મળતો આવે છે. આવું

મળતાપણું કાંઈ અચાનક ન જ બની આવે. આશ્ચર્યે પચીસ વર્ષના પહેલાં એફ. મૅક્સ મ્યુલર સાહેબે બહુ બોધદાયક ભાષણ આપેલું તેનો સારાંશ આપીને જ અહીં તો આપણે સંતોષ માનશું. તે કહે છે કે, ‘રોમન કેથોલિક’ પંથના બે ધર્મોપદેશકો તિબેટમાં મુસારી કરતા હતા ત્યારે તેમના પોતાના કર્મકાંડની અને બૌદ્ધભિક્ષુઓના કર્મકાંડની વચ્ચેનું મળતાપણું જોઈને તેઓ ચમક્યા. એ કારસ્તાન શયતાનનું હોવું જોઈએ, એમ તેમણે કહ્યું. પરંતુ કુદરતી કારણોથી મળતાપણું ઉત્પન્ન થઈ શકતું હોય, તો પછી કોઈ પણ જાતનો ખુલાસો શોધવાનો રહેતો નથી. ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના મધ્ય-ભાગથી માંડીને આઠમા સૈકાના અંતભાગ સુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો ચીન દેશમાં પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા. એ વાતની સાક્ષી ઇતિહાસ પોતે પૂરે છે. ઉક્ત મળતાપણાનો ખુલાસો આમ કાંઈક સંતોષકારક રીતે મળે છે. બૌદ્ધપંથના પ્રાચીનકાળમાં એ પંથની અને ખ્રિસ્તી-ધર્મની વચ્ચે ખીજ પણ અનેક બાબતોનું મળતાપણું હતું. ભૂલની કબૂલતઃ ઉપવાસ; ભિક્ષુઓનું બ્રહ્મચર્ય; અને માળા : એ ઉક્ત બાબતો હતી. ઇસ્વીસનની શરૂઆત થઈ તેના પહેલાંથી જ એ બાબતો માન્ય રખાતી આવી હતી તેથી એવું જ અનુમાન થઈ શકે છે કે, તે બાબતોનું અનુકરણ થયું હોય તો તેવું અનુકરણ કરનારા તો ખ્રિસ્તીઓ જ છે. આપણા સમાન મનુષ્યત્વને ઉદ્દેશીને આવા મળતાપણાનો ખુલાસો આપી શકાતો હોય તો મળતા દાખલા રજૂ કરો. એવું મળતાપણું અકસ્માત થએલું માનવામાં આવતું હોય તો અકસ્માત બનતા બનાવોના પ્રકરણમાંથી એવા ખીજ દાખલા ટાંકી બતાવો. મૅક્સ મ્યુલર સાહેબનું પોતાનું માનવું તો એવું હતું કે, એ મળતાપણું પુષ્કળ તેમ જ મિશ્રિત હોવાથી તેને અકસ્માત બની આવેલું ગણી શકાય તેમ નથી. આ બાબતોનું જ્ઞાન કેવી રીતે ફેલાયું હતું ?^૧ એવો સવાલ પૂછી શકાય. અલબત્ત,

ઇસપની વાતોના ઉપર અને બાઇબલના કેટલાક ભાગના ઉપર હિંદી અસર થએલી છે, એવો વહેમ તો લાંબા સમયથી પડતો આવ્યો છે. બહુ જ જૂના સમયથી પૂર્વદિશામાંના અને પશ્ચિમ-દિશામાંના પ્રદેશોની વચ્ચે આવો વિચારવિનિમય થતો આવ્યો હતો તો પછી, માત્ર બૌદ્ધપંથમાંના જ મુખ્ય વિચારો પશ્ચિમ-દિશામાંના દેશોને અજ્ઞાત રહેલા, એમ આપણે માનવું, શું? પરંતુ, એ પ્રદેશોમાં ભિક્ષુઓએ બૌદ્ધપંથનો ઉપદેશ કરેલો, એમ બૌદ્ધગ્રંથોમાં તો કાંઈ સ્થળે કહ્યું નથી. પરંતુ અશોકના પોતાના જ સ્પષ્ટ કથનના આધારે આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, બુદ્ધના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેણે પોતે પોતાના અમલદારોને પોતાના સમકાલીન યવનરાજાઓના દરબારમાં પોતાના દૂત તરીકે મોકલેલા હતા. તો પછી, ધર્મોપદેશને લગતી અશોકની પ્રવૃત્તિઓને લઈને જ પશ્ચિમ-એશિયામાં બૌદ્ધપંથનો ફેલાવો થએલો, એમ કહેવામાં જરા પણ શંકાને સ્થાન રહી શકે ખરું? બૌદ્ધપંથે એ રીતે ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર અસર કરેલી છે તેથી કરીને ખ્રિસ્તીધર્મ તો બૌદ્ધપંથનું ઊતરતા પ્રકારનું રૂપ છે, એવો નિર્ણય કાંઈ રીતે કરી શકાતો નથી. આમ કહીને ખ્રિસ્તીધર્મની નવીનતાને તેમ જ સુંદરતાને અને સમ્યાકને છીનવી લેવાનો હેતુ નથી. શ્રીયુત પૉલ ઈરસ સાહેબ કહે છે તેમ, “ખ્રિસ્તીધર્મનાં તત્ત્વો પૈકીનું કાંઈ પણ તત્ત્વ તદ્દન નવીન નથી. તેમ છતાં પણ તેમાં સૌનું ઐક્ય એવું કાંઈક વિશેષ છે કે, એકંદરે તો તે બેશક નવીન છે, અને નિદાન પશ્ચિમદેશોમાં તો પૂર્વના સર્વ યુગોથી એકદમ જૂદા પડી આવતા યુગની શરૂઆત તેનાથી થએલી છે.”^૧

વળી પશ્ચિમ-એશિયાના સૌથી વધારે મહત્વના મનાતા ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર જ બૌદ્ધપંથની અશંકનીય અસર થએલી, એમ

૧ “બુદ્ધીઝમ ઍડ ઇટ્સ ક્રિશ્ચિયન ક્રિટિક્સ” (બૌદ્ધપંથ અને તેના ખ્રિસ્તી ટીકાકારો), પૃ. ૨૧૫-૨૧૬

નહિ હોય. ખીજ પણ કેટલાક પંથોના ઉપર તેની તેવી અસર થએલી હશે. અહીં ‘એસેની’ લોકોના ધર્મનો દાખલો નોંધવા-લાયક છે. થોડાક યાહુદી ભિક્ષુઓ તેમના ધર્મગુરુઓ બન્યા હતા. કંઈક અંશે સાધુઓને છાજતી વિચિત્ર ક્રિયાઓ તેઓ કરતા હતા, અને ‘મૃતસમુદ્ર’ના કિનારાની બાજુમાં તેઓ વસતા હતા. લાંબા વખતથી વિદ્વાનો એમ કબૂલ કરતા આવ્યા છે કે, મહત્વની તેમની કેટલીક ક્રિયાઓ બૌદ્ધપંથમાંથી તેમને મળેલી હતી.^૧ ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉદય થયો તેના પહેલાં જ ‘એસેની’ લોકો હયાતી ધરાવતા હતા, એમ પણ સૌ સ્વીકારે છે. ‘થેરાપ્યુટી’ લોકોની ધર્મની બાબતમાં પણ એમ જ બનેલું છે. એ લોકો ઍલેક્ઝાંડ્રિયાના પાડોસમાં રહેતા હતા. તેમનો પંથ ખ્રિસ્તીધર્મની પહેલાંના યાહુદીપંથનો એક ભાગ હતો. એ લોકોના ઉપદેશમાં અને જીવનક્રમમાં પણ બૌદ્ધપંથની અસર જોવામાં આવી છે.^૨ એ રીતે જોતાં પશ્ચિમ-એશિયાની ધર્મવિષયક સ્થિતિના ઉપર થએલી બૌદ્ધપંથની અસર ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાથી પણ પહેલાંની છે. એ પ્રદેશોમાં અશોકે ધર્મોપદેશને લગતી જે ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ કરેલી તેના જ પરિણામમાં તેવી જાતની અસર બેશક થએલી હોવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનની અંદર પોતાના રાજ્યમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનની બહાર પશ્ચિમ-એશિયામાં અશોકે પોતાનો ધર્મ ફેલાવેલો, એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે, ખુદ બૌદ્ધ-ભિક્ષુઓએ પોતાના પંથનો ફેલાવો કરવાની બાબતમાં કાંઈ જ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. મોઝલિપુત્ત તિરસે હિંદુસ્તાનના વિવિધ ભાગમાં પોતાના ધર્મોપદેશક ભિક્ષુઓને મોકલેલા, એમ “દીપવંશ”માં તેમ જ “મહાવંશ”માં કહ્યું છે તેથી કરીને આપણે એમ જ સમજી લેવાનું છે કે, અશોકના સમયમાં બૌદ્ધભિક્ષુઓએ પણ પોતાના પંથના

૧ એ. રી. એ. ૫, ૪૦૧

૨ એ. રી. એ., ૧૨, ૩૧૮-૩૧૯

પ્રચારના સંબંધમાં પોતાના વિશિષ્ટ ઉપાયો યોજ્યા હતા. પરંતુ (આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ) તેમની હકીકતનો ઉપયોગ બહુ જ સાવચેતીથી આપણે કરવાનો છે. ઘણું કરીને બૌદ્ધભિક્ષુઓએ પોતાના બે સંધેને ધર્મોપદેશના કામે મોકલ્યા હતા. તેમનો એક સંધ હિમાલયના પ્રદેશમાં ગયો હતો, અને તેમનો બીજો સંધ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં ગયો હતો. હિમાલયના પ્રદેશમાં ગએલા ભિક્ષુસંઘની આગેવાની મજ્ઞિમે લીધી ન હતી પણ ગોતિપુત કસપગોતે લીધી હતી. હિમાલયના એ પ્રદેશમાં કશ્મીરનો અને ગંધારનો સમાવેશ થતો હતો. એ રીતે જોતાં, એ પ્રાંતોમાં એકલો જ મોકલાયેલો ‘મન્જરંતિક’ જ આ ‘મન્જરમ’, એમ ઠરે છે. ઘણું કરીને એવું બનેલું કે, જે ભિક્ષુસંઘની આગેવાની ગોતિપુત કસપગોતે લીધેલી તે ભિક્ષુસંઘમાં મન્જરમ પણ હતો. ગોતિપુત કસપગોતે ધર્મોપદેશના કામે એ બે પ્રાંતો (કશ્મીર અને ગંધાર) મન્જરમને સોંપ્યા હતા. તે જ પ્રમાણે, સિંહલદ્વીપનો ઇતિહાસસંગ્રહ આપણને મનાવે છે તેમ, રકિખત અને ધંમરકિખત તેમ જ મહાધંમરકિખત અને મહારકિખત કાંઈ ચાર વ્યક્તિઓ ન હતી. ઘણું કરીને એક જ વ્યક્તિનાં એ ચાર નામો હતાં. એ વ્યક્તિને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં મોકલવામાં આવી હતી. વનવાસી; અપરાંત; મહારદ્ધ; અને યોનલોક : એ ચાર પ્રાંતોનો સમાવેશ તેમાં થતો હતો. એ જ પ્રમાણે બીજા બે દ્વિતસંધેને ધર્મોપદેશના કામે મોકલવામાં આવેલા લાગે છે. તે પૈકીના એક દ્વિતસંધને સુવર્ણભૂમિમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને બીજા સંધને લંકા(સિંહલદ્વીપ)માં મોકલવામાં આવ્યો હતો. ઘણું કરીને મોગ્ગલ્લિપુત્ત તિસ્સનું જ એ કામ હતું; પણ એ જ હેતુથી અશોકે લીધેલા ઉપાયોની સાથે તેમને કાંઈ લાગતુંવળગતું ન હતું. પોતાના ધર્મને આગળ ધપાવવાના કામે અશોકને પોતાના સમસ્ત રાજ્યતંત્રની તેમ જ પોતાનો સરકારી નાણાંની મદદ હતી, અને પોતાના બધા અમલદારોના હાથે ધર્મોપદેશનું કામ પણ કરાવવાને લગતી નવીન પણ અસરકારક

ચક્ષાત તેણે યોજી હતી. તેથી કરીને સાત્ત્વિક તેમ જ વસ્તુત પરિણામો ઝપાટાબંધ આવે, એવી આશા આપણે સ્વાભાવિક રીતે રાખી શકીએ. વળી, બૌદ્ધબિહુઓએ પણ ખૂબ મહેનત લઇને એ જ દિશામાં કામ કર્યું હતું, એ વાત આપણે યાદ રાખીએ તો અશોકની તેમ જ તેમની સહગામી પ્રવૃત્તિને અસાધારણ ક્રોધ મળેલી જોઇને આપણને નવાઇ લાગવી ન જોઇએ. એ ક્રોધ કેવી રીતે મૂર્તિમંત થઇ? ઇસ્વીસનની પહેલાંના ગ્રીક સૈનાના મધ્યભાગથી માંડીને પછીથી બૌદ્ધપંથ અતિશય વિસ્તૃત પ્રદેશમાં એકદમ ફેલાતો ગયો. હિંદુસ્તાનનાં તેમ જ અફઘાનિસ્તાનનાં વિવિધ સ્થળે સ્તૂપો તેમ જ મઠો અને ગુફાઓ વગેરે ધર્માલયો જિભાં થયાં. એ સમયમાં બૌદ્ધપંથ એટલું બધું અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો કે, તેણે બીજા લગભગ બધા જ ધર્મોને અંધકારમાં નાખી દીધા હતા. એ ધર્મોના સ્થાપત્યના કે સાહિત્યના થોડા જ અવશેષો આજે જડી આવે છે. પરંતુ આ બધાનું ખરેખર માન તો ઇ. સ. ૫ની ત્રીજી સદીના ફિરરતાડપ બૌદ્ધરાજ અશોકને જ મળવું જોઇએ.

છઠ્ઠું પ્રકરણ.

સામાજિક અને ધાર્મિક જીવન.

(અશોકની ધર્મલિપિઓના આધારે)

જે સામાજિક અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં રહીને અશોક પોતાનું કામ કરતો હતો તે સામાજિક અને ધાર્મિક વાતાવરણનો વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાં સુધી અશોકના સંબંધમાં તેમ જ તેણે કરેલા કામના સંબંધમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહિ. અહીં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે, આ પ્રકરણમાં

એ આબતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ પણ આપી શકાય તેમ નથી. અશોકની ધર્મસિધ્ધિઓ આ વિષયની આબતમાં શું જણાવે છે, એ તપાસવું; અને જ્યાં ખાસ જરૂર જણાય ત્યાં જ બહારનાં સાધનોની મદદથી આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ બનાવવો : એ જ આપણો હેતુ છે.

આપણા દેશના તે કાળના ધાર્મિક જીવનના સંબંધમાં જોટલી માહિતી મળી શકે તેમ હોય તેટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ તો આપણે કરશું. અશોક જે ધર્માચરણોનો ઉપદેશ પોતાની પ્રજાને કરેલો છે તે ધર્માચરણોમાં “ ‘આહિણો અને શ્રમણો’ પરત્વે માનપૂર્વક વર્તણૂક ” નો સમાવેશ તેણે કરેલો છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ‘આહિણો અને શ્રમણો’ એ વાક્યનો અર્થ બરાબર સમજવામાં આવ્યો નથી. ‘આહિણો અને સાધુઓ’ અથવા ‘આહિણો અને બિહુઓ’ : એવો તેનો મોઢમ અર્થ કરવામાં આવેલો છે. પાલિભાષાના સાહિત્યમાં — દાખલા તરીકે, મહાપરિનિવ્વાણ સુત્તમાં — એ જ વાક્ય વપરાયેલું છે; અને અધ્યાપક હાઇસ ડેવિડ્ઝ સાહેબે તેનો અર્થ આવો કર્યો છે:—“ જીવનની સાધુતાથી બનેલા આહિણો ”^૧ પરંતુ એ કર્મધારય સમાસ નથી. એ તો દ્વંદ્વસમાસ છે; અને તેથી તેનો અર્થ આવો કરવાનો છે:—“ આહિણો અને શ્રમણો. ” પાલિભાષામાં લખાયેલા બધા બૌદ્ધગ્રંથોમાં જ્યાંજ્યાં શ્રમણોની સાથેસાથે આહિણોને ગણાવવામાં આવેલા છે ત્યાંત્યાં તે બન્નેને જાંચામાં જાંચી કાટીના અને એકસરખા પ્રમાણમાં પવિત્ર અને માનનીય માનવામાં આવેલા છે.^૨ એ રીતે જોતાં તેઓ બે પરસ્પર-વિરોધી બિહુસંઘો હતા. આહિણો બિહુઓ અને સાધુઓ હતા, અને તેમના ધર્મસિદ્ધાંતો વેદોને અનુસરતા હતા. શ્રમણો પણ બિહુઓ અને સાધુઓ હતા; પણ તેમના ધર્મસિદ્ધાંતો આહિણુગ્રંથોમાંના ધર્મસિદ્ધાંતોથી ભિન્ન હતા. એ બન્ને સંઘના લોકોના ધર્મસિદ્ધાંતો

૧. સે. યુ. ઇ., ૧૧, ૧૦૫.

૨. ઇ. ઐ., ૧૮૯૧, પૃ. ૨૬૩.

જૂદાજૂદા હતા તો પણ એ લોકો એકસરખું સાધુજીવન ગાળી શકતા અને સામાન્ય લોકોના સમાન સન્માનને પાત્ર નીવડી શકતા. આ જ કારણે બુદ્ધના સમયમાં શ્રમણોને જેટલું માન મળતું તેટલું જ માન બ્રાહ્મણબિહુઓને પણ મળતું; અને અશોક પોતે એ બંને પ્રકારના સંઘોને એકસરખું માન આપતો તેમ જ પોતાની પ્રજાને તેવું વર્તન રાખવાનો આગ્રહ કરતો, એનું કારણ પણ એ જ છે.

અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે:—(૧) સંઘ; (૨) બ્રાહ્મણ આજીવકો; અને (૩) નિર્ગ્રંથો. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, અશોક પોતે કહે છે તેમ આ ધર્મસંપ્રદાયોના ઉપરાંત બીજા પણ ધર્મસંપ્રદાયો હતા. પરંતુ એ બીજા ધર્મસંપ્રદાયોનાં નામ ન ગણાવતાં માત્ર ઉક્ત ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયોનાં નામ જ તેણે ગણાવેલાં છે તેથી કરીને એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેના પોતાના સમયમાં એ ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયો જ સૌથી વધારે મહત્વના મનાતા હતા. ઉક્ત ત્રણ ધર્મસંપ્રદાયો પૈકીનો ‘સંઘ’ તો એશક ‘બુદ્ધસંઘ’ જ હોવો જોઈએ. અશોક પોતે બૌદ્ધપંથી હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેણે બુદ્ધસંઘનું નામ પ્રથમ ગણાવ્યું છે. માત્ર એક અપવાદ આપણે બાદ કરીએ તો અશોકના સમયના બૌદ્ધપંથની ખાસિયતોની કાંઈ પણ માહિતી આપણને મળતી નથી. નિગ્લીવના સ્તંભલેખમાં કોનાકમન (કનક-મુનિ ?) બુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે, એ ઉક્ત અપવાદ છે. એ સ્તંભલેખમાં અશોક કહે છે કે, પોતાના રાજકાળના વીસમા વર્ષમાં ઉક્ત સ્થળની મુલાકાત તેણે પોતે લીધેલી તે વખતે બીજા વેળાએ એ બુદ્ધના સ્તૂપને તેણે પોતે મોટો કરાવેલો. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અશોકના સમયથી જ ગૌતમના ધર્મમાં આગળના બુદ્ધોનો સંપ્રદાય ધુસાડવા લાગ્યો હતો. અશોકે જણાવેલા ‘નિર્ગ્રંથો’ તો એશક મહાવીર સ્વામીના અનુયાયીઓ—જૈનપંથના સંન્યો—તરીકે

ઓળખાતા ‘નિર્ગ્રંથો’ હોવા જોઈએ. હવે ‘આજીવકો’^૧ બાકી રહ્યા. એમને ‘પ્રાહ્મણ્ય’ કહ્યા છે, એ જરા નવામરેલું છે. એનો અર્થ બરાબર સ્પષ્ટ થતો નથી. પરંતુ એમ લાગે છે કે, આજીવકોના એ વર્ગો હશે :-(૧) પ્રાહ્મણ્ય આજીવકો; અને (૨) અપ્રાહ્મણ્ય આજીવકો. તે પૈકીના અપ્રાહ્મણ્ય આજીવકો જૈનલોકોની સાથે સંબંધ ધરાવતા હશે, અને પ્રાહ્મણ્ય આજીવકો તો પ્રાણિનિએ અને પતંજલિએ ઉદ્દેશ્યેલા પરિવાજકો હશે. આજીવકોના એ એ ધર્મસંપ્રદાયોના ધર્મસિદ્ધાંતો અને તેમની ધર્મક્રિયાઓ આજે તો અતિશય મિશ્ર થઈ ગયેલાં છે. તેમ છતાં પણ તેમના ધર્મસિદ્ધાંતોની અને તેમની ધર્મક્રિયાઓની વચ્ચે કાંઈ ભેદભાવ છે કે કેમ, એ જોવું રસભર્યું થઈ પડે તેમ છે. માત્ર એક જ દાખલો લો. અમુક આધારભૂત ધર્મગ્રંથમાં કહ્યું છે કે, આજીવકો માછલી ખાતા. પરંતુ બીજા બૌદ્ધગ્રંથમાં તો તેમને જીવહિંસાના વિરોધી ગણ્યા છે. આમ આ દાખલામાં ઉક્ત એ મતનો મેળ મળતો નથી. વળી, કેટલાંક બૌદ્ધસૂત્રોમાં કહ્યું છે તેમ, આજીવકો કર્મની યોગ્યતામાં માનતા નહિ; તો પછી, બીજાં કેટલાંક સૂત્રોમાં કહ્યું છે તેમ, તેઓ અધરામાં અધરી જાતનું ધાર્મિક તપ કરતા, એ કેમ અને ? કાણું કરીને અહીં પરસ્પરવિરોધી સિદ્ધાંતોનો અને ક્રિયાઓનો જબરો ખીચડો થઈ ગયો છે. ઉક્ત સિદ્ધાંતો અને ક્રિયાઓ આજીવકોના જે જે વર્ગને યોગ્ય હોય તે તે વર્ગને વહેંચી આપવામાં આવે તો જ આ ગોટાળાનો નિકાલ થઈ શકે. અહીં તો આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે, આજીવકોના

---

૧. જ. ડી. લે., ૨, ૧-૮૦. ‘આજીવકો’ને લગતો શ્રીયુત વેણીમાધવ વણુનો વિદ્વતાભર્યો લેખ. જૂઠાંજૂઠાં સાધનોના આધારે તેમને લગતી જટલી માહિતી મળે છે તેટલી માહિતી એ લેખમાં ગ્રંથિત થયેલી છે. પરંતુ આજીવકોના નિદાન એ વર્ગો હતા, એ અનુમાન તો શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરનું પોતાનું જ છે, અને તે વિચારાર્થ વાચકોની સમક્ષ તેમણે રજૂ કરેલું છે.

એ વર્ગો હોય તો તે પૈકીના બ્રાહ્મણ આજીવકોનો વર્ગ વધારે મહત્વનો હોવો જોઈએ; અને ઘણું કરીને એ જ વર્ગના આજીવકોને માટે અશોકે વર્વર(બરાબર)ની ગુફા બનાવડાવી હતી. વળી, એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ઉક્ત ‘બ્રાહ્મણશ્રમણો’નો કેવો અર્થ અશોક પોતે કરતો હતો, એ તે પોતે જ આપણને અહીં કહી બતાવે છે. અશોકે જે સંઘ અને નિર્ગથો ગણાવેલા છે તે ‘શ્રમણો’ છે અને જે આજીવકો ગણાવેલા છે તે ‘બ્રાહ્મણો’ છે.

આ ધર્મસંપ્રદાયોને માટે અશોકે ‘પાસંદ’ શબ્દ વાપરેલો છે. સંસ્કૃતભાષાના ‘પાર્ષદ’ શબ્દની ઉપરથી એ શબ્દ બનેલો છે, એમ માનવામાં આવે છે. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી જણાય છે તેમ, અશોકના સમયમાં પણ એ શબ્દનો અર્થ ‘ધર્મવિરોધી’ થતો હતો. પરંતુ અશોકે એ અર્થમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી; કારણ કે, તેણે પોતાના ધર્મને પણ ‘પાસંદ’ કહ્યો છે. વળી, એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે, જે ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોમાં એ શબ્દ જોવામાં આવે છે તે પૈકીના શાહબાઝગઢીના અને મનશહર (મન્સેરા)ના શિલાલેખમાં તો ‘પ્રષદ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. એ શબ્દ સંસ્કૃતભાષાના ‘પાર્ષદ’ શબ્દને મળતો નથી પણ ‘પાર્ષદ’ (પર્ષદના સભ્ય) શબ્દને મળતો છે. પણ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ‘પર્ષદ’નો અર્થ ‘ધર્મ-પરિષદ’ થાય છે. આ ‘પાર્ષદ’ શબ્દનો અર્થ અશોકના ‘પાસંદ’ શબ્દના અર્થને બરાબર મળતો નથી તો પણ તેને લગભગ મળતો તો છે. અશોકના સમયમાં ‘પાર્ષદ’ શબ્દનો અર્થ ‘પાસંદ’ શબ્દના અર્થને મળતો હોય, એ બનવાજોગ છે. પાષંડોના એ વર્ગો હતા:— (૧) પ્રવ્રજિતો અથવા લિહુઓ; અને (૨) ગૃહસ્થો અથવા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકો. પોતાના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેમ જ સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે એ એ વર્ગોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

‘પાસંદ’ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતો શબ્દ ‘ધંમ’ છે. અશોકના ‘ધંમ’ અથવા ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ શો થતો હતો, એ

આપણે જોઈ ગયા છીએ. ‘ધાર્મિક ફરજોની સ્મૃતિ તે ધર્મ’ : એવો અર્થ અશોક કરતો હતો. તે પોતે બૌદ્ધ ઉપાસક હતો તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે બાદપંથે ઠરાવી આપેલી ફરજોનો સમાવેશ તેણે સ્વાભાવિક રીતે તેમાં કર્યો હતો. તેમ છતાં પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ખીજા પાષંડોમાં પણ લગભગ એ જ ફરજો ગણાવવામાં આવતી હતી, એ વાત તેના ધ્યાનની બહાર ન હતી. આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તેમ, પોતાનાં તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોક કબૂલ કરે છે કે, જે નીતિવિષયક આચરણોનો આગ્રહ ધર્મના નામે તે પોતે કરે છે તે જ નીતિવિષયક આચરણોનો ઉપદેશ આપણોના તેમ જ શ્રમણોના પાષંડો પણ એકસરખી રીતે કરે છે. ટૂંકામાં કહેતાં, બધા પાષંડોનો એ ને એ જ ધર્મ છે, એમ અશોકે જણાવેલું છે. આ જ કારણે પોતાના સાતમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તે કહે છે કે, “સર્વ પાષંડો સર્વત્ર ભલે વસે; કારણ કે, તેઓ બધા જ મંયમ અને ભાવશુદ્ધિ ઇચ્છે છે.” વળી પોતાના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં પણ તે કહે છે કે, ધર્મના સારની વૃદ્ધિ થાય તેટલા માટે લોકોએ એકખીજાના મુખથી ધર્મને સાંભળવો જોઈએ. અહીં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, અમુક સદ્ગુણોનો અને સદાચરણોનો ઉપદેશ સર્વ પાષંડો એકસરખી રીતે કરતા હતા, અને તેમની દૃષ્ટિએ તે ‘ધર્મ’ ગણાતો હતો. આના સંબંધમાં અધ્યાપક હ્રાહસ ડેવિડ્ઝના વિચારો અહીં આપ્યા છે:— “ધર્મને કાયદો ગણેલો છે. પણ ‘કાયદો’ શબ્દનો જે અર્થ હાલ થાય છે તે અર્થનો કાંઈ પણ અંશ ‘ધર્મ’ શબ્દમાં જોવામાં આવતો નથી. આના સંબંધમાં એ શબ્દ વપરાય છે ત્યારે તો તેનો અર્થ ‘ફઠિતે અનુસરીને જે કરવું યોગ્ય છે તે’ થાય છે. આથી કરીને તેનો અર્થ બરાબર ‘ધર્મ’ તો થતો જ નથી. આના સંબંધમાં તે શબ્દ વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ તો ‘યોગ્ય ભાવનાવાળા માણસને માટે જે કાર્ય યોગ્ય છે તે’ અથવા તો ‘સમજી માણસ સ્વાભાવિક

રીતે જે આવરે તે' થાય છે. કર્મકાંડને લગતા કે અધ્યાત્મ-વિદ્યાને લગતા સર્વ પ્રશ્નોથી તે તદ્દન અલગ રહે છે.”^૧ પોતાના બીજા ગૌણ શિલાલેખમાં તેમ જ અન્યત્ર અમુકઅમુક નીતિવિષયક ફરજો ગણાવતાં આ જ કારણે અશોક દ્રૂંકાણુમાં કહે છે કે, એ ફરજો તો ‘પોરાણા પકિતિ દિઘાવુસે’ છે — એટલે કે, (મનુષ્યની) પુરાણી અત્ત દીર્ઘાયુષી પ્રકૃતિ છે. અધ્યાપક જાલી તો એક ડગલું આગળ ભરીને આપણને કહે છે કે, ધર્મ તો “સમસ્ત સંસ્કૃત-સાહિત્યમાંના વિસ્તૃતમાં વિસ્તૃત અને સૌથી વધારે મહત્ત્વના શબ્દો પૈકીનો એક (શબ્દ) છે. હિંદુ ભાષ્યકારોએ તેનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે, આત્માનો ‘અપૂર્વ’ ગુણ જન્માવનારી જે ક્રિયા છે તે ધર્મ છે તેમ જ સ્વર્ગીય સુખનું અને મોક્ષનું કારણ પણ ધર્મ છે.”^૨ એ રીતે જોતાં રૂઢિતે અનુસરતું જે કાર્ય હોય અને યોગ્ય ભાવનાવાળો ઇસમ સ્વાભાવિક રીતે જે કરે અને જે સ્વર્ગીય સુખનું કારણ છે તે ‘ધર્મ’ છે. અશોકે પણ તેનો એવો જ અર્થ કરેલો છે. પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, “અહીંનું દરેક મંગળ સંશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને સફળ કરે, અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મ-મંગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં સફળ કરતું નથી તો પણ પરલોકમાં તે અનંત પુણ્યને પ્રસવે છે.”

‘ધર્મ’ શબ્દના ઉપલા અર્થથી મોટો સવાલ ઊભો થાય છે; કારણ કે, તેનો અર્થ એવો છે કે, સત્કર્મ પોતે જ ફળદાયી છે; અને કાંઈ પણ દેવની આડત વિના તે સ્વર્ગીય સુખ આપી શકે છે. આથી જ સ્મિથ સાહેબે અશોકના ધર્મને ‘ઇશ્વર વિનાનો

૧. “બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા” (બૌદ્ધ હિંદુસ્તાન), પૃ. ૨૬૨.

૨. એ. રી. એ., ૪, ૭૦૨

ધર્મરવાદ' કહ્યો છે.^૧ પરંતુ સ્મિથ સાહેબે જે કહ્યું છે તે અશોકના ધર્મને લાગૂ પડે છે તેમ તેના સમયના બીજા ધણાખરા પાષંડોને પણ લાગૂ પડે છે. અશોકના સમય સુધી તો કર્મવાદમાં લોકો પૂર્ણાંશે માનતા હતા. સત્કર્મો કરીને અને પોતાના કર્મના પરિણામમાં —આ લોકમાંના પોતાના સત્કર્મના બદલા તરીકે— પરલોકમાં એક કે બીજા દેવ તરીકે જન્મવાની આશા રાખીને સામાન્ય લોકો સંતોષ માનતા હતા. કર્મનો તથા તેના પરિણામમાં થનારા પુનર્જન્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કામ તો બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ સાધુઓને સોંપાયું હતું; અને તેથી કરીને જીવતા આત્મદેવમાં માનવાની કાંઈ જરૂર રહી ન હતી. ઇસ્વીસનના પહેલાંની પાંચમી સદીથી માંડીને અશોકના સમય સુધીમાં વારાફરતી અનેક સંપ્રદાયો અને પાષંડો જન્મ્યા હતા, અને તે પૈકીના દરેક સંપ્રદાયે અને પાષંડે વ્યક્તિગત આત્માના મોક્ષને લગતો પોતાનો ખાસ સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો હતો. પરંતુ એક કે બે અપવાદ બાદ કરતાં બાકીના સૌને કર્મવાદનો મોહ લાગ્યો હતો; અને તેથી એવા સૌ એમ કહેતા કે, માત્ર કર્મથી જ વ્યક્તિનો મોક્ષ થાય છે. બૌદ્ધપંથ આવો હતો. આજીવકો આમ કહેતા. જૈનપંથ પણ આવો હતો. ખરું જોતાં ભક્તિમાર્ગના લોકો સિવાયના સૌ આમ માનતા. ભક્તિમાર્ગને કર્મવાદનો રંગ લાગેલો નહિ. તેમાં એમ કહ્યું હતું કે, પરમાત્માની ભક્તિથી જ મોક્ષ મળી શકે છે. પરંતુ એ સમય સુધી ભક્તિમાર્ગ આગળ પડતો ન હતો. અશોકના સમયની પછી તુર્ત જ ભક્તિમાર્ગ આગળ આવવા લાગ્યો. ખરું જોતાં તે એટલો બધો આગળ આવી ગયો હતો કે, આટલા સમય સુધી આટલા બધા આગળ આવેલા બૌદ્ધપંથના ઉપર જ ભક્તિમાર્ગે ભક્તિની છાપ પાડી દીધી.

ઉક્ત લોકધર્મના બીજા એક તત્ત્વનો ઉલ્લેખ પણ પોતાના એક શિલાલેખમાં અશોકે કરેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં કર્મવાદ એટલો

બધા એકાકાર થઇ ગયો હતો કે, માત્ર કર્મ જ મહત્ત્વનું અને ફળદાયી ગણાતું હતું, અને આત્મદેવની પૂજના સંબંધમાં તેમ જ તેની સાથેના ઐક્યના સંબંધમાં થોડો જ વિચાર કરવામાં આવતો હતો : એ વાત ખરી છે; પરંતુ પરલોકના જીવનના પરત્વે જ આ વાત સાચી ઠરે છે. આ લોકના જીવનનું શું ? પ્રાચીન કાળના હિંદુઓ ઐહિક સુખને માટે અને આનંદને માટે બેદરકાર રહે એટલા બધા તત્ત્વજ્ઞાની અને દુનિયાદારીથી વિમુખ હોય, એ માની શકાતું જ નથી. પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અશોક કહે છે કે, “ માંદગીમાં, લગ્નપ્રસંગે, પુત્રલાભના પ્રસંગે અને મુસાફરીમાં લોકો અનેક (શુભ) મંગલો કરે છે. આ અને આવા બીજા પ્રસંગે લોકો અનેક મંગલો કરે છે. પરંતુ આ બાબતમાં સ્ત્રીગતિ ઘણાં અને ઘણી જાતનાં, (પરંતુ) ક્ષુદ્ર અને અર્થહીન મંગલો કરે છે. ” આ વર્ણન અશોકના સમયના લોકોની માન્યતાનો સારો ખ્યાલ આપે છે. પાલિભાષાના બૌદ્ધગ્રંથોમાં જે યક્ષો તથા ચૈત્યો તેમ જ મંધર્વો અને નાગો ઇત્યાદિને લગતી હકીકત આપણા જોવામાં આવે છે તે સૌની પૂજા અશોકના સમયમાં ચાલુ હશે, એવું અનુમાન આપણે ઉપલી હકીકતના આધારે કરી શકીએ છીએ. આવાં ધર્મમંગલો કરવાનો શોખ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને વધારે હતો, એવું અશોકે કહ્યું છે તે ખરું છે : એમ ઉક્ત બૌદ્ધગ્રંથોના આધારે બતાવી આપવાનું કામ કાંઈ અશક્ય નથી. લોકોની આ માન્યતાની સામે અશોક કોઈ જાતનો વિરોધ કરતો ન હતો. તે કહે છે કે, “ અલબત્ત, મંગલો તો કરવાં જોઈએ. પણ આવી જાતનું મંગલ થોડું જ ફળ આપે છે. ” આવાં મંગલોની સરખામણી ધર્મમંગલોની સાથે કરતાં તે આના સંબંધમાં જ કહે છે કે, “ આ લોકમાં ઉક્ત મંગલોનું ફળ સંશયભર્યું છે ત્યારે ધર્મમંગલો કળથી અબાધિત છે અને નિદાન પરલોકમાં બેશક અનંત પુણ્યને પ્રસવનારાં છે. ”

સામાજિક જીવનના સંબંધમાં પણ અશોકની ધર્મલિપિઓમાંથી રસભરી માહિતી મેળવી શકાય છે. હિંદુસમાજજીવનની સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક, મહત્ત્વની બાબતો પૈકીની એક બાબત તો ‘શાસ્ત્રોએ વિહિત કે અવિહિત ગણેલા ખોરાકનો વિચાર’ છે. જે પ્રાણીઓના તથા પક્ષીઓના અને માછલીઓના વધની બંધી અશોકે પોતે કરેલી તેમનાં નામ પોતાના પાંચમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે ગણાવેલાં છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. તેમાંનાં કેટલાંક નામો તો તદ્દન અજાણ્યાં છે; પણ બીજાં કેટલાંક નામ આપણને જાણીતાં છે. તેમના સંબંધમાં અશોક કહે છે કે, તેમને ખાવામાં વાપરવામાં આવતાં નથી તેમ બીજાં કોઈ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી’. અહીં ‘બીજાં કોઈ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી’ એવું કહીને અશોક શું કહેવા માગે છે? એ બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી. જે પ્રાણીઓને ખાવામાં વાપરવામાં આવતાં નહિ તો પણ દવાદારના અને શલ્યગારના કામે જેમનો વધ કરવો પડતો તે પ્રાણીઓનો ઉલ્લેખ ઘણું કરીને તે અહીં કરતો હશે, એમ લાગે છે. આવાં પ્રાણીઓની જે યાદી અશોકે આપેલી છે તે યાદીની સાથે ધર્મસૂત્રોએ કે ધર્મસંહિતાઓએ ખાવાના કે વધના કામે વિહિત કે અવિહિત ગણેલાં પ્રાણીઓની યાદીની સરખામણી આપણે કરશું તો આપણને બહુ નવાઈ લાગશે. અલબત્ત, કેટલાંક પ્રાણીઓને તો અશોકે તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોએ અવિહિત ગણેલાં છે. દાખલા તરીકે, શૂક (પોપટ); સારિકા; ચક્રવાક; અને હંસ. ^૧ પરંતુ બીજાં કેટલાંક પ્રાણીઓ અશોકના સમયમાં અવિહિત હતાં ત્યારે સ્મૃતિકારોએ વિહિત મણ્યાં હતાં. અહીં પણ પાછા બે વર્ગો પડે છે:—(૧) સર્વ સ્મૃતિકારોએ

૧. “ ઐનમલ્લસ ઇન ધી ઇન્ડિક્શન્સ ઓફ પિયદસિ ” (પિયદસિની ધર્મલિપિઓમાંનાં પ્રાણીઓ) નામક વિદ્વાન લઘુલેખ શ્રીયુત મનોમોહન ચક્રવર્તીએ લખેલો છે તે આના સંબંધમાં ખાસ મનનીય છે. (મ. એ. સો. એ., પુ. ૧, અ. ૧૭.)

વિહિત ગણેલાં પ્રાણીઓ; અને (૨) અમુકઅમુક સ્મૃતિએ વિહિત ગણેલાં પ્રાણીઓ. સર્વ સ્મૃતિકારોએ કફટ (કાચઓ) અને કુદિ (કાચખી) તથા સયક (સાહુડી) વિહિત ગણ્યાં છે ત્યારે અશોક તેમને અવિહિત ગણ્યાં છે. ખીજા વર્ગના પ્રાણીનો એક જ દાખલો મળે છે. અશોકે પલ્લસતે (કુક્કર) અવિહિત ગણ્યું છે ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે તથા ગૌતમે તેમ જ મનુએ અને આપસ્તમે તેને વિહિત ગણ્યું છે, અને વસિષ્ઠે તથા બૌદ્ધાયને તેની બાબતમાં શંકા ઊઠાવેલી છે. અહીં બહુ જ ઝીણી વિગતમાં ઊતરવાનો ધરદો આપણે રાખ્યો નથી. અન્યત્ર જ તેનું વિવેચન વિસ્તારપૂર્વક કરી શકાય. પરંતુ આના મુખ્યમાં એક રસિક બાબતને આપણે ઊંઘેખી ન શકીએ. જે પ્રાણીઓનો વધ અશોકે તદ્દન બંધ કરેલો પણ સ્મૃતિઓએ જેમને ખાવાના કામે અમુક અંશે કે પૂર્ણ અંશે વિહિત ગણેલાં તે પ્રાણીઓની યાદીનો વિચાર અત્યારસુધીમાં આપણે કરી ગયા. પરંતુ ધણીખરી સ્મૃતિઓએ અવિહિત ગણેલું— પણ અશોકના સમયમાં ખાવાના કામે વપરાતું— પ્રાણી પણ હતું. અલબત્ત, અહીં આપણે ‘મોર’ની વાત કરીએ છીએ. મધ્યદેશના લોકોને મોરનું માંસ બહુ ભાવતું હતું. બધા જીવોની રક્ષા કરવાનું કામ અશોકે ઊપાડી લીધેલું તો પણ ધણા કાળ પશૂત મોરનો વધ તો દરબારી રસોડામાં થતો હતો.^૧ પરંતુ એક ધર્મસૂત્ર સિવાયનાં બધાં ધર્મસૂત્રોએ મોરના વધના પાપમાંથી છૂટવાને માટે તપ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

જૂદાંજૂદાં ધર્મસૂત્રોના સમયની અને આધુનિક બંધારણની ચર્ચામાં ઊતરવું : એ આ પ્રકરણનો હેતુ નથી. પરંતુ અશોકના લેખવાળા બધા જ થાંભલાઓ મધ્યદેશમાંથી મળી આવેલા છે તેથી એમ ક્લિત થાય છે કે, વિહિત કે અવિહિત ખોરાકને લગતી જે ચીજો તેમાં ગણાવેલી છે તે ઉક્ત દેશને ઉદ્દેશીને ગણાવાયેલી હોવી જોઈએ. ધર્મસૂત્રો પૈકીના બૌદ્ધાયનધર્મસૂત્રમાં અને વસિષ્ઠધર્મસૂત્રમાં

આર્યાવર્ત(મધ્યદેશ)નાં રીતિરિવાજોનું એકીકરણ થએલું મનાય છે. ઔદ્યાનધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે^૧ કે, ઉત્તરદિશાનાં રીતિરિવાજો ઉત્તર-હિંદુસ્તાનમાં પળાવાં જોઈએ, અને દક્ષિણદિશાનાં રીતિરિવાજો દક્ષિણ-હિંદુસ્તાનમાં પળાવાં જોઈએ. પરંતુ વસિષ્ઠધર્મસૂત્રમાં કહ્યું છે^૨ કે, આર્યાવર્તમાં મંજુર રખાયેલાં રીતિરિવાજો સર્વત્ર પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારાવાં જોઈએ. બધી સ્મૃતિઓએ મોરના માંસને અવિહિત ગણ્યું હતું ત્યારે મધ્યદેશને લગતા ઔદ્યાને અને વસિષ્ઠે તેમ કર્યું ન હતું, એ હકીકતની સાથે ઉપલી હકીકતનો મેળ મળે છે. આપણા દેશના સંબંધમાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ઔદ્યપંથની અને જૈનપંથની સતત વધતી જતી અસરને લઈને ફલાહારની દિશામાં સૌનું વલણ સતત વધતું જતું હતું; અને તેથી, પ્રથમ વિહિત મનાએલો ખેરાક પાછળથી અવિહિત મનાય, એ સંભવિત હતું; પણ પ્રથમ અવિહિત મનાએલો ખેરાક પાછળથી વિહિત મનાય, એ તો બને તેમ હતું જ નહિ. ઔદ્યાને તેમ જ વસિષ્ઠે પાંચનખી પ્રાણીઓ -સાંહુડી અને કાચખો- ખાવામાં વાપરવાની છૂટ આપેલી છે; પણ કુક્કરની ખાખતમાં તો તેમનો અભિપ્રાય ઢ્યુપયુ છે. પરંતુ અશોકના સમયમાં તો કુક્કર તેમ જ સાંહુડી અને કાચખો અવિહિત મનાતાં હતાં. આ બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં તો આપણે કહી શકીએ કે, અશોકના સમયની પછી જ ધર્મસૂત્રો રચાયાં હોવાં જોઈએ.

સમાજજીવનના સંબંધમાં ખીજી રસભરી ખાખત ‘ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ’ છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓનો એકાંતવાસ અનુષ્ઠાયો જ હતો. વળી, એમ પણ મનાય છે કે, મુસલમાનોએ જ આપણા દેશમાં પડદાનો રિવાજ દાખલ કરેલો છે. પરંતુ આ માન્યતા છેક જ ભૂલભરેલી છે. બાસનાં

૧. ૧, ૧, ૨, ૧-૬.

૨. ૧, ૧૦.

અને કાળિદાસનાં નાટકોનો અભ્યાસ કરતાં આપણી ખાત્રી થાય છે કે, તેમના સમયમાં તો પડદાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો જ. ઇસ્વી-સનની ત્રીજી સદીમાં થઈ ગએલા વાત્સ્યાયનના “કામસૂત્ર”થી પણ આ વાતને મજબૂત ટેકા મળે છે.^૧ પરંતુ ઇસ્વીસનના પહેલાંના સમયમાં પણ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો, એમ કહી શકાય છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, અશોકે પોતાના ‘અવરોધન’ (અનાના)-નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં પણ એ જ અર્થવાળો ‘અંતઃપુર’ શબ્દ વપરાયેલો છે.^૨ અંતઃપુર કેવી રીતે બાંધવું તેમ જ બહારના લોકોથી તેને કેવી રીતે રક્ષવું : એ બાબતની સૂચનાઓ પણ કૌટિલ્યે પોતાના એ ગ્રંથમાં આપેલી છે. વળી, “રામાયણ”માં પણ સ્ત્રીઓના એકાંતવાસના રિવાજના અનેક ઉલ્લેખો થયેલા છે. આ બાબતનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ પાણિનિએ (૩, ૨, ૩૬ માં) કરેલો છે. તેણે ‘અસૂર્યપદ્યા’ શબ્દ વાપરેલો છે. “કાશિકા”માં તેની સમજૂતી આમ આપી છે:—અસૂર્યપદ્યા રાજદારાઃ (સૂર્યને ન જોનારી રાણીઓ). “કાશિકા”એ પરંપરાગત દાખલો આપતાં આમ કહ્યું હોય તો એનો અર્થ એટલો જ થાય કે, પાણિનિના સમયમાં રાણીઓએ એટલો બધો સખ્ત ઝનાનો પાળવો પડતો કે, સૂર્યને પણ જોવાની તક તેમને મળતી નહિ !

વળી, માંદગીના અને લસના તેમ જ પુત્રલાલના અને મુક્તાફરીના તથા અન્ય પ્રસંગે કરવામાં આવતાં મંગળોત્તો ઉલ્લેખ પોતાના નવમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કરતાં અશોકે કહ્યું છે કે, “સ્ત્રીજાતિ ધણાં અને ધણી જાતનાં, (પરંતુ) કુદ્ર અને અર્થહીન મંગળો કરે છે.” જૂના વિચારની હાલની હિંદુ-સ્ત્રીઓ પણ લગભગ

૧. સ. આ. મુ. સિ. ન્યુ. વૉ. ૩, ભાગ ૧, પૃ. ૩૩૭ અને ૩૫૯-૩૬૦.

૨. પૃ. ૪૦ અને આગળ.

એ જ પ્રણાલિકાને વળગી રહેતી આપણે જોઈએ છીએ, જેન્યામ નામક લેખકે એક સ્થળે જે ટીકા કરેલી છે તે અહીં યાદ આવી જાય છે. તે કહે છે કે, “સ્ત્રીનો ધર્મ વહેમની બાળુએ એટલે ઝીણીઝીણી ક્રિયાઓની તરફ વધારે સહેલાઈથી ઢળી પડે છે.”^૧

અશોકના સમયમાં સમાજનું બંધારણ કેવું હતું, એ આપણે જાણતા નથી. પરંતુ તેની ધર્મલિપિઓમાં બે કે ત્રણ સ્થળે કાંઈક ઇશારો થયેલો છે તેના આધારે આપણને તે સમયના સમાજ-બંધારણનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે કે, ‘ભટમન્ય’ બ્રાહ્મણોની અને ‘ઇબ્યો’ની સાથે ધર્મમહામાત્રાએ સંબંધ રાખવાનો છે. અહીં બેશ્વક સામાન્ય દુનિયાના બ્રાહ્મણોનો જ ઉલ્લેખ થયેલો છે. શ્રમણોની સાથે ગણ-વાતા બ્રાહ્મણ સાધુઓ અને ભિક્ષુઓ અહીં ઉલ્લેખાએલા નથી. ‘ઈમ્ય’ શબ્દ કાંઈક વિચિત્ર છે. “ઉપનિષદો”માં માત્ર એક જ પ્રસંગે તે શબ્દ વપરાયેલો છે. પાલિભાષાના સાહિત્યમાં પણ તે શબ્દ જોવામાં આવે છે. “મહાનારદ-કસ્સપ-ખતક” માં એ શબ્દ વપરાયો છે, અને ભાષ્યકારે તેનો અર્થ ‘ગૃહપતિ’ (ગૃહપતિ) કર્યો છે. બ્રાહ્મણોની વર્ણશ્રમપદ્ધતિમાંના વૈશ્યો સાધારણ રીતે ગૃહપતિ કહેવાય છે. પણ ‘વેસ્ત્ત’ (વૈશ્ય) શબ્દ તો સિદ્ધાંતવિષયક ચર્ચાઓના સંબંધમાં જ પાલિભાષાના ગ્રંથોમાં વપરાયો છે. વૈશ્યોની જૂદી જ માતિ હતી, એવી મતલબનું લખાણ પાલિભાષાના ગ્રંથોમાં તો કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી.^૨ પરંતુ સમાજબંધારણમાં ‘ઇબ્યો’નો (ગૃહપતિનો) ખાસ જૂદો વર્ગ હતો ખરો. ક્ષત્રિયોની અને બ્રાહ્મણોની પછી મુકાતો એ અભિજનો(ઉમરાવો)નો

૧. “થીઅરી ઑફ લેજિસ્લેશન” (કાયદા ઘડવાને લગતો સિદ્ધાંત) (પૅટર્નૉસ્ટર લાયબ્રેરી, ૧૮૯૬), પૃ. ૩૯.

૨. ફિક્કટ “સોશિયલ ઑર્ગેનિઝેશન, એટ સેટેરા” (સામાજિક વ્યવસ્થા, વગેરે) (ભાષાંતર), પૃ. ૨૫૧ અને બાગળ.

વગં હતો. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં એક પણ સ્થળે ક્ષત્રિયોનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી, એ જરા નવાઇભર્યું લાગશે. પરંતુ આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, વૈશ્યોની માફક ક્ષત્રિયો પણ યોધવર્ગી તરીકે હયાતી ધરાવતા ન હતા. એ પ્રાચીન સમયમાં રાજવર્ગના લોકોને જ ક્ષત્રિયો ગણવામાં આવતા હતા; અને અશોકના પોતાના સમયમાં તેનાં પોતાનાં સગાંસંબંધીઓનો તેમ જ તેના ખંડિયા રાજ્યોનો અને દક્ષિણ-હિંદુસ્તાનમાંના અંતોનો (સરહદી પ્રાંતોના રાજ્યોનો) સમાવેશ એ ક્ષત્રિયોના રાજવર્ગમાં થતો હતો. એમનો ઉલ્લેખ તો અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓમાં કરેલો છે, એ આપણે જોયું છે. ક્ષત્રિયો(યોધવર્ગ)ની માફક શૂદ્રો પણ માત્ર સિદ્ધાંતવિષયક ચર્ચાઓમાં જ દેખા દેતા હતા. જ્ઞાતિ કે વિશિષ્ટ વર્ગ તરીકે તેમની જરા પણ હયાતી ન હતી. અશોકના સમયમાં સમાજના હલકા વર્ગો ‘ભૂતકો’ (વેઠે પકડાતા મજૂરો) અને ‘દાસો’ (ગુલામો) તરીકે ઓળખાતા હતા. એમની સાથે દયા-ભાવથી વર્તવાની આજ્ઞા અશોકે કરેલી છે. જે નીતિવિષયક ફરજો તેણે ‘ધર્મ’ તરીકે ગણાવી છે તે નીતિવિષયક ફરજોમાં એ બાબતનો પણ સમાવેશ તેણે કરેલો છે. આજે વર્ણશ્રમપદ્ધતિનો જેવો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ તેવો અર્થ જે સમયમાં સમજવામાં આવતો ન હતો તે સમયના સમાજખંધારણમાં ‘ભૂતકો’નો અને ‘દાસો’નો ખાસ જૂદો વર્ગ ગણાતો હતો. આજે આપણા દેશમાં ગુલામોની હયાતી રહી નથી. વેઠે પકડાતા મજૂરો તો હજી હયાત છે; પણ વિવિધ જ્ઞાતિઓના લોકોને મજૂર તરીકે વેઠે પકડવામાં આવે છે. હાલના સમાજખંધારણનું ખાસ લક્ષણ ‘વર્ગો’ નથી પણ ‘જ્ઞાતિઓ’ છે.

અશોકના સમયના આપણા દેશના સમાજજીવનને લગતી બીજી એક બાબતનો ઇશારો તેના બીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં કરવામાં આવેલો છે. તેમાં તે કહે છે કે, તેના પોતાના સામ્રાજ્યમાં

તેમ જ પાડોસનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં તેણે બે પ્રકારની ચિકિત્સા સ્થાપી હતી:—(૧) મનુષ્યચિકિત્સા; અને (૨) પશુચિકિત્સા. વળી, તે એમ પણ કહે છે કે, ન્યાંન્યાં ઔષધિઓ તેમ જ મૂળિયાં અને ફળો ન હતાં ત્યાંસાં તે સૌ લેવડાવી જઇને તેણે પોતે રોપાવ્યાં હતાં. એ શિલાલેખના આધારે આપણે એમ સમજવાનું છે કે, અશોકે મનુષ્યોને માટે દવાખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં અને પશુઓને માટે પાંજરાપોળો સ્થાપી હતી. લોકદાનથી ચાલતી સંસ્થાઓ સ્થાપવાને લગતી પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં હતી કે કેમ, એ કહેવું અશક્ય છે; પણ મુંબાઈ ખલાકામાં તો એ પદ્ધતિ અગ્રણી ન હતી. ઇ. સ. ના અઢારમા સૈકાની નોંધોના આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે, મહારાષ્ટ્રમાં તેમ જ ગુજરાતમાં ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને વૈદ્યકીય મદદ મફત આપવાની વ્યવસ્થા રાજ્યો અને ભાયાતો ધણુંખરું કરતા, અને તેના પરિણામમાં કાંઈ પણ ભાડું ન લેતાં મફત જમીનનું કે ગામનું દાન વૈદ્યને કરવામાં આવતું. વળી એવા પ્રકારની જમીનના ટુકડામાં ઔષધિઓ ઊગાડવી, એવું લખાણ કેટલાંક તામ્રપત્રોમાં ખાસ જોવામાં આવે છે.^૧ પાંજરાપોળો તો આજે પણ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં જોવામાં આવે છે. અઢારમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં સુરતમાં જે પાંજરાપોળ ચાલતી હતી તેનો ઉલ્લેખ હૅમિલ્ટન સાહેબે કર્યો છે.^૨ ગમે તે માતિના કે જાતિના ધણીનાં જે ઠોરોના અવયવ ભાંગી ગયા હોય (એટલે કે, જે ઠોરો અપંગ થયાં હોય) તે ઠોરોને આવી પાંજરા-

૧. “સીલેકશન્સ ફ્રોમ ધી સાતારા રાજઝ ઍંડ ધી પેશ્વાઝ ડામરીઝ” (સાતારાના રાજ્યોની અને પેશ્વાઓની નિત્યનોંધમાંથી ચૂંટી કાઢેલી નોંધો), પુ. ૮, પૃ. ૨૨૧-૨૨૩; એસ. એચ. હોડીવાળાકૃત “સ્ટડીઝ ઇન પારસી હિસ્ટરી” (પારસીઓના ઇતિહાસનો અભ્યાસ), પૃ. ૧૮૬-૧૮૮

૨. હૅમિલ્ટનકૃત “ડીસ્ક્રિપ્શન ઍંડ હિંદોસ્તાન” (હિંદુસ્તાનનું વર્ણન) (૧૮૨૦), પુ. ૧, પૃ. ૭૧૮, ચોથી આવૃત્તિ.

પોળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. આ વાત અહીં બરાબર બંધ બેસે છે; કારણ કે, પોતે મનુષ્યચિકિત્સાની તેમ જ પશુચિકિત્સાની સ્થાપના કરી હતી, એમ જણાવીને અશોક એવું કહેવા માગે છે કે, મનુષ્યોને મૃત દવા વહેંચવાના ધરાદાથી તેણે પોતે ધર્માદા દવાખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં, અને પશુઓને માટે પાંજરાપોળના જેવી સંસ્થા સ્થાપી હતી. જ્યાંજ્યાં ઔષધિઓ તથા મૂળિયાં અને ફળો ન હતાં ત્યાંત્યાં તે સૌ લેવડાવી જમને તેણે પોતે રોપાવ્યાં હતાં, એમ અશોકે જે કહ્યું છે તેનો અર્થ આપણે એવો કરવાનો છે કે, તુર્ત ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી દવાઓ તૈયાર રહે તેટલા માટે ઉક્ત સંસ્થાઓના અંગે તેણે ખેતરોની વ્યવસ્થા કરી હતી. રોગી મનુષ્યોને કે પશુઓને મૃત દવા પૂરી પાડવાને લગતી જે પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમભાગમાં ઇસ્વીસનના અઢારમા સૈકામાં હયાત હતી તે પદ્ધતિ ઇસ્વીસનની પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં પણ હયાત હતી, એ જોઈને ખરેખર નવાઈ લાગે છે.^૧ ૧૧મી વધારામાં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તે સમયમાં જાણીતી સર્વ દવાઓ અશોકની પરોપકારવૃત્તિને લઈને આખી દુનિયાને મળી શકતી હતી.

અશોકના સમયની વિદ્યાવિષયક બાબતો વિચાર આપણે ન કરીએ ત્યાંસુધી તે સમયના સમાજજીવનનું વર્ણન અધૂરું જ જણાય. તેથી કરીને હવે આપણે એ બાબતનું વર્ણન ટૂંકામાં કરશું. અહીં પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે સમયની ખુદ વિદ્યાના વિકાસની બાબતમાં તો લગભગ નજીવી જ માહિતી અશોકની ધર્મ-લિપિઓમાંથી આપણને મળે છે. તેમ છતાં પણ વિદ્યાના વાહનરૂપ લેખનપદ્ધતિ(વર્ણમાળા)ની અને ખેલી(ભાષા)ની બાબતમાં અશોકની

૧. આ વિષયના સંબંધમાં કાળજીપૂર્વક શોધ કરવાની જરૂર છે; પણ દરમ્યાનમાં જુઓ છ. એન. મુખોપાધ્યાયકૃત “ધી સર્નિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ ઓફ ધી હિંદુઝ” (હિંદુઓનાં વૈદ્યકીય શસ્ત્રો), પૃ. ૧, પૃ. ૩૪ અને આગળ તથા પૃ. ૪૮ અને આગળ.

ધર્મલિપિઓમાંથી આપણને ધણું જાણવાનું મળી આવે છે. અશોકની ધર્મલિપિઓ એ લિપિમાં ક્રોતરાએલી છે:- (૧) આહ્મી; અને (૨) ખરોષ્ટી. શાહબાઝગઢીમાંથી અને મનશહર(મન્સેરા)માંથી મળી આવેલા ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો ખરોષ્ટી લિપિમાં ક્રોતરાએલા છે. કોઇ ચીનાઇ આધારને પ્રમાણરૂપ ગણીને બ્યુહલર સાહેબે ‘શ્વરોષ્ટી’ શબ્દને સાચો માન્યો છે, અને એ લિપિને શોધ કરનારા કોઇ ‘શ્વરોષ્ટ’ (ખર=ગધેડો, અને ઓષ્ટ=ઓઠ) નામક ઋષિના નામની ઉપરથી એ શબ્દને તેમણે વ્યુત્પન્ન માન્યો છે. પરંતુ બીજા કોઇ ચીનાઇ આધારને પ્રમાણરૂપ માનીને શ્રીયુત સીલ્વન લેવી સાહેબે ‘શ્વરોષ્ટ્રી’ શબ્દને ખરો માન્યો છે, અને હિંદુસ્તાનની હદની બહાર તેને લાગીને આવો રહેલા ‘શ્વરોષ્ટ્ર’ નામક કોઇ દેશના નામની ઉપરથી તે શબ્દને વ્યુત્પન્ન થએલો તેમણે ગણ્યો છે. બીજી લિપિ ‘આહ્મી’ કહેવાતી હતી તેનું કારણ એ કે, તે બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલી મનાય છે. ફારસી અને અરબી તથા ઉર્દુ લિપિની માફક ખરોષ્ટી લિપિ પણ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ લખાતી હતી, અને હાલની બીજી બધી હિંદુ-લિપિઓની માફક આહ્મી લિપિ પણ ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ લખાતી હતી. હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણના પ્રાંતોમાં તેમ જ ચીની તુર્કસ્તાન સુધીના પાડોસના પ્રદેશમાં ખરોષ્ટી લિપિ પ્રચલિત હતી. આહ્મી લિપિ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી એટલું જ નહિ, પણ જે ભાગોમાં ખરોષ્ટી લિપિ પ્રચલિત હતી તે ભાગોમાં પણ તે પ્રચલિત હતી. ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના અરસામાં ખરોષ્ટી લિપિ સ્વાભાવિક રીતે નિર્મૂળ થઇ ગઇ હતી; પણ આહ્મી લિપિ તો હિંદુસ્તાનમાંની તેમ જ સિંહલદીપમાંની અને બ્રહ્મદેશમાંની તથા તિબેટમાંની સ્વદેશી લિપિઓની માતા ગણાય છે. ખરોષ્ટી લિપિ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ લખાતી હતી, એ જ એમ સાબીત કરે છે કે, એ લિપિનું મૂળ ‘સેમિટિક’ હોવું જોઇએ. એકામીનિયન લોકોના રાજ-

કાળ દરમ્યાન મીસરથી માંડીને ધરાન સુધીમાં ખૂબ પ્રસરેલી ‘એરેમાઇક’ લિપિમાંથી તે ઊતરી આવેલી છે. તક્ષશિલામાંથી થોડા વખતના પહેલાં ‘એરેમાઇક’ લિપિમાં લખેલો લેખ મળી આવેલો છે તેથી એમ સાબીત થાય છે કે, ગંધારને જીતી લખતે એક્રીમીનિયન લોકોએ રાજકારભારના કામે એરેમિયન લોકોને આપણા દેશમાં બોલાવ્યા, અને એ રીતે આપણા દેશના લોકોને ‘એરેમાઇક’ લાપાથી તેમ જ લિપિથી વાકેફ કર્યાં. મૌર્યરાજ્યેની રાજ્યવ્યવસ્થાનાં મૂળ લખાણોના ઉપર તેમ જ હુનૂર દફતરોના ઉપર જે ધરાની અસર થઇ હતી તેની નોંધ અગાઉ આપણે લઇ ગયા છીએ. વળી, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણમાં એક્રીમીનિયન લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો તેથી એવું થવા પામ્યું હતું, એમ પણ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ.^૧ ખાલી લિપિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જૂઠ્ઠાજૂઠા અનેક વિચારો પ્રચલિત છે. પરંતુ એ સૌના સાર તરીકે ટૂંકમાં આપણે કહીએ તો, આ બાબતમાં મુખ્ય એ પક્ષો છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે, ખાલી લિપિ આપણા દેશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સૌના પહેલાં લેસન સાહેબે આ અભિપ્રાય સૂચવ્યો હતો, અને પાછળથી સર એલેક્ઝાંડર કનિંગહામ સાહેબે તેને ટેકા આપ્યો હતો. બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે, ખાલી લિપિ ‘સેમિટિક’ લિપિમાંથી ઊતરી આવેલી છે. એ પક્ષમાં પણ પાંચાં એ તડ પડેલાં છે. તે પૈકાના એક તડમાં વેપર સાહેબ અને બ્યુલ્લર સાહેબ છે. હિંદુસ્તાનના લિપિશાસ્ત્રમાં નિજ્યુત થયેલા બધા યુરોપીય વિદ્વાનો એ એ સાહેબોના અભિપ્રાયને માન્ય રાખે છે. એ બન્ને સાહેબો એમ માને

૧. બ્યુલ્લર કૃત “ઇડિયન પેલિયોગ્રાફી” (હિંદુસ્તાનનું લિપિશાસ્ત્ર) (ભાષાંતર), પૃ. ૨૪ અને આગળ; ઇ. ઍ., ૧૯૦૪, પૃ. ૭૯ અને આગળ; ઇ. ઍ., ૧૯૦૫, પૃ. ૨૧ અને આગળ અને પૃ. ૪૧ અને આગળ; ઇ. ઍ., ૧૯૦૬, પૃ. ૪ અને આગળ; “કૅબ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા” (હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ - કૅબ્રિજ યુનિવર્સિટી તરફથી), પુ. ૧, પૃ. ૬૨ અને ૬૫૭.

છે કે, ઉત્તરદિશાના 'સેમાષ્ટ' લોકોની લિપિમાંથી બ્રાહ્મી લિપિ ઊતરી આવેલી છે. ઉત્તરદિશાના સેમાષ્ટ લોકોની લિપિ જૂનામાં જૂની શીનિશ્ચિયન વર્ણમાળા છે; અને તે ઇસ્વીસનની પૂર્વે આશરે ૮૫૦ના સમયની છે, એમ મનાય છે. બ્રાહ્મી લિપિ સેમિટિક લિપિમાંથી ઊતરી આવેલી છે, એ વાતનો ઇનકાર કરતાં કનિંગહામ સાહેબે જે મજબૂતમાં મજબૂત દલીલ રજૂ કરી હતી તે એ હતી કે, બ્રાહ્મી લિપિ તો ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ લખાય છે, પણ સેમિટિક લિપિઓ તો જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ લખાય છે. પરંતુ બ્યુહ્લર સાહેબે ખાત્રી કરાવનારી સાબીતી આપી છે કે, બ્રાહ્મી લિપિ પણ શરૂઆતમાં જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ લખાતી હતી. એ પદ્ધતિના કાંઈક અંશો અશોકનાં લખાણોમાં પણ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, તેની કેટલીક ધર્મ-લિપિઓમાં 'ધ' તથા 'ત્ત' અને 'ઓ' વગેરેના જેવા કેટલાક વર્ણો જોવા લખેલા જોવામાં આવે છે. એ લેખોમાં કેટલાક જોડાક્ષરો પણ જોવા લખેલા જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, 'ત્પ'ના તથા 'સ્ત'ના અને 'વ્ય'ના બદલામાં 'ત્ત' તથા 'ત્ત્ત' અને 'રવ' લખેલા જોવામાં આવે છે. મૂળે બ્રાહ્મી લિપિ જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ લખાતી હશે તેના આ અવશેષો છે, એમ કહી શકાય છે. એ રીતે બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિ 'સેમિટિક' લિપિમાંથી થયેલી છે, એ વાત છેક હમણાં સુધી સ્વીકારાતી આવતી હતી. પણ હવેક વર્ષના પહેલાં નિઝામ સરકારના રાજ્યમાંથી પૂર્વેતિહાસિક સમયનાં માટીનાં વાસણો મળી આવ્યાં અને તેમના ઉપરનાં લખાણોનો અભ્યાસ થયો ત્યારે ઉપલી વાત જૂઠી ઠરી. અશોકના સમયની વર્ણમાળામાંના અક્ષરોની સાથે ઉક્ત વાસણોની ઉપરનાં લખાણોમાંના નિદાન પાંચ અક્ષરો બરાબર મળતા આવે છે. વળી, કલકત્તાના 'ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ'-(પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહસ્થાન)માં પૂર્વેતિહાસિક સમયનો એક પથરો પડેલો છે તેના ઉપર પાસેપાસે ત્રણ ખાડા છે તે દેખીતી

રીતે કાંઈક લખાણુ છે, અને એ લખાણુના અક્ષરો અશોકના સમયના અક્ષરોને બહુ મળતા આવે છે. ૧ એ રીતે બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિની ચર્ચા ઐતિહાસિક કાળને લગતી નથી રહેતી પણ પૂર્વેતિહાસિક કાળને લગતી બની જાય છે. આમ છે તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે, આજે યુરોપમાં પણ બધી સેમિટિક તેમ જ અન્ય લિપિઓનું મૂળ પૂર્વેતિહાસિક સમયમાં શોધાઈ રહ્યું છે. પૂર્વેતિહાસિક મનુષ્યે વર્ણમાળાનો શોધ કરેલો, એ વાત હવે ધીમેધીમે સ્વીકારાતી જાય છે. પૂર્વેતિહાસિક યીજેના ઉપર થએલાં લખાણોમાંના નિદાન આઠ વર્ષો અશોકના સમયની વર્ણમાળામાંના વર્ષોને મળતા આવે છે તો પછી આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે, બ્રાહ્મી લિપિ આપણા દેશમાં જ પૂર્વેતિહાસિક સમયમાં જન્મી હતી. ઇસ્વીસનના પહેલાં આશરે ૮૦૦માં જન્મેલી સેમિટિક લિપિની સાથે બ્રાહ્મી લિપિનો સંબંધ જોડવો, એ કાઠ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ૨

હવે અશોકના સમયની ભાષાની સ્થિતિનો પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો છે. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં જોડણીને લગતી જે બે ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તેમનો વિચાર કરીને પછી કોણે પ્રશ્ન આપણે હાથમાં લેશું; કારણ કે, આપણે તેમ ન કરીએ તો બોલીને લગતી ખાસિયતોની સાથે જોડણીને લગતી ખાસિયતોનો જોડાણો થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. પહેલી ખાસિયત તો એ છે

૧. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરનો આ અભિપ્રાય પાછળથી છેક જ ખોટો ઠર્યા છે. એ પથરો જોધો પડેલો તેથી એમને આવો ભ્રમ થએલો. પણ એ પથરોને છતો કરી વાંચતાં એમની ગંભીર ભૂલ સાબીત થઈ છે; અને તેથી આ દલીલ હવે અહીં અસ્થાને છે.

ભરતરામ.

૨. સ. આ. મુ. સી. જ્યુ. વૌ. ૩, ભાગ ૧, પૃ ૪૬૩ અને આગળ; ઈ. યૌ., ૧૯૧૬, પૃ. ૫૭ અને આગળ; જ. એ. સો. વૌ., ૧૯૨૧., પૃ. ૨૦૯ અને આગળ; “કલ્પકતા રીવ્યુ,” ૧૯૨૩, અને આગળ પૃ. ૩૫૮

કે, અશોકનાં લખાણોમાં કોઇ પણ સ્થળે સમાન વર્ણોનું દ્વિત્વ જોવામાં આવતું નથી. દાખલા તરીકે, અસ્થિ(સંસ્કૃતભાષાના અસ્તિ)ના અને સન્વ(સંસ્કૃતભાષાના સર્વ)ના બદલામાં માત્ર ‘અથિ’ અને ‘સવ’ જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ કાંઇ અશોકનાં લખાણોની જ ખાસિયતો નથી. ઇસ્વીસનની ચોથી સદી સુધીમાં પ્રાકૃતભાષામાં લખાણોમાં લખાણો પૈકીનું લાગ્યે જ કોઇ લખાણ કોતરતાં એવી જાતનું દ્વિત્વ કરેલું જોવામાં આવે છે. બીજી ખાસિયત એ છે કે, શાહબાઝગઢીમાંથી અને મનશહરમાંથી મળી આવેલા અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કોતરનારે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ સ્વરોનો ભેદ જાળવ્યો નથી. આ પણ કાંઇ અશોકનાં લખાણોની જ ખાસિયત નથી. ખરોઢી લિપિમાં પાછળના સમયમાં કોતરાયેલાં બધાં લખાણોમાં પણ આ ખાસિયત જોવામાં આવે છે. ઉપલી બે ખાખતોને જ અશોકનાં લખાણોની જોડણીની ખાસિયતો તરીકે મણાવી શકાય તેમ છે. આપણે તેમને બાબુએ રાખીએ તો અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ઉચ્ચારને અનુસરીને જ લખાણ થયેલું છે, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકીએ.

હવે એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે, બોલીને લગતી શી ખાસિયતો અશોકનાં લખાણોમાં જોવામાં આવે છે? અશોકના સમયમાં બોલીઓ હયાત હતી, એવો પૂરાવો તેનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે ખરો? આ સવાલનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો આપણે જોશું તો આપણને ચોક્કસ જણાશે કે, તે સૌમાં એક જ બોલી વપરાયેલી છે, અને અમુક ખાસિયતો પણ એકસરખી રીતે એ સૌમાં જોવામાં આવે છે. શ્રીયુત સેનાર્ત સાહેબે એ ખાસિયતો બહુ સારી રીતે વર્ણવેલી છે.^૧ એ લેખોમાં ‘જ’ કે ‘ઝ’ જોવામાં આવતો નથી પણ ‘ન’ જોવામાં આવે છે. શરૂઆતના ‘ચ’ને રૂપસદ આપવામાં

આવેલી જોવામાં આવે છે; અને તેથી ‘ચથા’ના બદલામાં ‘અથા’ જોવામાં આવે છે. ‘ર’ના બદલામાં હંમેશાં ‘લ’ વપરાય છે (દાખલા તરીકે, ‘રાજા’ના બદલામાં ‘લાજા’ લખાય છે). નરન્નતિના અને ધણુંખંડે નાન્યતરન્નતિના શબ્દની પહેલી વિભક્તિના એકવચનના છેડે ‘એ’-કાર આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘સમાજ’ના બદલામાં ‘સમાજે’ અને ‘દાન’ના બદલામાં ‘દાને’ વપરાય છે). જે જોડાક્ષરમાં શરૂઆતમાં ‘ય’કાર ન આવતો હોય તે જોડાક્ષર હંમેશાં જોડાક્ષર તરીકે નથી લખાતો, પણ તેના એ અક્ષરોની વચ્ચે ‘ઘ’કાર દાખલ કરવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘અવધ્યાનિ’ના બદલામાં ‘અવધિયાનિ’ લખાય છે). વળી, ‘ર’કાર શરૂઆતમાં ન હોય તો તો હંમેશાં તેને રૂપસદ આપવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે, ‘મિય’ના બદલામાં ‘પિય’ વપરાય છે). જે થાંભલાઓના ઉપર અશોકના સાત મુખ્ય સ્તાંભલેખો કોતરાયેલા છે તે થાંભલાઓ મધ્યદેશમાંથી જ મળી આવેલા છે તેથી કરીને આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે, ઉપલી બધી ખાસિયતો એ પ્રાંતની બોલીની જ ખાસિયતો હોવી જોઈએ. પરંતુ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોનો વિચાર આપણે કરીએ છીએ ત્યારે આપણી સામે બીજી મુશ્કેલી ખડી થાય છે. પ્રથમ તો આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે, મધ્યદેશની બોલીની ઉક્ત ખાસિયતો ધવલીના અને યાવગઢના શિલાલેખમાં પૂરેપૂરા અંશે અને કાલશીના શિલાલેખમાં લગભગ પૂરેપૂરા અંશે દેખા દે છે. પછી બાકીનાં સ્થળોના શિલાલેખોનો વિચાર આપણે કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે, શાહબાઝગઢીના તથા મનસહરના અને ગિરનારના શિલાલેખમાં મધ્યદેશની બોલીની કેટલીક ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તો પણ તેમની પોતાની કેટલીક ખાસિયતો પણ જોવામાં આવે છે, અને એ એમની ખાસિયતો જૂદીજૂદી બોલી જ બતાવી આપે છે. આપણે આ બાબતમાં વધારે જિંડા જિતરીએ

છીએ તો જૂદીજૂદી એ બોલીએ. આપણને મળી આવે છે:-(૧) શાહબાઝગઢીના અને મનશહરના શિક્ષાલેખની એક બોલી; અને (૨) ગિરનારના શિક્ષાલેખની બીજી બોલી. પાટલિપુત્રમાંની હુનૂર કચેરીમાંથી કોઈ હુકમ છૂટતો હશે ત્યારે તેની નકલ દરેક પ્રાંતના સુબાને મોકલી આપવામાં આવતી હશે. પાટલિપુત્રમાં વપરાતી રાજભાષાથી જૂદી પડતી બોલી જ્યાં નહિ વપરાતી હોય ત્યાં તો એ નકલમાંના હુકમ મૂળને અનુસરીને જ કોતરવામાં આવતો હશે. અશોકના સ્તંભલેખો જૂદાંજૂદાં છ સ્થળોએ કોતરાયેલા છે તો પણ તેમની ભાષા લગભગ એકસરખી જ છે, એનું કારણ આ જ હોવું જોઈએ. એ લેખોવાળા થાંભલાઓ મૂળે જે સ્થળે હતા તે સ્થળો મધ્યદેશમાં જ હતાં તેથી કરીને મધ્યદેશની બોલીમાં લખાયેલો જે હુકમ પાટલિપુત્રમાંથી છૂટેલો તે બનતાં સુધી મૂળને અનુસરીને જ કોતરાયો. પરંતુ અશોકના શિક્ષાલેખોની બાબતમાં તેમ બન્યું નહિ. કાલશી અને ધવલી તથા યાવગઢ મધ્યદેશની અંદર કે મધ્યદેશને લાગીને આવેલ હોવાથી તે સ્થળમાંના શિક્ષાલેખોનું લખાણ લગભગ એકસરખું જ છે, અને સ્તંભલેખો જે બોલીમાં લખાયેલા છે તે જ બોલીમાં તે શિક્ષાલેખો પણ લગભગ પૂર્ણરૂપે લખાયેલા છે. પરંતુ શાહબાઝગઢી અને મનશહર ઉત્તરાપથમાં આવેલાં છે, અને ગિરનારનો પ્રદેશ દક્ષિણપથમાં આવેલો છે.^૧ તે સૌની પોતપોતાની બોલી હતી; અને તેથી કરીને મધ્યદેશના લખાણની નકલને બનતાં સુધી અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો તો પણ તે તે પ્રાંતની બોલીની ખાસિયતો એ લખાણમાં ધુસી જઈ શકી છે. ઉત્તરાપથની બોલીની ખાસિયતો શી હતી? દક્ષિણપથની બોલીની ખાસિયતો શી હતી? મધ્યદેશની બોલીની બધી ખાસિયતો ઉક્ત બોલીઓમાં બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી, એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, ઉત્તરાપથની તેમ જ દક્ષિણપથની

બોલીઓ મધ્યદેશની બોલીઓથી જૂદી પડે છે. દાખલા તરીકે, ઉત્તરાપચની અને દક્ષિણપચની બોલીમાં ‘જ’ તેમ જ ‘ઝ’ અને ‘ઞ’ વપરાય છે; નરખતિના નામની પહેલી વિભક્તિના એકવચનના અંતે ‘એ’કાર નથી આવતો પણ ‘ઓ’કાર આવે છે; ‘ર’ના બદલામાં ‘લ’ નથી વપરાતો, વગેરે વગેરે. ઉત્તરાપચની બોલીઓ દક્ષિણપચની બોલીઓથી . કેટલા અંશે જૂદી પડે છે, એ હવે આપણે જોશું. અલગત, એ બન્ને બોલીઓનાં નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના છેડે ‘એ’કાર આવે છે; પણ દક્ષિણપચની બોલીઓનાં નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના અંતે ધણુંપર ‘મ્હિ’ આવે છે ત્યારે ઉત્તરાપચની બોલીઓનાં નામોની સાતમી વિભક્તિના એકવચનના અંતે (મધ્યદેશની બોલીઓના અનુસારે) ‘સિ’ આવે છે. ઉત્તરાપચની બોલીઓમાં ‘જ’ તેમ જ ‘ઞ’ અને ‘સ’ વપરાય છે ત્યારે દક્ષિણપચની બોલીઓમાં (મધ્યદેશની બોલીઓને અનુસરીને) માત્ર ‘સ’ જ વપરાય છે. દક્ષિણપચની બોલીમાં ‘વ્ય’ કાયમ રહે છે ત્યારે ઉત્તરાપચની બોલીમાં તે ‘ઘ’ બની જાય છે. વળી, ઉત્તરાપચની બોલીઓમાં શબ્દમાંના ‘ય’ અને ‘ઙ’ એકબીજાનું સ્થાન લે છે, અને તેમાંનો ત્રીજો અક્ષર પોતાના વર્ગના પહેલા અક્ષરનું રૂપ ધરે છે. દક્ષિણપચની બોલીઓમાં ‘યે’ કાયમ રહે છે, અને અંમેશાં ‘ઘ’ના બદલામાં તેમ જ કોઈક પ્રસંગે ‘સ્ત’ ના બદલામાં ‘સ્ટ’ વપરાય છે.

હિંદુસ્તાનના ભાષાશાસ્ત્રને લગતી બીજી એક બાબતના સંબંધમાં પણ અશોકનાં લખાણો જાણવાજોગ માહિતી પૂરી પાડે છે. પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના સંબંધમાં બોલતાં કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઉચ્ચારની અવનતિના વિષયની મોઢમ વાતો કરે છે. તેઓ એમ માને છે કે, પાછળના સમયનું સૂચન એથી થાય છે.^૧

૧. સ્વર્ગસ્થ રા. જો. ભાંડારકરકૃત “વિદસન ક્ષણલોચનિકલ લેકચર્સ” (વિદસન-રમારકનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક લખાણો), પૃ. ૮ અને આગળ; પૃ. ૩૪ અને આગળ.

તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે, જોડાક્ષરોનું સાદું રૂપ બનવું તથા પાસેપાસેના બે શબ્દોમાં 'સ્વરોનું' ભળી જવું અને તાલુસ્થાનીય વર્ણોનો તેમ જ 'હ'કારનો શોષ વગેરે આ ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે. પણ જે ભાષામાં કે બોલીમાં આ ખાસિયતો જોવામાં આવતી નથી તે ભાષાના કે બોલીના કરતાં જે ભાષામાં કે બોલીમાં આ ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તે ભાષા કે બોલી વધારે પાછળની માનવી જ જોઈએ ખરી? ખીજા સૌને અપવાદરૂપ ગણતાં અમુક વર્ગના કે લોકોના કે દેશના ખાસ ઉચ્ચારની રીતનું દર્શન એ ખાસિયતો કરાવે, એમ કેમ ન બને? આ બાબતમાં અશોદ્ધનાં લખાણોના આધારે શા નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે, એ આપણે જોશું. ગિરનારના શિલાલેખને કાલશીના શિલાલેખની સાથે સરખાવતાં આપણને એવું માલૂમ પડી આવે છે કે, ગિરનારના શિલાલેખમાંની ભાષામાં ઉચ્ચારની અવનતિ ઓછી જણાય છે, પણ કાલશીના શિલાલેખમાંની ભાષામાં ઉચ્ચારની અવનતિ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, જોડાક્ષરોમાંનો મૂળ 'ર'કાર ગિરનારના શિલાલેખમાં કાયમ રહ્યો છે ત્યારે કાલશીના શિલાલેખમાં લગભગ સર્વત્ર ઊડી જ ગયો છે. દાખલા તરીકે, ગિરનારના શિલાલેખમાં આપણે 'સર્વત્ર' શબ્દ વાંચીએ છીએ; પણ કાલશીના શિલાલેખમાં તો હંમેશાં 'સવત' (સન્વત્ત) શબ્દ જ આપણે જોઈએ છીએ. વળી, ગિરનારના શિલાલેખમાં જ્યાં 'હસ્તિ' શબ્દ છે ત્યાં કાલશીના શિલાલેખમાં 'હથિ' (હત્થિ) શબ્દ જ છે. ગિરનારના શિલાલેખની અને કાલશીના શિલાલેખની સરખામણી કરતાં તેમનામાં જોડાક્ષરોનું સાદું રૂપ બની જતું જોવામાં આવે છે તેના અનેક દાખલાઓ પૈકીના આ તો માત્ર થોડાક જ દાખલા છે. હવે તાલુસ્થાનીય વર્ણોના શોષનો વિચાર આપણે કરશું. સંસ્કૃતભાષામાંના 'કૃત' અને 'ઋત' શબ્દના બદલામાં ગિરનારના શિલાલેખમાં 'કત' અને 'મત' શબ્દ વપરાયા છે ત્યારે કાલશીના

શિલાલેખમાં તો ‘કટ’ અને ‘મટ’ શબ્દ જ વપરાયા છે. તે જ પ્રમાણે ગિરનારના શિલાલેખમાંના ‘દ્વાદસ’ અને ‘ઈદિસ’ શબ્દના સ્થાને કાલશીના શિલાલેખમાં ‘દુવાડસ’ અને ‘હેડિસ’ શબ્દ જ જોવામાં આવે છે. વળી, ‘હેડિસ’ તેમ જ ‘હેત’ અને ‘હિદ’ વગેરે શબ્દો એમ સાખીત કરી આપે છે કે, કાલશીની ખોલીમાં ‘હ’કારનો શોખ ખાસ હતો. એ રીતે જોતાં એમ જણાઈ આવે છે કે, પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના નિયમોને અનુસરીને કાલશીની ખોલીમાં ઉચ્ચારની અવનતિ વધારે પ્રમાણમાં થયેલી છે, અને ગિરનારના પ્રદેશની ખોલીમાં ઉચ્ચારની અવનતિ ઓછા પ્રમાણમાં થવા પામેલી છે. પરંતુ તેથી કરીને, ગિરનારના પ્રદેશની ખોલી પહેલાંની હતી અને કાલશીની ખોલી પછીની હતી, એવો નિર્ણય કરવાની હિંમત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કરશે ખરો? અલબત્ત, તે તેમ નહિ જ કરે; કારણ કે, અશોકના રાજકાળમાં ગિરનારના પ્રદેશની ખોલી અને કાલશીની ખોલી સાથેસાથે જ હયાતી ધરાવતી હતી; અને તેથી કરીને એમાંનો પહેલી ખોલીને બીજી ખોલીના પહેલાંની ન જ કહી શકાય. તેમ છતાં પણ એ ભાષાશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંતના અનુસારે તો કાલશીની ખોલી ગિરનારના પ્રદેશની ખોલીના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉચ્ચારની અવનતિ યતાવી આપતી હોવાથી ગિરનારના પ્રદેશની ખોલીના સમયની પછીના સમયની ગણાવી જોઈએ. આમાં ખરી વાત તો એ છે કે, જેમને પાલિભાષાના અને પ્રાકૃતભાષાના નિયમો કહેવામાં આવે છે તે ઉચ્ચારની અવનતિ ખીલકુલ દર્શાવતા નથી. તે તો અમુક વર્ગના કે લોકોના કે દેશના ઉચ્ચારની જે ખાસ રીત સર્વ યુગોમાં પ્રચલિત હતી તે રીત જ દર્શાવે છે. દાખલા તરીકે, “વેદ”ની ભાષા લો.^૧ “વેદ”માં ‘વિવિષ્ટૈ’ રૂપની સાથે સાથે ‘વિવિટૈ’ રૂપ પણ જોવામાં આવે છે : એ જ એમ યતાવી આપે છે કે, “વેદ”ની ભાષામાં પણ જોડાક્ષરોમાંના એ વ્યંજનો પૈકીનો

૧. “ઇડિશે સ્ફુટિયેન” (હિંદુસ્તાનનો અભ્યાસ), ૨, ૮૭, ટીકા.

વ્યંજન બેવડાતો. વળી, “વેદ”માં ‘કૃત’ તથા ‘પદ્મિઃ’ અને ‘વિદગ્ધતા’ રૂપની સાથે સાથે ‘કુટ’ તથા ‘પદ્મિઃ’ અને ‘વિદગ્ધતા’ રૂપ બેવામાં આવે છે : એ પણ એમ બતાવી આપે છે કે, તાલુસ્થાનીય વર્ણોનો પક્ષપાત “વેદ”ની ભાષામાં પણ હતો. દ્વંકમાં કહેતાં, આ બાબતમાં ખરી હકીકત એ છે કે, ઉચ્ચારના આવા ફેરફારો ખરું જોતાં ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે, એવું સાબીત કરનારો કોઈ પણ પૂરાવો મળી આવે નથી. વળી, કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ, પાછળના સમયની ભાષાનું સૂચન એથી થાય છે, એવું પણ કોઈ અવશ્ય નથી. ખરું જોતાં તો વસ્તુસ્થિતિ એનાથી ઉલટી છે. અમુક સમયમાં અથવા કોઈ જાતિમાં કે પ્રાંતમાં ખરા અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર પ્રચલિત હશે તેની સાથેસાથે જ ગૂઢ પ્રકારના ઉક્ત ઉચ્ચારો પણ પ્રચલિત હશે, એમ જ આપણે કહી શકીએ છીએ.

ભરતે પોતાના “નાટ્યશાસ્ત્ર”ના સત્તરમા પ્રકરણમાં જે કહ્યું છે તે આના સંબંધમાં યાદ રાખવાનું છે. તે કહે છે કે, સંસ્કૃતભાષા અને પ્રાકૃતભાષા કાંઈ એ ભાષાઓ નથી; તે તો બોલીના—એટલે કે, ઉચ્ચારના; અને પાઠ (પાઠ્ય)ના—એ પ્રકાર છે. તેણે માત્ર ચાર ભાષાઓનો જ સ્વીકાર કરેલો છે:—(૧) અભિભાષા (દેવોની ભાષા); (૨) આર્ય-ભાષા (રાજાઓની ભાષા); (૩) જાતિભાષા (વિવિધ જાતિઓની અને જ્ઞાતિઓની ભાષા); અન (૪) જાત્યંતરી ભાષા (પક્ષીઓની અને પશુઓની ભાષા). પહેલા એ પ્રકારની ભાષાઓ હંમેશાં ‘સંસ્કૃત-પાઠ્ય’ (સુધરેલી બોલી) કહેવાય છે; પણ બીજા પ્રકારની ભાષા ‘સંસ્કૃત’ (સુધરેલી) તેમ જ ‘પ્રાકૃત’ (હલકા પ્રકારની) બોલી કહેવાય છે. ઉક્ત સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ મનમાની રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેથી કરીને બહુ ગોટાળો થવા પામેલો છે. વળી, પાલિભાષામાં જે ઉચ્ચારભેદ જોવામાં આવે છે તે ઉચ્ચારની અવનતિ દર્શાવે છે, અને તેથી તે પાછળના સમયની ભાષાનું સૂચક

ચિહ્ન છે : એવી માન્યતાએ પણ ધણો ગોટાળો કરી મુકેલો છે. કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પૂર્વગ્રહ બાધીને જે ગોટાળો ઉપસ્થિત કરી ફેલાવી દીધો છે તેને આપણા મગજમાથી દૂર કરી દધને આપણે સાંભળ-પૂર્વક વિચાર કરશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે, મૌર્યરાજ અશોકનાં લખાણોની ભાષા અને પાણિનિએ તથા કાત્યાયને અને પતંજલિએ જે ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તે ભાષા એ ને એ જ છે. અહીં માત્ર એટલો જ ફેર છે કે, અશોકનાં લખાણોમાં એ ભાષાનું પ્રાકૃત રૂપ દેખા દે છે ત્યારે ઉક્ત વ્યાકરણકારોનાં લખાણોમાં એ ભાષાનું સંસ્કૃત રૂપ દેખા દે છે. અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના ગિરનારના શિલાલેખમાંના નવમા શાસનનો નાનો ફકરો નમૂના તરીકે અહીં આપણે લેશું:—

देवानं-पियो प्रियदत्ति राजा एवं आह । अस्ति जनो उचावचं मंगलं करोते आवाधेसु वा आवाहविवाहेसु वा पुत्रलाभेसु वा प्रवासंमिह वा । एतमिह च अग्रमिह च जनो उचावचं मंगलं करोते ॥

અહીં આપણે ઉચ્ચારને લગતી અમુક ખાસિયતો જતી કરીએ તો, જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિએ અને પતંજલિએ લખ્યું છે તે ભાષા ઉપલા શિલાલેખની ભાષા નથી, એમ કહેવું અઘરું થઈ પડશે. આપણા દેશની કોઈ પણ દેશી ભાષા બોલતા કોઈ વિદ્વાન પંડિતને આપણે સાંભળશું અને કોઈ ગામડિયાને આપણે સાંભળશું તો ઉપરના દાખલામાં બોલીતો જે ભેદ જેવામાં આવે છે તેના કરતાં વધારે ભેદ આપણા જેવામાં આવશે. શ્રીયુત એફ. ડબ્લ્યુ. ચામસ સાહેબ નિષ્પક્ષપાત વિદ્વાન મનાય છે. તેણે પણ કહ્યું છે કે, “મૂળ ભાષાનો વિચાર કરતાં ઉક્ત શિલાલેખોમાં જે પાઠફેર જણાય છે તેના કરતાં વધારે પાઠફેર મૂળ ભાષાનો વિચાર કરતાં હાલની બોલાતી તેમ જ લખાતી અગ્રેજી ભાષામાં જેવામાં આવે છે, એમ

આપણે કહીએ તો તે કાંઈ વધારે પડતું કહેવાય નહિ.”^૧ અલબત્ત, જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રાંતોની—મધ્યદેશની તથા ઉત્તરાપચની અને દક્ષિણાપચની—ત્રણ પ્રકારની ઉચ્ચારની ખાસિયતો અશોકના સમયમાં હતી, અને એ રીતે તે સમયમાં ત્રણ મુખ્ય બોલીઓ બેશક પ્રચલિત હતી; પરંતુ એ બોલીના ભેદ ઉચ્ચારના અને પાઠના પ્રકાર દર્શાવે છે, એમ આપણે કબૂલ રાખીએ તો પછી આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, ઉક્ત શિલાલેખોની મૂળ ભાષા તો જે ભાષાનું વ્યાકરણ ઉક્ત વ્યાકરણકારોએ લખેલું છે તે જ ભાષા હોવી જોઈએ. અહીં પતંજલિની ટીકા યાદ આવે છે. તેણે કહ્યું છે કે, જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિએ લખેલું તે ભાષા શિષ્ટ આત્મણો વ્યાકરણના અભ્યાસના અભાવે પણ સ્વાભાવિક રીતે જે ભાષા બોલતા તે જ ભાષા હતી.^૨ અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, “અષ્ટાધ્યાયી” નહિ શીખેલા જે આત્મણો “અષ્ટાધ્યાયી”ના નિયમોને અનુસરીને બોલતા તે આત્મણો જ પતંજલિએ ઉલ્લેખેલા ‘શિષ્ટ’ આત્મણો હતા.^૩ આથી એમ સાબીત થાય છે કે, જે ભાષાનું વ્યાકરણ “અષ્ટાધ્યાયી” છે તે ભાષા ઇસ્વી સનની પહેલાં આશરે ૧૫૦ ના વર્ષ સુધી—પતંજલિના સમય સુધી—આર્યાવર્તના શિષ્ટ આત્મણોની સ્વભાષા તરીકે ચાલુ રહી હતી.

લોકોના જૂદા જૂદા વર્ગોમાં ભાષાના જે વિવિધ પ્રકાર ઘણું-ખણ પ્રચલિત હતા તે વિવિધ પ્રકાર અશોકના સમયની બોલી દર્શાવે છે, એમ આપણે કબૂલ રાખીએ. પણ સવાલ એ થાય છે કે, શિષ્ટ આત્મણોની ભાષામાં લખાએલો એક પણ શિલાલેખ મળી આવ્યો નથી, એનું શું કારણ ? ઇસ્વી સનના ૧૫૦ ના વર્ષ સુધી—

૧. જ. રો. એ. સો., ૧૯૦૪, પૃ. ૪૬૨.

૨. સ્વર્ગસ્થ રા. ગો. ભાંડારકરકૃત “વિલ્હન શાહલોલોનિકલ લેક્ચર્સ” (વિલ્હન-સ્મારકનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ભાષણો), પૃ. ૨૯૫-૨૯૬

૩. જ. રો. એ. સો., ૧૯૦૪, પૃ. ૪૭૯-૪૮૦.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપવંશના રુદ્રદામાના સમય સુધી—તો સામાન્ય લોકો સંસ્કૃતભાષા સમજ કે ખોલી શકતા નહિ, એવું સાબીત કરી આપનારો—સંસ્કૃતભાષામાં લખાએલો—એક પણ લેખ ઉક્ત સમય સુધીમાં મળી આવેલો નથી : એમ સ્વર્ગસ્થ ફલીટ સાહેબે આપણને બાર દષ્ટને કહ્યું છે^૧. પરંતુ એ ભાષામાં લખાએલો ઉક્ત સમયનો એક પણ લેખ મળી આવ્યો નથી, એમ કહેવું તદ્દન સાચું ન કહેવાય. રાજપૂતાનામાંના ઉદયપુર રાજ્યમાં ધોસૂંડીની વાવ છે તેમાં જે લેખ છે તે સંસ્કૃતભાષામાં લખાએલો છે. આમ કહેવાનું ખાસ કારણ એ છે કે, તેમાં જે સ્થળે દિવચનનું રૂપ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે.^૨ બ્યુહ્લર સાહેબે ઉક્ત લેખને ધસ્તી સનની પહેલાંના ૩૫૦ થી ૨૫૦ ના વચગાળાનો કહ્યો છે. એ રીતે એ લેખ લગભગ અશોકના સમયનો જ ઠરે છે. પ્રાચીન સમયમાં આવા અનેક લેખો સંસ્કૃતભાષામાં લખાયા હશે; પણ આજે તેઓનો પત્તો લાગતો નથી : એમ આપણે કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન ગણાય. પાલણીનાં મંદિરો વગેરેમાં જ આવા સંસ્કૃતલેખો લખાયા હશે, એમ કહી શકાય. બૌદ્ધલોકોના સ્તૂપો વગેરે તેમ જ જૈનલોકોનાં દેહરાં વગેરે લોકોના નિવાસસ્થાનથી દૂર બંધાતાં તેમ પાલણીનાં મંદિરો વગેરે લોકોના રહેઠાણથી આદ્યે ન બંધાતાં ગામની કે શહેરની અંદર કે બાજુમાં બંધાતાં તેથી કરીને જ એ પાલણીનાં મંદિરોમાંના સંસ્કૃત-લેખો આજે સદાને માટે નષ્ટ થઈ જવા પામ્યા છે, એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી.

સ્વર્ગસ્થ ફલીટ સાહેબ અને અધ્યાપક હ્રામસ ડેવિડ્ઝ સાહેબ એમ માને છે કે, ધસ્તી સનની પહેલાંના ૩૦૦ ના વર્ષથી માંડીને ધસ્તી સનના ૧૦૦ ના વર્ષ સુધીના બધા શિલાલેખો દેશી ભાષામાંથી બિતરી આવેલી અને દેશી ભાષાને ધણા અંશે મળતી આવતી એક

૧. જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૪, પૃ. ૪૮૩.

૨. એ. આ. સ. ઇ., અંક ૪, પૃ. ૧૧૯.

જાતની પાલિભાષામાં લખાએલા છે. તેમના મતે આથી એમ સાબીત થાય છે કે, ઇસ્વી સનના ૧૦૦ ના વર્ષ સુધી તો પાલિભાષા જ પ્રચલિત હતી. જે ભાષાનું વ્યાકરણ પાણિનિએ અને પતંજલિએ લખેલું તે સંસ્કૃતભાષા તો એ સમયની દેશી ભાષા ન જ હોઈ શકે, એમ તેઓ માની બેસે છે; પણ એમનો આ અભિપ્રાય સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. તેનું પહેલું કારણ તો એ છે કે, ઉપર આપણે કહી ગયા તેમ લગભગ અશોકના જ સમયનો નિદાન એક લેખ તો બેશક સંસ્કૃતભાષામાં લખાએલો મળી આવેલો છે. વળી, ખ્રીષ્ટુ કારણ એ છે કે, જૂદાં જૂદાં લખાણોની ભાષાના-ક્રાંસના વિદ્વાન સેનાર્ત સાહેબ જેને ‘શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’ કહે છે તે ભાષાના-સંબંધમાં સેનાર્ત સાહેબે જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો વિચાર ઉક્ત વિદ્વાનોએ કરેલો લાગતો નથી. ગુજરાતથી અને પશ્ચિમ-કિનારાની ગુફાઓથી માંડીને કૃષ્ણાનદીના મુખની પાસેના અમરાવતી સુધીના તથા ઉત્કલમાંની ખંડગિરિની ગુફાઓ સુધીના તેમ જ મધ્ય-હિંદુસ્તાનમાંના સાંચીથી અને ભરહુતથી માંડીને મુંબાઈ-ઇલાકાની દક્ષિણદિશાની હદરૂપ વનવાસી^૧ સુધીના અને મદ્રાસ-ઇલાકાના કાંચી (હાલના કાંજીવરમ) સુધીના વિસ્તારમાં એ બધાં લખાણો વેરાએલાં છે, એ હકીકત પ્રથમ તો આપણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વળી, આપણે ખ્રીષ્ટ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે, આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ થી માંડીને ઇ. સ. ૪૫૦ સુધીના લગભગ સાત સૈકાઓના ગાળાનાં એ બધાં લખાણો છે; અને તેમ છતાં પણ જૂનામાં જૂનાં લખાણોની અને છેક હમણાંનાં લખાણોની વચ્ચે કાંઈ ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. અલબત્ત, તે બધાં લખાણોમાં બોલીને લગતી જે કેટલીક ખાસિયતો જોવામાં આવે છે તે ખાસિયતો શ્રીયુત ઑટો ફ્રેંકે સાહેબે બતાવેલી છે. ૨ પણ

૧. ઇ. ઍ. , ૧૮૯૨, પૃ. ૨૬૦.

૨. “પાલિ ઍંડ સંસ્કૃત” (પાલિભાષા અને સંસ્કૃતભાષા), પૃ. ૧૧૦ અને આગળ.

ખાસ કરીને અશોકનાં લખાણોમાં જોવામાં આવતી એવી ખાસિયતોની સાથે સરખામણી કરતાં તે ખાસિયતો એટલી જુજનજન જણાય છે કે, આપણા આ ગ્રંથના કામે આપણે તેમને નજીવી ગણીએ તો કાંઈ પણ વાંધો ન આવે. હવે સવાલ એ ઊભો થાય છે કે, આટલા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી એ ભાષા સાત સૈકાઓ સુધી સામાન્ય લોકોના મોઢેથી ઉચ્ચારાઈ હોવા છતાં પણ અવનતિને કે ફેરફારને વશ ન થઈ, એ બંને જ કેમ? અલબત્ત, એમ બની શકે જ નહિ. આપણા આ નિર્ણયનો ચોક્કસ પૂરાવો એ છે કે, પ્રાકૃતભાષાઓના સાહિત્યના જે જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ આપણી સમક્ષ આજે મોજૂદ છે તે-‘હાલ’ નામક લેખકે રચેલા શ્લોકો અને જૂનામાં જૂનાં નાટકોની પ્રાકૃતભાષાના નમૂનાઓ-આ સમયના અંતભાગના કે તેની પહેલાંનાં થોડાં વર્ષના છે; અને તેમ છતાં પણ તેઓમાં બોલીને લગતો જે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે ઘણો વધારે આગળ વધેલો હતો. ઉક્ત સર્વ લખાણોમાંની બોલી આટલા મોટા વિસ્તારમાં લગભગ સાત સૈકાઓ સુધી બોલાતી જીવંત લોકભાષા નહિ હોય; પણ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી માંડીને ઇ. સ. ૪૫૦ સુધીની રાષ્ટ્રભાષા-પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ‘હિંદુસ્તાની’ ભાષા-તે હોય એમ મંભવિત છે. આજની હિંદુસ્તાની ભાષામાં પણ પ્રાંતિક ખાસિયતો કાંઈ અજણી નથી. ખરેખર, મહારાષ્ટ્રની હિંદુસ્તાની ભાષામાં મરાઠી ભાષાના શબ્દો અને મરાઠી ભાષાની વાક્યરચના જેટલા અંશે ધુસી જવા પામ્યાં છે તેટલા જ અંશે ગુજરાતની હિંદુસ્તાની ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો અને ગુજરાતી ભાષાની વાક્યરચના ધુસી જવા પામેલાં છે, અને મહારાષ્ટ્રની તેમજ ગુજરાતની હિંદુસ્તાની ભાષા કાશીમાં બોલાતી હિંદુસ્તાની ભાષાથી જૂદી જ પડી આવે છે. આવું છે તો પણ, આધુનિક હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની છે, એની ના તો કોઈ જ નહિ કહી શકે. ‘શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’ની બાબતમાં પણ એમ જ હતું. શ્રીયુત ક્રેકે સાહેબે પ્રથમ જોયું હતું

તેમ, તેમાં અહીંતહીં કેટલાક પ્રાંતિક બેદ જોવામાં આવે છે તો પણ, તે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી માંડીને નિદાન ઇ. સ. ૧૫૦ સુધીના ભારતવર્ષની હિંદુસ્તાની ભાષા હતી. હવે જે સવાલનો જવાબ આપણે આપવાનો છે તે એ છે કે, ક્યારે અને શા કારણે તે રાષ્ટ્રભાષા થવા પામી ? અલગત, અશોકના સમયમાં તો તે રાષ્ટ્રભાષા ન હતી. ઉત્તરાપથની બોલીથી મધ્યદેશની બોલી જેટલા અંશે જૂદી પડે છે તેટલા જ અંશે ઉત્તરાપથની તેમ જ મધ્યદેશની બોલી દક્ષિણાપથની બોલીથી જૂદી પડે છે. એ રીતે અશોકનાં લખાણોમાં એક બોલી જોવામાં નથી આવતી, પણ ત્રણ બોલીઓ જોવામાં આવે છે. પરંતુ અન્ય અનેક લખાણોમાં વપરાયેલી ‘ શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા ’ તો માત્ર એક જ ભાષા હતી. વળી, તે અશોકના સમયમાં હયાતીમાં આવી ન હતી, પણ તેની પછીના સમયમાં તે હયાતીમાં આવી હતી. એ ભાષા શાથી ઉત્પન્ન થઈ હશે, એનું તો માત્ર અનુમાન જ થઈ શકે છે. ધર્મોપદેશને લગતી અશોકની અથાગ ધગશના પરિણામમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં અસાધારણ પ્રવૃત્તિ થઈ રહેલી હોવી જોઈએ. એક પ્રાંતથી ખીજા પ્રાંતને જૂદો પાડનારી બધી આડખીલીઓ દૂર થઈ હોવી જોઈએ, અને વિવિધ પ્રાંતોની વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર શરૂ થયો હોવો જોઈએ. એ પરસ્પર વ્યવહાર બહુ જ તીવ્ર હતો, અને તે વખતોવખત થતો રહેતો હતો; અને તેથી કરીને અશોકના મૃત્યુની પછી તુરત જ આખા હિંદુસ્તાનને માટે સમાન ભાષાની જરૂરિયાત બહુ જ જણાઈ હોવી જોઈએ. જે પ્રાંત ઉક્ત પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હતો-અને જેમાં પ્રાકૃતભાષાની માતા ગણાતી મહારાષ્ટ્રી ભાષા બોલાતી હતી-તે પ્રાંત ઉપર્યુક્ત નવીન જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના હેતુથી પોતાની સ્થાનિક બોલી કદાચ પ્રચલિત કરી હશે. એ રીતે એક કાળે પ્રાંતિક ગણાતી બોલી સાર્વલૌકિક ભાષાની સ્થિતિએ પહોંચી ગઈ. બૌદ્ધલોકાના ગ્રંથો આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌ કાંઈ સમજી શકે તેટલા માટે તેઓમાં

એ જ સાર્વલૌકિક ભાષા વપરાઈ, અને દરજારી ભાષા અગર રાજભાષા તરીકે તેનો સ્વીકાર સર્વત્ર થયો. તેમ જ ખીજા ધર્મોના લોકોએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો. દાખલા તરીકે, વિદિશાનગર- (એસનગર)ના સુપ્રસિદ્ધ થાંભલાની ઉપર કાતરાએલો વૈષ્ણવ શિલાલેખ તથા વિવિધ બ્રાહ્મણ-યજ્ઞો ગણાવતો સાતકર્ણીનો નાના-ઘાટનો ગુહાલેખ અને સાતવાહન-વંશના ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણીનાં તથા વસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાવિનાં રાજશાસનો ‘શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’- માં જ લખાએલાં છે. દક્ષિણદેશના બૌદ્ધગ્રંથોમાંની પાલિભાષા જ આ ‘શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’ હતી, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકીએ. ૧

૧. કલકત્તાની વિદ્યાપીઠની સમક્ષ ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે જે બે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તે બે વ્યાખ્યાનોમાંથી આ બંન્ની ચર્ચા અહીં જોતારી લેવામાં આવેલી છે. એ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે એવા અભિપ્રાય પ્રતિપાદિત કર્યો હતો કે, જેને ‘ગાથાની બોલી’ કહેવામાં આવે છે તે કુશનવંશના સમયના શિલાલેખોની મિશ્ર સંસ્કૃતભાષા જ છે. ઇસ્વી સનની પહેલાંની પહેલી સદીથી માંડીને ઈસ્વી સનની ત્રીજી સદી સુધીમાં બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી કળાને લઈને બ્રાહ્મણોત્તર જ્ઞાતિઓ પણ સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ મોટા પ્રમાણમાં કરતી થઈ હતી, અને સાહિત્યના વાહન તરીકે પાલિભાષા નાબૂદ થઈ ગઈ ન હતી. એવા એ સમયના શિષ્ટ લોકોની સ્વભાષા તરીકે ઉક્ત ‘ગાથાની ભાષા’ને ઓળખાવી શકાય નહિ તો પણ તેમની બોલાતી ભાષા તરીકે તો તેને જરૂર ઓળખાવી શકાય. આ જ કારણે કેટલાક બૌદ્ધગ્રંથો એ ભાષામાં લખાએલાં જોવામાં આવે છે. કુશન-વંશના સમયમાં ઉત્પન્ન થએલી બૌદ્ધજ્ઞતિઓના લોકોએ શિષ્ટ જનોના મુખે બોલાતી ભાષામાં પોતાના ગ્રંથો લખ્યા, એ સ્વાભાવિક હતું. ઇસ્વી સનની ત્રીજી સદી સુધી આવા ફેરફાર થતા ચાલુ રહ્યા. એ વખતે સામાન્ય વ્યવહારમાં સંસ્કૃતભાષાનો ઉપયોગ સર્વત્ર થવા લાગ્યો, અને સાહિત્યના વાહન તરીકેનું પોતાનું સ્થાન તેણે લઈ લીધું. એ વખતે જ બૌદ્ધજ્ઞતિઓ હયાતીમાં આવી તે બૌદ્ધજ્ઞતિઓના લોકોએ કેવળ સંસ્કૃતભાષામાં જ

અશોકના સમયની કળાના સંબંધમાં થોડુંક વિવેચન હવે આપણે કરશું. આ બાબતમાં જે બાંધકામોની સાથે અશોકનું નામ જોડવામાં આવેલું છે તે બાંધકામોનો વિચાર આપણે નહિ કરીએ, પણ ખુદ અશોકે જ જે બાંધકામ કરાવેલાં તે બાંધકામો જ વિચાર આપણે કરશું. અશોકનાં બાંધકામ તેના સમયની કળાનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે. જે શિલાઓની તથા થાંભલાઓની ઉપર તેની ધર્મલિપિઓ કાતરાએલી તે અને જે ગુફાઓનું દાન આજીવકોને કરવામાં આવેલું હતું તે તેના સમયની કળાઓના નમૂનાઓ છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. કળાના અને સ્થાપત્યના નમૂના તરીકે તેમનું એટલું સુંદર વર્ણન થઈ ગયેલું છે કે, હવે એ બાબતમાં કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. યંત્રશાસ્ત્રીની અને કળાકારની નજરે અશોકનાં એ બાંધકામોનો વિચાર કરવો : એ જ અહીં આપણું બ્યેય છે. શ્રીયુત સેનાર્ત સાહેબે પ્રથમ સૂચ્યું હતું તેમ, એકીમીનેયન રાજા ડેરિયસનાં શાસનોનો દાખલો જોઈને મૌર્યરાજ અશોકે શિલાઓના ઉપર કાતરાએલી પોતાની ધર્મલિપિઓ કાઢવાનું કરાવેલું, એ કાંઈ અશક્ય નથી. વળી, સ્મિથ સાહેબ કહે છે તેમ, નક્ષ-ધ-રુસ્તમમાંથી મળી આવેલો ડેરિયસનો શિલાલેખ “ ખરી રીતે ‘ નજરે જોવામાં આવે છે તો પણ ઇતિહાસદર્શક ’ નથી એમ મનાય છે, અને ‘ સિદ્ધાંતને તથા નીતિને અને ધર્મને લગતા ભાવિ વર્તનના સંબંધમાં ડેરિયસે પોતાની પ્રજાને કરેલી છેલ્લી ગંભીર વીનતી ’ તેમાં સમાયેલી છે. ”^૧ એ જ દાખલો લઈને અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓ લખાવવાનો નિર્ણય કર્યો હશે, એમ સ્મિથ સાહેબ કહે છે. પરંતુ અશોકે તો એક ડગલું આગળ ભરીને થાંભલાઓનો પણ

પોતાના ગ્રંથો લખાવવાનો. દાખલા તરીકે, “ ધંમપદ ” નામક બૌદ્ધગ્રંથ પાલિભાષામાં તેમ જ મિશ્ર સંસ્કૃતભાષામાં અને શુદ્ધ સંસ્કૃત-ભાષામાં લખાએલો જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ જ છે.

૧. સ્મિથદ્વત “ અશોક ”, પૃ. ૧૪૧.

ઉપયોગ કર્યો હતો. અશોકના કડિયાઓએ શિલાઓને ધસીને લીસી કરીને તેમના ઉપર કોતરકામ કરેલું છે તો પણ ધરાનના કડિયાઓના એવા કામથી તેમનું કામ કાંઈ ખાસ અઢિયાતું નીવડ્યું નથી. પરંતુ થાંભલાઓની વાત તો છેક જ જૂદી છે. ધરાનનાં બાંધકામોમાં થાંભલાઓ વપરાતા નહિ, એમ તો ન જ કહી શકાય; પરંતુ કોઈ બાંધકામના ભાગ તરીકે થાંભલાઓ ઊભા ન કરાવતાં સ્વતંત્ર અને એકાકી થાંભલાઓ ઊભા કરાવવાનું પ્રથમ માન તો માત્ર આપણા દેશને જ મળે છે. રોમના રાજ્યોની પહેલાંના સમયમાં પશ્ચિમ-એશિયામાં કે યુરોપમાં એ પ્રથા પડેલી જાણવામાં નથી. અશોકના થાંભલાઓ અસાધારણ કદના છે. ૫૦૦ થી ૬૦૦ તસુની તેમની લંબાઈ અને સરાસરી ૩૧ તસુની તેમની જડાઈ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય. આજે વીસમી સદીમાં આપણે આપણા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની અને કેળવણીની અને સાધનોની બડાઈ હાંકીએ છીએ; પણ આજે એ સૌનો ઉપયોગ કરનારને પણ આશરે ૪૮ તસુની પહોળાઈના તથા ૪૮ તસુની જડાઈના અને ૬૦૦ તસુની લંબાઈના પથરા ખોદવાનું કામ મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે તેમ છે. આવું છે તો પછી, આજથી એ હજાર વર્ષના પહેલાંના મૌર્યકાળના કારીગરો આવું મુશ્કેલ કામ કેવી રીતે સાધી શક્યા હશે ? ખરેખર, આપણે તો એના માત્ર વિચારથી જ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈએ છીએ. વળી, આવા અસાધારણ કદના પથરા બરાબર ખોદી કાઢવા, અને તેમને ટાંકણાથી છોલીને તેના બરાબર પ્રમાણસર તથા દેખાવડા ગોળ થાંભલા તૈયાર કરવા તેમ જ આરસીના જેવા ચળકતા તેમને બનાવવા : એ કામ તો એનાથી પણ વધારે મહેનતનું અને નાજુક હતું. આજનો કડિયો તો એ કામ જોઈને આભોજ બની જાય તેમ છે. અશોકના સમયના કડિયાઓએ તો એ કામ અસાધારણ ક્ષેત્રમંદીથી પાર પાડેલું છે, એમ કહેવું જોઈએ. પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી. સંયુક્ત પ્રાંતોના મિરઝાપુર પ્રાંતમાંના ચુનાર ગામની ખાણમાંથી ખોદી કાઢેલા અડધિયા પથરાનો અશોકનો

દરેકેદરેક થાંભલો બનેલો છે. એમ કહેવાય છે કે, એ થાંભલાઓ એ ગામમાં ટાંકણાની મદદથી તૈયાર થએલા અને જૂદાંજૂદાં સ્થળોએ લઇ જવામાં આવેલા. તે પૈકીના કેટલાક થાંભલાઓ ડુંગરામાંથી ખોદી કાઢવામાં આવ્યા હતા, અને સેંકડો ગાઉ દૂર મોકલવામાં આવ્યા હતા. આવા અસાધારણ કદના થાંભલાઓને લાંબા પદ્ધતિ લઇ જવા અને દૂરદૂરનાં અનેક સ્થળોએ ગોઠવવા : એ કાંઈ રમતની વાત ન હતી. એ કામે જે યાંત્રિક સાધનોનો અને મગજશક્તિનો ઉપયોગ તે સમયે કરવો પડ્યો હશે તે આજના જમાનામાં આપણને અશક્ય ન થઇ પડે તો પણ આપણો દમ તો જરૂર કાઢે. સોળસો વર્ષની પછી અશોકના ત્રણ થાંભલાઓને સુલતાન ફિરોઝશાહે દિલ્લીમાં આણ્યા હતા, એમ જણાય છે. તે પૈકીના ‘ટોપ્રા’માંના થાંભલાને પંજાબના અંબાલા પ્રાંતમાંથી ખસેડીને દિલ્લીમાં ગોઠવતાં એ સુલતાનના યંત્રશાસ્ત્રીઓને જે અસાધારણ મુશ્કેલી પડેલી તેનું વર્ણન આપણા સારા નસીબે જળવાઇ રહેલું છે. તેનો સમકાલીન ઇતિહાસકાર શમ્સ-ઇ-શિરાઝ કહે છે કે:—

“કટ્ટાની ચઢાઇ કરીને સુલતાન ફિરોઝ પાછો ફર્યો ત્યારપછી દિલ્લીના પાડોસમાં તે ઘણુંખરૂં આવજી કરતો હતો. એ દેશના એ ભાગમાં પથ્થરના એ થાંભલાઓ હતા. ડુંગરોની તળાટીએ આવેલા સઘૌરાના અને ખિઝરાબાદના પ્રાંતમાંના ટોપ્રા ગામમાં તે પૈકીનો એક થાંભલો હતો, અને ખીજો થાંભલો મિરથ ગામની નજીકમાં હતો.....ફિરોઝશાહે એ થાંભલાઓ પ્રથમ જોયા ત્યારે તેને બહુ નવાઇ લાગી, અને સ્મરણચિહ્નો તરીકે તેમને દિલ્લીમાં મંભાળપૂર્વક લઇ જવાનો ઇરાવ તેણે કર્યો.

“દિલ્લીથી નેવું કાસ દૂર પર્વતોની બાજુમાં ખિઝરાબાદ પ્રાંત આવેલો છે. સુલતાને એ પ્રાંતની મુલાકાત લીધી અને ટોપ્રા ગામમાંનો થાંભલો જોયો ત્યારે તેને દિલ્લીમાં લઇ જવાનો અને ભાવિ પ્રજાઓને માટે સ્મરણચિહ્ન તરીકે ત્યાં તેને જીભો કરવાનો

કરાવ તેણે કર્યો. એ થાંભલાને નીચો પાડવાને લગતી સારામાં સારી યોજનાઓનો વિચાર કરીને તેણે છેવટની આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરી. દોઆબની અંદર અને બહાર આસપાસ રહેતા સર્વ રહીશોએ તેમ જ સર્વ ઘોડેસ્વારોએ અને પાયદળના સર્વ લોકોએ હાજર રહેવું, એવો હુકમ તેણે કર્યો. એ કામને માટે જોઈતાં સર્વ ઓળંગે અને સાધનો પોતાની સાથે લેતા આવવાનો હુકમ પણ તેણે સૌને કર્યો. સેંબલની (રેશમના જેવા સુદાયમ રંગ) ગાંસડીઓ લાવવાની સૂચના કરવામાં આવી. એવું ઢગલાબંધ ૩ પેલા થાંભલાની આસપાસ ગોઠવવામાં આવ્યું. થાંભલાના તળિયાની પાસેની જમીન ખોદી કાઢવામાં આવી ત્યારે પેલી રૂની પથારીના ઉપર તે થાંભલો ધીમેથી આડો પડ્યો. પછી ધીમેધીમે પેલા રૂને કાઢી લેવામાં આવ્યું, અને થોડા દિવસના અંતે તે થાંભલો જમીનના ઉપર સહીસલામત રીતે સૂત ગયો. એ થાંભલાના પાયાને તપાસવામાં આવ્યો ત્યારે તળિયેથી જગરો ચોરસ પથરો મળી આવ્યો તેને પણ બહાર કાઢવામાં આવ્યો.

પછી તે થાંભલાને કાંઈ નુકસાન ન થાય તેટલા માટે તેની ટોચથી માંડીને તેના તળિયા સુધી રોડાં અને કાચાં ચામડાં વીંટાળી દેવામાં આવ્યાં. ખેંતાળીસ પૈડાંની ગાડી બનાવડાવવામાં આવી, અને દરેક પૈડાને (પેલા થાંભલાને ?) અનેક દોરડાં બાંધવામાં આવ્યાં. હજારો લોકો દરેક દોરડાને ખેંચવા લાગ્યા. પુષ્કળ મહેનતના અને મુશ્કેલીના અંતે એ થાંભલો ઊંચકાયો અને ગાડીમાં ગોઠવાયો. દરેક પૈડાને એકેક દોરડું બાંધવામાં આવ્યું, અને દરેક દોરડાને બસો માણસો ખેંચે એમ કુલ ખેંતાળીસ પૈડાને એકંદરે ૮,૪૦૦ માણસો ખેંચવા લાગ્યા. આમ હજારો માણસોએ એકસાથે મહેનત કરી તેથી કરીને ગાડી ચાલી, અને તેને જમના નદીના કાંઠાની પાસે લાવવામાં આવી. ત્યાં તેને જોવાને સુલતાન પોતે આવ્યો. સંખ્યાબંધ મોટાં વહાણો ભેગાં કરવામાં આવ્યાં. તે પૈકીનું મોટું વહાણ ૫,૦૦૦ થી

૭,૦૦૦ મણુ અનાજ લઈ જઈ શકે એવડું હતું, અને નાનામાં નાનું વહાણુ ૨,૦૦૦ મણુ અનાજ લઈ જઈ શકે એવડું હતું. પેલા થાંભલાને એ વહાણોના ઉપર ચાલાકીથી સુવાડી દેવામાં આવ્યો અને પછી ફિરોઝાબાદમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં જમીનના ઉપર તેને ઊતારવામાં આવ્યો, અને અતિશય મહેનતથી અને ચાલાકીથી કુશ્કમાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો.

“એ વખતે ઉક્ત લેખકની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી, અને માનનીય મીરખાનો તે શિષ્ય હતો. પેલા થાંભલાને એ જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના સત્કારને માટે જમી મસજિદની પાસે ભવ્ય મકાન બંધાવવામાં આવ્યું. પ્રવીણમાં પ્રવીણ સ્થપતિઓને અને કારીગરોને એ મકાન બાંધવાના કામે રોકવામાં આવ્યા. એ મકાન બાંધવામાં પથ્થરનો અને ચૂનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, અને તેમાં અનેક પગથિયાં રાખવામાં આવ્યાં. એક પગથિયું ચણાઈ રહેતું ત્યારે પેલા થાંભલાને તેના ઉપર ગોઠવવામાં આવતો. પછી બીજું પગથિયું ચણવામાં આવતું, અને પેલા થાંભલાને ઊંચકીને તેના ઉપર ગોઠવવામાં આવતો. એમ કરતાં કરતાં ધારેલી ઊંચાઈએ પેલો થાંભલો જઈ પહોંચ્યો. આટલી સ્થિતિએ કામ આવી પહોંચ્યું એટલે પછી તે થાંભલાને સીધો ઊભો કરવાને લગતી બીજી યુક્તિઓ ચોજવી પડી. બહુ જ જાડાં દોરડાં મેળવવામાં આવ્યાં, અને તળિયાના દરેક છ પગથિયે દુમકલાસ (વિંડલ્સ) ગોઠવવામાં આવ્યાં. દોરડાની એક બાજુના છેડા પેલા થાંભલાની ટોચે બાંધવામાં આવ્યા અને તેની સામી બાજુના છેડાને દુમકલાસની આસપાસ વીંટાળી દેવામાં આવ્યા. સંખ્યાબંધ બંધ બંધાયાથી એ દુમકલાસ મજબૂત બની ગયાં, પછી (પેલાં દુમકલાસનાં) ચક્રો ફેરવવામાં આવ્યાં એટલે પેલો થાંભલો લગભગ અર્ધા ગજના જેટલો ઊંચકાયો. પછી તે પાછો નીચે ખેંચી ન જાય તેટલા માટે તેની નીચે લાકડાની માંડો અને ફની પેટલીઓ ગોઠવવામાં આવી. એ રીતે એ થાંભલો રક્તેરક્તે

બરાબર ટટાર ઊભો થઈ ગયો. પછી તેને આધાર આપવાના હેતુથી મોટા મોટા પાટડાઓ તેની આસપાસ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા, અને એ રીતે પાલખનું પીંજરું બની ગયું. સીધી લીટીમાંથી જરા પણ તે ન ચસે એવી રીતે તેને તીરના જેવી ટટાર સ્થિતિમાં એ રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યો. પ્રથમ ઉલ્લેખેલા પેલા ચોરસ પથરાને એ થાંભલાની નીચે જ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો.”^૧

દ્વિરોઝશાહે તો અશોકના માત્ર ત્રણ જ થાંભલાઓને એ રીતે ખસેડ્યા હતા, અને તે પણ કાંઈ મોટામાં મોટા થાંભલા ન હતા. વળી, મૂળ જગ્યાએથી બહુબહુ તો પોણોસો ગાઉ દૂર જ તેમને ખસેડવામાં આવેલા. પરંતુ અશોકે માત્ર ત્રણ જ થાંભલા ઊભા કરાવેલા નહિ. તેણે તો આવા ત્રીસેક થાંભલા તૈયાર કરાવેલા, અને બહુ જ આધાં સ્થળે ઊભા કરાવેલા. પથરા ખોદી કાઢવાનું અને ટાંકણાથી તેમને બરાબર માપસર તૈયાર કરીને થાંભલા બનાવવાનું અને એ થાંભલાને લાંબા પલ્લે લઈ જવાનું કામ અશોકના સમયના શિલ્પકારોની કુનેહની અને મગજશક્તિની સાક્ષી પૂરે છે.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, અશોકના સમયની પહેલાંના કાળમાં ભાગ્યે જ કોઈ મકાન પથ્થરે બાંધેલું જણાય છે. સ્થાપત્યના કામે પથ્થરનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રથમ માન બૌદ્ધરાજ અશોકને જ ધટે છે. અશોકે પોતાનાં લખાણોમાં અનેક સ્થળે કહ્યું છે કે, પોતાની ધર્મલિપિઓ ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે શિલાઓના ઉપર અને થાંભલાઓના ઉપર તેણે તે કાતરાવી હતી. એ જ કારણે પોતાના સામ્રાજ્યના કુનેહવાળા કારીગરોનો અને પોતાની સાધનસંપત્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની ધર્મલિપિઓ પથરાના ઉપર તેણે કાતરાવી હતી. અશોકના કાળની પહેલાંના સમયમાં આપણા દેશમાં

૧. ઇલિયટ્ઝ “હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા” (હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ),

મુખ્યતઃ લાકડાનાં આંધકામો થતાં હતાં. આજે પણ બ્રહ્મદેશમાં અને ચીનમાં તેમ જ જાપાનમાં લાકડાનાં મકાનો આંધવાનો રિવાજ ચાલુ છે. અલબત્ત, આંધકામમાં પથ્થરના કરતાં લાકડું વધારે સારું થઇ પડે છે; પરંતુ પથ્થર જટલો ચિત્રસ્થાપી નીવડે છે તેટલું લાકડું ચિત્રસ્થાપી નીવડતું નથી, એ જ એની ખામી છે. મેગાસ્થેનીસ કહે છે કે, “ તીર મારવાનું ફાવી શકે તેટલા માટે ખાકાં રાખીને ચણેલી ફરતી દિવાલ ” પાટલિપુત્રની આસપાસ આંધેલી હતી. ચંદ્રગુપ્તના પાટનગરનું જ રક્ષણ આવી લાકડાની દિવાલથી થતું હતું તો પછી તે સમયનાં બધાં જ આંધકામમાં લાકડાનો ઉપયોગ થતો હશે, એમ આપણે ખુશીથી અનુમાની શકીએ. બૌદ્ધસાહિત્યનાં “ જાતકો ” માં પણ લાકડાના આંધકામના અનેક ઉદ્દેશો^૧ અને ઇંટના^૨ આંધકામના થોડાક ઉદ્દેશો જોવામાં આવે છે; પણ પથ્થરના આંધકામનો એક પણ ઉદ્દેશ તેમાં જોવામાં આવતો નથી. પથ્થરના આંધકામની કળા અને તેનો ઉદ્યોગ કાંઈ જ જાણતું નહિ, એવો એનો અર્થ કરવાનો નથી; કારણ કે, “ જાતકો ” માં તેમનો ઉદ્દેશ થયેલો છે ખરો.^૩ વળી, લગભગ અશોકના સમયની જ પથ્થરની એક મૂર્તિ તો જાણવામાં છે. એ મૂર્તિ પરખમમાંથી મળી આવેલી છે.^૪ એ મૂર્તિ દરબારી કડિયાઓએ ઘડેલી નહિ. વળી, રાજપૂતાનાના નગરી ગામમાં વાસુદેવ-સંકર્ષણના મહત્તે ફરતી જંગી દિવાલના અવશેષો જોવામાં આવે છે તે અશોકના

૧. “ જાતક, ” ૨, ૧૮, ૭-૧૩; ૬, ૩૩૨, ૨૧ અને આગળ.

૨. “ જાતક, ” ૬, ૪૨૯, ૧૭-૧૮.

૩. દાખલા તરીકે, જુઓ “ જાતક ” ૧, ૪૭૮, ૫ અને ૧૨.

૪. “ ફેટલોગ ઓફ ધી આર્કીઓલોજિકલ મ્યુઝિયમ, મથુરા ” (મથુરામાંના પુરાણવસ્તુસંગ્રહસ્થાનનું સૂચિપત્ર), પૃ. ૮૩ અને ચિત્રપટ ૧૨.

સમયના સહજ પહેલાંના કાળના હોવા જોઈએ.^૧ કૃત્યુસન સાહેબના મને^૨ અશોકના સમયની પહેલાંનું ગણાય તેવું પથ્થરનું ખીજું આંધકામ રાજગૃહ(રાજગીર)માં આવેલ ‘ જરાસંધ કો બેઠક ’ છે. અશોકના સમયની પહેલાં પથ્થરના આંધકામની કળા અને તેનો ઉદ્યોગ વિકસેલાં હતાં તેનો વધારાનો પૂરાવો હજી જોઈતો હોય તો પિપ્રાવાના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલી પથ્થરની જખરી પેટી તેવો પૂરાવો પૂરો પાડે છે.^૩ એ જ જૂખરા કાળમાં પથ્થરમાંથી તે પેટી બનાવવામાં આવેલી છે, અને તે બાવન તસુની લંબાઈની અને સવાળત્રીસ તસુની પહોળાઈની અને સવાછવીસ તસુની ઊંચાઈની છે. ઉત્તમોત્તમ હસ્તકળાનો નમૂનો તે પૂરો પાડે છે. પોતાની ધર્મલિપિઓને ચિરસ્થાયી કરવાનો વિચાર અશોકને સ્પુર્યો ત્યારે પોતાની પહેલાંના સમયથી વિકસતી આવેલી અને આબાદી ભોગવતી પથ્થરકામની કળાનો ઉપયોગ કરી લેવાનો કરાવ તેણે કરેલો, એમ જણાય છે.

આ દૃષ્ટિએ અશોકનાં આંધકામોનું આટલું વર્ણન બસ થશે. હવે એવો સવાલ થાય છે કે, કળાના નમૂના તરીકે એ આંધકામોમાં વિકાસનો કેટલો અંશ રહેલો છે? આપણે તેમના જે ત્રણ વર્ગો પાડેલા છે તે પૈકીનો થાંભલાઓનો વર્ગ જ અહીં પણ મહત્ત્વનો થઈ પડે છે. દરેક થાંભલાના ત્રણ ભાગ પડેલા હોય છે:-(૧) ધંટાકાર ટોચવાળો ઊભો થાંભલો; (૨) થાંભલાની ટોચે પાટ; અને (૩) ટોચે આસપાસ કેાતરકામવાળો મુગટનો ભાગ. ટોચ અને તેની ઉપરની પાટ તથા તેની ઉપરનો મુગટરૂપ ભાગ થાંભલાની સૌથી વધારે મહત્ત્વની અને કળાભરી ખાસિયત ગણાય છે. આવી જાતના થાંભલાનો સારામાં સારો નમૂનો સારનાથમાંથી મળી આવેલો છે.

૧. મે. આ. સ. ઇ., અંક ૪, પૃ. ૧૨૮ અને આગળ.

૨. હિ. ઇ. ઇ. આ., પુ. ૧, પૃ. ૭૫.

૩. સ. આ. મુ. સિ. જ્યુ. વૉ., પુ. ૩, ભાગ ૧, પૃ. ૪૨૬.

સારનાથના થાંભલાના સંબંધમાં સર જહોન માર્શલ સાહેબ કહે છે કે, “ પરંતુ સારનાથનો થાંભલો આદર્શરૂપ ન ગણાય તો પણ, ઇસ્વી સનની પહેલાંની ત્રીજી સદીમાં સૌથી વધારે વિકસેલી જે કળાથી દુનિયા પરિચિત થયેલી હતી તે કળાનો નમૂનો —જેના અનેક બાપદાદાઓ કળાનું કામ કરતા અને કળાનો અનુભવ ધરાવતા તે વ્યક્તિના હાથનું કામ— તે છે. ફૂલી ઊડતી નસોવાળા અને અતિશય વિકસિત સ્નાયુઓવાળા જે સિંહો ટોચે મુગટરૂપ બેઠેલા છે તેમનામાં અને તેમની નીચે જાણે કે સાચેસાચું જીવંત હોય તેવું જે ઊઠાવદાર કામ છે તેમાં બાલાવસ્થા ભોગવતી કળાની ખોડખાંપણોનો (તેના અધૂરાપણોનો) જરા પણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. શિલ્પકારે નૈસર્ગિકતાનો આશય રાખ્યો છે ત્યાં સુધી કુદરતમાંથી જ પોતાનાં ચિત્રોના નમૂના લીધેલા છે. એટલાથી જ બસ નથી. એણે તો એનાથી પણ વધારે કામ કર્યું છે. એ થાંભલો સ્થાપત્યનો નમૂનો છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને ચારે સિંહોને તેને અંધબેસતા કરવાના હેતુથી તેમનામાં બાંધકામના જરૂરનો વિશેષ અંશ જાણીજોઈને અને હેતુપૂર્વક દાખલ કરેલો છે; અને ટોચની સપાટ પાટની ઉપર મુકેલા ઘોડાને માટે તેણે પશ્ચિમદેશની કળામાં જાણીતા થયેલા અને સ્વીકારાયેલા નમૂનાનો ઉપયોગ કરેલો છે. તેના ઊઠાવદાર કામની વિશિષ્ટતા પણ તેટલી જ પરિપક્વ સ્થિતિએ પહોંચેલી છે. આપણે ટૂંક સમયમાં જોશું તેમ, ગ્રીસના શરૂઆતના સ્થાપત્યની માફક હિંદુસ્તાનના શરૂઆતના સ્થાપત્યમાં પણ એ નિશ્ચિત સપાટીઓની—પથ્થરની મૂળ આગળની સપાટીની અને જે ભાગ કોતરી કાઢ્યો હોય તે ભાગની અંદરની સપાટીની— વચ્ચે ઊઠાવદાર કામ કરવાનો રિવાજ હતો. સારનાથના થાંભલાના ઊઠાવદાર કામમાં આ ક્રિયાનો કાંઈ પણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. કોઈ પણ આદર્શરૂપ આગળની સપાટીનો વિચાર કર્યા વગર દરેકદરેક ભાગની ખરેખરી ઊંડાઈને અનુસરીને ઉક્ત પ્રાણીનો (ઘોડાનો) દરેકદરેક ભાગ ઘડવામાં આવેલા છે;

અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ગોળાકાર આકૃતિને અર્ધાઅર્ધા કાપી કાઢીને ઉપલી પાટની સપાટીમાં ગોઠવી દીધી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે. ” ૧

પરંતુ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અશોકની સ્થાપત્યકળા પરદેશી છે. એક મંતવ્ય એવું છે કે, ઇરાનની મારફતે આસીરિયામાંથી અશોકને “ જે સૂચનોથી હિંદુસ્તાનમાં લોકકાના સ્થાપત્યના સ્થળે પથ્થરના સ્થાપત્યની સ્થપના થઈ તે સૂચનો મળેલાં ” ૨ તે જ પ્રમાણે સારનાથના થાંભલાના ઉપલા અર્ધા ભાગમાં જણાતી ઘણીખરી ખાસિયતોનો—ખાસ કરીને ઘંટાકાર ટોચનો—નમૂનો પણ આસીરિયામાંથી જ મળેલો હતો. છેક હમણાંનું બીજું મંતવ્ય એ છે કે, અશોકનો થાંભલો ઇરાનનું અને ગ્રીસનું જ કામ છે. સ્થાપત્યને લગતી તેની ખાસિયતો ઇરાની છે; પણ જીવંત પ્રાણીઓનું ઘડતરકામ તો પૂરેપૂરું ગ્રીસનું છે. તેનું કારણ એ છે કે, એ અરસામાં ઍકિટ્રયામાં ગ્રીસદેશીય જુસ્સો પૂરબહારમાં હતો અને “ ઇરાનનાં નજીવાં અને ભાવહીન રૂપોના ઉપર આધિપત્ય ભોગવીને તેમને સચેતન કરતો હતો. ” ૩ આથી કરીને ઇરાનની અને ગ્રીસની એ કળા ઍકિટ્રયામાંથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ. હવે સવાલ એ થાય છે કે, ઇરાનની અને ગ્રીસની એ કળા અશોકના થાંભલામાં ખરેખર જોવામાં આવતી હોય અને ઍકિટ્રયામાં જ તે પોતે વિકસી હોય તો પછી, ખુદ ઍકિટ્રયામાંથી કે તેના પાડોસના પ્રદેશમાંથી—દાખલા તરીકે, હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણના પ્રદેશમાંથી—એ કળાનો કોષ પણ નમૂનો જડી આવ્યો નથી, એનું કારણ શું? આવા નમૂનાઓ મળી ન આવે ત્યાં સુધી તો ઇરાનની અને ગ્રીસની અસરને તો માત્ર નિરાધાર અનુમાન તરીકે જ માનવી જોઈએ. વળી, આપણે પ્રથમ

૧. કૅ. હિ. ઇ., ૧, ૬૨૦-૬૨૧.

૨. હિ. ઇ. ઇ. આ., પુ. ૧, પૃ. ૫૮-૫૯.

૩. કૅ. હિ. ઇ., ૧, ૬૨૨.

કહી ગયા છીએ તેમ, ટાઇ મકાનના મુખ્યભાગરૂપ થાંભલાના બદલામાં સ્વતંત્ર થાંભલા ઊભા કરવાનો વિચાર ધરાનમાં કે ગ્રીસમાં જન્મ્યો નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં જ જન્મ્યો છે. તે જ પ્રમાણે, અશોકના થાંભલા ઘડવામાં ઝંકિટયાના ગ્રીસવાસી લોકોએ આવો આગળપડતો ભાગ લીધો હતો તો પછી, આયોનિક કે કોરિંથિયન વર્ગનાં રૂપના જેવાં કે તેની વિશિષ્ટતાઓના જેવાં ખાસ કરીને ગ્રીસનાં રૂપ કે તેની વિશિષ્ટતાઓ આ સ્થાપત્યમાં તેમણે દાખલ કર્યા નથી, એ જરા નવાઇભરેલું છે. હિંદી-પાર્થિયન અને કુશન વંશના સ્થાપત્યમાં આયોનિક કે કોરિંથિયન રૂપ કે તેની વિશિષ્ટતાઓ જેવામાં આવે છે; પણ અશોકના સમયમાં તો તેવું કંઈ જ ન હતું. વેલબુદ્ધી અને સાંકળ તેમ જ મણકા અને શીરકી વગેરે જે દેખાવો ગ્રીસની કળાના અભ્યાસીને જાણીતા છે તે અશોકના થાંભલામાં જેવામાં આવે છે, એ વાત ખરી છે. પરંતુ એ દેખાવો કંઈ ખાસ ગ્રીસની જ ખાસિયતો નથી; કારણ કે, ખુદ ગ્રીસવાસી લોકોએ આસીરિયામાંથી તેવું અનુકરણ કરેલું છે, એમ જાણવામાં આવેલું છે. અશોકના થાંભલાની ખીજ ખાસિયતો - દાખલા તરીકે, ઘંટાકાર ટોચનો ભાગ, અને ચિત્રકામ વગરનો લીસો ઊભો થાંભલો અને તેનો ચળકાટ - ધરાનીઓની મારફતે નહિ પણ સીધી રીતે આસીરિયાવાસીઓની કનેથી લીધેલ છે, એમ કહેવું વધારે કુદરતી છે. અનેક વર્ષોની પહેલાં શ્રીયુત રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે કહ્યું હતું તેમ, અશોકના સમયની પછી ઘણા કાળે હિંદુસ્તાનના લોકોએ આસીરિયાના લોકોની નકલ કરી હતી,^૧ એમ કહેવું વધારે સહીસહામતીભર્યું છે. સર્વ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીઓએ મૌર્યકાળની પહેલાંની માનેલી ‘જરાસંધ કી बैठक’ને ફર્ગ્યુસન સાહેબે મૂળે આસીરિયાના અંશવાળી અને ગિર્સ નિમરૂદની નકલ તરીકે ગણી

૧. “ઇડો-આર્ચન્સ” (હિંદી-આર્ચી), પુ. ૧, પૃ. ૧૪ અને આગળ.

છે,^૧ એ વાત આપણા ઉપલા નિર્ણયને અંધખેસતી નીવડે છે. પરંતુ સવાલ એ થાય છે કે, હિંદુસ્તાનના અને આસીરિયાના લોકો ક્યારે અને ક્યાં સમાગમમાં આવેલા? ‘આસીરિયન’ લોકો બેશક અસુરો છે. વેદસાહિત્યમાં તેમને ખુદ હિંદુસ્તાનના લોકો કહેલા છે. વેદકાળના આર્ય લોકો તેમની સાથે સતત લડાઈ કરતા હતા. આર્યોનું આગમન થયું તેના પહેલાં જ તેમણે હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગનો કબ્જો લઈ લીધેલો, એમ જણાય છે. અસુરો મોટા શિલ્પીઓ હતા, એમ લાગે છે; કારણ કે, “ઋગ્વેદ” માં પણ તેમનાં “સાત દિવાલનાં” કે “લોખંડની દિવાલનાં” શહેરોનો અથવા તો તેમનાં “પથ્થરનાં સો શહેરો” નો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે કરેલો જોવામાં આવે છે. અહીં એ સમયના દિવાલવાળા કલ્લાઓનો ઉલ્લેખ થએલો લાગે છે. વળી, તે પૈકીના કેટલાક કિલ્લા પથ્થરના બાંધેલા હતા, એમ પણ આર્યો જણાય છે. “ઋગ્વેદ” માં રાજમહેલોને “હજાર આરણ-વાળા” અને “હજાર થાંભલાના આધારે બાંધેલા મંડપો” ધરાવનારા કહ્યા છે. અસુર મયદાનવે યુધિષ્ઠિરને માટે બાંધેલા મંડપનું જ વર્ણન “મહાભારત”માં આપેલું છે તે ઉપલા વર્ણનને બરાબર મળતું આવે છે. બાણું કરીને તે લાકડાના બનાવવામાં આવતા હતા. જંગી મકાનો અસુરોના સ્થાપત્યની ખાસિયત હતી. તેઓ જંગી પ્રમાણમાં મકાનો બાંધતા. અશોકના સમયની હિંદુ મંસ્તૃતિમાં આસીરિયાનો જેટલો અંશ હતો તેટલો જ અંશ આર્યોનો પણ હતો; અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ જતાં તો હિંદુસ્તાન આસીરિયાના લોકોને (અસુરોને) ખરેખર આભારી હતો. તેમાં પણ ખાસ કરીને જે આસીરિયાવાસીઓએ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કરીને તેને પોતાની જન્મભૂમિરૂપ બનાવી દીધો હતો તે આસીરિયાવાસીઓને તો હિંદુસ્તાન ખુદ જ આભારી હતો. એ રીતે આપણે એમ કહી શકીએ કે, અશોકના સમયનું સ્થાપત્ય બધા અંશે આસીરિયાને આભારી હતું તો પણ હિંદુ હતું.

૧. “કેઇવ ટેમ્પલ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” (હિંદુસ્તાનનાં ગુહામંદિરો),

પરિશિષ્ટ.

કાંઈ પણ વિદ્વાને અસુરોના પ્રશ્નનો અભ્યાસ હજી સુધી બરાબર કર્યો નથી, એ ખરેખર દયાજનક સ્થિતિ છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ^૧ અલબત્ત થોડા વખતથી એમ સૂચવવા માંડ્યું છે કે, વેદસાહિત્યમાં લોકો તરીકે ઉલ્લેખાએલા અસુરો ઘણુંકરીને આસીરિયા-વાસીઓ હતા. વળી, હિંદુસ્તાનની બહાર મેસોપોટેમિયામાં કે મધ્ય-એશિયામાં કાંઈ સ્થળે આસીરિયાવાસી લોકોની સાથે આર્યોનો સમાગમ જે સમયે થયેલો તે સમયનાં સંભારણાંરૂપે એ ઉલ્લેખો છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. પરંતુ તે વિદ્વાનોની પહેલાંના એચ. એચ. વિલ્સન સાહેબે અને કે. એમ. ઝનરજીએ એ જ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા હતા, એ વાત દેખીતી રીતે ભૂલી જવામાં આવી લાગે છે. વિલ્સન સાહેબે કહ્યું છે કે, અસુરો તો “હિંદુસ્તાનના પૂર્વવૈદિક” લોકો હતા; અને તેમનાં શહેરોનો નાશ ઇંદ્રે કરેલો કહેવાય છે.^૨ ઝનરજીએ એક ડગલું આગળ ભરીને કહ્યું છે કે, અસુરો તો આસીરિયાવાસીઓ જ છે. તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે, જે ત્રણ અર્થમાં ‘અસ્સુર’ શબ્દ ‘ક્યુનિક્કાર્મ’ શિલાલેખોમાં વપરાયો છે તે જ અર્થમાં ‘અસ્સુર’ શબ્દ વેદસાહિત્યમાં વપરાયેલો છે.^૩ પરંતુ તે વિલ્સન સાહેબથી વિરુદ્ધ પડીને એમ માને છે કે, હિંદુસ્તાનની અંદર નહિ પણ બહાર મધ્ય-એશિયામાં આર્યોનો સમાગમ આસીરિયાના લોકોની સાથે થયો હોવો જોઈએ. પણ

૧. ડૉ. એ. સો., ૧૯૧૬, પૃ. ૩૬૩-૩૬૪, જ. ડૉ. ડૉ. રૉ. એ. સો., પુ. ૨૫, પૃ. ૭૬ અને આગળ.

૨. “ઋગ્વેદ” (અંગ્રેજી ભાષાંતર) પુ. ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૪.

૩. “એરિયન વિટ્રનેસ” (એરિયન સાક્ષી), પૃ. ૪૯ અને અગળ.

વિસ્તર સાહેબ જે કહે છે તે ખરું લાગે છે. શ્રીયુત વિ. કા. રાજવાડેએ હાલમાં ‘અસુર’ શબ્દના વિષયનો વિસ્તારપૂર્વક લેખ લખેલો છે તેમાં તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “સારા અર્થમાં ‘અસુર’ શબ્દ વપરાયાના અનેક દાખલાઓ મળી આવે છે, અને ખરાબ અર્થમાં માત્ર ૧૫ (એટલે કે, કુલ ૧૦૫ ના એકસપ્તમાંશ) સ્થળે તે શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. આ વાત એમ બતાવી આપે છે કે, ઋગ્વેદના સમયના અંતભાગમાં ઋગ્વેદના ધર્મની અને જરથુસ્તના ધર્મની વચ્ચે ફાટફૂટ થઈ હતી. ઋગ્વેદની પછીના સમયમાં એ વૈ ત અને તીવ્રતર થતું ગયું.”^૧ અહીં છેલ્લું વાક્ય બહુ જ મહત્વનું છે; કારણ કે, ઋગ્વેદની પછીના સમયમાં આર્યોએ આપણા દેશમાં વસવાટ ખેશક કરેલો તેથી કરીને આર્યોની અને અસુરોની વચ્ચેનું તીવ્ર વૈમનસ્ય આપણા દેશમાં જ પેદા થયું હતું, એમ એ વાક્ય સ્પષ્ટ કરી આપે છે. “શતપથ-બ્રાહ્મણ”માં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, પ્રાચ્યો પણ અસુરો હતા. ‘પ્રાચ્ય’-ને ‘મગધ’ પણ કહેવામાં આવે છે,^૨ એ તો આપણે જાણીએ છીએ. વિહારના છોટાનાગપુરમાં અનાય^૩ જાતિ તરીકે અસુરો આજે પણ જોવામાં આવે છે, એ વાત ઉપલી હકીકતને બરાબર બંધબેસતી આવે છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ જે ‘જરાસંઘ કી बैठक’ ને ફર્ગ્યુસન સાહેબે મૌર્યકાળની પહેલાંની માનેલી છે અને આસીરિયામાંના ગિર્સ નિમરૂદની નકલ તરીકે ગણાવેલી છે તે ‘જરાસંઘ કી बैठक’ વિહારમાંના રાજગૃહ- (રાજગીર)માં જ છે, એ વાત પણ ઉપલી હકીકતને મળતી આવે છે. બાબીલોનિયાની મહાર (સીલ) આપણા દેશમાંથી શાથી મળી આવેલી, એ વાતનો ખુલાસો પણ ઉપરની હકીકતથી થઈ જાય છે.^૩

૧. પ્રો. ડૉ. ફ. એ. કૉ., પૃ. ૧૮-૧૯.

૨. ૧૩, ૮, ૧, ૫; સો. જી. ઇ., પુ. ૪૪, પૃ. ૪૨૩-૪૨૪.

૩. જ. એ. સો. ઇ., ૧૯૧૪, પૃ ૪૬૨.

એ મહોર નાગપુરના પુરાણવસ્તુત્ર્યહસ્થાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, અને તે ઇસ્વી સનની પહેલાંના ૨,૦૦૦ વર્ષના જોડેલી જૂની છે. એ મહોર કૃષી જગ્યાએથી જોડેલી, એ જગ્યાનું નધી; પણ મધ્યપ્રાંતોમાંના કોઇ સ્થળેથી તે મળી આવેલી, એમ મનાય છે.

“શતપથ-બ્રાહ્મણ”ના સમયમાં પ્રાચ્યોની જાતિ તો અસુરોની અનેક જાતિઓ પૈકીની માત્ર એક જ જાતિ હતી. પણ આપણા દેશના બધા ભાગમાં અસુરોનાં બીજાં થાણાં હોવાં જોઇએ ખરાં. વેદસાહિત્યનો અને “રામાયણ-મહાભારત” નો આરીક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમના હલનચલનનો અને તેમનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપણે ઊપજની શક્તિએ ખરા. જે ખાંડવવનના દાવાનળમાંથી અર્જુને સુપ્રસિદ્ધ મયાસુરને બચાવ્યો હતો તે ખાંડવવન-સહિત સંયુક્ત પ્રાંતોના પશ્ચિમભાગમાં અસુરોનું એક થાણું હોવું જોઇએ. પાણિનના સમય સુધી પણ અસુરો (લડવૈયા) લોકો તરીકે ઓળખાતા હતા. પાણિનએ પોતાના પર્શુ-ગણવાળાં પર્શુઓ- (પ્રાચીન પર્શિયન લોકો)ની પછી તુરત જ અસુરોને ગણાવેલા છે. તેઓ કોઇ મ્લેચ્છ ભાષા બોલતા.^૧

આપણા દેશમાં આર્યો દાખલ થયા તેના પહેલાંના સમયથી જ આસીરિયાવાસી લોકો આપણા દેશમાં મોજૂદ હતા તો પછી એવો સવાલ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે કે, હિંદુસ્તાનમાં આસીરિયાની સંસ્કૃતિના કોઇ લીસોટા જોવામાં આવે છે ખરા? તેના જવાબમાં ‘હા’ કહેવાની છે. આસીરિયાની સૌથી પહેલી અસર તો આપણા દેશના પ્રાચીન સ્થાપત્યના ઉપર થયેલી જોવામાં આવી છે. સ્વર્ગસ્થ બાલ ગંગાધર ટિળકે પણ આપણને બતાવી આપ્યું છે કે, ‘અથર્વવેદ’ માંના કેટલાક દાનવો અથવા અસુરો ચોખ્ખેચોખ્ખા ચાલિડયાવાસી હતા.^૨ ઋગ્વેદની પછી અથર્વવેદ

૧. જ. બૌ. ધ્ર. રા. એ. સો., ૨૫, ૭; સા. ડૉ. મો. ગે., ૬૮, ૭૧૯

૨. “લાંડારકર કૉમ્પેમોરેશન વૉલ્યુમ” (લાંડારકર—સ્મારક-ગ્રંથ), પૃ. ૨૯ અને આગળ.

થએલો તેથી કરીને ચાલિયાના દેવગણનો આટલો ભાગ આપણા દેશમાં જ દાખલ થએલો હોવો જોઈએ. ખરું જોતાં તો મૌર્યકાળના ઉદયની પહેલાંના હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિમાં મુખ્યતઃ આર્યોનો અને અસુરોનો જ અંશ હતો.

સાતમું પ્રકરણ

ઇતિહાસમાં અશોકનું સ્થાન

અશોક જે વિવિધ પ્રવૃત્તિ સતત કરી રહ્યો હતો તે પ્રવૃત્તિનો સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ ખ્યાલ અત્યારસુધીમાં આપણે મેળવી લીધો છે. ઇતિહાસમાં અશોકનું ખરું સ્થાન કયું ગણાય? એ નક્કી કરવાના હેતુથી આપણે તેના કામનો ચોક્કસ અંદાજ કાઢવાનો પ્રયત્ન હવે કરશું; પણ તેનો આદર્શ અને તેના હેતુઓ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન આપણે ન કરીએ ત્યાં સુધી તેના કામનો વિગતવાર ખ્યાલ બાંધવાનું બની શકે તેમ નથી. અશોકે આ બાબતમાં દિલ ખોલીને આપણને કાંઈ પણ કહ્યું છે ખરું? અશોકે પોતાના મનના ઊંડાણમાં અનેક પ્રસંગે આપણને ઊતાર્યા છે તો પછી આ મહત્ત્વની બાબતમાં તે આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આપણને કાંઈ જ ન કહે, એ માની શકાતું નથી. પોતાના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં તે કહે છે કે, “આખી દુનિયાના હિતથી વધારે ઉમદા ફરજ બીજી કાંઈ નથી. વળી જે કાંઈ જહેમત હું ઊઠાવું છું તે એવા હેતુથી કે, ભૂતોની પ્રત્યેના ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરું, અને તેઓ પરલોકમાં સ્વર્ગે પહોંચે.” એ રીતે જોતાં, અશોકનો આદર્શ માત્ર ‘મનુષ્યોની પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ’ નથી, પણ ‘જીવતાં

પ્રાણીઓની પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ ' છે. આખી સજીવ સૃષ્ટિની સાથે પોતાનો સંબંધ રહેલો છે, એમ તે માને છે; અને તેમને ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક સુખ મળે તેમ કરવું, એ પોતાની ફરજ છે : એમ તે ગણે છે. મનુષ્યોની બાબતમાં તે એમ માને છે કે, માત્ર પોતાની પ્રજાની પ્રત્યે જ તેની પોતાની ફરજ રહેલી નથી, પણ મનુષ્યજાતિની પ્રત્યે તેની પોતાની ફરજ રહેલી છે. આ બાબતમાં તેણે બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે. ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા શિલાલેખોમાં તે કહે છે કે, જેવી રીતે તે પોતાનાં સંતાનોને આ લોકનું તથા પરલોકનું સર્વ હિતસુખ અપાવવા ઇચ્છે છે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોને માટે પણ તેવું જ તે પોતે ઇચ્છે છે. વળી એ પૈકીના બીજા શિલાલેખમાં આગળ વધીને તે પોતાના અમલદારોને ફરમાવે છે કે, તેના પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું પાડોસનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોના લોકોને તેમણે કહેવું, અને તેમણે તેમની ખાત્રી કરી આપવી કે, “ જેવો આપણો પિતા તેવો જ આપણો રાજા (અશોક) છે. તે જેમ પોતાને અનુકંપે છે તેમ આપણને અનુકંપે છે; રાજાનાં જેવાં સંતાનો તેવાં આપણે છીએ. ” આ વાત એમ બતાવી આપે છે કે, પોતાનાં સંતાનોની પ્રત્યેના પિતાના વર્તનના જેવું અશોકનું વર્તન માત્ર પોતાની પ્રજાની સાથે જ રહેતું નહિ, પણ સર્વ મનુષ્યોને તેનો લાભ આપવાના હેતુથી સરહદી રાજ્યોની પ્રજાની સાથે પણ તેનું તેવું વર્તન રહેતું હતું. અલબત્ત માત્ર આધ્યાત્મિક બાબતોમાં જ પાડોસનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં કોઇ પણ રાજા વિજય મેળવી શકે, અને એ રીતે એવાં રાજ્યોની પ્રજાને તેની પોતાની પ્રજા તરીકે તે ગણી શકે.

જે આદર્શને અનુસરીને અશોક પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો તે આદર્શના સંબંધમાં આટલું કહેવું બસ થશે. અહીં જે કહ્યું છે તે અતિશયોક્તિ નથી, પણ સત્ય કથન છે : એ વાતની ખાત્રી અશોકે પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને લીધેલા ઉપાયોથી થઇ

જન્ય છે. પ્રથમ તો, મનુષ્યોના અને પશુઓના શરીરસુખને માટે તેણે જે પરોપકારનાં કામ કરેલાં તેમનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. અગાઉ તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.^૧ તે પૈકીનું સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કામ તો એ હતું કે, તેણે ઔષધિઓ તથા મૂળિયાં અને ફળો જ્યાંજ્યાં ન હતાં ત્યાં લેવડાવી જઈને રોપાવ્યાં હતાં. ફૂવા ખોદાવવા, અને છાયા આપનારાં ઝાડ રોપાવવાં : એ વગેરે પરોપકારનાં કામો તેમ જ ઉપરનું પરોપકારનું કામ પોતાના સામ્રાજ્યમાં તેણે કરેલાં એટલું જ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનની અંદરના અને બહારના પોતાના સમકાલીન રાજાઓના પ્રદેશોમાં પણ તેણે તે કામો કરેલાં. પ્રાણીઓની પ્રત્યે એઃરકારીમરી કૂરતા થતી અટકાવવાને તેમ જ તેમનો વધ થતો બંધ કરવાને તેણે જે ઉપાયો લીધેલા તે પણ આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ.^૨ પરંતુ માત્ર પ્રાણીઓની પ્રત્યે જ તે દયા બતાવતો, એમ કાંઈ નથી. આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ તેમ, ‘પ્રાણાન્નં અનારંભો’ (પ્રાણનો વધ ન કરવો તે) અને ‘અવિહિસા મૃતાન્નમ્’ (જીવંત પ્રાણીઓનાં હિંસા ન કરવી તે) નીતિવિષયક ધર્માચરણની એ મુખ્ય બાબતો છે. એમને અનુસરીને જ તે પોતાના બીજા મુખ્ય સ્તંભ-લેખમાં કબૂલ કરે છે કે, “અપગાં તથા ચોપગાં પ્રાણીઓને તથા પક્ષીઓને અને પાણીમાં રહેતાં પ્રાણીઓને પ્રાણની દક્ષિણા આપવાના જેટલો પણ” અનુગ્રહ તેણે પોતે કર્યો છે. એ રીતે અશોકે વિસ્તૃત કાર્યક્રમ “ધડી કાઢ્યો હતો; અને માત્ર પ્રાણીઓની બાબતમાં જ નહિ, પણ આખી પ્રાણીસૃષ્ટિની બાબતમાં તેનો અમલ કરવાનું તેણે ઠરાવ્યું હતું. જે ઐહિક હિતસુખ તેણે પોતે સાધેલું અને મનુષ્યોએ તેમ જ પશુઓએ પણ સાધેલું તે હિતસુખના સંબંધમાં આટલું કહેવું યસ થશે. આપણે એમ પણ જાણીએ

૧. જુઓ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪; ૧૪૦-૧૪૧.

૨. જુઓ પૃ. ૧૩૭-૧૩૮.

છીએ કે, પારલૌકિક હિતસુખ સાધવાની આગતમાં- એટલે કે, માત્ર પોતાના સામ્રાજ્યની જ પ્રજામાં નહિ પણ બહારના લોકો સહિત સર્વ મનુષ્યોમાં ધર્મ જાગૃત કરીને દેશાવવાની આગતમાં- પણ તેણે તનતોડ મહેનત કરી હતી. એ જાતની પ્રવૃત્તિમાં અશોકને ઘણી ફતેહ મળેલી, એ આપણે જાણે ગયા છીએ. હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં પણ તેવી ફતેહ પોતે મેળવેલી, એવું અશોક પોતે કહે છે તે કાંઈ ખોટો ડોળ ન હતો. ^૧ ધર્મોપદેશક તરીકેના તેના પ્રયત્નોનાં કેવાં શુભ પરિણામ આવેલાં, એ આપણે જાણીએ છીએ. બુદ્ધનો ઉપદેશ આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ સિંહલદ્વીપમાં ફેલાયો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ ની પહેલાં ચીનમાં પણ તે પ્રસર્યો હતો. પશ્ચિમ-એશિયામાં બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર થયો હોય તો તેવાં કાંઈ ચિહ્નો દેખાતાં નથી તો પણ ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર તો તેની અસર બેશક થએલી જ હતી. નિદાન મનુષ્યોની પ્રત્યેના બ્રાતૃભાવને લગતા પોતાના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તો ખ્રિસ્તીધર્મ અશોકે પ્રસરાવેલા બુદ્ધોપદેશને આભારી છે, એવો નિર્ણય કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

અશોકના મનની સામે કયો આદર્શ સતત ખડો રહેતો હતો, તથા સર્વને લાગૂ પડતી અને અવિરત પ્રવૃત્તિ કયા મુખ્ય હેતુથી તે કરતો હતો : એ આપણે જાણે ગયા. આથી કરીને, ઇતિહાસમાં અશોક કયું સ્થાન ભોગવે છે, એ હવે આપણે નક્કી કરી શકીએ ખરા. પ્રાચીન દુનિયાના અનેક સમ્રાટોના સાથે તેની સરખામણી કરવામાં આવેલી છે. પણ એ સરખામણીથી તેને જરા પણ આંચ આવતી નથી. જૂદાં જૂદાં એ દૃષ્ટિબિંદુથી તેને રોમના મહાન સમ્રાટ ડોન્સ્ટંટાઇનની સાથે સરખાવવામાં આવેલો છે. અધ્યાપક હાઇસ કેવિન્ઝ એમ માને છે કે, અશોક ડોન્સ્ટંટાઇનના જેવો હતો; કારણ કે, ખ્રિસ્તીધર્મમાં આધ્યાત્મિક અવનતિ થએલી તેનું કારણ ડોન્સ્ટંટાઇને

કરેલાં પરોપકારનાં ધર્મકાર્યો હતાં તેવી જ રીતે અશોકે કરેલો બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર અને મંધને તેણે કરેલી સુંદર ભેટો “બૌદ્ધપંથની પડતીના માર્ગના—હિંદુસ્તાનમાંથી તે પંથને ખાતલ કરવાના— પહેલા પગથિયારૂપ ” હતાં. અહીં પહેલાં તો કહેવું જોઈએ કે, હિંદુસ્તાન-માંથી બૌદ્ધપંથ ખાતલ થયો છે, એમ કહેવું જ ભૂલભરેલું છે; કારણ કે, અંગાળાના કેટલાક ભાગમાં હજુ પણ તે ચાલુ છે. અલબત્ત, આજે તે ડાન્નાડોળ સ્થિતિમાં છે ખરો. ઇસ્વી સનની ખારમી સદીની પછી તુરત જ— એટલે કે, અશોકની પછી આશરે દોઢ હજાર વર્ષ— તેની આજ કફોડી સ્થિતિ થયેલી હતી. આવું હોવાથી, તેની પછી આટલી મુદતે બૌદ્ધપંથ ખાતલ થયો તેને માટે તેને પોતાને શી રીતે જવાબદાર ગણવો, એ જ સમજી શકાતું નથી. વળી, બૌદ્ધપંથના મંધને અયોગ્ય ભેટો તેણે આપેલી, એનો પૂર્વાવેશો? અલબત્ત, બૌદ્ધગ્રંથોની હકીકતમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાનું અધ્યાપક દ્વાપસ ઉવિડ્ઝ આપણને કહે છે; પણ નિદાન અશોકની ખાતલમાં તો તે ગ્રંથોમાંની હકીકતનો ધણોખરો ભાગ લગભગ અવિશ્વસનીય છે.

મિંહલદોપના અને અન્ય ભિક્ષુઓએ પરંપરાગત લોકકથાને ખરાબર જાળવી રાખી છે, એમ ધડીભર આપણે માની લઈએ તો પણ, અશોકની પછીના સૈકાઓમાં બૌદ્ધભિક્ષુઓની આધ્યાત્મિક અવનતિ થયાની સાખીતી ક્યાં છે? ગુપ્તકાળની શરૂઆતના— એટલે કે, આશરે ઇ. સ. ૩૫૦ના— પહેલાં બૌદ્ધપંથની પડતી થયાના દાખલા મળી આવતા જ નથી. વળી, કેટલાક વિદ્વાનો અશોકને કૉન્સ્ટંટાઇનની સાથે સરખાવે છે તેનું કારણ એકે, બન્ને રાજાઓ પોતપોતાના ધર્મના આશ્રયદાતા હતા, અને તે ધર્મનો ફેલાવો કરવામાં તેમણે પુષ્કળ મદદ કરી હતી. ૨ પરંતુ એ વિદ્વાનો એટલી

૧. “બુદ્ધાઝમ” (બૌદ્ધપંથ), પૃ. ૨૨૨.

૨. હાર્ડિફ્ટ “અશોક: આઇન-કારકટર-બિલ્ડ, એટ સેટેરા,” પૃ. ૩૦;

દ્વાપસ ઉવિડ્ઝ કૃત “બુદ્ધિસ્ટ ઇડિયા” (બૌદ્ધહિંદુસ્તાન), પૃ. ૨૬૭-૨૬૮;

ફેક્સનકૃત “એન્સાયંટ ઇડિયા” (પ્રાચીન હિંદુસ્તાન), પૃ. ૧૦૪.

વાત ભૂલી ગયા છે કે, જે પરિસ્થિતિમાં અશોક પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાને મથી રહ્યો હતો તે પરિસ્થિતિ કૉન્સ્ટંટાઇન જે પરિસ્થિતિમાં કામ કરી રહ્યો હતો તે પરિસ્થિતિથી તદ્દન જૂદી પડતી હતી. ૧ “ કૉન્સ્ટંટાઇને વિજય પામતા ધર્મનું ઉપરિપણું લીધું હતું ” ત્યારે અશોકે જરા પણ આગળ નહિ વધેલા ધર્મનું ઉપરિપણું લીધું હતું. કૉન્સ્ટંટાઇન “ ગણતરી કરનારો, લુચ્ચો, વહેમી, ધણુંખરૂં રૂ, કડક ” હતો, અને તેની “ સંપૂર્ણ દીર્ઘદૃષ્ટિનો એક જ દાખલો તેને ‘ મહાન ’ કહેવાને લાયક ઠરાવે છે. ” પરંતુ અશોકનો આત્મા વિચારશીલ અને દયાળુ તેમ જ ઉચ્ચ આદર્શો ધરાવનારો તથા તનતોડ મહેનત કરનારો અને એક જ હેતુની પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખનારો તેમ જ અજબ યુક્તિઓથી ભરેલો હતો. “ રાજનીતિના કામે (ધર્મની બાબતમાં) સહનશીલ થવાની તરફ કૉન્સ્ટંટાઇનનું વલણ રહેતું હતું. ” ધર્મની પ્રત્યેની અશોકની સહનશીલતા ખરા જિગરની હતી. પોતાના જીવનનાં છેવટનાં વર્ષોમાં કૉન્સ્ટંટાઇન બદલાઈ જઈને ખરા દેવને પૂજનારો રહ્યો ન હતો. તેના મતે તેનો ધર્મ માત્ર “ વિચિત્ર ખીચડો ” હતો. અશોકે આવી નીતિબ્રજતા કદિ પણ બતાવી નથી. તે તો શરૂઆતથી આખર સુધી એ ને એ ધર્મને ચીવટાઈથી વળગી રહ્યો હતો.

વળી, ઈ. સ. ૭૨૧ થી ઈ. સ. ૮૧૦ સુધી થઈ ગયેલા રોમના સમ્રાટ માર્કસ આરેલિયસ ઍટોનિયસની સાથે અશોકને સરખાવવામાં આવેલો છે. ૩ અલગત, ખાનગી ઉચ્ચ જીવનની બાબતમાં તો માર્કસ આરેલિયસ અશોકનો ખરોખરિયો હતો. બુદ્ધિ-વિકાસની બાબતમાં તો તે અશોકને પણ ટપી જાય તેવો હતો; પણ

૧. “ ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લીમેન્ટ ” (‘ ટાઇમ્સ ’ પત્રની સાહિત્યપૂર્તિ), આગસ્ટ ૭, ૧૯૧૪.

૨. એ. રી. એ., ૪, ૭૭

૩. મેક્ઝેઈલફ્ટ “ અશોક ”, પૃ. ૮૦; કે. હિ. ઇ., ૧, ૫૦૬.

આદર્શની ઉચ્ચતાની બાબતમાં તેમ જ અવિરત અને સુયોગ્ય જહેમત ઊઠાવવાની બાબતમાં તો અશોક તેને ટપી જાય તેવો હતો. અલબત્ત, માર્કસ આરેશિયસનાં વખાણ કરનારા કેટલાક લોકો કહે છે કે, મનુષ્યજાતિની પ્રત્યે પ્રેમ રાખવામાં જ પોતાના જીવનનું સાકાર્ય તે પોતે માનતો હતો, અને એ જ એનો ધર્મ હતો. પણ અહીં એટલી વાત ભૂલી જવાઇ છે કે, તેનામાં “ રોમવાસીને યોગ્ય થઇ પડે તેવાં મોટાઇ અને દંભ તથા રોમવાસીને યોગ્ય થઇ પડે તેવી સાર્વભૌમસત્તાના આદર્શની ચીવટાઇ ” હતાં, અને “ રોમની ચઢતીને લગતા તેના પોતાના આદર્શની સાથે ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રસારનો મેળ એસતો ન હતો ”^૧ તેથી જ ખ્રિસ્તીઓની તરફ તેણે રીતસર કૂરતા દાખવી હતી. અશોકના જીવનને અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થાને ટૂંકી શુદ્ધિના આવા મલિન આદર્શનો પાસ લાગ્યો ન હતો તેમ જ મનુષ્યજાતિના કોઇ વિભાગની પ્રત્યેના આવા અમાનુષી વૈરભાવનો ડાઘ લાગ્યો ન હતો. સમસ્ત મનુષ્યજાતિના તેમ જ સમસ્ત પ્રાણી-સૃષ્ટિના હિતસુખને માટે તેણે રીતસર તનતોડ મહેનત કરી હતી, અને તેનું નિઃસ્વાર્થી જીવન જાતિવિષયક કે રાષ્ટ્રીય કે કૌટુંબિક દંભથી અથવા પક્ષપાતથી દૂષિત થયેલું નથી.

કોઇ એક લેખકે રાજા આલ્ફ્રેડની સાથે તથા શાર્લમેનની સાથે અને પહેલા ખલીફ ઉમ્મરની સાથે તેમ જ એવા બીજા અનેક રાજાઓની સાથે અશોકની સરખામણી કરેલી છે.^૨ અનેક રાજાઓ અશોકના જેવા મોટા લડવૈયા અથવા મોટા રાજનીતિજ્ઞ થઇ ગયા છે; પણ તે સૌ પૈકીના અશોકની કીર્તિ આખા જગતમાં સદાને માટે પ્રસરી છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેણે મનુષ્યજાતિનું ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક હિતસુખ સાધ્યું હતું. અશોકની આ ખાસિયત થોડા અંશે પણ જે રાજામાં ન હોય તે રાજાને અશોકની

૧. એ. ઇ., ૧૭, ૬૯૫.

૨. મેક્કેઇલક્રૂ “ અશોક,” પૃ. ૮૦ અને આગળ.

સાથે સરખાવી શકાય નહિ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તો અશોકને માત્ર મુગલ સમ્રાટ અકબરનો સાથે જ સરખાવી શકાય. ^૧ અકબરે પોતાની પ્રજાના હિતસુખને માટે ઘણી જહેમત ગિઠાવી હતી, એ બાબતમાં તો કાંઈ જ શક નથી. પણ જે ખાસ મહત્ત્વની બાબતમાં અશોકને તે મળતો આવે છે તે એ છે કે, તેણે ધર્મની બાબતમાં સહનશીલતા રાખવાનું કરાવ્યું હતું, અને દરેક ધર્મમાંનાં સત્યને શોધવાને લગતા પોતાના સહાનુભૂતિપૂર્વક પ્રયત્નથી તેણે પોતાની પ્રજાના ઉપર ઉમદા દાખલો બેસાડ્યો હતો. સુરી તથા સુત્રી તેમ જ શિયા અને ખ્રિસ્તી તેમ જ (જૈન) જતિ તથા બૌદ્ધ તેમ જ ખ્રિસ્તી અને યાહુદી તેમ જ જરથુસ્તી વગેરે સૌની ધર્મચર્યા સાંભળવામાં અને તેમનું પ્રમુખપદ લેવામાં તેને કેટલો આનંદ પડતો, એ આપણે જાણીએ છીએ. આવી ચર્યા શા હેતુથી તે કરતો, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. તે ઘણુંખરું કહેતો કે, “ જે વ્યક્તિ પોતાના અન્વેષણના માર્ગમાં ન્યાયથી જ દોરાય છે અને વિવેકશુદ્ધિ કબૂલ રાખે તેજ દરેક ધર્મમાંથી તારવી લે છે તે જ વ્યક્તિ ખરેખર મનુષ્ય ગણાય. જે તાળાની કૂંચી ખોવાઈ ગઈ છે તે તાળું કદાચ આ જ રીતે ઊઘડે.” ^૨ આવી રીતે સર્વ ધર્મોમાંથી સારામાં સારું ચૂંટી લેવામાં આવ્યું તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ‘દીન ધલાહી’ નામક ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તેમાં એકદેવવાદનો અંશ હતો, અને “ ખાસ કરીને સૂર્યથી સૂર્યવાતા પ્રકાશની અને અગ્નિની પૂજા પણ દાખલ થએલી હતી. તેને પારસીઓના ધર્મથી જૂદો ગણવાનો નથી.” અશોકના સંબંધમાં આપણે જોયું છે કે, પોતાની ધર્મ-પર્યેષણના પરિણામમાં તેણે જૈનપંથથી સહજ રંગાએલા બૌદ્ધપંથનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, અકબર “ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રાજનીતિજ્ઞ હતો અને દુનિયાદારીથી

૧. એ. રી. એ., ૨, ૧૨૭.

૨. એ. રી. એ., ૧, ૨૬૯ અને આગળ.

વાકેફ હતો તેમ જ ધર્મતત્ત્વના કામે પોતાની સાર્વભૌમસત્તાને ભયમાં નાખવાને કોઈ પણ રીતે તૈયાર ન હતો.” ધર્મની આખતમાં નવી નવી પ્રણાલિકાઓ તે પોતે દાખલ કરે. તેથી મુસલમાનોમાં હુલ્લડો થતાં તે જોતો ત્યારેત્યારે સર્વ ધર્મચર્યાને તે અંધ કરી દેતો. તેના પોતાના ધર્મબ્રજ લોકો અંગાળામાં હુલ્લડ મચાવી રહ્યા હતા ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોના ઉપદેશને સાંભળવાને તે તૈયાર ન હતો. વળી, સર્વ પ્રસંગે તે સહનશીલ ન હતો. ‘ધલાહી’ નામક પંથ ઊભો થયો તે વખતે અકબરે તે પંથનાં લોકોને પકડાવ્યા હતા અને દેશપાર કરીને સિંધમાં તથા અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી આપ્યા હતા અને ત્યાં ઘોડાના બદલામાં તેમને વેચ્યા હતા. અકબરની ધર્મપર્યેષણા મોટા ભાગે શાળાના અભ્યાસને મળતી આવતી હતી. તેણે પોતાનો ‘દીન ધલાહી’ જાહેર કર્યો ત્યારે તેની અંદર પોતાની કીર્તિ વધારવાનો અંશ પણ રહેલો જોવામાં આવતો હતો. એ ધર્મને માટે તેને જરા પણ ઉત્સાહ કે જુસ્સો ન હતો, અને તેથી તે પોતે સમ્રાટ હતો તો પણ તેનો ‘દીન ધલાહી’ રાજદરબારથી આગળ વધ્યો જ ન હતો, અને તેને સ્થાપનારો ગયો તેની સાથેસાથે તે પંથ પણ ચાલતો થયો.

યુરોપના ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિએ મહાન સિકંદર અને સીઝર તેમ જ નેપોલિયન દુનિયાના મોટામાં મોટા સમ્રાટ ગણાય છે. તેઓ કદાચ અશોકના કરતાં પણ વધારે જબરા લડવૈયાઓ અને રાજનીતિ-નિપુણ પુરુષો હતા, એની ના ન કહી શકાય. પરંતુ, તેઓ મોટા લડવૈયા અને રાજનીતિનિપુણ હતા તેથી મહાપુરુષો હતા, એમ કહી શકાય ખરું? “આઉટલાઈન ઓફ હિસ્ટરી” (ઇતિહાસની રૂપરેખા)ના કર્તા શ્રીયુત એચ. જી. વેલ્સ સાહેબે હમણાં જ આ સવાલનો વિચાર કર્યો છે. ઉક્ત ઇતિહાસ જીવનનો અને મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ છે તેથી તેમાં દાખલ થએલી બધી વ્યક્તિઓનો વિચાર જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી તેમણે કર્યો છે, અને જૂદા ધોરણને

અનુસરીને- એટલે કે, દુનિયાને કોઈ પણ રીતે વધારે સુખી અને સારી તેમણે કરી છે કે કેમ, એ ધોરણને અનુસરીને- તેમનો ખ્યાલ તેમણે બાંધેલો છે. આથી કરીને સિકંદરની તથા સીઝરની અને નેપોલિયનની બાબતમાં વેલ્સ સાહેબે યોગ્ય જ પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો છે કે, “આપણા ઇતિહાસનાં આટલાં બધાં પાનાંનો ઇત્તરો રાખનારા આ ત્રણે પુરુષોએ મનુષ્યજાતિને કયો સ્થાયી ફાળો આપ્યો છે?”^૧ સિકંદરે નવું શું ઉત્પન્ન કર્યું? તેણે પૂર્વદેશમાં ગ્રીસની સત્તા સ્થાપી ખરી? ના. તેની પહેલાંના ધણા વખતથી ગ્રીસની સત્તાની સ્થાપના તો થતી આવી હતી. ઍડિયંટિક સમુદ્રથી માંડીને સિંધુ નદી સુધીનો બધો પ્રદેશ થોડા વખત સુધી તેના તાબામાં હતો. એ ઐક્યને સ્થાયી કરવાને લગતી કોઈ યોજના તેણે કરેલી ખરી? ના. એવી કાંઈ ચોક્કસ યોજના તેણે કરેલી જાણવામાં આવી નથી. વેલ્સ સાહેબ કહે છે કે, “તેની સત્તા વધતી ગઈ તેમ- તેમ તેની સાથે ઉદ્ધતાઈ અને ક્રૂરતા પણ વધતી ગઈ. તે પુષ્કળ દારૂ પીવા લાગ્યો અને નિર્દયતાથી ખૂન કરવા લાગ્યો. બાબીલોન- માં લાંબા વખત સુધી દારૂ પીતાંપીતાં આખરે તેને એકાએક તાવ આવ્યો, અને તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો. લગભગ તુરત જ તેના સામ્રાજ્યના ટુકડેટુકડા થઈ જવા લાગ્યા. લોકોને તેની યાદ અપાવનારો એક રિવાજ ચાલુ રહ્યો. પહેલાંના વખતમાં ધણાખરા લોકો દાઢી રાખતા. પણ સિકંદર પોતાના સૌંદર્યની બાબતમાં એટલો બધો ગર્વ ધરાવતો હતો કે, પોતાના ચહેરાને ઢાંકી દેવાતું તેને ગમતું ન હતું. તેણે હજમત કરાવવાતું રાખ્યું, અને એ રીતે જે રિવાજ તેણે દાખલ કર્યો તે સૈકાઓ સુધી ગ્રીસમાં અને ઇટાલીમાં ચાલુ રહ્યો. એ રીતે કદાચ સારી કહેવાય; પણ પ્રજાને ખાસ મહત્વનો ફાળો એ રીતે તેણે આપ્યો, એવું કાંઈ નથી.”

સિકંદરની બાબતમાં જે કહ્યું છે તે સીઝરની બાબતમાં પણ

૧. “ધી સ્ટ્રૅંડ મેંગેઝિન,” સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૨, પૃ. ૨૧૬ અને આગળ.

કહી શકાય તેમ છે. ઇતિહાસકારો કહે છે કે, સીઝર કેટલાક અંશે દૃષ્ટા હતા. સમસ્ત દુનિયાની દૃષ્ટિએ તેણે સ્થાપેલાં કેટલાંક નીતિતત્ત્વોનો ઉલ્લેખ તેઓ કરે છે. પણ તે આપણને કેવો જણાય છે ? તે આપણને માત્ર રંડીઆજ અને ખર્યાળ જ જણાય છે. જે દૃષ્ટાપણું તેનામાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે દૃષ્ટાપણું તેનામાં ખરેખર હોત તો જે વખતે તે પોતે સત્તાના શિખરે પહોંચેલો હતો તે વખતે તે દુનિયાનું ભલું કરી શક્યો હોત; પણ તેમ ન કરતાં ચોપન વર્ષની ઉમ્મરે તે મીસરમાં પેલી સાધરન કિલ્લોપદાની સાથે એક વર્ષ સુધી મોજમજ માણવામાં મશગૂલ રહ્યો હતો, એમ આપણે જોઈએ છીએ. તે મોટી ઉમ્મરે પૂરેપૂરો રંડીઆજ હતો, એમ એ વાત સાખીત કરે છે. તે પોતાની પ્રજાનો સર્વોપરિ રાજ એથી સાખીત થતો નથી. નેપોલિયનના સંબંધમાં વેલ્સ સાહેબ આમ કહે છે:—“જૂની રૂઢિપ્રણાલિકા ગત થઈ હતી અથવા થતી જતી હતી. પોતાનું રૂપ અને પોતાનો માર્ગ જોળતાં વિચિત્ર નવીન બળ દુનિયામાં ધપી રહ્યાં હતાં. પ્રવૃત્ત થએલા અસંખ્ય લોકોના મગજમાં સૃષ્ટિની પ્રજ્ઞસત્તાના વચનના અને સૃષ્ટિની ચિરસ્થાયી શાંતિના પડધા પડી રહ્યા હતા. આ પુરુષમાં સબળ દૃષ્ટાપણું હોત અને સક્રિય કલ્પના-શક્તિ હોત તેમ જ નિઃસ્વાર્થી મહાકાંક્ષાથી જ તે દોરાયો હોત તો ઇતિહાસના ખુદ સૂર તરીકે તેને દીપાવે એવું કામ મનુષ્યજાતિને માટે તેણે કર્યું હોત.....પણ તેનામાં મોટી ખોડ એ હતી કે, ઉમદા કલ્પનાશક્તિ તેનામાં ન હતી. નાની ઢગલીના ઉપર નાનો ફૂકડો નાચે તેમ કલ્પનાશક્તિના અભાવે તકના મોટા ટેકરાની ટાચે નેપોલિયન માત્ર ડગલાં ભરી શક્યો.”^૧ નેપોલિયને પોતાના દેશનું પુષ્કળ ભલું કર્યું હશે; પણ મનુષ્યજાતિની પ્રત્યેના તેના ઋણની ખાતમામાં તો મીંડું જ વળ્યું છે. વેલ્સ સાહેબે નેપોલિયનનો જે કયાસ કાઢ્યો છે તે છેક કાઠી નાખવાને યોગ્ય નથી.

૧. “આઉટલાઈન ઓફ હિસ્ટરી” (ઇતિહાસની રૂપરેખા), પૃ. ૪૯૦.

અશોકનું દૃષ્ટાપણું કેવું અને કેટલું હતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. મનુષ્યોની તેમ જ પ્રાણીઓની પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ, એ એનું જ્યેય હતું. આપણે બીજી રીતે કહીએ તો આખી સૃષ્ટિના શારીરિક સુખને વધારવાનો તેમ જ તેની નીતિવિષયક ઉન્નતિ કરવાનો તેનો ઉમદા હેતુ હતો. તદ્દન નવીન અને અસાધારણ પદ્ધતિથી પોતાનાં સાધનોને પોતાના જ્યેયને અનુકૂળ કરવામાં તેણે પોતાની સક્રિય કદ્દપનાશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મૌર્યવંશની કીર્તિ ટોચે પહોંચી હતી તે વખતે પોતાની અસાધારણ કદ્દપનાશક્તિ વાપરીને અશોકે પોતાની બધી શક્તિ અને પોતાના રાજ્યનાં બધાં સાધનો પોતાના એ લગ્ય હેતુને બર આણવાના કામે વાપરવાની તકનો લાભ લઇ લીધો. એથી જ વેલ્સ સાહેબે અશોકના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “નેકનામદારો અને ખુદાવિંદો તથા શ્રીમંતો અને એવા એવા બીજા જે હજારો અને લાખો રાજાઓનાં નામ ઇતિહાસનાં પાનાંમાં ભરેલાં છે તે સૌમાં અશોક લગભગ એકલો જ તારાની માફક ઝળકી રહ્યો છે. યાદગાથી માંડીને જાપાન સુધી તેના નામને હજી માન મળે છે. હિંદુસ્તાને તેના પંથને છોડી દીધો છે તો પણ તે તેમ જ ચીન અને તિબેટ તેની મોટાઇની પરંપરા જાળવી રહ્યા છે. જેમણે કોન્સ્ટંટાઇનનું કે શાર્લમેનનું નામ સાંભળ્યું હોય એવાં જીવંત માણસોની સંખ્યા તો થોડી જ હશે, પણ આજે અશોકને યાદ કરતાં જીવંત માણસોની સંખ્યા તો ઘણી વધારે છે.”^૧ અશોકની સરખામણી કોઇ રાજાની સાથે કરવી હોય તો, માત્ર એક જ રાજાની સાથે તેને સરખાવવો ન જોઇએ, પણ એ ને એ જ વખતે નિદાન ત્રણ રાજાઓની સાથે તેને સરખાવવો જોઇએ. કોપલરટન સાહેબ કહે છે તેમ,^૨ “બૌદ્ધપંથનો

૧. “આઇટલાઇન ઓફ હિસ્ટરી” (ઇતિહાસની રૂપરેખા), પૃ. ૨૧૨.

૨. “બુદ્ધીઝમ, પ્રિમિટિવ ઍડ પ્રેઝન્ટ” (બૌદ્ધપંથ : જૂનો અને નવો), પૃ. ૧૬૬.

તે માત્ર ડૉન્સ્ટંટાઇન ન હતો, પણ ગ્રીસને માટે ઔદ્ધપંથનો તે સિકંદર હતો; ‘કીર્તિ’ના બદલામાં ‘સેવા’ કરનારો તે નિઃસ્વાર્થી નેપોલિયન હતો.”

ઔદ્ધપંથના ઇતિહાસમાં એ પંથના સ્થાપક બુદ્ધ ભગવાનના સ્થાનની પછી અશોકનું જ સ્થાન આવે છે.^૧ જે. એમ. મેક્ડેઇલ સાહેબે કહ્યું છે તેમ,^૨ અતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે માત્ર સેઈન્ટ પૉલની સાથે જ અશોકને યોગ્ય રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે. ઇસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ આખી મનુષ્યજાતિને ઉદ્દેશીને અપાએલો હતો, એ વાત ખરી; પણ તેના અનુયાયીઓએ તેના ઉપદેશની સાર્વલૌકિકતાને આગ્રહપૂર્વક મહત્ત્વ આપ્યું ન હતું. તેના પરિણામમાં ખ્રિસ્તીધર્મ અવનત થઇને માત્ર સુધરેલો અને વધારે ઉદાર બીજો યાહૂદીધર્મ બની ગયો હતો. તેને ઘેરી લેનાર જાતિયંધનોને અને સ્મૃતિયંધનોને તોડનાર પૉલ જ હતો. ખ્રિસ્તી ન હોય તેવા લોકોને દાખલ થવાનો માર્ગ મળી શકે તેટલા માટે ખ્રિસ્તીધર્મનાં દ્વાર ખુલાં કરવાનો અભિપ્રાય તેના કેટલાક અનુયાયીઓ ધરાવતા હતા; પણ પૉલે કહ્યું કે, “ ના; કાંઈ પણ દ્વાર ન હોવાં જોઈએ—છે જ નહિ; કારણ કે, દિવાલ જ નથી. દરેક આંતરો તોડી પાડવામાં આવેલો છે. પરમેશ્વરની નજરે પડતા લોકોના દરેક બંધનને અને ભેદને તેમ જ તડને જડમૂળથી દૂર કરવામાં આવેલ છે. આપણા માથાની ઉપરના આકાશની માફક જ પરમેશ્વરનો પ્રેમ સર્વત્રાહી છે. જે હવા આપણે લઇએ છીએ તે હવાની માફક જ તેની મહેરબાની મફત મળે છે.” તે જ પ્રમાણે અશોકના સમયમાં ઔદ્ધપંથ અવનત થઇને માત્ર સ્થાનિક (પ્રાંતિક) પંથ બની ગયો હતો. જૂદાજૂદા પાષંડોના લોકોને એકબીજાના સિદ્ધાંતોની અને એકબીજાની માન્યતાઓની પ્રત્યે સહનશીલતા તથા માન રાખવાનો ઉપદેશ કરીને

૧. એ. રી. એ., ૨, ૧૨૭.

૨. “અશોક”, પૃ. ૮૫.

તેણે તેમની વચ્ચેના આંતરારને તોડી નાખ્યા હતા, અને એ રીતે સૌને સામાન્ય રીતે ગ્રાહ્ય થઈ રહે તેવા ધર્મના સારની વૃદ્ધિ તેણે સાધી હતી. આ બાબતમાં બૌદ્ધ “પિટકો”એ મેળવેલા સ્થાનના કરતાં વધારે ઊંચું સ્થાન અશોકે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. સર્વ ઉપાસકોને બુદ્ધનો આ જ મંદેશ હતો; અને બૌદ્ધ-પંથની આ સાર્વલૌકિકતા જ અશોકે જોઈ લીધી હતી, અને તેના વિષે બાર દધને તે કહેતો હતો. વળી પાલની માફક અશોક પણ નીતિના મહાબળમાં ખૂબ માનતો હતો. પોતાના પંથને આખી દુનિયાનો ધર્મ બનાવી દેવાના પ્રયત્નો કરવામાં તેણે કાંઈ કયાશ રાખી ન હતી. એ રીતે તે બૌદ્ધપંથનો માત્ર આશ્રયદાતા જ ન હતો પણ ખરેખરો અવતાર હતો. તે સામ્રાજ્યનો ઉપરિ હોઈ અખૂટ સાધનોનો ધણી હતો તેથી વધારે ઝડપથી વધારે દૃશ્ય પરિણામ તે સાધી શક્યો હતો.

અશોકના કામથી હિંદુસ્તાનને શો લાભ થયો છે કે શી હાનિ થઈ છે, એનો તપાસ અને નિર્ણય આપણે ન કરી લઈએ ત્યાં સુધી તેના વિષેની આપણી ચર્ચા પૂરી કરી શકાય નહિ. આડકતરી રીતે હિંદુસ્તાનને પુષ્કળ લાભ થયો છે, એની ના તો કાંઈ કહી શકાશે નહિ. અશોકના ધર્મોપદેશના કાર્યથી એ મોટા લાભ થયા હતા, એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે વખતમાં આખો દેશ આર્યમય બની ગયો હતો, પણ જૂદાજૂદા પ્રાંતોની પોતપોતાની બોલીઓ હતી. ધર્મનો ફેલાવો કરવાના હેતુથી અશોકે કરેલા પરાક્રમના પરિણામમાં જૂદાજૂદા પ્રાંતોની વચ્ચેનો અંતર્યવહાર અનેક પ્રસંગે અને વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. જે ભાષા બધા પ્રાંતોમાં શીખાય અને સમજાય તેમ જ સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં વિચારવિનિમયના માધ્યમ તરીકે વપરાય, એવી સર્વ-માન્ય એક ભાષાની જરૂર સૌને જણાઈ. તેના પરિણામમાં પાલિ-ભાષા અથવા ‘શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા’ હિંદુસ્તાનની એકભાષા

તરીકે સ્વીકારાઇ છે.^૧ મૂળે તો પ્રાકૃતભાષા કેાઇ સ્થાનિક બોલી હશે. કેટલાક લોકો માને છે તેમ, તે ઊભી કરેલી બનાવટી ભાષા ન હતી. ઘણુંકરીને તે પાછળથી ‘મહારાષ્ટ્રી’ કહેવાતી પ્રાકૃત-ભાષાની માતા હતી. આખા હિંદુસ્તાનને માટે એકભાષા તરીકે તે સ્થપાઇ ચારે સામાજિક અને ધાર્મિક લખાણો તેમ જ ધાર્મિક પુસ્તકો પણ પાલિભાષામાં લખાવા લાગ્યાં. મૂળે તો ઔદ્ધ ધર્મગ્રંથો માગધી ભાષામાં લખાયા હશે; પણ આ નવીન એકભાષા ઊભી થઈ ચારે હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના લોકો એ ગ્રંથો વાંચીને સમજી શકે તેટલા માટે પાલિભાષામાં તેમનાં ભાષાંતર કરાવવામાં આવ્યાં. સરકારી લખાણો અને ધર્મદાનની નોંધો પણ એ ભાષામાં લખાવા લાગ્યાં. ઔદ્ધપંથનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અશોકે કરેલા લગભગ દૈવી પરાક્રમના આડકતરા પરિણામ તરીકે હિંદુસ્તાનને મળેલો આ લાભ અલબત્ત મોટો હતો. અશોકની એ પ્રવૃત્તિનું બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે, હિંદુસ્તાનની કળાને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું.^૨ તેના પોતાના સમય સુધીના સ્થાપત્યમાં માત્ર લાકડાનો ઉપયોગ થતો; પણ તેણે જ પથ્થરનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી. કડિયાની કળા અને તેનો ઉપયોગ તો જાંબા સમયથી હયાતી ધરાવતાં આવ્યાં હતાં. પોતાની ધર્મલિપિઓને ચિરસ્થાયી બનાવવાનો વિચાર પ્રથમ તેને થઇ આવ્યો ત્યારે પોતાનો હેતુ બર લાવવાના કામે કડિયાની કળાનો ઉપયોગ કરી લેવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. તેના પરિણામમાં એક જ પથ્થરના બનેલા જંગી થાંભલાઓ ઊભા થયા તથા મોટી શિલાઓના ઉપર લેખો લખાયા અને પથ્થરમાંથી મોટાં મોટાં મંદિરો કોતરાયાં. એ મંદિરો મોટા ને મોટા કદનાં થતાં ગયાં એટલું જ નહિ, પણ તે વધારે ને વધારે કળામય બનતાં ગયાં; અને તેના પરિણામમાં હિંદુસ્તાનમાં એટલાં બધાં

૧. જુઓ પૃ. ૧૮૫ અને આગળ.

૨. જુઓ પૃ. ૧૯૩ અને આગળ.

મંદિરો ઠેકઠેકાણે ઊભાં થયાં છે કે, દુનિયાની અજાયબીઓ પૈકીની એક અજાયબી તરીકે તેમને યોગ્ય રીતે માનવામાં આવે છે.

મનુષ્યોની તેમ જ પ્રાણીઓની પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ રાખવો : એ આદર્શ રજૂ કરીને અશોકે મનુષ્યજાતિને પોતાનો હિસ્સો આપેલો છે, એમ આપણે જોઈ ગયા. વળી, તેના ધર્મોપદેશના કાર્યના પરિણામમાં આપણા દેશને જે એ મોટા લાભ થયા છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા. હવે સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, અશોકના પરાક્રમથી હિંદુસ્તાનને સીધી રીતે અસર થઈને હિંદુસ્તાનના લોકોની જીવિ જૂદા રૂપે ઘડાઈ હતી કે કેમ? એ સવાલનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. એ સમયના હિંદુસ્તાનનો વિગતવાર સમાલોચના આપણે કરશું તો આપણને જણાશે કે, ઐહિક પ્રગતિની દિશામાં કામ કરી રહેલાં બળની અને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરાવનારાં બળની વચ્ચે હિંદુ સંસ્કૃતિ પોતાની સંપૂર્ણાંશે સમતોલ સ્થિતિ જાળવી રહી હતી; પણ પોતાના આદર્શને પાર પાડવાના હેતુથી અશોક જે અવિરત ઉત્સાહ દાખવી રહ્યો હતો અને અવિરત પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો તેને લઈને ઉક્ત સમતોલપણું ડગમગી ગયું હતું. તેના પરિણામમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનું ઐહિક તત્ત્વ તેના આધ્યાત્મિક તત્ત્વને એટલું બધું વશ થઈ ગયું કે, તે સંસ્કૃતિ તુરંત જ પ્રગતિ કરતી બંધ પડી ગઈ, અને તે નાબૂદ ન થઈ તો પણ અચનત તો થઈ જ.

ઉપલો અભિપ્રાય કદાચ વિચિત્ર લાગશે; અને તેમાં અતિશયોક્તિ પણ કોઈને જણાશે. પરંતુ અશોકના સમય સુધીમાં વિકસિત થયેલું સાહિત્ય શું બતાવી આપે છે? અશોકના સમયમાં જાણીતા વેદગ્રંથોના અને ઔદ્ધગ્રંથોના અભ્યાસના પરિણામમાં આપણે શો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ? સ્વર્ગસ્થ અધ્યાપક મૅક્સમ્યુલરના અને અધ્યાપક બ્લુમરીહ્ડના જેવા વિદ્વાનોએ ખાસ કરીને વેદના સમયના આવા ગ્રંથોનો કાળજીપૂર્વક અને વિગતવાર અભ્યાસ કરીને

શા અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે ? પ્રથમ તો મેંકસમ્યુલર સાહેબનું કથન આપણે તપાસશું. તે કહે છે^૧ કે, “ પ્રજાકીયતાની ભાવનાનું ભાન હિંદુને કદિ પણ ન હતું, અને પ્રજાનાં વખાણની આશાથી તેનું હૈયું કદિ પણ ધમકી ઊઠતું ન હતું.....માત્ર ધર્મના અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ હિંદુનું મન સ્વછંદે કામ કરી રહ્યું હતું; અને હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિચારોએ જેટલાં ઝાંડાં મૂળ ધાલેલાં છે તેટલાં ઝાંડાં મૂળ ખીજ કાઢ પણ દેશમાં ધલાએલાં નથી. હિંદુ-પ્રજા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રજા હતી.....એકંદરે જોતાં, જ્યાં આત્માના આંતર જીવને આખી પ્રજાની વ્યાવહારિક શક્તિ-ઓને સંપૂર્ણાંશે વશ કરી નાખી હોય અને જે ગુણોને લઇને પ્રજા ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લે છે તે ગુણોના નાશ જ્યાં થઇ ગયો હોય એવા ખીજ કાઢ પણ દેશનો દાખલો ઇતિહાસ પૂરે પાડતો નથી. ” અધ્યાપક બ્લુમરીદ્ડને અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. તે કહે છે^૨ કે, “ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની શરૂઆત થર્મ ત્યારથી ધાર્મિક મંસ્થાઓ પ્રજાના ચારિત્ર્યના ઉપર અને વિકાસના ઉપર જેટલો અમલ ચલાવે છે તેટલો અમલ દુનિયાના ખીજ કાઢ દેશમાં તેઓ ચલાવતી નથી.....આ રૂઢિગત અને ચોક્કસ વ્યવસ્થા આચારમાં સર્વ સમયે પૂર્ણાંશે જળવાતી ન હતી તો પણ એટલું તો કબૂલ કરવામાં આવે છે કે, જીવન મુખ્યત્વે કરીને એકાકી ધર્મયાત્રા છે, અને ધ્યેય માત્ર આત્મમોક્ષ છે. રાષ્ટ્રના હિતને અને પ્રજાના વિકાસને આવી યોજનામાં કાંઇ પણ સ્થાન નથી. જાણીજોઇને નહિ તો પણ આચારમાં તો એ બંને બાબતોને ગણત્રીમાં જ લેવામાં આવેલી નથી, અને તેથી હિંદુસ્તાનના પ્રજાકીય ચારિત્ર્યમાં તેવા પ્રકારની ખોટ રહી ગઇ છે.” હિંદુઓના મનના વલણને લગતો આવો અભિપ્રાય ઉક્ત બે વિદ્વાનો-

૧. હિ. એ સં. વિ., પૃ. ૩૦-૩૧.

૨. “ ધી રીલિજિયન ઓફ ધી વેદ ” (વેદધર્મ), પૃ. ૪-૫.

એ દર્શાવ્યો છે. તેઓ એમ માને છે કે, હિંદુસ્તાનના લોકોની બુદ્ધિએ ધર્મને અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ કરવાનું જ કામ સાધ્યું છે. તેણે પ્રજાત્વની ભાવના જાગૃત કરી નથી એટલું જ નહિ, પણ રાષ્ટ્રના વિચારને પણ તેણે ઉત્પન્ન કર્યો નથી. આપણે દૂંકામાં કહીએ તો, હિંદુસ્તાને રાજનીતિશાસ્ત્રમાં કાંઈ પણ ફાળો આપ્યો નથી, અને તેથી દુનિયાના રાજકીય ઇતિહાસમાં તેને કાંઈ પણ સ્થાન નથી. હિંદુસ્તાનના લોકોના ચારિત્ર્યના આ અંદાજમાં કાંઈક સત્ય સમાયેલું છે ખરું. તેમ છતાં પણ તે અભિપ્રાય માત્ર અમુક અંશે જ ખરો છે. મેક્સમ્યુલર સાહેબે અને બ્લુમરીલ્ડ સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય પ્રથમ જાહેર કર્યા ત્યારે તો તેમનું કહેવું ખરું હતું. પરંતુ ચારપછી તો કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” મળી આવેલું છે, અને વિદ્વાનો તેનો અભ્યાસ કરી શકે છે. હિંદુઓએ પોતાના રાજનીતિશાસ્ત્રને અધ્યાત્મવિદ્યાના અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણથી અલગ રાખ્યું નથી તેમ જ જ્ઞાનની સ્વતંત્ર શાખા તરીકે રાજનીતિ-શાસ્ત્રની સ્થાપના કરી નથી, એ મતને હવે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, કૌટિલ્ય આપણને કહે છે તેમ, તેના પોતાના સમય સુધીમાં રાજનીતિશાસ્ત્રના નિદાન ચાર સંપ્રદાયો જાણીતા થયા હતા, અને કાંઈ પણ સંપ્રદાયની સાથે કાંઈ પણ જાતનો સંબંધ ન ધરાવતા નિદાન સાત સુપ્રસિદ્ધ લેખકો થઈ ગયા હતા. વળી, તેના સમયમાં કયી કયી વિદ્યાઓ પ્રચલિત હતી? “અર્થશાસ્ત્ર” માં કહ્યું છે તેમ, ‘આન્વીક્ષકીવિદ્યા’ (તત્ત્વજ્ઞાન) તથા ‘ત્રયી’ (અધ્યાત્મવિદ્યા) તેમ જ ‘વાર્તા’ (અર્થશાસ્ત્ર) અને ‘દંડનીતિ’ (રાજનીતિશાસ્ત્ર) તે સમયમાં પ્રચલિત હતી. રાજનીતિશાસ્ત્રને તત્ત્વજ્ઞાનથી તથા અધ્યાત્મવિદ્યાથી જુદું પાડીને જ્ઞાનની સ્વતંત્ર શાખા તરીકે સ્થાપનામાં આવ્યું હતું, એ વાત આથી સ્પષ્ટ નથી થતી શું? અલબત્ત, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે જ. પરંતુ એટલાથી જ બસ નથી. એક સંપ્રદાયે (બાર્હસ્પત્યોએ) તો એમ પણ કહ્યું છે કે, બધી

વિદ્યાએ। રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સમાઈ જાય છે, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર જ ખરેખરી વિદ્યા છે. આ વાત એમજ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે, મૌલ્યસત્તાનો ઉદ્દય થયો તેના પહેલાં હિંદુઓએ જેટલી હિંમતથી તથા ચપલતાથી અધ્યાત્મવિદ્યાને અને તત્ત્વજ્ઞાનને ખેડ્યાં હતાં તેટલી જ હિંમતથી અને ચપલતાથી રાજનીતિશાસ્ત્રને પણ ખેડ્યું હતું, અને પાછળથી ધર્મે અને અધ્યાત્મવિદ્યાએ રાજનીતિશાસ્ત્રના ઉપર સ્થાન લીધું હતું તો એક કાળે અધ્યાત્મવિદ્યાની ખુલ્લેખુલ્લી હાંસી થઈ હતી એટલું જ નહિ, પણ માત્ર રાજનીતિશાસ્ત્ર જ ખરેખરી વિદ્યા તરીકે ગણાઈ ગયું હતું. કૌટિલ્યના સમયના પહેલાંના વખતમાં હિંદુઓએ રાજનીતિશાસ્ત્રમાં કેટલો કાળો આપેલો, એની ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી; પણ કૌટિલ્યના “અર્થશાસ્ત્ર”નો અભ્યાસ જેમણે કર્યો છે તેમને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાને લગતા ખૂબ આગળ વધેલા વિચારની સાથેસાથે રાષ્ટ્રને લગતો ચોક્કસ ખ્યાલ પણ હિંદુઓએ વિકસાવ્યો હતો. રાજનીતિશાસ્ત્રની સાથેસાથે ‘વાર્તા’ (અર્થશાસ્ત્ર) નામક વિદ્યાને પણ હિંદુઓએ વિકસાવી હતી. “ખેતી તથા ઢારઊછેર અને વ્યાપાર” : એ ત્રણની સાથે અર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ હતો, અને રાજનીતિશાસ્ત્રના કામે અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છૂટથી થતો હતો.

‘રાજનીતિશાસ્ત્ર’ નામક ખાસ વિદ્યાનો વિચાર હિંદુઓને આવેલો અને જેમાં કૌટિલ્યે પણ વધારા કરેલા એવા અનેક વિવિધ વિચારો અને સિદ્ધાંતો તેમણે વિકસાવેલા તો પણ કૌટિલ્યે પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો ત્યાર પછી તુરત જ એ બધાની પ્રગતિ એકદમ અટકી પડેલી લાગે છે. અર્થશાસ્ત્રના વિષયને લગતો કાંઈ નવો વિચાર આપતો કે તેમાં વિશેષ પ્રગતિ કરાવનારો એક પણ ગ્રંથ કૌટિલ્યના સમયની પછી લખાએલો જાણવામાં નથી, એ હકીકત ઉપલી વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ખરું જોતાં કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”

મોટા ભાગે સારસંગ્રહના જેવો ગ્રંથ છે તો પણ કૌટિલ્યના પોતાના સમય સુધીમાં લખાઈ પ્રસિદ્ધ થએલાં રાજનીતિશાસ્ત્રવિષયક આધારભૂત પુસ્તકોને તે ગ્રંથ ટપી ગયો લાગે છે. “કામસૂત્ર”ના લેખક વાત્સ્યાયને અને “યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ”ના લેખક કૌટિલ્યના વિચારો તેમ જ તેના પારિભાષિક શબ્દો પોતપોતાના ગ્રંથમાં વાપર્યા છે. આજે અને દંડીએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં કૌટિલ્યનો જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તો આપણી ખાતરી કરી આપે છે કે, એ જે લેખકોના સમયના રાજાઓને કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” નામક ગ્રંથ બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.^૧ પરંતુ આ ગ્રંથ પણ અતિ ઘણો મોટો લાગ્યો તેથી કરીને કામદંડે તેને વધારે સાદા અને ટૂંકા રૂપમાં રજૂ કરવાનું કામ ઊપાડી લીધું. માત્ર કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”નો જ અભ્યાસ તે સમયમાં સામાન્ય રીતે થતો ન હોત તો કામદંડે આ કામ ઊપાડી લીધું જ ન હોત. હિંદુ-રાજનીતિ-શાસ્ત્રને લગતા આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવું એક પણ પુસ્તક કૌટિલ્યના સમયની પછી લખાયું નથી. દેખીતી રીતે કૌટિલ્યના સમયની પછી આ વધાએ કાંઈ પણ પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગતું નથી. તે પોતે ખૂબ આગળ વધે અને આપણા રાજકીય આચારવિચારને ખૂબ આગળ વધારે એવી આશા હતી તે જ વખતે તે વિદ્યા લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ. બિંબિસારના રાજકાળમાં ત્રિહારમાં આવેલું મગધનું નાનું રાજ્ય વધી જઈને ચંદ્રગુપ્તના રાજકાળમાં હિંદુકુશથી માંડીને તામિલ-દેશની સરહદ સુધીનું મગધનું

૧. શ્રીયુત આર. શામાશાસ્ત્રીએ અંગ્રેજી ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા “કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર”ની પ્રસ્તાવના જુઓ; કે. વી. રંગસ્વામી આચાર્ય-કૃત “કન્સિડરેશન્સ ઓફ સમ ઓસ્પેક્ટસ ઓફ એન્શિયન ઇન્ડિયન પોલિટી” (પ્રાચીન હિંદુ-રાજનીતિશાસ્ત્રની કેટલીક બાબતોનો વિચાર), પૃ. ૧૯ અને આગળ જુઓ. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” બહુ પાછળના સમયનો ગ્રંથ છે, એવું સાબીત કરનારો કોઈ સબળ પૂરાવો હજી સુધી બહાર આવ્યો નથી.

સામ્રાજ્ય બની ગયું હતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. કાલગદેશને જીતીને પોતાના રાજ્યની સાથે જોડી દઇને અશોકે બિંબિસારથી શરૂ થએલા આ કેંદ્રગામી બળને થોડા વખત સુધી પુષ્ટિ આપી હતી.^૧ ધર્મના વિચારે અશોકના મનને ઘેરી લીધું ન હોત અને એ રીતે તેને પૂરેપૂરો બદલી નાખ્યો ન હોત તો મગધનો અભેદ્ય સૈનિક જુરસો ફાટી નીકળતાં અને તેની રાજશાસનકળા ઝળકી ઊડતાં તામિલ-રાજ્યોના ઉપર તેમ જ હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણદિશાએ આવેલા તામ્રપર્ણના ઉપર ચઢાઇ કરીને તેમને કબજે કરવામાં આવ્યાં હોત એટલું જ નહિ, પણ ભારતવર્ષની પેલી બાજુએ જમને રોમના સામ્રાજ્યના જેવું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યા વગર મગધરાજને જીંપ વળ્યો ન હોત. અશોકના સમયની પહેલાંના લાંબા કાળથી જ હિંદુસ્તાન આર્યમય બનતો આવ્યો હતો. ગ્રીસની પ્રજા ન હોય એવા લોકો ગ્રીસના લોકો બનતા તેવી જ રીતે આપણા દેશના વિવિધ લોકો આર્ય બનતા. લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં આર્ય-ભાષા અને આર્યજીવન ઓતપ્રોત થઇ ગયાં હતાં, અને એકભાષા અનેલી પાલિભાષા પણ સ્વીકારાઇ હતી. જૂદીજૂદી હિંદુ-ગતિઓને એકત્ર કરીને રાષ્ટ્રીય કે સાર્વભૌમ પ્રજા ઊભી કરવાને માટે જે તત્ત્વો જરૂરનાં હતાં તે તત્ત્વો તો હયાત હતાં જ. એ કામ સાધવાને માટે માત્ર રાજકીય સ્થિરતા-સર્વસામાન્ય રાજકીય એકતા-ની જરૂર હતી. અશોકે પોતાના પુરોગામી રાજાઓની નીતિને ચાલુ રાખીને બિંબિસારે દાખલ કરેલા કેંદ્રગામી બળને મદદ કરી હોત તો તેની પોતાની જાળરી શક્તિના પરિણામમાં અને રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી તેની પોતાની બુદ્ધિને લઇને તે મગધના સામ્રાજ્યને ખરેખર દૃઢ બનાવી શકત અને ઉક્ત રાજકીય સ્થિરતા સ્થાપી શકત; પણ

૧. શ્રીયુત હેમચંદ્ર રાયચૌધરીકૃત “ પોલિટિકલ હિસ્ટરી ઓફ એન્ડિયન ઇન્ડિયા ” (પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનો રાજકીય ઇતિહાસ), પૃ. ૧૬૪ અને આગળ; પૃ. ૧૮૨-૧૮૩.

કલિંગની લડાઈની પછી તુરત જ-એટલે કે, જે રાજાઓને અશોકને મળેલી તકના જેવી તક મળી હતી અને તેને મળેલાં સાધનોના જેવાં સાધનો પણ મળ્યાં હતાં તે રાજાઓ જે બનાવને લઈને સાર્વભૌમ-સત્તા સ્થાપવાને પ્રેરાયા હોત તે બનાવની પછી તુરત જ- અશોકે તો પરદેશીય રાજનીતિને લગતી જૂદી જ પદ્ધતિ અમલમાં આણી. સારપછીથી લડાઈના વિચારને જ અશોકે ગહી ગણ્યો હતો. આપણે અગાઉ વાંચી ગયા છીએ તેમ, કલિંગની લડાઈનું વર્ણન કરતાં અશોક કહે છે કે, લડાઈમાં પડતા દુઃખના એકસોમા તો શું પણ એકહજારમા ભાગનું દુઃખ પણ લોકોને ફરીથી પડે તો તેથી તેને પોતાને અતિશય શોક થાય. તેથી કરીને સાનંદ સંતોષ દર્શાવતાં અન્યત્ર તે કહે છે કે, ભેરિધોષનું સ્થાન ધર્મધોષે લીધું છે. પરંતુ કલિંગની લડાઈનો ઉલ્લેખ કરવામાં અશોકે કાંઈક ઊંડો હેતુ રહેલો છે. તે સીધેસીધી રીતે કબૂલ કરે છે કે, તેણે પોતે ભૂમિ-વિજયના વિચારનો ત્યાગ કરેલો છે અને ધર્મવિજયના વિચારનો સ્વીકાર કરેલો છે. તે કહે છે તેમ, આવો ધર્મવિજય પ્રેમથી અને શુભેચ્છાથી બધા સરહદી પ્રાંતોમાં મેળવી શકાય છે; અને તેણે તો તેવો ધર્મવિજય મેળવ્યો પણ છે. આ નવીન નીતિ માત્ર દર્શાવીને જ તેણે સંતોષ માન્યો નથી. તે તો વધારામાં એમ પણ કહે છે કે, તેના પુત્રોએ અને પૌત્રોએ તેમ જ સર્વ વંશજોએ ભૂમિવિજયની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભૂમિવિજયનું સ્થાન ધર્મવિજયે લીધું તેના પરિણામમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઈ તો પણ રાજકીય અવનતિ થવા પામી. અલબત્ત, એથી શાંતિપ્રિયતા પોષાઈ અને આત્મવિકાસની ધૂન લાગી, અને તે તત્ત્વો હિંદુના ચારિત્ર્યમાં તન્મય બની ગયાં. પહેલેથી જ આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ધરાવતો હિંદુ એથી કરીને વધારે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ધરાવતો થયો; પરંતુ તેના પરિણામમાં લડાયક વૃત્તિને માટે અને રાજકીય મહત્તાને માટે તેમ જ ઐહિક હિતસુખને માટે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ ખરો. ખાસ કરીને

કૌટિલ્યના સમયની પછીના જે સમયે મગધનું સામ્રાજ્ય રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના ઉત્પન્ન કરીને હિંદુસ્તાનને ઉચ્ચ રાજકીય કોટીએ પહોંચાડે એવી આશા રખાતી હતી તે સમયે રાજનીતિશાસ્ત્રની અને રાજકારણની પ્રગતિને એકાએક બંધ પડી ગયેલી આપણે જોઈએ છીએ તેનું કારણ આ જ હોવું જોઈએ. મધ્યસ્થ રાષ્ટ્રને લગતી અને સાર્વભૌમ સત્તાને લગતી હિંદુઓની અભિલાષા અશોકના નવીન દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. તેની નીતિનાં પરિણામ તેના મરણની પછી તુરત જ દેખાવા લાગ્યાં. આપણા દેશના વાયવ્યકોણની સરહદે ધનધોર વાદળ ધેરાવા લાગ્યાં. તેના મૃત્યુની પછી પૂરાં પચીસ વર્ષ પછી વૃત્તિ નહિ ત્યાં તો મૌર્ય-સામ્રાજ્યના વાયવ્યકોણની સરહદે આવી રહેલા હિંદુકુશને ઓળંગીને ઍકિદ્રયાના ગ્રીસવાસીઓ એક કાળના સમગ્ર સામ્રાજ્યને તોડી પાડવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સિકંદરની સરદારીની નીચે પણ ગ્રીસવાસીઓ મગધના લશ્કરથી કેટલા બધા ખીતા હતા, એ આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. માત્ર લડાઈઓ કરીને તેઓ એકેમીનિયન લોકોના વિરતૃત સામ્રાજ્યનાં ફનાંફાતિયાં કરી શક્યા હતા; પણ તેઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા ત્યારે તો અનેક લડાઈઓ કરવાની ફરજ તેમને પડી, અને તેમનો ખુદ સરદાર સિકંદર એક પ્રસંગે ધવાઇને લગભગ મરણુતોલ થઈ પડ્યો. અલખત, ગ્રીસવાસીઓ જમરા અને બહાદુર લડવૈયા હતા. થોડીક મુશ્કેલી વેઠીને પણ તેઓ અનેક હિંદુ-ગતિઓને તેમ જ પંજબના રાજા પોરસને પણ જીતી લઈ શક્યા હતા. પરંતુ, પ્લુટાર્ક કહે છે તેમ, પોરસની સાથે થયેલી લડાઈથી મેંસીડોનિયાના લોકોની હોંસ એટલી બધી ભાંગી પડી— અને હિંદુસ્તાનમાં આગળ કૂચ કરવાને તેઓ એટલા બધા નાખુશ થઈ ગયા— કે, ગંગા નદીને ઓળંગી જઈને મગધના લશ્કરની સામે થવાનો આગ્રહ સિકંદરે કર્યો ત્યારે તેમણે બેધડક ના પાડી.^૧ મેંસીડોનિયાનો

૧. મેંડ્રીકેન્ડ્રટ “ એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા: ઇટ્સ ઇન્વેઝન બાય ઍલેક્ઝન્ડર ”

રાજા સિકંદર ખૂબ અકળાયો અને ગુસ્સે થયો; પણ તેણે પાખા ફરવું પડ્યું. મેસીડોનિયાના લોકોના મનમાં મગધના લશ્કરે આવી બીક પેસાડી દીધી હતી. પરંતુ એમ લાગે છે કે, અશોકે ધર્મપ્રચારને લગતી જે નવીન પરદેશીય રાજનીતિ શરૂ કરી હતી તેના પરિણામમાં વસ્તુસ્થિતિ એકદમ બદલાઈ ગઈ, અને સિકંદરની સરદારીની નીચે પણ મગધના લશ્કરથી તોખા પોકારી ગયેલા એ ને એ ગ્રીસવાસીઓ પછીથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તરભાગમાં વિજય મેળવી શક્યા, અને મગધના સામ્રાજ્યનાં ફનાંફાતિયાં તેમણે ઊડાવી દીધાં.

પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી. પોતાની પરદેશીય રાજનીતિ અશોકે બદલી તેના પરિણામમાં તેના પોતાના મરણની પછી તુરત જ ગ્રીસવાસી લોકો આપણા દેશમાં ઘુસ્યા તેથી કરીને શક અને પલ્લવ તેમ જ કુશન અને હૂણ તથા ગુર્જર વગેરે લોકોને પણ હિંદુસ્તાનમાં ઘુસવાને માટેનો રસ્તો મળી આવ્યો. ઇસ્વી સનની છઠી સદી સુધી તો એ લોકો આપણા દેશમાં ઘુસતા રહ્યા, અને માત્ર શુંગવંશના અને ગુપ્તવંશના રાજાઓ સિવાયના ખીજા બધા દેશી રાજાઓની રાજસત્તાને તેમણે દાબી દીધી. આ બધી પરદેશી જાતિઓ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કરી રહી ત્યારપછી તુરત જ હિંદુ બની ગઈ, એ વાત ખરી; પણ મુસલમાનોનો ઉદય થયો ત્યાં સુધી તો આ પરદેશીઓએ આપણા દેશમાંની રાજકીય સત્તાને લગભગ એકઠથ્થુ કરી લીધી, એની ના કાંઈથી કહી શકાશે નહિ. રાજકીય બાબતોમાં ઉત્પાદનશક્તિ ધરાવનારી હિંદુઓની બુદ્ધિ એ રીતે મંદ પડી ગઈ, અને છેવટે તેનો વિનાશ થયો; અને એક કાળે સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાની જે આશા આપણા દેશના લોકોને હતી તે આશા કેવળ સ્વપ્નરૂપ નીવડી.

જાંડર ધી એઈટ ” (પ્રાચીન હિંદુસ્તાન : મહાન સિકંદરે તેના ઉપર કરેલી ચઢાઈ), પૃ. ૩૧૦.

અશોકની ધર્મોપદેશવિષયક પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં આપણા દેશના લોકો રાષ્ટ્રત્વ અને રાજકીય મહત્ત્વ વીસરી ગયા છે તો પણ હિંદુ-સમાજના પાયારૂપ બ્રાતૃભાવ અને જીવદયા તો તેમને અલગત મળ્યાં છે. અશોકની ઉક્ત પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં રાજનીતિશાસ્ત્રની પ્રગતિ એકાએક અટકી પડી, અને ધર્મે તથા તત્ત્વજ્ઞાને હિંદુના મગજનો કબજો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં લેવા માંડ્યો : એ વાત ખરી છે. તેમ છતાં પણ દુનિયાદારીનો રસિકતાની પ્રત્યે હિંદુઓનું મન છેક જ વિરોધી અને ખેદરકાર બની ગયું, અથવા વ્યાપારની કે ઉદ્યોગની નજરે હિંદુસ્તાનનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું : એમ આપણે માની ખેસવાનું નથી. એકંદરે જોતાં આ રીતે હિંદુસ્તાનને લાભ થયો છે કે ગેરલાભ થયો છે, એ તો જૂઠ્ઠાજૂઠ્ઠા લોકો પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરીને નક્કી કરી લેશે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, બૌદ્ધસમ્રાટ અશોકે ધર્મોપદેશને લગતી જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી તેના પરિણામમાં દુનિયાને પુષ્કળ લાભ થયો છે, અને દૂરદૂરના પૂર્વદેશોના બૌદ્ધપંથને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ હિંદુ-સંસ્કૃતિની અન્ય મહત્ત્વની ખાસિયતો તેણે પૂરાં પાડ્યાં છે એટલું જ નહિ, પણ ચેરાપ્યુટીના અને એસેનીસના પંથોના ઉપર તેમ જ શરૂઆતના કાળના અને મધ્યયુગના ખ્રિસ્તીધર્મના ઉપર તેણે ઘણી અસર કરી છે.

આઠમું પ્રકરણ.

અશોકની ધર્મલિપિઓ.

(૧) સ્થળનિર્દેશ વગેરે.

શિલાલેખો

(ક) ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો.

અશોકની ધર્મલિપિઓ શિલાઓના ઉપર કે પથ્થરના થાંભલાઓના ઉપર અથવા ગુફાઓમાં કાતરવામાં આવેલી છે. પ્રથમ તો આપણે તેના “ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો”નો વિચાર કરશું. અનુક્રમસર ચૌદ જૂદા જૂદા લેખોના ઉક્ત સંગ્રહની નકલો સહજ પાઠકેરની સાથે અને બોલીઓની ખાસિયતોની સાથે જૂદાં જૂદાં સાત સ્થળેથી મળી આવેલી છે. આપણે આપણા દેશના વાયવ્યકોણથી શરૂઆત કરશું. વાયવ્યકોણના સરહદી પ્રાંતોમાંના પેશાવર જિલ્લાના મુસુકઝાઇ મહાલમાં પેશાવરથી ઇશાનખૂણે આશરે ૨૦ ગાઉ દૂર આવેલા શાહબાઝગઢીમાંથી ઉક્ત લેખોની એક નકલ મળી આવેલી છે. ‘જનરલ કોર્ટ’ સાહેબે સૌના પહેલાં તેના તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ નકલ કપુર્દગઢીની બાબુમાં છે, એવું કોર્ટ સાહેબે કહેલું તેથી કરીને શરૂઆતમાં તે કપુર્દગઢીની નકલ કહેવાતી હતી. પરંતુ કપુર્દગઢી તો એક ગાઉના જેટલું દૂર છે; અને અશોકના લેખવાળી શિલા તો તેનાથી વધારે મોટા શાહબાઝગઢી ગામની હદમાં જ તેનાથી પાએક ગાઉના જેટલી દૂર પડેલી છે. શાહબાઝગઢી ગામની તરફ પોતાની પશ્ચિમદિશાની બાબુ ધરી રહેલી ટેકરીના ઢોળાવના ઉપર ૨૬૩ વારની ઊંચાઇએ આવી રહેલી, ૮ વારની લંબાઇની અને ૩૩ વારની ઊંચાઇની તથા ૩૩ વારની જડાઇની

શિલાની પૂર્વદિશાની તેમ જ પશ્ચિમદિશાની બાજુએ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બારમા લેખ સિવાયના બાકીના બીજા લેખો ક્રાતરવામાં આવેલા છે. એ નકલોમાંનો બારમો શિલાલેખ છેક ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં સ્વર્ગસ્થ સર હેરૉલ્ડ ડીનને જડી આવ્યો હતો. ઉપલી શિલાથી પચાસેક વારના જેટલી દૂર પડેલી બીજી શિલાના ઉપર તે લેખ ક્રાતરવામાં આવેલો છે. ‘શાહબાઝગઢી’ નામ તો હમણાંનું છે. પણ હાલના ગામની જગ્યાએ મૂળે બહુ જૂનું અને વિસ્તારવાળું શહેર વસેલું હોવું જોઈએ. કનિંગહામ સાહેબ કહે છે તેમ, ત્યાં “વેસ્સંતર-નતક”વાળું પ્રાચીન બૌદ્ધતીર્થ પો-લુ-પ (યુઆન શ્વાંગ) અથવા ફો-પ-કુ (સુંઘુન)^૧ આવેલું હશે. અશોકના સામ્રાજ્યમાં ગણાતા યવન-પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ઘણુંકરીને તે હતું.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની બીજી નકલ મનશહરમાંથી મળી આવેલી છે. વાયવ્યકાશુના સરહદી પ્રાંતોમાંના હઝારા કસબામાં અંબટાબાદની ઉત્તરદિશાએ આઠેક ગાઉના જેટલું દૂર તે ગામ આવેલું છે. અહીં બે શિલાઓના ઉપર માત્ર પહેલા બાર જ લેખો ક્રાતરાએલા મળી આવેલા છે. તેરમો અને ચૌદમો લેખ ઘણુંકરીને તે શિલાઓની બાજુમાં જ કાઠ સ્થળે દબાઈ રહ્યો હોવો જોઈએ. હજી તેમને શોધી કાઢવાનું કામ બાકી છે. એ ગામના પાડોસમાં જૂના કાળના વસવાટની કાંઈ પણ નિશાની નથી; પણ સર આ. સ્ટીન સાહેબે બતાવ્યું છે તેમ, આજે ‘પ્રેરી’ નામથી ઓળખાતા-કશ્મીરી ભાષામાં ‘ભટ્ટારિકા’ (દેવી અથવા દુર્ગા) નામથી ઓળખાતા-તીર્થસ્થાનની દિશામાં જતા પ્રાચીન રસ્તાની બાજુમાં પડેલી શિલાના ઉપર ઉક્ત શિલાલેખ ક્રાતરાએલો જણાય છે.^૨ આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે, શાહબાઝગઢીની નકલનો બારમો લેખ જૂદી શિલાના ઉપર ક્રાતરાએલો છે; પણ મનશહરની નકલનો એ જ લેખ શિલાની

૧. ક. આ. સ. રી., ૫, ૮-૨૩; ક. કો. ઇ. ઇ., ૧, ૮-૧૨.

૨. પ્રો. રી. આ. સ. નો. વે. ક. પ્રો., ૧૯૦૪-૧૯૦૫, પૃ. ૧૭.

એક બાજુએ કાતરાએલો છે. વળી, બીજાં સ્થળોની સાથે સરખામણી કરતાં એ બન્ને સ્થળના લેખોના અક્ષરો વધારે મોટા છે તેમ જ અક્ષરોનું કાતરકામ પણ વધારે ચોક્કસ છે. સેનાર્ત સાહેબે પ્રથમ કહી બતાવેલું તેમ, ^૧ એક પાષંડના લોકોએ બીજા પાષંડની પ્રત્યે સહનશીલતા બતાવવી જોઈએ, એવો બોધ કરનારા બારમા મુખ્ય શિલાલેખને હિંદુસ્તાનના એ ભાગમાં તો બેશક ખાસ મહત્ત્વ અપાતું હતું, એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના વાયવ્યકોણનો પ્રદેશ હિંદુસ્તાનના ઉપર ચઢાઈ કરવાને માટેનો મુખ્ય માર્ગ હોઈ વિવિધ ધર્મવિચારથી જૂદા બનેલા વિવિધ જાતિના લોકો ત્યાં એકઠા થતા હોવાથી તે ભાગમાં ધાર્મિક શાંતિનો ઉપદેશ કરવાનું અશોકને ખાસ જરૂરનું લાગ્યું હોય, એમ જણાય છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ત્રીજી નકલ 'કાલશીનો શિલાલેખ' કહેવાય છે. યમુના નદીના પશ્ચિમકાંઠે જ્યાં ટોન્સ નદી તેને મળે છે ત્યાંની પાસે જ, મસુરી(મન્સુરી)ની પશ્ચિમદિશાએ આશરે આઠ ગાઉના જેટલી દૂર પડેલી જંગી શિલાના ઉપર અશોકનો ઉક્ત શિલાલેખ કાતરાએલો છે. સંયુક્ત પ્રાંતોના દેહરાદુન કસબામાં આવેલા કાલશી ગામથી પોણા ગાઉના અંતરે એ શિલા પડેલી હોવાથી અશોકના શિલાલેખની ઉક્ત નકલ 'કાલશીનો શિલાલેખ' કહેવાય છે. એ શિલા ૨^૩/_૪ વારની લંબાઈની છે અને ૩^૩/_૪ વારની ઊંચાઈની છે તેમ જ તળિયે આશરે ૩ વારની પહોળાઈની છે. એ શિલાના અમિકોણનો ભાગ લીસો કરવામાં આવેલો છે તો પણ મૂળના થોડાથોડા ખાડાખબડા એ લીસી જગ્યામાં પણ કાયમ રહ્યા છે. ^૨ ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં ફોરેસ્ટ સાહેબે પ્રથમ એ લેખ શોધી કાઢ્યો હતો. તે વખતે એ લેખના અક્ષરો વંચાતા જ ન હતા; કારણ કે, વર્ષોથી બેગી થતી આવેલી કાળી સેવાળનો થર તેની સપાટીના ઉપર બાઝી ગયો હતો. એ શિલાની ઉપર કાતરાએલો લેખ અનેક સ્થળે અધૂરો હશે, એમ

૧. ઇ. ઐ., ૧૮૬૦, પૃ. ૪૩.

૨. ક. આ. સ. રી., ૧, ૨૪૪; ક. ઈ. ઇ. ઇ., ૧, ૧૨-૧૩.

પ્રથમ તો લાગ્યું; પણ આમ લાગવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, જ્યાંજ્યાં ફાટ પડેલી હતી કે ખાડાખખડા હતા ત્યાંત્યાં લિપિકારે અક્ષરો કાતરેલા નહિ. એ શિલાના તળિયાની બાજુએ દસમા લેખથી માંડીને અક્ષરો મોટા થતા ગયા છે, અને આખરે ઉપરના અક્ષરોના કરતાં ત્રણ ગણા મોટા અક્ષરો નીચલા ભાગમાં કાતરાયા છે. આવી રીતે મોટા અક્ષરો કાતરાયા તેના પરિણામમાં શિલાનો લીસો કરેલો ભાગ નાનો પડ્યો તેથી કે પછી ઉક્ત લેખનો પાછલો ભાગ કદાચ પાછલા સમયનો હોય તેથી શિલાની ડાબી બાજુએ લેખનો બાકીનો ભાગ કાતરવામાં આવ્યો. શિલાની જમણી બાજુએ હાથી કાતરવામાં આવેલો છે, અને તેને ‘ગજતમ’ (ઉત્તમોત્તમ હાથી) કહ્યો છે. અહીં અલગત બુદ્ધ ભગવાનનો ઉલ્લેખ થયો હોવો જોઈએ.^૧ શિલાની બાજુમાં કાતરકામવાળા અનેક પથરા વેરાએલા પડ્યા છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, એ સ્થાનની બાજુબાજુએ તે વખતે ધમારતો હોવી જોઈએ. એ સ્થળ જૂના અને આખાદ શહેર ‘ઋષ્ય’ ની બાજુમાં આવેલું હતું, એ તો ચોક્કસ છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની ચોથી નક્કલ ‘ગિરનારનો શિલાલેખ’ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં ‘કર્નલ ટૉડ’ સાહેબે પ્રથમ તેનું વર્ણન કર્યું હતું. કાઠિયાવાડમાંના જૂનાગઢ શહેરની ઉત્તર દિશાએ ૦૧ ગાઉના જેટલા દૂર આવેલા ગિરનાર પર્વતની દિશામાં જતા રસ્તાની બાજુમાં પડેલી મોટી શિલાના ઇશ્વાનપૂજાની બાજુએ અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાએલા છે. લાંબા કાળ સુધીના સુરાષ્ટ્રના પાટનગર ‘ગિરિનગર’ ના નામની ઉપરથી આજે લાંબો પર્વત ‘ગિરનાર’ કહેવાય છે. “પ્રભાસખંડ” માં ગિરનારને શૈવ તીર્થ તરીકે વર્ણવેલો છે. જૈન લોકો પણ એ સ્થળને અતિ પવિત્ર માને છે. જૂનાગઢના કોઈ આગેવાન પુરુષે યાત્રાળુઓની સમવડને માટે જંગલમાં થઈને રસ્તો કઢાવ્યો ન હોત તો અશોકના લેખવાળી

એ શિલા ગીચ જંગલમાં છૂપાઈ જ રહી હોત અને કદિ પણ જાણવામાં આવી ન હોત. ૧ એ શિલાની ટોચથી માંડીને તેના તળિયા સુધી લીટી દોરેલી છે તેથી કરીને તેના ઉપર કાતરાએલા લેખના બે ભાગ પડી ગયા છે. તેના ડાબા ભાગમાં અશોકના પહેલા પાંચ લેખો કાતરાએલા છે, અને તેના જમણા ભાગમાં અશોકના છઠ્ઠા લેખથી આરંભા લેખ સુધીના સાત લેખો કાતરાએલા છે. અશોકનો તેરમો લેખ નીચે કાતરાએલો છે, અને તેની જમણી બાજુએ અશોકનો ચૌદમો લેખ કાતરાએલો છે. અશોકના ચૌદે લેખો સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહ્યા છે. માત્ર જે ભાગમાં અશોકનો પાંચમો અને તેરમો લેખ કાતરાએલો તે ભાગ બાજુએ થઈને જતા રસ્તાને માટે પથરા પૂરા પાડવાના હેતુથી સુરંગ ફેંડીને તોડી પાડવામાં આવેલો છે. જે જગ્યાએ શિલા પડેલી છે તે જગ્યાની બાજુમાં પડેલી માટી ખોદતાંખોદતાં ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના અરસામાં ‘કેપ્ટન પોર્સન’ સાહેબને ઉક્ત શિલાના અનેક ટુકડા જડી આવ્યા હતા. એ ટુકડાઓ પૈકીના બે ટુકડાઓના ઉપર અશોકના સમયના અક્ષરો જોવામાં આવ્યા હતા. એ અક્ષરો અલખત અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખનો કેટલાક ભાગ છે. પાછળથી “જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયેટિક સોસાયટી” ના ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના અંકના ૩૩૫મા પાને એ નવીન શોધનું વર્ણન થયેલું છે. ઉક્ત શિલાની ઉપર કાતરાએલા દરેક લેખની પછી આડી લીટી કાતરાવામાં આવેલી છે તેથી બધા લેખો એકબીજાથી જૂદા પડી જાય છે. અશોકના તેરમા લેખની નીચે “...વ સ્વેતો હસ્તિ સવલોક-સુખારોહ નામ” (સર્વ લોકને સુખ અપાવનારો ધોળો હાથી) એમ કાતરાવામાં આવેલું છે. અધ્યાપક કર્ન સાહેબે કહ્યું છે કે, અહીં અલખત શુદ્ધ ભગવાનનો ઉલ્લેખ થયો છે. ધવલીમાંથી અને કાલશીમાંથી જે

જાતના હાથી મળી આવેલા છે તે જાતનો પથ્થરનો કાષ્ટ હાથી મૂળે ગિરનારની બાજુમાં હોય, એ સંભવિત છે.

એ જ શિલાની ઉપર રુદ્રદામાનો ઇ. સ. ૧૫૦ નો લેખ અને રકંદગુપ્તનો ઇ. સ. ૪૫૭ નો લેખ પણ કાતરેલ છે. તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના હુકમથી તેની બાજુમાં ‘સુદર્શન’ તળાવ બંધાવવામાં આવેલું. મૌર્યવંશના સ્થાનિક અમલદારોએ લાં નહેરો અને બંધ બંધાવેલાં. એક વખતે રુદ્રદામાના રાજકાળમાં અને બીજા પ્રસંગે રકંદગુપ્તના રાજકાળમાં ‘સુદર્શન’ તળાવને મરામત કરાવવામાં આવેલી, એમ પણ જણાય છે.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની પાંચમી નકલ મુંબાઈની ઉત્તરદિશાએ આવેલા ઠાણા જિલ્લાના ‘સોપારા’ ગામમાં હોવી જોઈએ; કારણ કે, એ લેખો પૈકીના આઠમા લેખના થોડાક શબ્દો ધરાવનારો એક ટુકડો લાંથી મળી આવેલો છે. ૧ ‘સોપારા’ ગામ આજે પણ આબાદી ભોગવે છે. પહેલાંના વખતમાં તે મહત્વનું બંદર અને વેપારનું મથક હતું. “મહાભારત”માં તેને ‘શર્પારક’ કહ્યું છે. પેરિપ્લસે તેને ‘સુપર’ કહ્યું છે. ટ્રાલેમીએ તેને ‘સૂપર’ કહ્યું છે. “મહાભારત”માં કહ્યું છે કે, પરશુરામે શર્પારિકની સ્થાપના કરી હતી. આજે સોપારામાં ‘રામતીર્થ’ ઓળખાવાય છે ખરું. ૨ એ સ્થળ ઘણું પવિત્ર મનાતું હતું. લાંબા કાળ સુધી સોપારા ‘અપરાંત’નું પાટનગર રહ્યું હતું.

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની છઠી અને સાતમી નકલ ધવલીમાંથી અને યાવગઢમાંથી મળી આવેલી છે. ૩ પોતાના

૧. જ. બી. ડ્ર. રો. એ. સો., ૧૫, ૨૮૨ અને આગળ; પ્રો. સી. આ. સ. વે. ઇ., ૧૮૯૭-૧૮૯૮, પૃ. ૭ અને આગળ.

૨. ઇ. ઍ., ૧૮૮૨, પૃ. ૨૩૬.

૩. ક. આ. સ. રી., ૧૩, ૯૫ અને ૧૧૨; ક. કો. ઇ. ઇ., ૧, ૧૪ અને આગળ.

“રાજ્યાભિષેકને આઠ વર્ષ વીત્યાં સારે” અશોકે જે કલિંગદેશને જીતી લીધેલો તે કલિંગદેશની હદમાં જ, હિંદુસ્તાનની પૂર્વદિશાએ બંગાળના ઉપસાગરના કાંઠાની પાસેથી એ એ નકલે જડી આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં કિટ્ટો સાહેબે શોધી કાઢેલી ઉત્તરદિશાની નકલ ‘અસ્વસ્તમ’ (અશ્વત્થામા) નામક શિલાની ઉપર કોતરવામાં આવેલી છે. ઉત્કલ (ઉડિયા)માંના પુરી જિલ્લામાં આવેલા લુવનેશ્વરની દક્ષિણુદિશાએ ચારેક ગાઉના જેટલા દૂર આવેલા ધવલી ગામની (જે તોસલિ ગામમાં રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે કુમાર કામ કરતો હતો તે તોસલિ ગામની) નજીકમાં એ શિલા આવેલી છે. એ શિલાની ઉપર સમાંતરે ત્રણ ઊભાં ખાનાં પાડવામાં આવ્યાં છે. અશોકના ચૌદ લેખો પૈકીના બારમા અને તેરમા લેખ સિવાયના બાર લેખો એ ત્રણ ખાનાં પૈકીના આખા વચલા ખાનામાં અને જમણી બાજુના ખાનાના અર્ધા ભાગમાં કોતરવામાં આવેલા છે. પાછળથી બે સ્થાનિક લેખો વધારાના કોતરવામાં આવ્યા છે. તે પૈકીનો એક લેખ જમણી બાજુના બાકીના અર્ધા ભાગમાં કોતરવામાં આવ્યો છે અને બીજો લેખ ડાબી બાજુના આખા ખાનામાં કોતરવામાં આવ્યો છે. જૂદા પડી આવતા એ લેખો પૈકીનો બીજો લેખ આ જ છે. શિલાલેખની ઉપર જ અગાસી છે, અને તેની જમણી બાજુએ ૧૩ વારની ઊંચાઈના હાથીનો આગલો ભાગ છે. એ હાથીનું કોતરકામ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. ઉક્ત શિલામાંથી જ આ બધું કોતરી કાઢવામાં આવેલું છે. હાં જે ખાઈઓ દેખાય છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, મૂળે લાકડાની છત્રીના ઉપર પેલો હાથી ગોઠવાયો હશે. ઇ. સ. ૧૮૫૦માં સર વૉલ્ટર ઇલિયટ સાહેબે પ્રથમ ઊતારી લીધેલી દક્ષિણુદિશાની નકલ ગંજમ ગામના વાયવ્યપૂર્વે નવેક ગાઉના જેટલી દૂર આવેલી ઋષિકુલ્યા નદીના કાંઠે ‘યાવગઢ’ (જૈગડા; લાખનો કિલ્લો) નામક મોટો જીર્ણ કિલ્લો છે તેની અંદર પડેલી ‘બળ્ય’ શિલાના ઉપર કોતરવામાં આવેલી છે. યાવગઢના લેખો ઉક્ત શિલાની ઊભી સપાટીએ

જૂદી જૂદી ત્રણ તકતીઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલા છે. તે પૈકીની પહેલી તકતીમાં અશોકના ચૌદ શિલાલેખોમાંના પહેલા પાંચ લેખો છે; પણ પથ્થર તૂટી ગયો છે તેથી તેમાંનો લગભગ અર્ધો ભાગ નાજૂદ થયો છે. તે પૈકીની બીજી તકતીમાં છઠ્ઠા લેખથી માંડીને દસમા લેખ સુધીના પાંચ લેખો અને ચૌદમો લેખ કાતરવામાં આવેલ છે. આ તકતીનો લગભગ એકતૃતીયાંશ ધસાઈ ગયો છે. જૂદા પડી આવતા જે બે લેખો ધવલીની શિલાના ઉપર કાતરાએલા છે તે જ બે લેખો યાવગઢની શિલામાંની ત્રીજી તકતીમાં કાતરવામાં આવેલા છે. ઉક્ત ત્રણ તકતીઓ પૈકીની બે તકતીઓમાં જે લેખો કાતરવામાં આવેલા છે તે કાળજીપૂર્વક કાતરાએલા છે; પણ ત્રીજી તકતીમાં ઉક્ત બે જૂદા લેખો કાતરતાં લિપિકારે બહુ જ ઓછી કાળજી લીધી છે, એમ દેખાઈ આવે છે.

ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા શિલાલેખો (કલિંગના અલગ શિલાલેખો)

અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના બારમા અને તેરમા લેખના સ્થાને ધવલીમાં તથા યાવગઢમાં બે અલગ લેખો—અતોનો લેખ અને પ્રાંતાધિકારીનો લેખ—કાતરાએલ છે; અને તેમને ‘ધવલીના અને યાવગઢના જૂદાજૂદા શિલાલેખો’ આપણે કહ્યા છે.

(ખ) પાંચ ગૌણ શિલાલેખો

પહેલાં તો આ લેખોની માત્ર ત્રણ નકલો જ જાણવામાં આવી હતી. તે ‘ઉત્તરદિશ્વાની ત્રણ નકલો’ તરીકે ઓળખાય છે. ^૧ વિહારના શાહાબાદ જિલ્લામાં આવેલા સહાશ્રમ (સહસ્રામ)ની પૂર્વદિશાએ આવી રહેલી ચંદનપીરની ટેકરીની ટોચે જે બનાવટી ગુફા છે તેમાં પડેલી

૧. ક. આ. સ. રી., ૬, ૯૮; ૭, ૫૮; ૯, ૩૮; અને ૧૧, ૧૩૩; ક. કો. ઇ. ઇ., ૧, ૨૦-૨૪; પ્રો. રી. આ. સ. વે. ઇ., ૧૯૦૩-૧૯૦૪, પૃ. ૩૫-૩૬; અ. રી. આ. સ. ઇ. સ., ૧૯૦૭-૧૯૦૮, પૃ. ૧૯.

શિલાની ઉપર તે પૈકીની એક નકલ કાતરાએલી છે. ત્યાં આજે ચંદનપીર નામક મુસલમાન પીરની દરગાહ છે તેથી તે ટેકરીનું એ નામ પડેલું છે. ૧ સ્થિત સાહેબ કહે છે કે, અશોકના સમયમાં હિંદુ યાત્રાળુઓ એ સ્થાનની યાત્રાએ જતા હોવા જોઈએ; પણ આ તો માત્ર અનુમાન છે. મધ્યપ્રાંતોના જયપુર જિલ્લામાં કૈમુર પર્વતની હારની તળાટીની પાસે રૂપનાથની શિલા પડેલી છે તેના ઉપર ઉક્ત શિલાલેખની બીજી નકલ કાતરાએલી છે. અલ્પજાત, આજે યાત્રાળુઓ એ સ્થળની યાત્રા કરવા જાય છે, અને તેઓ ત્યાંના રૂપનાથ (શિવ)ની પૂજા કરે છે તેમ જ રામના અને લક્ષ્મણના તથા સીતાના નામની ઉપરથી જે ત્રણ પવિત્ર કુંડોનાં નામ પડેલાં છે તે ત્રણ પવિત્ર કુંડોમાં નાહે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૩ માં કાલીલ સાહેબે શોધી કાઢેલી ત્રીજી નકલ રાજપૂતાનામાંના જયપુર રાજ્યમાં આવેલા પ્રાચીન વૈરાટ (ઐરાટ) નગરની પાસે હિંસગિર નામક ટેકરી છે તેની તળાટીની પાસે પડેલી મોટી એકાકી શિલાની ઉપર કાતરવામાં આવેલી છે. પોતાના વનવાસના છેવટના કાળમાં પાંડવો વૈરાટ નગરમાં વસી રહ્યા હતા, એમ કહેવાય છે. વૈરાટની શિલાની સપાટી ખડખડી છે, અને હવાની અસર તેના ઉપર થઈ છે. દક્ષિણદિશાની નકલો પૈકીની ત્રણ નકલો ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં બી. લ્યુઇસ રાઇસ સાહેબને મળી આવી હતી. મહિષપુર (માઇસોર)ના પ્રાચીન શહેરનાં (ધણ્ડકરીને અશોકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખેલા ‘ધસિલ’નાં) ખંડેરાની નજીકમાં પાસેપાસે આવેલાં ત્રણ સ્થળેથી -સિદ્ધપુર(સિદ્ધાપુર)માંથી તેમ જ જટિંગ-રામેશ્વરમાંથી અને બલ્લગિરિમાંથી -ઉક્ત ત્રણ નકલો મળી આવેલી છે. અશોકના ધર્મનો સારાંશ આપનારો લેખ પૂરવણીરૂપે મહિષપુરની નકલો પૈકીની દરેક નકલમાં જોવામાં આવે છે. આ લેખો જડી આગ્યા ત્યારે જ એમ નકો થયું કે, અશોકનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણદિશામાં નિદાન મહિષપુર સુધી તો

વિસ્તરેલું હતું. દક્ષિણદિશાની ચોથી નક્શ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં મસ્કિ ગામમાંથી મળી આવી હતી. ૧ નિઝામ સરકારના રાયચુર પ્રાંતમાં એ ગામ આવેલું છે. મસ્કિનો લેખ ખંડિત છે તો પણ બહુ મહત્વનો છે; કારણ કે, અશોકના બીજા બધા લેખોમાં માત્ર ‘પ્રિયદર્શિન’ નામ છે ત્યારે મસ્કિના શિલાલેખમાં ‘અશોક’ નામ ચોખ્ખેચોખ્ખું આવેલું છે.

સ્તંભલેખો

(ક) સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો

અશોકના સ્તંભલેખવાળા થાંભલાઓ હિંદુસ્તાનનાં મોટાંમોટાં સ્થળોમાં ઊભા કરવામાં આવેલા હોવાથી રસિક મુસાફરો તો તેમને સારી રીતે પિછાને છે. તે પૈકીનો જૂનામાં જૂનો થાંભલો દિલ્લીમાં છે. તે મૂળે શિવાલિકમાંથી (અથવા ટોપ્રામાંથી) દિલ્લીમાં આણવામાં આવેલો. સામાન્ય રીતે તે ‘ફિરોઝશાહની લાટ’ કહેવાય છે. સુલતાન ફિરોઝ તખલકનો સમકાલીન શમ્સ-ઇ-સિરાઝ કહે છે તેમ, દિલ્લીથી નેવું કોસના જેટલા દૂર પર્વતની તળાટીની પાસે યમુના નદીના કાંઠાની બાજુમાં ‘ટોપ્રા’ (અથવા ‘ટોહેરા’, ‘ટમેરા’, ‘નહેરા’ વગેરે) નામક ગામ છે ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૩૫૬ માં તેને ખસેડીને સુલતાને દિલ્લીમાં આણ્યો હતો અને ફિરોઝબાદમાંના કિલ્લાની ટોચે તેને ગોઠવાવ્યો હતો. એ થાંભલાની ઉપર અશોકના સાત સ્તંભલેખો કોતરાયેલા છે; પણ બીજા બધા થાંભલાઓની ઉપર તો તેના છ જ સ્તંભલેખો કોતરેલા જેવામાં આવે છે. તેના સાતમા સ્તંભલેખની પહેલી અગિયાર લીટીઓ એ થાંભલાની પૂર્વદિશાની સપાટીના ઉપર કોતરેલી છે, અને બાકીની લીટીઓ આખા થાંભલાની આસપાસ કોતરવામાં આવી છે. એ લેખના અક્ષરો હાથે લખેલા હશે તેથી

ત્રાંસા અને આછાઆછા છે; અને તેથી એમ સાખીત થાય છે કે, એ લેખ પાછળથી ઊમેરાયો હોવો જોઈએ.

શમ્સ-ઇ-સિરાઝ કહે છે તેમ, દિલ્લીમાંનો અશોકનો ખીન્નો થાંભલો પણ એ જ સુલતાને મિરથ(મીરત)માંથી ત્યાં આવ્યો હતો અને હાલના દિલ્લીના વાયવ્યપૂર્ણે આવી રહેલા ‘શિકાર-મહેલ’ ની બાજુમાં ગોડવાવ્યો હતો. લોકો એમ માને છે કે, ફર્દૌશ-શિયરના રાજકાળમાં (ઇ. સ. ૧૭૧૩ થી ૧૭૧૯ સુધીમાં) અયાનક સુરંગ ફૂટી જતાં એ થાંભલો પડી ગયેલો. એ પડી ગયેલા થાંભલાના જે ભાગમાં અશોકનો સ્તંભલેખ કાતરાયેલો હતો તે ભાગ એક સમયે બંગાળાની એશિયાઇ મંડળીના સંગ્રહસ્થાનમાં હતો. પણ પછીથી એ ભાગને પાછો દિલ્લીમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો, અને એ થાંભલાને ફરીથી ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં તેની મૂળ જગ્યાએ ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર કાતરેલા અશોકના સ્તંભ-લેખનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયેલો હોવાથી અને અત્યારે દેખાતો કેટલોક ભાગ લીસો થઈ ગયેલો હોવાથી તે સ્તંભલેખ બહુ અધૂરો છે.

અલ્લાહાબાદનો થાંભલો આજે ત્યાંના કિલ્લાની અંદરના ‘એલનબરો-ઝૅરક’માં ઊભેલો છે. તેના ઉપર અશોકના બે ગોણુ સ્તંભલેખો પણ કાતરેલા છે. તે પૈકીનો એક લેખ કૌશાંખીના અમલદારોને ઉદ્દેશીને લખેલો હોવાથી એમ જણાય છે કે, અલ્લાહાબાદના નૈર્ઝત્યપૂર્ણે આશરે પંદર ગાઉના છોટા યમુના નદીના કાંઠે આજે કાસમ (પ્રાચીન કૌશાંખી) છે તેમાં મૂળે એ થાંભલો ઊભો કરવામાં આવ્યો હશે. આ થાંભલાની ઉપર સમુદ્રગુપ્તની પ્રશસ્તિ પણ કાતરેલી છે. આત્મપ્રશંસાથી ભરેલો પોતાનો લેખ આ થાંભલાની ઉપર કાતરાવીને જહાંગીરે અશોકના ત્રીજા અને ‘ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખને નાહક નષ્ટ કર્યો છે. પરંતુ તેના સમયની પહેલાં જ એ થાંભલાને પ્રયાગમાં લઈ જવામાં આવેલો. અશોકના નિદાન બે થાંભલા દિલ્લીમાં

લઘ જનાર ફિરોઝ તખલકે એ થાંભલો ત્યાં આણેલો, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉત્તર-વિહારના ચંપારણ્ય પ્રાંતમાં અશોકના સ્તંભલેખોવાળા ત્રણ થાંભલા જોવામાં આવે છે. રધીય (રાધિયા) ગામના અગ્નિપૂણે સવા ગાઉના અંતરે— અને ખેટિયાના રસ્તે કેમરિયા સ્તૂપના વાયવ્ય-પૂણે દસ ગાઉના છેટે— આવેલા અરરાજમહાદેવના જાણીતા હિંદુ-મંદિરના નૈઋત્યપૂણે અધગાઉના જોટલા દૂર આવેલા ‘લારિયા’ નામક ગામડાની બાજુમાં લૌરિયા-અરરાજનો (અથવા રધીયનો કે રાધિયાનો) થાંભલો ઊભેલો છે. એ સ્થળના વાયવ્યપૂણે નેપાળની દિશામાં આગળ જતાં લૌરિયા-નંદનગઢનો (અથવા મઠીયનો કે માથિયનો) મનોહર થાંભલો જોવામાં આવે છે. અશોકના થાંભલાઓ પૈકીના માત્ર એ જ થાંભલાની ઉપર મૂળનો ટોચવાળો ભાગ આજે પણ મોજૂદ છે. મઠીયની (માથિયની) ઉત્તરદિશાએ દોઢ ગાઉના છેટે— અને નંદનગઢનાં ખંડેરોની બાજુમાં— આવેલા ‘લૌરિયા’ નામક ગામના પાડોસમાં એ થાંભલો ઊભેલો છે. ખલ્લોશ સાહેબે કહ્યું છે તેમ,^૧ નંદનગઢનાં ખંડેરો મૌર્યકાળની પહેલાંના સમયનાં છે. પિપ્પલવનનો ‘કાયલાનો સ્તૂપ’ એ જ સ્થળે હતો, એમ કહેવાય છે. “મહિઉદ્દીન મુહમ્મદ ઔરંગઝિબ પાદશાહ અલમગિર ગાઝી”ના નામવાળો ૧૦૭૬ ની સાલનો (ઇ. સ. ૧૬૬૦-૧૬૬૧નો) ફારસી લેખ એ થાંભલાની ઉપર કાતરેલો છે તે મીર જુમલાના લશ્કરના કોષ ઉત્સાહી મુસલમાને ધણુંકરીને કાતર્યો હતો. તે સમયે એ લશ્કર બંગાળામાંથી પાછું ફરતું હતું. એ થાંભલાના ટોચભાગની નીચે જ બંદુકની ગોળીનું ગોળ નિશાન દેખાય છે તે એમ સાબીત કરે છે કે, કાશીરના એ થાંભલાને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન મીર જુમલા કરી રહ્યો હતો. તેના ઇશાનપૂણે દસેક ગાઉના અંતરે— અને પિપરિયા ગામના ઇશાનપૂણે અધગાઉના છેટે— રામપૂર્વ (રામપુર્વા) નું

૧. આ. સ. ઇ. ઓ. રી., ૧૯૦૬-૧૯૦૭, પૃ. ૧૧૯ અને આગળ.

ગામડું આવેલું છે.^૧ સ્વર્ગસ્થ સ્મિથ સાહેબ એમ માનતા હતા^૨ કે, પાટનગરની સામેના ગંગા નદીના ઉત્તર-કિનારાથી માંડીને નેપાળની ખીણ સુધી જતો રાજમાર્ગ અંપારણ્યના ઉક્ત થાંભલાઓ દર્શાવી આપે છે.

(ખ) છ ગૌણ સ્તંભલેખો.

અલ્લાહાબાદના થાંભલાની ઉપર અશોકના બે ગૌણ સ્તંભલેખો કાતરવામાં આવેલા છે. તે પૈકીનો એક સ્તંભલેખ ‘રાણીશાસન’ કહેવાય છે, અને તે પૈકીના બીજા લેખમાં સંઘમાં ફાટફૂટ પાડનારને થતી સજ્જનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘રાણીશાસન’ની ખીણ એક પણ નકલ મળી આવેલી નથી. પરંતુ સંઘમાં ફાટફૂટ પાડનારને થતી સજ્જને લગતો અશોકનો બીજો ગૌણ સ્તંભલેખ અલ્લાહાબાદના થાંભલાની ઉપર અને મધ્ય-હિંદુસ્તાનમાંના ભોપાળ રાજ્યમાં આવેલા સાંચીના મહારૂપની દક્ષિણદિશાએ આવેલા દરવાજાની બાજુમાં પડેલા તૂટેલા થાંભલાની ઉપર^૩ તેમ જ સારનાથના થાંભલાની ઉપર^૪ કાતરવામાં આવેલો છે. કાશીની ઉત્તરદિશાએ આશરે પોણા બે ગાઉના અંતરે આવેલા સારનાથમાંથી અશોકના સ્તંભલેખવાળો થાંભલો ઓર્ટોલ સાહેબને ઇ. સ. ૧૯૦૫માં જડી આવ્યો હતો. સારનાથના થાંભલાની ઉપર અશોકનો ગૌણ સ્તંભલેખ લગભગ પૂરેપૂરો જળવાઈ રહેલો છે.

અશોકના ગૌણ થાંભલાઓ પૈકીનો સૌથી વધારે મહત્ત્વનો થાંભલો લુંબિની-ઉદ્યાનનો (રુમ્મિનદેઇનો) થાંભલો છે. અસ્તિના બ્રિટિશ જિલ્લાની ઉત્તરદિશાએ આવેલા ‘ભગવાનપુર’ નામક નેપાળી તહસીલમાંના ભગવાનપુર ગામની ઉત્તરદિશાએ એક ગાઉના છેટે

૧. આ. સ. ઇ. ઍ. રી., ૧૯૦૭-૧૯૦૮, પૃ. ૧૮૧ અને આગળ.

૨. “અશોક”, પૃ. ૧૨૦.

૩. “એ ગાઈડ ટુ સાંચી” (સાંચીની માર્ગદર્શિકા), પૃ. ૯૦ અને આગળ.

૪. આ. સ. ઇ. ઍ. રી., ૧૯૦૪-૧૯૦૫, પૃ. ૬૮ અને આગળ.

—અને પદીરાની ઉત્તર દિશાએ અથ ગાઉના અંતરે— હુંબિની—ઉઘાનનો (રુમ્મિનદેષનો) મક છે તેની બાજુમાં એ થાંભલો ઊભેલો છે.^૧ તેના ઉપર કાતરેલા કીર્તિલેખમાં કહ્યું છે કે, એ સ્થળે શાક્યમુનિ ભગવાન જુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. ખરિત જિહ્વાની ઉત્તરદિશાએ નેપાળની ખીણમાં ‘નિગ્ધીવ’ નામક ગામ છે તેની બાજુમાં આવેલા નિગ્ધીવ—સાગરના પશ્ચિમ—કાંઠાની પાસેથી પણ એવો જ ખીજો કીર્તિલેખ જડી આવેલો છે. અત્યારે હુંબિની—ઉઘાનના થાંભલાના વાયવ્યખૂણે આશરે સાત ગાઉના છેટે આવી રહેલા ઉક્ત નિગ્ધીવના થાંભલાની ઉપર કાતરવામાં આવેલા અશોકના ગૌણ સ્તંભલેખમાં કહ્યું છે કે, કનકમુનિ(કોનાગમન)ના સ્તૂપનું સ્થળ દર્શાવવાના હેતુથી એ થાંભલો ત્યાં ઊભો કરવામાં આવેલો હતો.

ગુહાલેખો.

ફલ્ગુ નદીના ડાબા (પશ્ચિમદિશાના) કાંઠાની બાજુમાં આવેલી એ અલગ પર્વતાવલિમાં ગયાની ઉત્તરદિશાએ આઠ ગાઉના અંતરે —અથવા રસ્તેરસ્તે જતાં સાડા નવ ગાઉના છેટે— ‘વર્વર’(બરાબર)ની અને ‘નાગાજીની’ની સુપ્રસિદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે.^૨ વર્વર—(બરાબર)ની ટેકરીમાં ચાર ગુફાઓ છે. તે પૈકીની ત્રણ ગુફાઓમાંની દિવાલોના ઉપર અશોકના ત્રણ ગુહાલેખો કાતરવામાં આવેલા છે. તે લેખોમાં કહ્યું છે તેમ, રાજા પિયદસિએ આજીવકાને એ ગુફાઓનું દાન કર્યું હતું.

અશોકની ધર્મલિપિઓના સ્થળનિર્દેશની બાબતમાં આટલું કહેવું બસ થશે. હવે એ ધર્મલિપિઓને લગતા ખોળ કટલાક સવાલોનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. પહેલો સવાલ તો એ છે કે,

૧. ફ્યુલ્ડરનો “ઍન્યુઅલ પ્રોગ્રેસ રીપોર્ટ” (વાર્ષિક પ્રગતિનો અહેવાલ), ૧૮૯૪-૧૮૯૫, પરિચ્છેદ ૩; જ. રૌ. એ. સો., ૧૮૯૭, પૃ. ૪૨૬ અને આગળ; પૃ. ૩૬૫ અને આગળ.

૨. ક. આ. સ. રી., ૧, ૪૪ અને આગળ; ક. કો. ઈ. ઈ., ૧, ૩૦-૩૧.

એ ધર્મલિપિઓ જે શિલાઓના ઉપર કાતરાએલી છે તે શિલાઓનું સ્વરૂપ કેવું છે ? અશોકે તેમનાં શાં નામ આપ્યાં છે ? પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખના અંતભાગમાં તેણે ‘શિલાસ્તંભો’નો અને ‘શિલાફલકો’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘શિલાસ્તંભો’ તો દેખીતી રીતે પથ્થરના થાંભલા છે. એવા અનેક થાંભલાની ઉપર તેના લેખો કાતરાએલા છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. ‘શિલાફલક’ એટલે ‘પથ્થરની લાટ’ છે. પરંતુ અશોકનો વૈરાટનો ખીજો (ભાષ્યાનો) લેખ^૧ બાદ કરતાં તેનો ખીજો કોઈ પણ લેખ પથ્થરની લાટના ઉપર કાતરેલો ઘણુંકરીને મળી આવ્યો નથી. સહાશ્રમ(સહસ્ત્રામ)ના અને રૂપનાથના લેખના છેવટના ભાગમાં ‘શિલાસ્તંભ’ અને ‘પર્વત’ શબ્દ જોવામાં આવે છે. અશોકના પાંચ ગૌણ શિલાલેખો તેમ જ ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો જેમના ઉપર કાતરવામાં આવેલા છે તેમને ઉદ્દેશીને જ ઉક્ત ‘પર્વત’ શબ્દ વપરાયેલો લાગે છે. ખરું જોતાં, ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીનો ધવલીનો અને યાવગઢનો શિલાલેખ ‘પર્વત’ના ઉપર કાતરાએલો, એમ એ લેખો વાંચતાં જ જણાય છે. દરેક પ્રસંગે પર્વતનું નામ પણ લેખમાં આપવામાં આવ્યું હશે; પણ માત્ર યાવગઢના શિલાલેખમાં જ ‘ખપિંગલ’ પર્વતનું નામ જળવાઈ રહેલું છે. આથી કરીને એમ સાબીત થાય છે કે, પર્વતની ઉપર અને પથ્થરના થાંભલાની ઉપર તેમ જ પથ્થરની લાટની ઉપર અશોકે પોતાના લેખો કાતરાવ્યા હતા.

ખીજો સવાલ એ છે કે, અશોક પોતાના લેખોને કયા નામથી ઓળખાવે છે ? તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોનો અને સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોનો અભ્યાસ જેમણે કરેલો છે તેઓ તો સારી પેઠે જાણે છે કે, અશોકે પોતાના લેખોને ‘ધંમલિપિ’ તરીકે ઓળખાવેલા છે. ‘ધંમલિપિ’ એટલે શું ? આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ કે,

૧. ક. આ. સ. રી., ૨, ૨૪૭; ક. કો. ઇ. ઇ., ૧, ૨૪; પ્રો. રી. આ. સ. વે. ઇ., ૧૯૦૬-૧૯૧૦, પૃ. ૪૫.

પોતાના ‘ધંમ’ની અને સામાન્ય ધર્મની વચ્ચે સરખામણી કરવાનું અશોકને બહુ ગમતું હતું. દાખલા તરીકે, ‘વિજય’ની અને ‘ધંમવિજય’ની વચ્ચે તેમ જ ‘મંગલ’ની અને ‘ધંમમંગલ’ની વચ્ચે તથા ‘દાન’ની અને ‘ધંમદાન’ની વચ્ચે તેણે સરખામણી કરેલી છે. તે જ પ્રમાણે તેણે ‘ધંમમહામાત્ર’ને સામાન્ય ‘મહા-માત્ર’થી જૂદા ગણેલા છે. એ રીતે જેતાં પોતાની ‘લિપિ’ને સામાન્ય ‘લિપિ’થી જૂદી પાડવાના હેતુથી જ ‘ધંમલિપિ’ તેણે કહી હશે. ‘લિપિ’ શબ્દનો અર્થ ‘શાસન’ (એટલે કે, લેખ) થાય છે. ધવલીના અને યાવગઢના જૂદા જૂદા શિક્ષાલેખોમાં તેમ જ સારનાથના સ્તંભલેખમાં એ જ અર્થવાળો ઉક્ત શબ્દ વપરાયેલો છે. ખાસ કરીને સારનાથના સ્તંભલેખમાં થયેલો એ શબ્દનો ઉપયોગ વિશેષ મહત્ત્વનો છે. એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, એ લેખને ‘શાસન’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલો છે; અને તેમ છતાં પણ તેમાં એમ કહ્યું છે કે, અમલદારોને માટે એક લિપિ અને બૌદ્ધ ઉપાસકોને માટે બીજી લિપિ, એમ તેની બે લિપિએ કોતરવાની છે. અહીં ‘લિપિ’નો અર્થ ‘શાસન’ જ હોઈ શકે. રાજ તરીકે અશોકે સામાન્ય બાબતોને લગતાં અનેક શાસનો કાઢ્યાં હશે. એ શાસનો જેના વડે લખાતાં તે દેખીતી રીતે ‘લિપિ’ કહેવાતી. વળી, તે પોતે ધર્મોપદેશક પણ હતા તેથી કરીને ધર્મ-પ્રચારના હેતુથી તેવાં જ શાસનો તેણે કાઢ્યાં હશે. આવાં શાસનોને જ આપણે ‘ધંમલિપિ’ તરીકે ઓળખાવવાં જોઈએ. તેણે પોતાના ચૌદ શિક્ષાલેખોને અને સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોને જ ‘ધંમલિપિ’ નામ આપેલું છે, એ વાત ખરી; પરંતુ ગુહાલેખો સિવાયનાં તેનાં બીજાં બધાં શાસનો ‘ધંમલિપિ’ નથી, એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ. તેનાં એ બધાં શાસનો ‘ધંમ’ની વૃદ્ધિને લગતાં અને ‘ધંમ’ના પ્રચારને લગતાં જ છે; અને તેથી તેમને ‘ધંમલિપિ’, તરીકે ઓળખાવવાં, એ યોગ્ય જ છે.

ત્રીજો સવાલ એ છે કે, જે સાલોમાં અશોકના જૂદા જૂદા લેખો કાતરાએલા તે સાલોના આધારે આપણે શું સમજી શકીએ છીએ ? અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોની સાલોની ખાખતમાં તો કાંઈ પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પહેલા મુખ્ય સ્તંભલેખની શરૂઆત કરતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં એ ધર્મલિપિ કાતરાવવામાં આવી હતી. છઠ્ઠા મુખ્ય સ્તંભલેખના છેવટના ભાગમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તે કાતરાયો હતો. એ રીતે જોતાં, અશોકના રાજકાળના છવીસમા વર્ષમાં તેના પહેલા છ મુખ્ય સ્તંભલેખો કાતરાએલા, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી. માત્ર દિલ્લી(ટોપ્રા)ના થાંભલાની ઉપર કાતરાએલા તેના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની ખાખતમાં આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે, જે વર્ષમાં એ લેખ કાતરાએલો તે વર્ષ દર્શાવવાને એ લેખના અંતભાગમાં ‘૨૭’નો આંકડો આપવામાં આવેલો છે. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેનો સાતમો મુખ્ય સ્તંભલેખ એક વર્ષ વીત્યે કાતરવામાં આવેલો, અને એ રીતે પાછળથી તેને ઊમેરવામાં આવેલો. એ લેખ પાછળથી ઊમેરવામાં આવેલો, એની ખાત્રી એ છે કે, (જે થાંભલાની ઉપર તે લેખ કાતરવામાં આવેલો છે તે થાંભલાનું વર્ણન કરતાં આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ તેમ) એ લેખના અક્ષરો આગલા છ લેખોના અક્ષરોથી તદ્દન જૂદા પડી આવે છે. અશોકના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોની સાલ એ રીતે બરાબર ચોક્કસ છે; પણ કમનસીબે તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખોની તેમ જ તેના અન્ય લેખોની સાલ એવી રીતે ચોક્કસ નથી. તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પૈકીના ચોથા અને પાંચમા તેમ જ આઠમા અને તેરમા શિલાલેખમાં સાલ આપેલી છે, એ વાત તો ખરી; પણ એ બધી ધર્મલિપિઓ કે તેમાંની અમુક અમુક ધર્મલિપિઓ અમુક વર્ષમાં કાતરવામાં આવેલી, એવું કાંઈ ઠેકાણે નોંધવામાં આવેલું નથી. એ જૂદા જૂદા લેખોમાં

ઉલ્લેખેલા જૂદા જૂદા બનાવો જે સાલમાં બનેલા તે સાલ એ બધા લેખોમાં આપેલી છે; પણ એ જ સાલમાં એ લેખો કાતરાએલા, એવો તેનો અર્થ થતો નથી. એમાંની છેલ્લામાં છેલ્લી સાલ અશોકના રાજકાળનું તેરમું વર્ષ છે. સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે કે, અશોકના રાજકાળના તેરમા વર્ષમાં તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાવામાં આવ્યા હતા. આપણા દેશના તેમ જ યુરોપના બીજા વિદ્વાનોએ સેનાર્ત સાહેબનું એ કથન માન્ય રાખ્યું છે. પરંતુ આપણે એમનું એ કથન સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી. આપણે તો માત્ર એટલો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકના રાજકાળના તેરમા વર્ષની પહેલાં તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાયા નહિ હોય. આવું હોઇને આપણે સ્વતંત્ર રીતે આ બાબતનો વિચાર કરવાનો છે, અને જે સાલમાં અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો કાતરાએલા તે સાલ આપણે નક્કી કરવાની છે. આ બાબતની ચોક્કસ સાલ આપણે નક્કી કરી શકશું નહિ તો પણ નિદાન આશરો તો આપણે કાઢી શકશું. આ બાબતમાં જે દલીલો આપણે કરવાની છે તેમનો ઇશારો પ્રથમ કરવામાં આવેલો છે.^૧ બધા વિદ્વાનો એટલું તો કબૂલ કરે છે કે, ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી અશોકે પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષ સુધીમાં જે ઉપાયો ચોજેલા તે ઉપાયોનો સારાંશ પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેણે આપેલો છે. તેનો ઉક્ત સાતમો મુખ્ય સ્તંભલેખ તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષમાં કાતરાએલો, એ તો આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ હિંદુસ્તાનની બહાર પરાંપકારનાં જે કામો તેણે કરેલાં- જે કામોનો ઉલ્લેખ પોતાના બીજા મુખ્ય શિલાલેખમાં તેણે કરેલો છે- તે કામોનો કે તેના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે તેમ તેના પોતાના સામ્રાજ્યમાં તેમ જ તેના પાડોસના ગ્રીસના કે હિંદુ રાજાઓનાં રાજ્યોમાં ધર્મોપદેશને લગતા તેના પરાક્રમને જે

ફતેહ મળેલી તે ફતેહનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ તેના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં કરવામાં આવેલો નથી. અશોકની દૃષ્ટિએ આ બંને બાબતો એટલા બધા મહત્વની છે કે, તેના પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની સાલની પહેલાં- તેના પોતાના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષની પહેલાં- એ બંને બાબતો બની ગઈ હોત તો પોતાના ઉક્ત સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર તે રહેત જ નહિ. આવું હોઈને આપણે એવો જ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, અશોકનો બીજો અને તેરમો મુખ્ય શિલાલેખ- કહે કે, તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો- કાતરવાનું કામ તેના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો કાતરાઈ ગયા ત્યારપછી જ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ. બીજી રીતે પણ આવો જ નિર્ણય આપણે કરી શકીએ છીએ. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તેમ, પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાને માટે પોતે જે ઉપાયો યોજેલા તે ઉપાયોનું વર્ણન પોતાના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં કરતાં અશોક કહે છે કે, એ કામે તેણે ‘ધંમચંમ’ ઊભા કરાવેલા. વળી એ સ્તંભલેખના છેવટના ભાગમાં તેણે એમ પણ કહ્યું છે કે, “જ્યાં શિલાસ્તંભો કે શિલાફલકો હોય ત્યાં આ ધર્મલિપિ કાતરવી.” એમાં ‘પર્વત’ ના ઉપર ધર્મલિપિઓ કાતરાવવાનું તેણે કહેલું નથી જ. તેના રાજકાળના સત્તાવીસમા વર્ષની પછી જ એ વિચાર તેને સૂઝ્યો જણાય છે. આથી પણ એમ સાબીત થાય છે કે, તેના સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો કાતરવાનું કામ પૂરું થયું ત્યારપછી જ તેના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો તેમ જ પાંચ ગૌણ શિલાલેખો કાતરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

ચોથો સવાલ એ છે કે, અશોકના ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો પહેલા કાતરાયેલા કે તેના પાંચ ગૌણ શિલાલેખો પહેલા કાતરાયેલા? આના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જ્યાંજ્યાં શિલાસ્તંભ કે પર્વત હોય ત્યાં ત્યાં પોતાનો સહાશ્રમનો અને રૂપનાથનો ગૌણ શિલાલેખ કાતરવાનો હુકમ તેણે કરેલો હતો. આ

હકીકત એમ બતાવી આપે છે કે, પર્વતની ઉપર અથવા થાંભલાની ઉપર પોતાના લેખો કાતરાવવાનો વિચાર એ જ અરસામાં તેને પ્રથમ સૂઝી આવ્યો હતો; કારણ કે, તેમ ન હોત તો ઉપર જણાવેલો હુકમ કરવાનો કાંઈ અર્થ જ ન હતો. આથી કરીને એમ જણાય છે કે, સ્તંભલેખો કાતરાવવાનું કામ પૂરું થયું એટલે પછી તુરત જ પાંચ ગૌણ શિક્ષાલેખો કાતરાવવાનું કામ અશોકે હાથમાં લીધું, અને તે કામ પૂરું થતાં તેણે ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો કાતરાવ્યા. ચૌદ મુખ્ય શિક્ષાલેખો કાતરાતા હતા તે વખતે પર્વતના ઉપર અને થાંભલાના ઉપર લેખો કાતરાવવાનો વિચાર એટલો બધો સામાન્ય બની ગયો હતો કે, એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર અશોકને જણાઈ નહિ. તેણે માત્ર એટલું જ નોંધી રાખ્યું કે, એ (ચૌદ મુખ્ય) શિક્ષાલેખો ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે કાતરાવવામાં આવેલા છે.

ધર્મોપદેશ કરવાને લગતું અતિશય પરાક્રમ નિદાન ચૌદ વર્ષ સુધી અશોકે કર્યું ભારે ધર્મને લગતા પોતાના વિવિધ વિચારોને અને એ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી લેવામાં આવેલા વિવિધ ઉપાયોને અમત્ય પથ્થરોના ઉપર કાતરી રાખવાનો વિચાર અશોકને પ્રથમ સૂઝી આવ્યો. એ વિચાર શાથી તેને થઈ આવ્યો, એ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.^૧ દેખીતી રીતે તેનો હેતુ એ હતો કે, ધર્મોપદેશક તરીકેની પોતાની કારકીર્દિની પ્રવૃત્તિઓનો સ્પષ્ટ અહેવાલ પથ્થરોના ઉપર કાતરાવી રાખ્યો હોય તો તે જળવાઈ રહે, અને તેના પોતાના વંશજો તે જોઈને વાંચે તથા વિચારે, અને તેણે પોતે અતિશય હોંસથી શરૂ કરેલા ધર્મવિજયને સમસ્ત દુનિયામાં આગળ ધપાવવાની બાબતમાં એથી તેમને ચેતન મળે. તેના ચાદ મુખ્ય શિક્ષાલેખોમાંના કે સાત મુખ્ય સ્તંભલેખોમાંના જૂદાજૂદા લેખ કાંઈ અતુકમે ગોઠવવામાં આવેલા નથી. ધર્મોપદેશક તરીકેના પોતાના જીવનને સ્થાયી રૂપ આપવાને તે એટલો બધો

ઉતાવળો થઇ ગયો હતો કે, કોઈ પણ જાતનો પૂર્વાપર સંબંધ જાળવ્યા વગર પોતાના જૂદાજૂદા લેખોને તેણે એકઠા કરી મુક્યા. તેમ છતાં પણ જે વિચારોએ અને લાગણીઓએ તથા હેતુઓએ અશોકના આત્માને હલમલાવેલો અને સચેતન કરેલો તથા દોરેલો તેમ જ મનુષ્યજાતિનું ઐહિક તથા પારલૌકિક હિતસુખ સાધવાને આટલો બધો પ્રેરેલો તે વિચારોને અને લાગણીઓને તથા હેતુઓને ચિરસ્થાયી રૂપમાં જાળવી રાખીને ભાવિ પ્રજાને તેનો વારસો આપી જવાનો વિચાર અશોકને સૂઝી આવ્યો અને તે વિચારનો અમલ તુરત જ તેણે કર્યો તેટલા માટે આપણે બૌદ્ધરાજવી અશોકના અતિશય આભારી છીએ.

(૨) ભાષાંતર, ટીકા, વગેરે.

પ્રાસ્તાવિક નોંધ.

ઇસ્વી સનની ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગથી માંડીને અત્યાર- સુધીમાં અનેક વિદ્વાનોએ અશોકની ધર્મલિપિઓનો અભ્યાસ કરેલો છે. હિંદુસ્તાનના શિલાલેખો વગેરેના અભ્યાસની શરૂઆત કરનાર પ્રિન્સેપ સાહેબે અને વિદ્વસન તેમ જ બુર્નૌફ સાહેબે જે લખાણો કરેલાં તે લખાણોનો સંગ્રહ “કોર્પસ ઇન્સ્ક્રિપ્શનમ ઇન્ડિકેરમ, પુસ્તક પહેલું” નામક લઘુ ગ્રંથમાં સર ઍલેક્ઝાંડર કર્નિંગહામ સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં આપેલો છે. પણ મૂળ લેખો વાંચવામાં મૂલ થવાથી તેમનાં ઉક્ત લખાણો આજે તો લગભગ નકામાં જ થઇ પડ્યાં છે. ઉક્ત પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યારપછી કેટલાક નવા લેખો જાડી આવ્યા છે; અને પ્રથમ જડેલા ઘણા લેખો જૂદી રીતે વંચાયા છે અને તેમનો જૂદો અર્થ કરવામાં આવેલો છે. શ્રીયુત આર. આર્ટો ક્રૅકે કૃત “પાલિ અંડ સંસ્કૃત” (સ્ટ્રેસબર્ગ) ઇ. સ. ૧૯૦૨માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના પાન ૧ થી ૫ સુધીમાં ઇ. સ. ૧૯૦૨

પર્યંત પ્રસિદ્ધ થએલા બધા ગ્રંથોનું વિગતવાર સૂચિપત્ર આપવામાં આવેલું છે. અશોકની ધર્મલિપિઓ એક પ્રકારનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય જ છે. માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોએ જ તેની બધી ધર્મલિપિઓનો સटीક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. અશોકની ધર્મલિપિઓના અભ્યાસીને નીચેનાં પુસ્તકો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે:—

(૧) એમિલી સેનાર્ત કૃત “લે ઇન્સ્ક્રિપ્શિયોં દ પિયદસી” (પારિસ : એ ભાગમાં). મૂળ લેખો વાંચવામાં ભૂલ થઈ છે તેથી, અને પાછળથી નવા લેખો જડી આવ્યા છે તથા નવી શોધખોળ થઈ છે તેથી આ ગ્રંથમાં પણ ખામીઓ રહી જવા પામી છે તો પણ, ગમે તેવો અભ્યાસી આવા મહત્ત્વના પુસ્તકને ઊવેખી શકે તેમ નથી.

(૨) જયાર્જ ઝ્યુહુલર કૃત “બાઇટ્રાગે ઝુર એકલેરેં ડેર અશોક-ઇન્સ્ક્રિપ્શન” (લીખિંગ, ઈ. સ. ૧૯૦૯); સા. ડૉ. મૉ. ગે, ઇ. સ. ૧૮૯૩-૧૮૯૪ માંથી પુનર્મુદ્રિત. એમાં સુધારેલા અનેક પાઠ તથા સુધારેલું ભાષાંતર અને ઉપયોગી ટીકા છે. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ. ઇ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬-૨૦ માં અને પુ. ૨, પૃ. ૨૪૫-૨૭૪ માં તથા પૃ. ૪૪૭-૪૭૨ માં તેમ જ આ. સ. સ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૧૪-૧૨૫ માં એ પુસ્તકના થોડાક ભાગનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

(૩) સર વિન્સેન્ટ રિમથ કૃત “અશોક, ધી બુલ્ડિસ્ટ એમ્પરર ઓફ ઇન્ડિયા” (ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૨૦), પ્રકરણ ૪ અને ૫. આ પુસ્તકમાં માત્ર ભાષાંતર અને ટીકાઓ આપેલાં છે. મૂળ લેખો તેમાં દાખલ કરેલા નથી. અશોકની ધર્મલિપિઓને લગતા પ્રશ્નોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં બહુ સંભાળ રાખીને કરેલો છે; અને તેથી આ લઘુ ગ્રંથ અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડે તેવો છે.

(૪) ઈ. હુલ્સા સાહેબે અશોકની ધર્મલિપિઓની નવી સુધારેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં તૈયાર કરવા માંડી હતી; પણ છેલ્લા

મહાવિગ્રહના કારણે તે પ્રસિદ્ધ થઈ શકી ન હતી. હવે એ ગ્રંથ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે, અને થોડા વખતમાં અભ્યાસીઓના હાથમાં તે આવે તેમ છે. અશોકના લેખોને લગતી અને તેમના અર્થને લગતી જે ચર્ચાસ્પદ બાબતો છે તેમનો નિર્ણય આ ગ્રંથથી થશે, એવી આશા રહે છે.

(૫) વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતાની ભાષાંતર શાખા “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવે છે તેના ઇતિહાસ-ગુચ્છના એકસો એકમા પુષ્પ તરીકે “અશોકના શિલાલેખો” નામક મારો ગ્રંથ બહાર પડેલો છે તેમાં અશોકની ધર્મલિપિઓનાં મૂળ લખાણો અને મારી પોતાની બુદ્ધિના અનુસારે કરેલું તેમનું ભાષાંતર મેં આપેલાં છે. અશોકની ધર્મલિપિઓના અભ્યાસીને એ ગ્રંથ પણ જોવાની નમ્ર ભલામણ છે.

(૬) દે. રા. ભાંડારકર કૃત “અશોક” (કલકત્તા, ઇ. સ. ૧૯૨૫) પણ આ બાબતમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ જ ગ્રંથના આધારે આ પુસ્તક લખાએલું હોવાથી અભ્યાસીને તેમના અભિપ્રાયો આમાંથી જાણવા મળે છે.

વળી, અશોકની ધર્મલિપિઓના અમુકઅમુક શબ્દોની કે ફકરાઓની બાબતમાં ટીકા કરનારા અથવા તે તેમને લગતા ખાસ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનારા જૂઠાજૂઠા લેખો જૂઠાજૂઠા વિદ્વાનોએ વખતો-વખત પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. એવા લેખો એટલા બધા છે કે, તેમની નોંધ અહીં લઈ શકાય તેમ નથી; પરંતુ પ્રસંગ આવશે ત્યારે આ ગ્રંથમાં તેમનો ઉલ્લેખ સ્થળપરત્વે કરવામાં આવશે. તદુપરાંત “ઇંડો-જર્મન ફોર્થીંગન, ઇ. સ. ૧૯૦૮, ૧૯૧૦, ૧૯૧૧”માં અને “અમેરિકન જર્નલ ઓફ ફાઇલોલોજી, ઇ. સ. ૧૯૦૯, ૧૯૧૦”-માં તેમ જ “જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિયન્ટલ સોસાયટી, ઇ. સ. ૧૯૧૧”માં શ્રીયુત ટી. માઇકેલ્સને લખેલા કેટલાક લેખો પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. પરંતુ તેમાં અશોકની ધર્મલિપિઓના

અર્થ ચર્ચવામાં આવેલા નથી. તેમાં તો અશોકની ધર્મલિપિઓનાં મૂળ લખાણોને લગતી ટીકાઓ આપવામાં આવી છે, અને બોલીને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે.

(૧) ચૌદ મુખ્ય શિલાલેખો.

[૧]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા^૧ પ્રિયદર્શી^૨ રાજાએ આ ધર્મલિપિ^૨ કાતરાત્રી હતી. અહીં^૩ કાંઈ પણ પ્રાણીને મારી નાખીને તેનો ભોગ આપવો નહિ, અને કાંઈ પણ સમાજ^૪ પણ કરવો નહિ; કારણ કે, દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી^૨ રાજા સમાજમાં બહુ ખૂંડે દેખે છે. તેમ છતાં પણ દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી^૨ રાજાએ કેટલાક સમાજોને સર્વોત્તમ ગણ્યા છે.

પહેલાં દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી^૨ રાજાના રસોડામાં સૂપાર્થે દરરોજ સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓનો વધ થતો હતો.^૫ પરંતુ હવે આ ધર્મલિપિ લખાઈ ત્યારે સૂપાર્થે માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ હણાતાં હતાં^૬—એ મોર અને એક હરણ; પરંતુ એ હરણ પણ નિયમિત રીતે હણાતું નહિ. પછીથી આ ત્રણ પ્રાણીઓને પણ હણવામાં આવશે નહિ.

ટીકા

૧. પાણિનિ, ૬, ૩, ૨૧ માં છઠ્ઠી વિભક્તિના ‘અલુક્-સમાસ’ની બાબતમાં કહ્યું છે તેના ઉપર કાત્યાયનનું આવું વાર્તિક છે:—
‘દેવાનાં-પ્રિય’ इति च. આથી ધરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉક્ત વાર્તિકકારના સમયમાં ‘દેવાનાં-પ્રિય’ નો ઉપયોગ થતો હતો, અને

તે એક શબ્દ ગણતો હતો. પાણિનિ, ૫, ૩, ૧૪ ને લગતા વાર્તિક 'ભવદ્ આદિયોગઃ' ને લગતા પોતાના ભાષ્યમાં પતંજલિએ ભવદાદિગણમાં દેવાનાં-પ્રિયનો સમાવેશ કરેલો છે. આ હકીકત એમ બતાવે છે કે, ઉક્ત ગણમાં દાખલ કરવામાં આવેલા ભવત્ તથા દીર્ઘાયુસ્ તથા આયુષ્મત્ શબ્દની માફક દેવાનાં-પ્રિય શબ્દ પણ શુભ સંબોધન તરીકે વપરાતો હતો (જ. ઔ. ધ્ર. ર્દા. એ. સો., ૨૨, ૩૨૩). પરંતુ એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, કાત્યાયનના ઉક્ત વાર્તિકના આધારે જણાઈ આવે છે તેમ, એ સરઘાતના સમયમાં દેવાનાં-પ્રિય શબ્દ ઉલટા અર્થમાં પણ વપરાતો હતો. પરંતુ પાછળથી એ શબ્દનો હલકો જ અર્થ હંમેશાં થતો રહ્યો છે. (જ. ર્દા. એ. સો., ૧૯૦૮, પૃ. ૫૦૪-૫૦૫).

આઠમા મુખ્ય શિલાલેખની કેટલીક નકલોમાં વપરાયેલા દેવાનાં-પ્રિય શબ્દની જગ્યાએ બીજી નકલોમાં 'રાજાનો' શબ્દ જોવામાં આવે છે તો પણ સ્વ. સર વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબની માફક (જ. ર્દા. એ. સો., ૧૯૦૧, પૃ. ૪૫૬ અને ૫૭૭) એ બંને શબ્દોને પર્યાયરૂપ ગણવાના નથી; કારણ કે, 'પ્રિયદર્શિન્' નામની સાથે જોડેલા 'રાજ' શબ્દને 'દેવાનાં-પ્રિય' શબ્દની સાથે સાથે વાપરવામાં આવે તો ઉક્ત અર્થમાં તે વધારાનો થઈ પડે. સ્મિથ સાહેબે 'દેવાનાં-પ્રિય'નો અર્થ 'His sacred majesty' કર્યો છે તે પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, યુરોપના 'પોપ'ને કે આપણા દેશના શંકરાચાર્યને એવું બીરુદ લાગુ પડી શકે, પણ અશોકના જેવા સામાન્ય પ્રજાના રાજાને એવું બીરુદ લાગુ પડી શકે નહિ.

૨. અશોકના આ શિલાલેખમાં તેમ જ તેના બીજા લેખોમાં 'ધંમલિપિ' શબ્દ જોવામાં આવે છે તેનું ભાષાંતર જુદાજુદા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે કરેલું છે. કન' સાહેબે 'ધાર્મિકતાનું શાસન' અર્થ કર્યો છે. સેનાત' સાહેબે માત્ર 'શાસન' અર્થ કર્યો છે. ખુદુલર સાહેબે 'ધાર્મિક શાસન' અર્થ કર્યો છે. ખરૂં જોતાં 'લિપિ' એટલે 'લેખ' છે ('શાસન' નથી). માત્ર સારનાથના સ્તંભલેખમાં જ તેનો

આવો અર્થ થઈ શકે છે. આ સ્થળે ‘ ધંમ ’ એટલે માત્ર ‘ ધાર્મિકતા ’ જ નથી. ‘ ધાર્મિકતાને યોષનાર ઉપાયો અને દાનકર્મો ’ : એવો પણ તેનો અર્થ લેવાનો છે. જુઓ પૃ. ૨૪૩.

૩. કેટલાક વિદ્વાનોએ ‘ હ્રહ ’ નો અર્થ ‘ અહીં ’ એટલે આ પૃથ્વીમાં ’ એમ કર્યો છે, અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ ‘ અહીં ’ એટલે પાટલિપુત્રમાં ’ એવો તેનો અર્થ કર્યો છે. પરંતુ ‘ રાજમહેલમાં અને રાજકુટુંબમાં ’ એવો તેનો અર્થ કરવો, એ ઠીક થઈ પડશે; કારણ કે, આ શિલાલેખમાં જણાવેલી બીજી બધી બાબતો અરોક્ષને યોતાને લગતી કે તેના રાજદરબારને લગતી છે. એનો અર્થ એવો થયો કે, પ્રાણીઓનો ભોગ આપવાની બંધી યોતાના સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર તેણે કરી નહિ હોય, પણ માત્ર તેના યોતાના રાજદરબારમાં તેવો ભોગ આપવાની બંધી તેણે કરી હશે.

૪. ‘ સમાજ ’ નો ખરેખરો અર્થ જ. ળા. ળ્ર. રા. એ. સો., ૨૧, ૩૯૫ માં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી વિદ્વાનોના જાણવામાં આવ્યો ન હતો. ઇ. ળ્ર., ૧૯૧૩, ૨૫૫ માં શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે એજ બાબતની વિગતવાર નોંધ આપેલી છે. જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૯૨-૩૯૪ માં અને ૭૫૨ માં એફ. ડબલ્યુ. થૉમસ સાહેબે ‘ સમાજ ’ ના ખરા રૂપને લગતા આપણા જ્ઞાનમાં સંગીન ઉમેરો કર્યો છે. વળી, જુઓ ઇ. ળ્ર., ૧૯૧૮, પૃ. ૨૨૧-૨૨૩ માંનો શ્રીયુત એન. જી. મજમુદારનો લેખ. સેનાતર્ સાહેબે એ શબ્દનો અર્થ ‘ આનંદી મંડળી ’ કર્યો હતો. (ઇ. ળ્ર., ૯, ૨૮૬). પિરોલ સાહેબે તેનો અર્થ ‘ શિકાર ’ કર્યો હતો. ક્યુહલર સાહેબે તેનો અર્થ ‘ ભોજનમંડળી ’ કર્યો હતો. (એ. ઇ., ૨, ૪૬૬). તે પૈકીનો કોઈ પણ વિદ્વાન યોતાના અર્થના સમર્થનમાં સાહિત્યમાંથી આધાર આપી શક્યો ન હતો. વળી, જીવહિંસાને લગતા યોતાના શિલાલેખમાં અરોક્ષે શા કારણે અમુક સમાજને વખાણ્યા અને અમુક સમાજને વખોડ્યા, એનો ખુલાસો પણ કોઈ વિદ્વાન આપી શક્યો ન હતો. આ ગ્રંથનાં પૃ. ૧૯-૨૦માં અને પૃ. ૧૨૪-૧૨૬માં આ બાબતનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આપવામાં આવેલો છે.

૫. સવાલ એ થાય છે કે, આ શિલાલેખ કોતરાયો તેના પહેલાં

અશોકના દરબારી રસોડામાં સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓનો વધ દરરોજ શા હેતુથી થતો હતો? આ બાબતમાં ઇ. ઐ., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૫૫ અને આગળ જોવાની ભલામણ છે. તે જ પ્રમાણે જુઓ આ ગ્રંથનું પૃ. ૨૧.

૬. અનિયમિત ભૂતકાળનું ૩૫ ‘આરમિસુ’ (આરમિસુ) અને પૂર્ણ ભૂતકાળનું ૩૫ ‘આરમરે’ (આરમરે) ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે વપરાયેલ છે, એ અહીં જોવાનું છે. આ પૂર્ણ ભૂતકાળનું ૩૫ રસભયું છે; કારણ કે, પાલિભાષાના ઉચ્ચ સાહિત્યમાં તે ૩૫ જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ લોકોની સામાન્ય બોલીમાંથી એ ૩૫ અદૃશ્ય થયું લાગતું નથી. અશોકના આઠમા મુખ્ય શિલાલેખની ગિરનારની નકલમાં પૂર્ણ ભૂતકાળનું ૩૫ ‘અયાય’ છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

[૨]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના મુલકમાં સર્વત્ર, તેમ જ તામ્રપર્ણી સુધીના ચોડ,^૧ પાંડય, સાતિયપુત્ર, કેરલપુત્ર જેવા પાડોસના રાજાઓના મુલકમાં, અંતિયક (ઐટિયોકસ) નામક ચોન (ગ્રીસના) રાજના તેમ જ જેઓ અંતિયક (ઐટિયોકસ) ના પાડોસી^૨ છે તેમના મુલકમાં સર્વત્ર દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાએ બે પ્રકારની ચિકિત્સાઓ^૩ રચાપેલી છે:—મનુષ્યોના ઉપયોગની અને પશુઓના ઉપયોગની. મનુષ્યોના ઉપયોગની અને પશુઓના ઉપયોગની ઔષધીઓ જ્યાંજ્યાં જોવામાં આવી નથી ત્યાંત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલી છે. મૂળ અને ફળ જ્યાંજ્યાં જોવામાં આવ્યાં નથી ત્યાંત્યાં તે અણાવીને રોપાવવામાં આવેલાં છે. મનુષ્યના અને પશુના પરિભોગને માટે રસ્તાની બાજુમાં ફૂવા ખોદાવવામાં આવ્યા છે અને ઝાડ રોપાવવામાં આવેલાં છે.

ટીકા

૧. જુઓ પૃ. ૩૬ અને આગળ. પંદિય (પાંડય) ને માટે વળી જુઓ કા. લે., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૦-૧૧.

સાતિયપુત્રના સંબંધમાં સ્વ. રા. ગો. ભાંડારકરે કહ્યું છે કે, દક્ષિણની ઉચ્ચ સપાટભૂમિની છેક પશ્ચિમદિશાના ભાગમાં રહેતાં કેટલાંક મરાઠા અને કાયસ્થ તથા બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં ‘સાતપુત્ર’ અટક ભવામાં આવે છે તે અરોક્તા આ શિલાલેખમાંના ‘સાતિયપુત્ર’ શબ્દની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલી લાગે છે. આથી કરીને ‘સાતિયપુત્ર’નું સ્વતંત્ર રાજ્ય પશ્ચિમદિશાના ઘાટમાં અને તેની નીચેના કોંકણના કાંઠાએ આવેલું હોવું ભેદાયે (“ઇડિયન રીવ્યુ”, ૧૯૦૯, પૃ. ૪૦૧ અને આગળ). પરંતુ “ ઐતરેયબ્રાહ્મણ, ૮, ૧૪”માં જણાવેલા અને પાણિનિ, ૫, ૩, ૧૧૭માં ઉલ્લેખાયેલા પર્શ્વાદિગણ માં દાખલ કરવામાં આવેલા ‘સાત્વત’ તરીકે ‘સાતિય’-ને ખ્યુદ્ધર સાહેબે ગણાવ્યા છે (“બાઇટ્રાગે યુર એક્સેર્સિઝ ડેર અરોક્-ઇન્ડ્રાક્ષ્ટન”, પૃ. ૧૩ અને આગળ). સ્વ. સર વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબે એમ માન્યું છે કે, તુલુવ દેશ અથવા તેા સત્યમંગલમ્ની આસપાસનો પ્રદેશ ‘સત્યપુત્ર’ કહેવાતો હોવા ભેદાયે (અ. હિ. ઇ., પૃ. ૧૬૩, ૧૮૫ ટીકા, ૪૫૬; “અરોક્”, પૃ. ૧૬૧). શ્રીયુત એસ. વી. વ્યંકટેશ્વરે કહ્યું છે કે, “ જે દેશનું કે પ્રજનનું પાટનગર ‘કાંચીપુરમ્’ હતું તે દેશનું નામ ” તે હશે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૮, પૃ. ૫૪૧-૫૪૨; ઇ. ઍ., ૧૯૧૯, પૃ. ૨૪). શ્રીયુત એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર એમ માને છે કે, જેમાં માતૃપક્ષીય કે ‘અલિયસંતાનમ્’નો કાયદો પ્રચલિત છે તે કોચિનની ઉત્તરદિશાના પ્રદેશને ઉદ્દેશીને ‘સાતિયપુત્ર’ શબ્દ વપરાયો લાગે છે (“બીગિનિંગ્ઝ ઓફ સાઉથ ઇડિયન હિસ્ટરી,” પૃ. ૭૩; જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૯, પૃ. ૫૮૧ અને આગળ). શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરનો અભિપ્રાય આ ગ્રંથમાં પ્રથમ પૃ. ૩૮-૪૧માં આપેલો છે.

અત્યારસુધી એમ જ મનાવું આવેલું છે કે, સિંહલદ્વીપને ઉદ્દેશીને જ ‘તંબપંણી’ શબ્દ વપરાયેલો છે. પણ હાલમાં ઈ. હુલ્શ સાહેબે (સ્મિથ, ઇ. ઍ., ૧૯૧૮, પૃ. ૪૮ અને આગળ) એવી સૂચના કરેલી છે કે, હાલના તિનેવલ્લી જિલ્લામાં (પ્રાચીન પાંડય રાજ્યમાં) થઇને વહેતી તામ્રપર્ણી નદીને ઉદ્દેશીને જ ‘તંબપંણી’ શબ્દ વપરાયેલો ગણવો ભેદાયે. પરંતુ આ શિલાલેખમાંનો ‘તંબપંણી’ શબ્દ ઉક્ત નદીને ઉદ્દેશીને જ વપરાયો હોત તો કેરલપુત્રની પછી તે નદીનું નામ ન મુકાયું હોત, પણ પાંડયની

પછી તેનું નામ મુકાયું હોત; કારણ કે, એ નદી પાંડયના (તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષના) અંતભાગમાં વહી રહેતી હતી. તે જ પ્રમાણે પોતાના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખમાં અરોકે પાંડય લોકોથી નૂદા પડતા “તામ્રપણીના લોકો”નો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો પણ કંઈ અર્થ નથી; કારણ કે, પાંડય લોકોમાં તામ્રપણીના લોકોનો સમાવેશ થઈ જ જતો હતો. આથી કરીને નૂની માન્યતા ખરી ઠરે છે; એટલે કે, સિંહલદ્વીપને ઉદ્દેશીને જ ‘તામ્રપણી’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

૨. ‘સામંત’ નો અર્થ ખુદહર સાહેબે ‘ખંડિયા રાજ’ કર્યો છે. ગિરનારની નકલ સિવાયની બીજી બધી નકલમાં આ જ પાઠ છે. ગિરનારની નકલમાં ‘સામીપં’ પાઠ છે. આથી એમ જણાય છે કે, અહીં ‘સામંત’-નો અર્થ ‘પાડોસના અથવા અંતવાસી’ લેવો જોઈએ. ચાર્લ્ડર્સના “પાલિકાધાનો શબ્દકોશ”માં એ શબ્દનો એ જ અર્થ આપવામાં આવેલો છે.

૩. સેનાર્ત સાહેબે ‘ચિકિઠા’ નો અર્થ ‘રોગના ઉપાયો’ કર્યો છે, અને ખુદહર સાહેબે તેનો અર્થ ‘દવાખાનું’ કર્યો છે. પણ ‘દવાદાર’ના અર્થમાં ‘ચિકિત્સા’ શબ્દ અહીં વાપરવો, એ વધારે સારું છે. આ ફકરાનો અર્થ બરાબર સમજવો હોય તો જુઓ પૃ. ૧૬૭-૧૬૯.

[૩]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—મારો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી બાર વર્ષે આ ફરમાન (મેં) કરેલું છે:—મારા મુલકોમાં સર્વત્ર યુક્તોએ^૧ અને રજજીતોએ^૨ તથા પ્રાદેશિકોએ^૩ બીજા કામને માટે તેમ જ આ કામને માટે (ધર્મના ઉપદેશને માટે) દર પાંચ વર્ષે ફેરણીએ^૪ નીકળી પડવું. (કેવા પ્રકારનો ધર્મોપદેશ?) “માતાનું અને પિતાનું કહ્યું માનવું, એ સારું છે; મિત્રોની અને ઓળખીતા લોકોની તથા સગાંસંબંધીની તેમ જ બ્રાહ્મણોની અને શ્રમણોની^૫ પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી, એ સારું છે; પ્રાણીઓનો વધ કરતા અટકવું,

એ સાફ છે. થોડો ખર્ચ કરવો અને થોડો સંચય કરવો, એ સાફ છે.”^૬ શબ્દને અનુસરીને તેમ જ અર્થને અનુસરીને (આ ખર્ચની અને સંચયની) ગણતરી રાખવાના સંબંધમાં (મંત્રીઓની) પરિષદ યુક્તોને આજ્ઞા આપશે.^૭

ટીકા

૧. સેનાર્ત સાહેબે ‘રાજૂક’ અને ‘પ્રાદેશિક’ શબ્દથી ‘યુત’ શબ્દને ન્દો પાડ્યો છે, અને તેનો અર્થ ‘નિમકહરામ’ કર્યો છે. પરંતુ ખુદ્દર સાહેબે એ શબ્દને ‘રાજૂક’ શબ્દના વિશેષણ તરીકે ગણ્યો છે, અને તેમણે તેનો અર્થ ‘વફાદાર’ કર્યો છે. સેનાર્ત સાહેબે પ્રથમ બતાવ્યું હતું તેમ (ઇ. ઍ., ૧૮૯૧, પૃ. ૨૪૬, ટીકા ૫૦), ગિરનારની નક્કમાં ત્રણ વખતે ‘ચ’ શબ્દ વપરાયો છે તેથી ખુદ્દર સાહેબે કરેલો ‘યુત’ શબ્દનો અર્થ ટકી શકતો નથી. એ શબ્દને નામ તરીકે જ ગણવો જોઈએ; અને રાજૂકોની અને પ્રાદેશિકોની માફક યુક્તો પણ અમલદારો હતા, એમ માનવું જોઈએ. ‘યુત’(યુક્ત)ના ખરા અર્થને માટે જુઓ પૃ. ૫૧-૫૨. વળી, જુઓ “ જાતક, પુ. ૫, પૃ. ૧૧૭. ”

૨. ‘રાજૂકો’ના અર્થને માટે જુઓ પૃ. ૫૩-૫૪. પરંતુ શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલ ‘રાજૂક’ શબ્દને ‘રાજન’ શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે; અને “ રાજાઓ અથવા રાજમંત્રીઓ, આખા સામ્રાજ્યના ઉપર ખરેખરી કારોબારી સત્તા ભોગવતી ‘પરિસા’ની સમિતિ” એ અર્થમાં તે ઉલ્લેખાય છે, એમ તેમનું માનવું છે (જ. બિ.ઓ. રી. સો., ૧૯૧૮, પૃ. ૪૨).

૩. કન સાહેબે ‘પ્રાદેશિક’ને સ્થાનિક હાકેમ ગણ્યો છે, અને સેનાર્ત સાહેબ તેને મળતા થયા લાગે છે. ખુદ્દર સાહેબે ‘પ્રાદેશિક’નો અર્થ ‘ખંડિયા રાજ’ કર્યો છે, અને હાલના વખતના ઠાકોરો તેમ જ રાવો અને રાવળો વગેરેના પૂર્વજો તરીકે તેમને તેમણે ગણ્યા છે. યુક્તોની અને રજજૂકોની સાથેસાથે જ પ્રાદેશિકોને ગણાવવામાં આવેલા હોવાથી તેમને અરોકના ખંડિયા ન ગણતાં અમલદારો જ ગણના જોઈએ. ખીજા અમલદારોની માફક તેમણે પણ ફેરંણીએ જવું પડતું, અને પોતાના દરરોજના કામના ઉપરાંત ધર્મોપદેશનું કામ પણ તેમણે કરવું પડતું : એ હકીકતની સાથે ઉપરની

વાતનો મેળ બેસે છે. આથી કરીને એફ. ડબલ્યુ. થૉમસ સાહેબે આપેલી સમજૂતી આજે સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. (જ. રૌ. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૮૩-૩૮૬; ૧૯૧૫. પૃ. ૧૧૨), વળી, જુઓ પૃ. ૫૨-૫૩.

૪. કર્ન સાહેબે અને તેને અનુસરીને ખુદશર સાહેબે ‘અનુસંયાન’ શબ્દનો અર્થ ‘તપાસણીની ફેરણીઓ’ કર્યો છે. આ અર્થ ખરો લાગે છે. સેઈન્ટ પીટર્સબર્ગના શબ્દકોશની મદદથી બ્રાહ્મણસાહિત્યમાંથી કેટલાક ઉતારા પોતાના મતના સમર્થનમાં તેમણે આપેલા છે. આ અર્થની પુષ્ટિમાં પાલિકાપાના સાહિત્યમાંથી પણ આધાર મળી શકે છે. દાખલા તરીકે, જુઓ “ મન્નિઝમનિકાય, પુ. ૩, પૃ. ૮, લીટી ૧૬; પૃ. ૧૭૪, લીટી ૫ અને ૧૭. ” પરંતુ સેનાર્ત સાહેબે તેનો અર્થ ‘સભા’ કર્યો છે; પણ એમ બનવું અશક્ય લાગે છે. તેનું પહેલું કારણ એ કે, એ અર્થના સમર્થનમાં કાંઈ આધાર મળતો નથી. તેનું બીજું કારણ એ કે, જેને માટે આ શિલાલેખની ઘણીખરી નકલોમાં ‘ નિષ્ક્રમ્ ’ શબ્દ વપરાયો છે તે હાલી-ચાલી શકે એવી ભૌતિક વસ્તુ હોવી જોઈએ. આપણે ‘અનુસંયાન નિશ્ચમંતુ’ ન કહી શકીએ, પણ આપણે ‘અનુસંયાન નિયંતુ’ તો કહી શકીએ. અલબત્ત, ‘સમાં નિષ્ક્રાંતઃ’ એમ આપણે કહીએ છીએ; પરંતુ તેનો અર્થ ‘સભામાં ઉપમાં ગયો’ થાય છે; ‘સભામાં ગયો અથવા જોડાયો’ એવો તેનો અર્થ થતો નથી. તેનું ત્રીજું કારણ એ કે, ‘અનુસંયાન’ શબ્દ યાવગઠના અલગ શિલાલેખમાં જોવામાં આવે છે, પણ ધવલીમાંની તેની નકલમાં તે જોવામાં આવતો નથી. તેનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે કર્યો છે તેમ ‘સભા’ થતો હોય તો, મહત્વનો આવો શબ્દ બીજી કોઈ પણ નકલમાં શાથી જોવામાં આવતો નથી, એ સમજ-સમજવી શકાવું નથી. પણ તેનો અર્થ માત્ર ‘ફેરણી અથવા તપાસણીની ફેરણી’ થતો હોય તો ‘ નિષ્ક્રમ્ ’ ધાતુના પ્રયોજક રૂપથી એ જ અર્થ નીકળે છે, અને ‘અનુસંયાન’ શબ્દ વાપરવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. બસઠ ગામમાંથી મળી આવેલી એક મુદ્રામાં એ જ શબ્દ જોવામાં આવે છે. એ મુદ્રામાં “વેસાલ અનુસંયાન કટક-આરે” [વેસાલિ (અમલદાર) ના ફેરણીના મુકામેથી] એમ લખેલું છે, એમ ક્ષીયુત દે. રા. ભાંડારકર કહે છે (આ. સ. ઇ. ઐ. રી.,

૧૯૧૩-૧૯૧૪, પૃ. ૧૧૧ અને આગળ, અને ચિત્રપટ ૫૦). શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે ‘અનુસંચાન’ શબ્દનો અર્થ ‘કચેરીમાંથી નીકળી જવું, અથવા સરકારી રીતે બદલી થવાથી જવું’ કર્યો છે. એ શબ્દના અર્થના સમર્થનમાં નહિ પણ અમલદારોની બદલી કરવી ઇષ્ટ હોવાની બાબતના સમર્થનમાં તેમણે “શુકનીતિ”માંથી ઊતારો આપેલો છે (જ. બિ. ઓ. રી. સો., ૧૯૦૮, પૃ. ૩૬-૪૦).

૫. આ દ્વંદ્વસમાસ છે, અને તેનો અર્થ ‘આહ્વાણવર્ગના અને શ્રમણવર્ગના સાધુઓ અને ભિક્ષુઓ’ થાય છે. જુઓ પૃ. ૧૫૪-૧૫૫.

૬. ‘અપવ્યયતા અપભાંડતા સાધુ’ નો અર્થ સેનાત સાહેબે આમ કર્યો છે:—“કંજીસાઈનો અને ગાળ ભાંડવાનો ત્યાગ કરવો સારો.” ખ્યુહ્લર સાહેબે ‘અપવ્યયતા’ શબ્દ છોડી દીધો છે. તેમના મતે ‘અપભાંડતા સાધુ’ નો અર્થ “વિવિધ ધર્મોના લોકોને ભાંડવાથી દૂર રહેવું સારું” થાય છે. એ બન્ને વિદ્વાનોએ એ બે શબ્દોમાંના પહેલા ‘અપ’ શબ્દને ‘અપ’ અવ્યયના પ્રાથમિક રૂપ તરીકે ગણ્યો છે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે અને શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે તેનું ખરૂં રૂપ ‘અલ્પ’ ગણ્યું છે. (તેનાં કારણોને માટે જુઓ ઇ. ઓ., ૧૯૦૮, પૃ. ૨૦). ‘મંદ્ર’ (ભાંડવું) ધાતુની ઉપરથી ‘ભાંડ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, જેમ આપણે ગણીએ તો તો ખ્યુહ્લર અને સેનાત સાહેબે કહ્યું છે તેમ તેનો અર્થ ‘ભાંડવું તે’ અથવા ‘ગાળ ભાંડવી તે’ થાય; પરંતુ ‘અપવ્યયતા’ શબ્દની જોડે જ ‘અપભાંડતા’ શબ્દ વપરાયો છે તેથી તેનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે, જેવી રીતે એક જોડે ‘બહુવ્યયતા’ છે તેવી રીતે બીજા જોડે ‘બહુભાંડતા’ છે. ‘ભાંડ’ નો અર્થ ‘માલ કે મિલકત’ લેવામાં આવે તો જ આમ બની શકે. આથી કરીને ‘અપવ્યયતા’ ની (ઓછા ખર્ચની) સરખામણીમાં ‘અપભાંડતા’ નો અર્થ ‘ઓછા સંચય’ કરવો જોઈએ.

૭. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં કેટલાંક અનેકાર્થી વાક્યો છે તે પૈકીનું આ પણ એક વાક્ય છે. સેનાત સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—

“હેતુઓના અને શબ્દોના સંબંધમાં વિગતવાર આજ્ઞા નિમકહરામોને આપવાનું કામ સંધે કરવાનું છે.” આ અર્થનો લંબાણપૂર્વક અર્થ આમ કરી શકાય છે:—“એટલે (નીતિના) પાયાનો (નીતિનિયમોનો) અને (સિદ્ધાંતોને તથા નિયત ક્રમને અનુસરીને) પ્રકારનો વિગતવાર ઉપદેશ કરવાનું કામ સંધે કરવાનું છે.” બ્યુહ્લર સાહેબે ઉક્ત વાક્યનો અર્થ આવેા કર્યો છે:—“વળી, શબ્દને તેમ જ હેતુને અનુસરીને પ્રાર્થનામાં જે યોગ્ય છે તે સર્વ સંપ્રદાયના ગુરુઓ અને સાધુઓ ઉપદેશશે.” એ વાક્યનો ખરો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરશું. પ્રથમ તો એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે, અહીં ‘યુત’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે? આ શિલાલેખમાં પ્રથમ એ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે તે જ અર્થ અહીં પણ લેવાનો છે, એ દેખીતું છે. રજ્જુકો અને પ્રાદેશિકો અમલદારો હતા; અને યુક્તોને તેમની સાથે સાથે જ ગણાવવામાં આવ્યા છે તેથી તેઓ પણ અમલદારો જ હોવા નેહએ. એ અમલદારો કેવા પ્રકારના હતા, એ આપણે નેઈ ગયા છીએ. ‘યુત’ શબ્દનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે અને બ્યુહ્લર સાહેબે અનુક્રમે ‘નિમકહરામ’ અને ‘જે યોગ્ય છે તે’ કરેલો છે તે આ રીતે ભાંગી પડે છે. બીજો સવાલ એ છે કે, જે ‘પરિસા’ શબ્દનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે ‘સંધ’ કર્યો છે અને બ્યુહ્લર સાહેબે ‘સંપ્રદાયના ગુરુઓ અને સાધુઓ’ કર્યો છે તે ‘પરિસા’ શબ્દનો અર્થ શો છે? એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, અરોકના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં પણ ‘પરિસા’ શબ્દ વપરાયેલો છે. આપણે પછીથી નેશું તેમ શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે ખત્રી કરી આપી છે કે, ઉક્ત શિલાલેખમાં એ શબ્દનો અર્થ ‘મંત્રી-મંડળ’ થાય છે. આ અર્થ અહીં ખરાબર બંધ ખેસે છે; કારણ કે, ખરી રીતે મંત્રીમંડળ જ યુક્તોને આજ્ઞા આપી શકે. હવે ‘ગણના’ શબ્દનો વિચાર કરવાનો રહે છે. તેનો અર્થ ‘ગણત્રી’ છે. આપણે પ્રથમ નેહ ગયા છીએ કે, ‘અલ્પવ્યયતા’નો અને ‘અલ્પમાંહતા’નો સદ્ગુણ કેળવવાનો ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા અરોકે પોતાના અમલદારોને કરેલી છે. પણ લોકો આ વ્યવહાર સદ્ગુણોને કેળવે છે કે કેમ, એ શી રીતે નક્કી કરવું? આવું નક્કી કરવાના હેતુથી કેટલાક અમલદારોએ ઘેરઘેર તપાસ કરવી નેહએ; અને દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ કેટલો ખર્ચ કર્યો અને કેટલો સંચય કર્યો, એની ગણત્રી તેમણે કરવી નેહએ. પણ બધાં કુટુંબોને લાગુ

પડી શકે તેવા સર્વસાધારણ નિયમ ધડવાનું અશોકને અશક્ય લાગ્યું તેથી કરીને તેવા અમલદારોને જ્યારેજ્યારે મુસ્કેલી નડે ત્યારેત્યારે તેમને સલાહ આપવાનો હુકમ પરિષદને તેણે કર્યો હતો.

[૪]

ભાષાંતર

લાંબા સમયથી - ધણાં, સેંકડો વર્ષોથી - સજીવ પ્રાણીઓનો વધ, ભૂતોની હિંસા, સંગાંસંબંધીની સાથે અયોગ્ય વર્તન અને આહ્લણોની તથા શ્રમણોની સાથે અયોગ્ય વર્તન માત્ર વધતાં ગયાં. પણ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના ધર્માચરણના પરિણામમાં લોકોને વિમાનનાં દર્શન, હાથીઓનાં દર્શન, અગ્નિસંચય અને ખીજાં દ્રવ્ય રૂપ બતાવાયા પછી ઢોલનો અવાજ ધર્મનો અવાજ બન્યો છે.^૧ પહેલાં ધણાં, સેંકડો વર્ષથી નથી થયું તેમ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના ધર્મોપદેશથી પ્રાણીઓનો વધ ન કરવો તે, ભૂતની હિંસા ન કરવી તે, સંગાંસંબંધીની સાથે યોગ્ય વર્તન, આહ્લણોની અને શ્રમણોની સાથે યોગ્ય વર્તન, પિતાનું અને માતાનું કહ્યું માનવું તે, મોટરાનું કહ્યું માનવું તે વધ્યાં છે. આ અને ખીજા અનેક રીતે ધર્માચરણ વધ્યું છે, અને દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજ આ ધર્માચરણ વધારશે પણ ખરો. પ્રિયદર્શી રાજના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો અંતકાળે સુધી આ ધર્માચરણને વધારશે, (અને) ધર્મ તથા શીલ પાળીને ધર્મનો બોધ આપશે; કારણ કે, ધર્મનો બોધ ઉત્તમોત્તમ કર્મ છે, અને અશીલ મનુષ્યથી ધર્માચરણ (ને પોષવાનું કામ) થતું નથી. આથી કરીને આ અર્થની વૃદ્ધિ થાય અને તેમાં કાંઈ ઊણપ રહે નહિ, એ ઉત્તમોત્તમ છે. આ હેતુથી - જોમ કે, (મારા વંશજો) આ અર્થની વૃદ્ધિ કરવાની યોજના કરે અને કાંઈ પણ ઊણપ ન જણાય તેટલા માટે - આ (ધર્મલિપિ) લખાવવામાં આવી છે. દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે આ લખાવવામાં આવી હતી.

ટીકા

૧. આ વાક્યને! અર્થ ન્હાઈ ન્હાઈ રીતે કરવામાં આવેલો છે. એ બધી નતના! અર્થના બે ભાગ પડી શકે છે:—(૧) પૃથ્વીની ઉપરના પદાર્થોને ઉદ્દેશીને કરેલા અર્થ; અને (૨) આકાશી બનાવોને ઉદ્દેશીને કરેલા અર્થ. સેનાર્ત સાહેબે અને ખ્યુહ્લર સાહેબે પહેલા પ્રકારનો અર્થ કરેલો છે, અને કર્ન સાહેબે તથા કેટલાક વખત સુધી હુલ્શ સાહેબે બીજા પ્રકારનો અર્થ કરેલો છે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૭૮૫ અને આગળ). પહેલા પ્રકારનો અર્થ વધારે સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારી શકાય તેવો છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે સેનાર્ત સાહેબથી તથા ખ્યુહ્લર સાહેબથી ન્હાઈ પડીને આવો જ અર્થ (ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૫ અને આગળ) કરેલો છે, અને હુલ્શ સાહેબે એમનો અર્થ માન્ય રાખ્યો છે (ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, પૃ. ૬૫૧ અને આગળ).

ઉક્ત વાક્યોના ન્હાઈ ન્હાઈ અર્થ અહીં પ્રથમ આપણે આપશું.

કર્ન સાહેબનો અર્થ આમ છે:—“પણ હવે દેવાનાં-પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ ધર્માચરણ કરે છે ત્યારે તેનાં ઢોલનો અવાજ ધર્માચરણનો ઘોષ કરનારો નીવડ્યો છે, અને દેવોના રથનાં દર્શન અને દૈવી હાથીઓનાં દર્શન તથા આગના દડા અને બીજાં દિવ્ય નિશાનનાં દર્શન લોકોને થયાં છે.” (ઇ. ઍ., ૫, ૨૬૧.)

સેનાર્ત સાહેબનો અર્થ આમ છે:—“પણ હવે દેવોને લાડકે પ્રિયદર્શિ રાજ ધર્માચરણમાં વિશ્વાસ રાખતો હોવાથી તેણે ઢોલનો અવાજ જાણે કે (ખુદ) ધર્મનો અવાજ છે (એવી રીતે) તેનો પડવો પાડ્યો છે, અને રથ, હાથી, મશાલો અને બીજાં દિવ્ય દૃશ્યો ધરાવતી સ્વારીઓનાં દર્શન લોકોને કરાવ્યાં છે.” (ઇ. ઍ., ૧૦, ૮૪.)

ખ્યુહ્લર સાહેબનો અર્થ આમ છે:—“પણ હવે દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજ એ ધર્માચરણ કર્યું તેના પરિણામમાં ઢોલનો અવાજ-હો કે, ધર્મનો અવાજ-સંભળાયો છે, અને દેવોના રથનાં દર્શન, હાથીઓનાં અને બીજાં દિવ્ય દૃશ્યોનાં દર્શન લોકોને કરાવવામાં આવ્યાં છે.” (એ. ઇ., ૨, ૪૬૭.)

શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે પોતાનો અર્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારપછી શ્રીયુત એસ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર નામક લેખકે ઉક્ત વાક્યની ચર્ચા કરેલી છે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૫૨૧; ઇ. ઍ., ૧૯૧૫, પૃ. ૨૦૩). તેમણે એનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“પણ હવે દેવાનાં-પ્રિય

પ્રિયદર્શિએ ધર્માચરણ કર્યું તેના પરિણામમાં, અહો ! દેવનો અવાજ માત્ર ધર્મનો અવાજ બન્યો છે; સ્વારીના રથ, હાથીઓ, આતશબાજી, વગેરેનું ને દૃશ્ય લોકોને બતાવવામાં આવ્યું છે તે દેવોનું દૃશ્ય છે.” આ અર્થ એકદમ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ‘અજાનિ’ શબ્દથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ને વિમાન, હસ્તિન અને અગ્નિસ્કંધ અશોકે બતાવેલાં તે ‘દિવ્યાનિ રૂપાનિ’ હતાં. આનું હોદ્દને પૃથ્વીની ઉપરનાં સ્વારીનાં રથ તથા હાથીઓ અને આતશબાજી તે ન હોઈ શકે. એફ. ડબલ્યુ. ચૌમસ સાહેબે પણ ‘અગ્નિસ્કંધ’ શબ્દનો અર્થ ‘આતશબાજી’ કર્યો છે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૬૫); પણ આતશબાજી ઊડાવ્યાથી લોકોમાં ધર્માચરણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈને વૃદ્ધિને પામે, એ તેણે બતાવ્યું નથી.

ઉક્ત વાક્યના સ્પષ્ટાર્થને માટે જુઓ પૃ. ૧૧૪-૧૧૬ અને પૃ. ૧૨૫-૧૨૬. શ્રીયુત દે. રા. સાંડારકરે પોતાના લેખમાં (ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૫ અને ૧૧) માત્ર ‘વિમાન’ શબ્દનો જ સંતોષકારક ખુલાસો આપેલો છે. આ કામે તેમણે પાલિભાષાના “વિમાનવત્થુ” નામક ગ્રંથની પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચેલું છે. ‘હસ્તિન’ શબ્દનો અને ‘અગ્નિસ્કંધ’ (અથવા જોતિસ્કંધ) શબ્દનો ખુલાસો પણ એ જ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. એ ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે, ને લોકો ધાર્મિક જીવન ગાળે છે તે પૈકીના કેટલાક લોકો પરબલવમાં ‘વિમાન’ (દૈવી મહેલ) મેળવે છે તેમ જ ‘હસ્તિન’ (એકદમ ઘોળા દૈવી હાથી) પામે છે (પૃ. ૪, લીટી. ૧., પૃ. ૫૬, લીટી ૧૬ અને ૩૫) અને ‘અગ્નિસ્કંધ’ અથવા ‘જોતિસ્કંધ’ [વીજળીના જેવો ચળકતો ચહેરો (પૃ. ૧, લીટી ૬) અને તારા (પૃ. ૭, લીટી ૨૮) તથા અગ્નિ (પૃ. ૧૨, લીટી ૩૩)] પ્રાપ્ત કરે છે. દૈવી ઘોડાઓ તેમ જ વહાણો વગેરે ને વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ એ જ “વિમાનવત્થુ” નામક ગ્રંથમાં કરેલો છે (પૃ. ૧૨, લીટી ૨૮; પૃ. ૪, લીટી ૨૬) તે વસ્તુઓનો સમાવેશ “અજાનિ ચ દિવ્યાનિ રૂપાનિ”માં થાય છે.

૨. ‘સવટકપ’ (સંવર્તકૃપ)ને માટે જુઓ જ. રૉ. એ સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૪૮૫, ટીકા ૧.

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-કલ્યાણ કરવું અઘરું છે. જે કલ્યાણ આદરે છે તે અઘરું કામ કરે છે. હવે મેં બધું કલ્યાણ કર્યું છે. મારા પુત્રો, પૌત્રો અને તેમની પછીના મારા વંશજો તેને અનુવર્તશે તો તેઓ પુણ્ય કરશે; પણ આ બાબતમાં જે (પોતાની ફરજનો) અંશ પણ ત્યજશે તે પાપ કરશે. ખરેખર, પાપ કરવું સહેલું છે.^૧

હવે, પૂર્વે ધણા વખતથી ધર્મમહામાત્રો^૨ ન હતા. મારા રાજ્યાભિષેકને તેર વર્ષ થયાં ત્યારે મેં ધર્મમહામાત્રો નીમ્યા. ધર્મ સ્થાપવાને માટે, ધર્મ વધારવાને માટે, અને ધર્મિષ્ઠ લોકોના હિતસુખને માટે સર્વ પાપકોમાં તેમને કામે લગાડેલા છે.^૩ યવનોના, કંબોજોના અને ગંધારોના^૪ તેમ જ પરંપરાગત રાષ્ટ્રિકોના અને પશ્ચિમકાંઠાની પાસેના બીજા લોકોના દેશમાં તેઓ નોકર બનેલા બ્રાહ્મણોના^૫ અને ગૃહપતિઓના તથા અનાથોના અને વૃદ્ધોના હિતસુખનું તેમ જ ધર્મિષ્ઠ લોકોને બંધનમાંથી^૬ મુક્ત કરવાનું કામ (પણ) કરી રહ્યા છે. કેદખાનામાં પૂરાએલા^૭ (કોષ પણ ધસમ)ને ધણાં સંતાનો હોય કે કનડગત થતી હોય કે ધડપણ આવ્યું હોય તો તેને નાણાંની મદદ આપવાનું કે તેને બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું અથવા તેને છોડી મુકવાનું કામ તેઓ કરે છે.^૮ મારા ઝનાનામાં અથવા પાટલિપુત્રમાં કે બહારનાં શહેરોમાં રહેતાં મારાં ભાષ્યહેનોની અને બીજાં સગાંસંબંધીની પાસે સર્વત્ર તેઓ કામ કરે છે. જે ધર્મિષ્ઠ ધસમ ધર્મને અનુસરતો હોય કે ધર્મનું ધામ હોય કે દાન કરનારો હોય તેની પાસે તેઓ મારા મુલકોમાં સર્વત્ર કામ કરે છે. એવા હેતુથી આ ધર્મલિપિ કોતરાવી છે કે, તે ચિરસ્થાયી બને, અને મારી પ્રજા (મને) અનુવર્તે.

૧. ધર્મમહામાત્રોની નીમણુક ક્યાંની ઉલ્લેખ જે વાક્યમાં કર્યો છે તે વાક્યની અને આ શિલાલેખની શરૂઆતના ભાગની વચ્ચે કાંઈ સંબંધ ન હોય તેમ તે બન્નેને જૂદાં પાડવાનો શિરસ્તો પડી ગયો છે. પણ આમ કરવાનો કાંઈ જ અર્થ નથી. જૂદાજૂદા ભાગને જોડનારો કેંદ્રીભૂત વિચાર અશોકની દરેક ધર્મલિપિમાં જોવામાં આવે છે. આથી કરીને આગળના ભાગની અને પાછળના ભાગની વચ્ચેનો સંબંધ સચવાય તેવી રીતે અશોકની ધર્મલિપિનું ભાષાંતર કરવાનું છે. એ રીતે જોતાં ‘કલ્યાણ’ અથવા ‘કયાન’ શબ્દનો અર્થ ‘સુદૃઢ’ કે ‘સારૂ કામ’ નથી થતો, પણ ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક ‘સુખ’ અથવા ‘ભલું’ થાય છે. અશોક કહે છે કે, આવા પ્રકારનું ધણું સુખ તેણે સાધ્યું છે; અને પોતાના પુત્રોને તથા પૌત્રોને અને વંશજોને તેને પોતાને અનુસરીને ચાલવાનો ઉપદેશ તેણે કર્યો છે. આ ફરજ અંશતઃ અદા કરવી ન જોઈએ, પણ તે પૂર્ણરો અદા કરવી જોઈએ : એવો આગ્રહ તેણે કરેલો છે; કારણ કે, પાપ- એટલે કે, ઐહિક અથવા પારલૌકિક દુષ્ટતા— મનુષ્યના ભાગે સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. આવું હોવાથી મનુષ્ય—અને તેમાં પણ તે રાજા હોય તો તે ખાસ કરીને—તેમાંથી સુખ રહી શકતો નથી; અને તેથી રાજાએ તો અંશનો પણ ત્યાગ કર્યા વગર પોતાની પ્રજાની પ્રત્યેની પોતાની ફરજ પૂર્ણરો અદા કરવી જોઈએ. મન-શહરની અને કલશીની તથા ધવલીની નકલમાં ‘પાપે હિ નામ સુપદાલયે’ વંચાય છે તેનો અર્થ ‘પાપને સારી પેઠે દૂર કરવું જોઈએ છે’ થાય છે, એમ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર માને છે. અશોક પછીથી કહે છે કે, પોતાની પ્રજાનું ‘કલ્યાણ’ (ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક સુખ) સાધવાને લગતી પોતાની યોજનાની પૂરવણી તરીકે તેણે પોતે ધર્મમહામાત્રોની યોજના કરી હતી. આપણે હમણાં જ કહેશું તેમ આ બન્ને રીતે લોકોનું કલ્યાણ સાધવાનું કામ એ ધર્મમહામાત્રોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ‘કલ્યાણ’ની અને ‘પાપ’ની વચ્ચેનો ભેદ પોતાના ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં અશોકે દર્શાવેલો છે.

૨. ‘ધર્મમહામાત્ર’ એટલે “ધર્મનો અવેક્ષક”: એમ ખુલ્લેર સાહેબ કહે છે (એ. ઇ., ૨, પૃ. ૧૬૭). સ્મિથ સાહેબે તેને “ધર્મનો તપાસણી-

કામદાર” કહ્યો છે (“ અશોક ”, પૃ. ૧૬૮). એ શબ્દનું ભાષાંતર કરવાની જરૂર જ નથી. એ મૂળ શબ્દમાં જે અર્થ રહ્યો છે તે તેના ભાષાંતરમાં ઊતારી શકાય તેમ નથી. અશોકના સમયની પહેલાં ઘણા મહામાત્રો હતા; પણ ધર્મમહામાત્રો(ધર્મ વધારનારા મહામાત્રો)ની પ્રથમ યોજના કરનાર તો તે પોતે જ હતા.

૩. આ શિલાલેખની નૂદીનૂદી નકલોમાં— અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગિરનારની નકલમાં ‘ધંમયુત્ત’ શબ્દની પછી—સંયોગી અવ્યય ‘ચ’ નો મનમાન્યો ઉપયોગ થયો છે તેથી કરીને આ વાક્યરચના સહેલાઈથી સમજી શકાતી નથી. તેમ છતાં પણ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરના મતે આ વાક્યનો ભાવાર્થ એવો છે કે, અશોકના મુલકોમાંના બધા ‘પાસંડ’ની અને ધર્મયુક્તોની સાથે ધર્મમહામાત્રોને સંબંધ હોતો. ‘પાસંડ’ના અર્થને માટે જુઓ પૃ. ૧૫૭. ‘ધંમયુત્ત’ શબ્દ ત્રણ પ્રસંગે આ શિલાલેખમાં વપરાયેલો છે; અને દરેક પ્રસંગે તેનો નૂદોનૂદો અર્થ ખુલ્લાર સાહેબે કરેલો છે. સેનાર્ત સાહેબે કરેલી ટીકાનો (ઇ. ઍ, ૧૮૯૧, પૃ. ૨૩૯, ટીકા ૩૦નો) જવાબ આપી શકાય તેમ લાગતું નથી. ‘ધર્મયુક્ત’ એટલે “ (ખરા) ધર્મના નિમકહરામ ”: એમ તેઓ કહેવા માગે છે. પણ તેનો અર્થ ‘ધર્મથી યુક્ત અથવા ધર્મિષ્ઠ’ કરવો, એ વધારે સાફ છે. થોમસ સાહેબે તેનો અર્થ “ ધર્મખાતાના અમલદાર ” કર્યો છે (જ. રો. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૨-૧૦૩), અને સ્મિથ સાહેબે તેનો અર્થ “ ધર્મના તાબેદાર ” કર્યો છે (“ અશોક, ” પૃ. ૧૭૦). તેઓ ‘ધર્મ-યુક્ત’ શબ્દ માને છે; પણ ‘ધર્મયુક્ત’ શબ્દ તેઓ માનતા નથી. પરંતુ આ રીતના સંબંધમાં વાંધો ઊઠાવી શકાય તેમ છે. પ્રથમ તો, પોતે ધર્મ-યુક્તોની યોજના કર્યાનું કોઈ પણ સ્થળે અશોકે કહેલું નથી. તેણે તેમની યોજના કરી હોત તો પોતાની ધર્મલિપિ-ઓમાં ધર્મમહામાત્રોને ઉલ્લેખ તેણે કરેલો છે તેમ તેમનો ઉલ્લેખ પણ તેણે કર્યો જ હોત. એ જાતના અમલદારો અશોકના સમયની પહેલાંના સમયમાં હયાતી ધરાવતા હતા, એવું અનુમાન કરવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. વળી, રાજાની પ્રજા તરીકે ‘ધંમયુત્ત’ ન હતા, પણ તેઓ રાજાના અમલદારો હતા, તો પછી ધર્મયુક્તોના હિતસુખને માટે અને તેમને ધર્મોપદેશ

કરવાને માટે ધર્મમહામાત્રો શા કારણે કાળજી રાખે છે, એ જ સમજી શકાતું નથી. તદુપરાંત અશોકના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં કહ્યું છે તેમ, રત્નકુટા ‘ધંમયુત જન’ને ધર્મોપદેશ કરતા હતા. અહીં ‘ધંમયુત જન’નો અર્થ અશોકના “ ધર્મને જે લોકો અનુસરતા હોય તે લોકો ” જ થઈ શકે છે.

ધર્મમહામાત્રોની ફરજ બે પ્રકારની હતી:- (૧) લોકોનું ઐહિક હિતસુખ સાધવાની ફરજ; અને (૨) લોકોનું પારલૌકિક હિતસુખ સાધવાની ફરજ. જુઓ પૃ. ૬૩ અને આગળ, તથા પૃ. ૧૩૨ અને આગળ.

૪. ખ્યુહ્લર સાહેબે ‘અપલંતા’ શબ્દની પછી વિરામચિહ્ન મુકવાની સૂચના કરી છે, અને ‘યોન-કંબોજ-ગંધાલાન’ નો સંબંધ તેની પહેલાંના વાક્યભાગની સાથે તેમણે જોડયો છે. પણ સેનાર્ત સાહેબે અને શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે એ શબ્દોને તેની પછીના વાક્યભાગની સાથે જોડ્યા છે. ઇ. ઍ., ૧૮૯૧, પૃ. ૨૪૦, ઈ.કા ૩૦ માં આમ કરવાનાં કારણો આપેલાં છે. યોન અને કંબોજ તથા ગંધાર વગેરે લોકો કોણ હતા, એ જાણવું હોય તો જુઓ પૃ. ૨૭ અને આગળ.

૫. ખ્યુહ્લર સાહેબે (વી. ઓ. જ., ૧૨, પૃ. ૭૬માં) કહ્યું છે તેમ ‘બ્રમણિમ્મ’ શબ્દ અને તેના વિવિધ પાઠ પાલિસાહિત્યમાંના “ મહાનારદ-કસ્સપ-જાતક ” નાં નિદાન ત્રણ સૂત્રોમાં જેવામાં આવતા ‘બ્રહ્મણિમ્મ’ (બ્રાહ્મણેભ્ય) શબ્દની સાથે બરાબર મળતા આવે છે. લાખ્યમાં આ સમાસમાંના ‘હ્રમ્મ’ શબ્દનો અર્થ ‘ગૃહપતિ’ ક્યો છે. તે શબ્દ જે સમાજસંધને માટે વપરાયો છે તે પૃ. ૧૬૬માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (ગિરનારની નક્કમાંના) ‘મત્તમય’ અથવા (શાહબાઝગઢીની અને મનશહરની તથા કાલશીની નક્કમાંના) ‘મટમય’ અથવા (ધવલીની નક્કમાંના) ‘મટિમય’ શબ્દે શિલ્પલેખોના અલ્પાસીઓને બહુ ગૂંચવ્યા છે. તેમણે તેના જૂઠાંજૂઠાં અર્થ કરેલા છે. સેનાર્ત સાહેબે ‘મટમય’ શબ્દ માનીને “ સિપાઈઓ અને લડવૈયાઓ ” અર્થ ક્યો છે. ખ્યુહ્લર સાહેબે ‘મૃતમય’ શબ્દ માનીને “ લાહુટી નોકરો ” અર્થ ક્યો છે. ફ્રેકે સાહેબે ‘મટમયેસુ’ શબ્દ સમજીને “ નોકરો અને ધણીઓ ” અર્થ ક્યો છે. શ્રીયુત દે. રા.

ભાંડારકરે ખુબ્બર સાહેબનો અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો છે. અહીં ‘મટ’ શબ્દનો અર્થ ‘લડવૈયાઓ’ તો ન હોઈ શકે. ગિરનારની નક્કલમાં ‘મત’ પાઠ છે તે આવો અર્થ થતો અટકાવે છે. વળી, ‘મચ’ શબ્દ ‘મર્ય’ ન હોઈ શકે; કારણ કે, તેમ હોત તો શાહબાઝગદીની અને મનશહરની નક્કલમાં ‘મર્ય’ શબ્દમાંનો રેફ કાયમ રહ્યો હોત. આથી કરીને ઉક્ત સમાસને સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કૃતભાષાના ‘મૃતમય’ સમાસની ખરેખર ગણી શકાય છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે ‘બ્રમણિમ’ શબ્દના વિશેષણ તરીકે ‘મૃતમય’ શબ્દને ગણ્યો છે, અને એ બંને શબ્દોનું ભાષાંતર “નોકર બનેલા બ્રાહ્મણો અને ગૃહપતિઓ” એમ તેમણે કંથ્યું છે. અહીં બ્રાહ્મણવર્ણની અને વૈશ્યવર્ણની બધી જ વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી, પણ અનાથ- (અનાથ)ની અને વૃદ્ધ (ધરડા)ની સ્થિતિના જેવી જેમની સ્થિતિ હોય તેમનો જ ઉલ્લેખ થયો છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો આવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હશે કે કેમ, એ બાબતની શંકા રાખવાનું કારણ નથી. હ્રાદસ ડેવિડ્ઝ સાહેબે કહ્યું છે કે, “ખેતી કરતા અને ગોવાળિયા તથા બકરાં ચારનારા તરીકે નોકરી કરતા બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ ઘણા પ્રસંગે થયેલો છે” (“બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા”, પૃ. ૫૭). આવી સ્થિતિ ભોગવતા ગૃહપતિઓના સંબંધમાં જુઓ ફિક્કટ “સોશિયલ ઓર્ગેનિઝેશન, એટ સેટરા” (ભાષાંતર), પૃ. ૨૫૫-૨૫૬.

૬. ધવલીના અને ચાવગઢના નૂદા નૂદા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં અશોકે અમુક પ્રકારના પોતાના અમલદારોને એવી ચેતવણી આપેલી છે કે, પ્રજામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિને ‘બંધન’ કે ‘પરિકલેશ’ ન થાય, એ તેણે જોતું જોઈએ. એ જ લેખના છેવટના ભાગમાં એવી ચેતવણી ફરીથી આપતાં અશોકે ‘પરિબોધ’ શબ્દનો અને ‘પરિકલેશ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે. એ રીતે જોતાં ‘પરિબોધ’ શબ્દ ‘બંધન’ શબ્દને મળતો જ હોવો જોઈએ. તેનો અર્થ ‘હાથકડી’ કરી શકાય. જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૯-૧૦૬માં થોમસ સાહેબે આપેલા ઊત્તરામાં પણ એ શબ્દનો ખરાબર એ જ અર્થ બેસે છે. ગિરનારની નક્કલમાં ‘પરિગોધ’ પાઠ છે તેના સંબંધનો

ખુલાસો આપતાં ચૌમસ સાહેબે ચોચ જ કહ્યું છે કે, તે વખતની રૂઢિને લઈને જ એ બે રાખ્દોની વચ્ચે ગોઠાણો થવા પામેલો છે.

૭. આ સમાસનો અર્થ કરવામાં સેનાત્ સાહેબ અને શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર મળતા થાય છે. ‘બંધનબદ્ધસ’માંના ‘બધ’ રાખ્દનો અર્થ ખુદ્દર સાહેબે “દેહાંતદંડ” ક્યો છે. આ શિલાલેખની બધી નકલોમાં ‘બધ’ રાખ્દ જ છે. ‘બધ’ રાખ્દ તેની કોઈ પણ નકલમાં ભેવામાં આવતો નથી. “વવયોરભેદઃ” એ નિયમ અરોક્તની ધર્મલિપિઓને તો લાગુ પડતો જ ન હતો. આ સમાસનું સંસ્કૃતભાષાનું રૂપ ‘બંધનબદ્ધસ્ય’ છે, અને તેનો અર્થ ‘બંધનથી બંધાએલાનો’ (એટલે કે, ‘કેદખાનામાં પૂરાએલાનો’) થાય છે. અરોક્તના આઠમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘પટિવિધાન’ રાખ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ ‘(નાણાંની) વહેંચણી અથવા મદદ’ થાય છે, અને એ અર્થ અહીં બરાબર બેસે છે. ખુદ્દર સાહેબ કહે છે કે, ‘અભિકર’ રાખ્દ ‘અભિકૃ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. “નતક, ૪, ૧૨૧, ૭૨” માં ‘અભિકરિતિ’ રાખ્દનો અર્થ ‘હરાવે છે’ કે ‘કનડે છે’ થાય છે, એમ તેણે બતાવી આપ્યું છે. એનાથી નૂહો પડતો અર્થ જ. બિ. ઓ. રી. સો., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૪-૧૪૬ માં આપવામાં આવેલો છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવો.

૮. આ વાક્યના કોઈ પણ ભાષાંતરમાં પૂર્વાપર સંબંધ બરાબર સમજાવવાનું જળવાયો નથી. ધર્મમહામાત્રોએ કરવાના જે કામનો ઉલ્લેખ આ વાક્યમાં કરેલો છે તે કામનો ખરો પ્રકાર જાણવો હોય તો જુઓ પૃ. ૬૩-૬૫.

[૬]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-પૂર્વે કામનો નિકાલ થતો નહિ અને સર્વ સમયે સમાચાર અપાતા નહિ, (એ સ્થિતિને) ધણો સમય વીતી ગયો છે. આથી મેં આમ કર્યું છે:-હું ભોજન કરતો હોઉં કે ઝનાનામાં હોઉં, શયનગૃહમાં હોઉં કે દરબારી

ધોડારમાં^૧ હોઉં, ઘોડે બેઠાર હોઉં કે જિઘાનમાં હોઉં ત્યારે પણ સમાચાર આપનારા લોકોએ લોકાનાં કામથી મને વાકેફ કરવો. લોકોનાં કામ હું સર્વત્ર કરું છું. વળી, (હુકમ) આપવાની કે સંભળાવવાની બાબતમાં હું જે કાંઈ મોઢેથી ફરમાવું તેના સંબંધમાં, અથવા તો વળી મહામાત્રોના ઉપર કાંઈ મહત્ત્વનું કામ આવી પડે તેના સંબંધમાં મંત્રીમંડળમાં કે કાંઈ મતભેદ પડે કે તે રદબાતલ થાય તો સર્વત્ર અને સર્વ સમયે તેના સમાચાર મને તુરત પહોંચાડવા, એવું ફરમાન મેં કર્યું છે. (મારી) જહેમતથી અને (મારા) કામના નિશાલથી મને કદિ પણ સંતોષ થતો નથી; કારણ કે, આખી દુનિયાનું હિત મારા મને માનભરી ફરજ છે. વળી, તેના મૂળમાં જહેમત^૪ અને કામનો નિકાલ રહેલાં છે. આખી દુનિયાના હિતથી વધારે ઉમદા ફરજ બીજી કોઈ નથી. વળી, જે કાંઈ જહેમત હું ઊઠાવું છું તે એવા હેતુથી કે, ભૂતોની પ્રત્યેના ઋણમાંથી હું મુક્ત થાઉં, તેઓમાંના કેટલાકને અહીં સુખી કરું અને તેઓ પરલોકમાં સ્વર્ગે પહોંચે. આ ધર્મક્ષિપિ એવા હેતુથી મેં લખાવી છે કે, તે લાંબા વખત સુધી ટકી રહે, અને મારા પુત્રો તથા પૌત્રો આખી દુનિયાના હિતને માટે જહેમત ઊઠાવે. પણ અતિશય પરાક્રમ વગર આમ કરવું અઘરું છે.

ટીકા

૧. ‘વચ’ શબ્દનો ખરો અર્થ હજી નક્કી થયો નથી. સેનાત^૨ સાહેબે તેનો અર્થ “ખાનગી સ્થાન” કર્યો છે. બ્યુહલર સાહેબે તેનો અર્થ “જાનર” કર્યો છે. સ્મિથ સાહેબે તેનો અર્થ “પાયખાનું” કર્યો છે. સેનાત^૨ સાહેબે અને બ્યુહલર સાહેબે સંસ્કૃતભાષાના ‘વર્ચસ્’ શબ્દમાંથી એ શબ્દને વ્યુત્પન્ન કર્યો છે; પણ ‘વર્ચસ્’નો અર્થ તો માત્ર ‘મેલું (ગૂ)’ થાય છે. શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે (ઈ. ઍ. ૧૯૧૮, પૃ. ૫૩-૫૫માં) યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, “પોતે જાનરમાં હોય ત્યારે સમાચાર આપવાનો હુકમ કોઈ પણ સમજી રાજ સમાચાર આપનારા પોતાના અમલદારોને કરે નહિ.”

તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે, ‘વ્રજ’ શબ્દના અર્થવાણે ‘વચ’ શબ્દ અહીં વપરાયો છે. ‘જ’ નો ‘ચ’ શી રીતે થાય? ભાષાશાસ્ત્રને લગતી એ મુશ્કેલીને ખુલાસો કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે, અશોકના તેરમા મુખ્ય શિલાલેખની શાહબાઝગઢીની નકલમાં ‘વ્રજન્તિ’ શબ્દના બદલામાં ‘વ્રચન્તિ’ શબ્દ વપરાયો છે એટલે ‘જ’ નો ‘ચ’ થઈ શકે. તેમણે એમ પણ બતાવ્યું છે કે, કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં ત્રણ સ્થળે ‘વ્રજ’ શબ્દ વપરાયેલો છે, અને ત્યાં તેનો અર્થ “ઘોડાઓ કે ઊંટો વગેરે ઢોરોનો સમૂહ” થાય છે. અશોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખમાં ‘વચમૂમિક’ (ઢોરઊછરની જમીનનો ઉપરિ-અમલદાર) ગણવામાં આવેલો છે. જુઓ પૃ. ૫૫. પરંતુ શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે તેનો જૂદો જ અર્થ કહેલો છે. તેમની સૂચનાનો સ્વીકાર કરવામાં માત્ર એટલો જ વાંધો નડે છે કે, ભાષાશાસ્ત્રને લગતી મુશ્કેલી પૂરેપૂરી દૂર થતી નથી; કારણ કે, આ સ્થળે ‘જ’ નો ‘ચ’ થાય છે તે તો માત્ર શાહબાઝગઢીની અને મનસાહરની નકલની જ ખાસિયત છે, અને તેથી ગિરનારની અને ખીજી નકલમાંના ‘વચ’ શબ્દને ‘વ્રજ’ શબ્દ તરીકે સ્વીકારી શકાતો નથી. શ્રીયુત વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય શાસ્ત્રીએ પણ ‘વચ’ શબ્દને ‘વ્રજ’ શબ્દ ગણ્યો છે; પણ તેમણે ‘વ્રજ’ નો અર્થ “માર્ગ” કર્યો છે (ઇ. ઍ., ૧૯૨૦, પૃ. ૫૬). તેઓ કહે છે કે, ફરવા જતાં રાત્ર પોતે રસ્તે ચાલતો હોય તેનો ઉલ્લેખ અહીં થયો છે.

૨. બ્યુહલર સાહેબે ‘વિનીત’ શબ્દને ‘વિનીતક’ ગણ્યો છે, અને તેનો અર્થ “પાલખી” તેમણે કર્યો છે. શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે (ઇ. ઍ., ૧૯૧૮, પૃ. ૫૩ માં) કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં વપરાયેલા ‘વિનય’ શબ્દ તરીકે તેને ગણ્યો છે, અને તેમણે તેનો અર્થ “લશ્કરી ક્વાયત” કર્યો છે, અને “અર્થશાસ્ત્ર”માંનો એક ફક્કરો પોતાના મતના સમર્થનમાં તેમણે ઊતાર્યો છે. તેમણે કહેલો અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, એમ કહીને તેનાં કારણો શ્રીયુત રાધાગોવિંદ વસકે (ઇ. ઍ., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૪-૧૫માં) આપેલાં છે. શ્રીયુત વસકે વધારામાં એમ બતાવી આપ્યું છે કે, “અમરકોશ” (૨, ૮, ૪૫)માં “વિનીતાઃ સાધુવાહિનઃ” વાક્ય છે, અને તેનો અર્થ “વિનીતો સારી રીતે વહી જનારા અથવા સ્નાની પેઠે

કેળવાએલા ઘોડાઓ છે ” થાય છે. “ મેદિની ”માં “ વિનીતઃ સુવહાશ્વે સ્યાત્ ” વાક્ય છે તે આને પુષ્ટિ આપે છે. એ જ શબ્દમાંથી ‘વૈનીતક’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને “ અમરકોશ ” માં તેનો અર્થ “ પરંપરા-વાહન ” આપ્યો છે. “ વિનીતોની (સારી પેઢે કેળવાએલા ઘોડાઓની) નેડીઓથી ખેંચવામાં આવતું કોઈ પણ વાહન ”: એવો તેનો અર્થ થતો લાગે છે. શ્રીયુત વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય શાસ્ત્રીએ (ઈ. ઍ., ૧૯૨૦, પૃ. ૫૫ માં) બતાવી આપ્યું છે તેમ, “ મન્નિઝમનિકાય ”માં કહ્યું છે કે, કોસલનો રાજા પસેનદિ શ્રાવસ્તીથી નીકળીને સાકેતની દિશામાં જતો હતો ત્યારે તેની સાથે તેના સાત “ રથ-વિનીત ” હતા. આવા ‘ રથવિનીતો ’ અમુકઅમુક અંતરે થાણામાં રાખવામાં આવતા, અને આગળના થાણે પહોંચતાં પાછળના થાણાના ‘ રથવિનીતો ’ને છૂટા કરવામાં આવતા. આ “ રથ-વિનીત ” શું હશે ? “ રથને માટે કેળવેલો ઘોડો ”: એવો તેનો અર્થ કરવો, એ વધારે સારું થઈ પડશે. શબ્દકોશોમાં ‘ વિનીત ’ શબ્દનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે જ અર્થ આમ સાબીત થાય છે.

૩. આ શિલાલેખમાં સૌથી વધારે મહત્વનો શબ્દ ‘ પરિસા ’ (=પરિષત્) છે. સેનાત સાહેબે તેનો અર્થ “ બૌદ્ધસંઘ ” કર્યો છે, અને બ્યુહ્લર સાહેબે તેનો અર્થ “ કોઈ પણ જાતની કે સંપ્રદાયની સમિતિ ” કર્યો છે. કૌટિલ્યકૃત “ અર્થશાસ્ત્ર ”માં “ મંત્રિપરિષત્ ” શબ્દ છે તેને મળતો આ શબ્દ છે, એમ શ્રીયુત કે. પી. જયસ્વાલે કહ્યું છે (ઈ. ઍ., ૧૯૧૩, ૨૮૨ અને આગળ); અને તે જ ખરું લાગે છે. આ શિલાલેખ બેશક રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતો હોવાથી તેમાં આવો શબ્દ વપરાયો છે તે યોગ્ય જ છે. પરંતુ આ શબ્દનો તેમ જ આ વાક્યનો ભૂદો જ અર્થ નહોતો હોય તો ભુલો જ. એ. સો. બે., ૧૯૨૦, પૃ. ૩૩૧ અને આગળ. આ શબ્દના મહત્વથી ઊતરતા મહત્વનો શબ્દ ‘ નિઙ્ગતિ ’ છે. અરોક્તના સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં પણ તે શબ્દ વપરાયેલો છે. અરોક્તના ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેમ જ ધવલીના અને ચાવગઢના ભૂદાભૂદા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં આ શબ્દનો ઘાત પણ વપરાયેલો છે. ધવલીના અને ચાવગઢના ભૂદાભૂદા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખમાં એ શબ્દનો અર્થ “ વિચારવું ” થાય છે; પણ ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં તેનો અર્થ “ દિવ

પીઝળાવવું” યાય છે. અશોકના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં અને સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં ઉપરનો અર્થ વધારે બંધબેસે છે. આથી કરીને અહીં ‘નિજ્ઞાતિ’નો અર્થ ‘રદબાતલ કરવું તે’ કરી શકાય છે. આ ફકરાના પૂર્ણાર્થને માટે જુઓ પૃ. ૫૭ અને આગળ.

૪. ખ્યુદ્ધર સાહેબે “મહાભારત”ના “શાંતિપર્વ”માંથી ‘રાજધર્મ’ ને લગતા શ્લોકો (અધ્યાય ૫૮, શ્લોક ૧૩-૧૬) બિતાયા છે તે દેખીતી રીતે બૃહસ્પતિદૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માંથી આપવામાં આવેલા છે. તેમાં સર્વ રાજાઓને “પરિશ્રમ” કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. કૌટિલ્યદૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં પણ એમ જ કહેલું છે. (પૃ. ૩૯).

[૭]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદશી રાજા ઇચ્છે છે કે, સર્વ પાષંડો સર્વત્ર વસે; કારણ કે, તેઓ બધા જ સંયમ અને ભાવશુદ્ધિ ઇચ્છે છે. પરંતુ લોકો વિવિધ હંદના અને રાગના હોય છે. તેઓ (પોતાની ફરજ) પૂર્ણાશે અગર અદ્વિપાંશે અદા કરશે. પણ જે મનુષ્યને આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, (કૃતજ્ઞતા અને દૃઢભક્તિ) નથી તે પુષ્કળ દાન કરતો હોય તો પણ ખરેખર નીચ મનુષ્ય છે.^૧

ટીકા

૧. આ શિલાલેખનું છેવટનું વાક્ય સમજતાં જરા મુશ્કેલી નડે છે. ‘નિચા’ અથવા ‘નિચે’ શબ્દનો અર્થ અને તેની શક્તિ બરાબર સમજાય તો જ એ વાક્ય બરાબર સમજી શકાય તેમ છે. ખ્યુદ્ધર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“પણ જે નીચ મનુષ્યને માટે પુષ્કળ દાન પણ અશક્ય છે તેની બાબતમાં આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દૃઢભક્તિ પ્રશંસનીય છે.” પરંતુ આ અર્થ ટકી રહી શકતો નથી. તેનું પહેલું કારણ તો એ કે, ‘નિચા’ શબ્દનો અર્થ ‘નીચ’ નથી થતો પણ ‘નીચ મનુષ્ય’

અર્થ છે. તેનું ખીજું કારણ એ કે, ગિરનારની નકલમાંનો ‘નિચા’ શબ્દ ‘નિચાય’ હોઈ શકે નહિ. તેનું ત્રીજું કારણ એ કે, અહીં ‘બાદ’ શબ્દ અવ્યય તરીકે નથી વપરાયો પણ વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, અને તેનો અર્થ “પ્રશંસનીય” તો થઈ જ શકતો નથી. એફ. ડબલ્યુ. થૉમસ સાહેબને અનુસરીને સ્મિથ સાહેબે ઉક્ત વાક્યનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“જે મનુષ્યને માટે પુષ્કળ દાન અશક્ય છે તેને માટે આત્મસંયમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતજ્ઞતા અને દૃઢભક્તિ, એ સદ્ગુણો તો તદ્દન આવશ્યક થઈ પડે છે.” આથી કરીને એમ સમજાય છે કે, થૉમસ સાહેબે ‘નૈમિત્તિક’ (પ્રસંગોપાત્ત) શબ્દના વિરોધમાં ‘નિચેનિત્ય’ શબ્દ ગણીને તેનો અર્થ ‘દાયમનું’ અથવા ‘અત્યાજ્ય’ કર્યો છે. ખરું જોતાં અહીં ‘નિચે’ શબ્દ ‘નિત્ય’ શબ્દના અર્થમાં વપરાયો હોત તો નિદાન કાલશીની અને ધવલીની તથા યાવગઢની નકલમાં ‘નિતિઅં’ શબ્દ વપરાયો હોત. વળી, આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાયો હોત તો આગળના શબ્દ ‘દિઢ-મતિતા’ની સાથે બંધાયેસતો ‘નિચા’ શબ્દ આ શિલાલેખની બધી નકલોમાં જોવામાં આવત. ગિરનારની નકલમાં ‘નિચા’ શબ્દ છે અને ખીજી નકલોમાં ‘નિચે’ શબ્દ છે: એ જ એમ બતાવી આપે છે કે, ‘નિચા’ શબ્દ પહેલી વિલકિતનું બહુવચન છે, અને ‘નિચે’ શબ્દ પહેલી વિલકિતનું એકવચન છે. ગિરનારની નકલમાં એકવચનવાળા ‘યસ’ શબ્દની સાથે બહુવચનવાળો ‘નિચા’ શબ્દ વપરાયો છે તેથી કાંઈ ગભરાવાનું નથી; કારણ કે, અશોકની ધર્મલિપિઓમાં આવી જાતના ગોટાળાની કાંઈ નવાઈ નથી. દાખલા તરીકે, અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખની ગિરનારની નકલમાંનું આ વાક્ય જુઓ:—
 “ત મમ પુતા ચ પોત્રા ચ પરં ચ તેન વે મમ અપચં આવ સંવટકપા અનુવતિસરે તથા સો સુકતં કાસતિ.” એ શિલાલેખના આ વાક્યમાં બહુવચનવાળા ‘અનુવતિસરે’ ક્રિયાપદનો અને એકવચનવાળા ‘કાસતિ’ ક્રિયાપદનો કર્તા એક જ છે. આપણા આ શિલાલેખમાં અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, ‘સંયમ’ અને ‘ભાવશુદ્ધિ’

અત્યુત્તમ સદ્ગુણો હોવાથી દરેક વ્યક્તિએ તેમનો વિકાસ પોતાનામાં કરવો જોઈએ. વળી, દરેક સંપ્રદાયના નીતિનિયમોમાં આ સદ્ગુણોનો સમાવેશ કરેલો હોય છે. કોઈ સંપ્રદાયની કોઈ વ્યક્તિ એ બધા નીતિનિયમો પાળે કે કેમ, એ બાબત શંકાસ્પદ છે. પરંતુ નિદાન ઉક્ત એ સદ્ગુણો તો દરેક વ્યક્તિએ કેળવવા જોઈએ. તેવી વ્યક્તિ તેમ ન કરે તો તે ગમે તેટલું દાન કરે તો પણ તેથી તેનો બદલો વળી રહેતો નથી. આ શિલાલેખ અશોકના બારમા મુખ્ય શિલાલેખની નકલ હોય એમ લાગે છે. એ શિલાલેખમાં અશોકે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, ‘વચગુતિ’ (વાચાગુત્તિ=વાકસંયમ) અને પારકાના સંપ્રદાયના નીતિનિયમો શીખવાની તત્પરતા તેને પોતાને જેટલાં હિચ્ચ લાગે છે તેટલાં હિચ્ચ ‘દાન’ અને ‘પૂજા’ તેને પોતાને લાગતાં નથી. આપણા આ શિલાલેખમાં પણ અસોકે ‘સંયમ’ને જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે તેટલું મહત્ત્વ ‘દાન’ને આપ્યું નથી. ‘વચગુતિ’ શબ્દને તેમ જ ‘ભાવસુધિ’ શબ્દને ઉદ્દેશીને જ ‘સંયમ’ શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે. પારકાના સંપ્રદાયની પ્રત્યે અયોગ્ય લાગણી દર્શાવાતી હોય તેને દૂર રાખવાના હેતુથી જ ‘ભાવસુધિ’ (હૃદયની શુદ્ધિ) શબ્દ અહીં વપરાયેલો છે.

[૮]

ભાષાંતર

(લાંબા) કાળના દરમ્યાનમાં રાજાઓ વિહારયાત્રા ^૧ કરવા જતા. અહીં શિકાર અને એવા જ ખીજા અભિરામ થતા. હવે દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા પોતાના રાજ્યાભિષેકને દસ વર્ષો વીત્યાં ત્યારે મંત્રોધિ(ભોધિવૃક્ષ)ની કને ગયો. ^૨ આમ આ ધર્મયાત્રા (સ્થાપિત થઈ). અહીં આ થાય છે :—પ્રાણીશુ અને શ્રમણ સાધુઓનાં દર્શન અને તેમને દાન, વૃદ્ધ લોકોનાં દર્શન અને તેમને સોનાનાં દાન, અને પ્રાંતના લોકોનાં દર્શન અને તેમને ધર્મોપદેશ તથા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા. ત્યારથી દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા ખીજા ક્ષેત્રમાં ^૩ આ (પ્રકાર)નો અભિરામ કરતો આવ્યો છે.

૧. “ મહાભારત ”માં વિહારયાત્રાનું વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે છે. જુઓ પૃ. ૧૭ અને આગળ.

૨. અહીં ‘અયાય સંબોધિ’નો અર્થ સમજવો બહુ જ અઘરો થઈ પડે છે. આ બાબતના વિવિધ પાઠકેરના તેમ જ શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરના અર્થના સંબંધમાં જુઓ ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, પૃ. ૧૫૯ અને આગળ.

૩. ‘તદોપયા’ શબ્દ “ તદોપર્યાતિ ” (ત્યારપછીથી) શબ્દના બદલામાં વપરાયેલો છે, એમ માનીને ચાલવાનો રિવાજ પડેલો છે. નિદાન ધવલીની અને ચાવગઢની નકલમાં ‘તદોપરિયા’ શબ્દ વપરાવો જોઈતો હતો, એવી આશા આપણે ન રાખી શકીએ? બ્યુરુલર સાહેબે ‘માગે ઝંને’નો અર્થ “ ભૂતકાળના આનંદના બદલામાં ” કર્યો છે.

[૯]

ભાષાંતર

દેવેને લાડકો । પ્રયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—માંદગીમાં, લગ્ન-પ્રસંગે,^૧ પુત્રલાભના પ્રસંગે અને મુસાફરીમાં લોકો અનેક (શુભ) મંગળો કરે છે. આ અને આવા બીજા પ્રસંગે લોકો અનેક મંગળો કરે છે. પરંતુ આ બાબતમાં સ્ત્રીજાતિ ધણાં અને ધણી જાતનાં, (પરંતુ) ક્ષુદ્ર અને અર્થહીન મંગળો કરે છે. અલબત્ત, મંગળો તો કરવાં જોઈએ. પણ આવી જાતનું મંગળ થોડું જ ફળ આપે છે. પરંતુ જે ધર્મમંગળ છે તે બહુ ફળ આપે છે.^૨ એમાં દાસની અને હલકા વર્ણની પ્રત્યે યોગ્ય વર્તણૂક (અને) ગુરુઓને માટે સન્માન સારાં (ગણાય છે), પ્રાણીઓની ખાબતમાં આત્મસંયમ સારો (મનાય છે). આ અને આવી બીજી (ખાબત) જ ધર્મમંગળ છે. તેથી કરીને પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, સ્વામીએ, (મિત્રે અથવા ઝોળખીતાએ એટલું જ નહિ, પણ પાડોસીએ) કહેવું જોઈએ કે, “ આ સાફ છે.

એ હેતુ સફળ થાય ત્યાંમુધી આ મંગળ કરવું જોઈએ; અને તે કરવામાં આવે ત્યારપછી હું તે ફરીથી સફળ કરીશ. ”૩

(મિત્રનારની અને ધવલ્લીની તથા ચાવગઢની નક્કલ)

વળી, એમ કહેવાય છે કે, “ દાન સારું છે. ” પણ ધર્મદાનના જેવું બીજું કાંઈ પણ દાન નથી. તેથી કરીને મિત્રે, સહાનુભૂતિ રાખનારે, સગાએ અથવા ગોઠિયાએ વિવિધ બામતોમાં “પરસ્પર આમ કહેવું જોઈએ:—“ આ ધર્મ છે. આ સારું છે. આથી સ્વર્ગ મેળવી શકાય છે. ” આવી રીતે સ્વર્ગને મેળવવું, એના કરતાં વધારે સાધવાયોગ્ય બીજું શું હોઈ શકે ?

(કાલશીની અને શાહબાઝગઢીની તથા મનશહરની નક્કલ)

કારણ કે, અહીંનું દરેક મંગળ સંશયવાળું છે. કદાચ તે એ હેતુને સફળ કરે, અને કદાચ તે આ લોકમાં ન રહે. પરંતુ આ ધર્મમંગળ કાળવશ નથી. તે એ હેતુને આ લોકમાં સફળ કરવું નથી તો પણ પરલોકમાં તે અનંત પુણ્યને પ્રસવે છે. પણ તે એ હેતુને સફળ કરે છે તો આ લોકમાંનો એ હેતુ, અને એ ધર્મમંગળથી પરલોકમાં અનંત પુણ્યની પ્રાપ્તિ, એ બન્ને અહીં સધાય છે.

ટીકા

૧. ‘આવાહ-વિવાહ’ રાખ્દને માટે જુઓ “દીધનિકાય,” ૧, ૬૬.

૨. આ શિક્ષાક્ષેપના વિવિધ ભાગની સમજુતીને માટે જુઓ પૃ. ૧૦૭ તથા ૧૬૧ અને ૧૬૫.

૩. માત્ર કાલશીની અને શાહબાઝગઢીની તથા મનશહરની નક્કલમાં આ જોવામાં આવે છે. (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૩, પૃ. ૬૫૪.)

[૧૦]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી” રાજા યજ્ઞને કે કીર્તિને મોટો અર્થ સાધનાર માનતો નથી—સિવાય કે, વર્તમાન કાળમાં કે ભવિષ્યમાં

લોકો ધર્મને સાંભળે અને ધર્મવૃત્તને આચારમાં મુકે. આ જ બાબતમાં દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી^૧ રાજા યજ્ઞ કે કીર્તિ^૨ ઇચ્છે છે. દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી^૩ રાજા જે કાંઈ જહેમત લેલાવે છે તે (સર્વ) પરસોડને ઉદ્દેશીને છે—શા માટે ? દરેકને જેમ બને તેમ ઓછો પરિસ્ત્રવ^૪ થાય તેટલા માટે. પણ જે અપુણ્યકે છે તે પરિસ્ત્રવ છે. પણ અતિશય પરાક્રમ^૫ અને સર્વના પરિત્યાગ વગર નીચ કે ઉચ્ચ વર્ગના (અધિકારીઓ)થી^૬ આમ થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ ઉચ્ચ (વર્ગ)થી તો તેમ થવું વધારેમાં વધારે મુશ્કેલ છે.

ટીકા

૧. તદાત્વ=વર્તમાનકાળ. આયતિ=ભવિષ્યકાળ. દોષાય=લાંબા વખત સુધી.

૨. અશોકના! બીજા મુખ્ય સ્તાંભલેખમાંના ‘અપ-આસિનવ’ની સાથે ‘અપપરિસ્ત્રવ’ને સરખાવો.

૩. અશોકના! : ત્રીજા મુખ્ય સ્તાંભલેખમાં ‘પાપ’ કે ‘આસિનવ’ ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે તે ‘અપુણ્ય’ હોઈ શકે.

૪. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, રાજાઓએ અને અમલદારોએ ‘પરાક્રમ’ કરવું નેહ્યે, એવી ભલામણ કૌટિલ્યદ્વૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માં કરેલી છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, તેણે પોતે તથા તેના પુત્રોએ અને પૌત્રોએ ‘પરાક્રમ’ કરવું નેહ્યે, એમ તેણે પોતાના છઠ્ઠા મુખ્ય શિલાલેખમાં કહ્યું છે તેવી જ રીતે આપણા આ શિલાલેખમાં તેણે કહ્યું છે કે, તેના પોતાના અમલદારોએ પરાક્રમ કરવું નેહ્યે. આથી કરીને અશોકના પહેલા ગૌણ શિલાલેખની સાથે આ બે શિલાલેખોને સરખાવી શકાય તેમ છે.

૫. આ શિલાલેખની ગિરનારની નકલમાં જ ‘જન’ શબ્દ છે. બાકીની બીજી બધી નકલોમાં તેના બદલામાં ‘વગ’ શબ્દ છે. પરંતુ બધી નકલોમાં આ શિલાલેખની શરૂઆતના ભાગમાં ‘જનો’ શબ્દ છે. આથી એમ સ્પષ્ટ

થાય છે કે, ગિરનારની નક્કરમાં બીજા પ્રસંગે વપરાયેલા ‘જનો’ શબ્દનો અર્થ બીજા નક્કરોમાં તેના બદલામાં વપરાયેલા ‘વગ’ શબ્દના અર્થને મળતો છે. ‘વગ’ એટલે ‘વર્ગ’ છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર એમ માને છે કે, ‘અધિકારીવર્ગ’નો ઉલ્લેખ એથી અહીં થાય છે.

[૧૧]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-જેવું ધર્મદાન— ધર્મનો પરિચય, ધર્મનો ભાગ અને ધર્મનો સંબંધ—છે તેવું બીજું કોઈ દાન નથી. તેમાં આમ થાય છે:-“ દાસની અને નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તન, માતાપિતાનું કહ્યું સારી રીતે સાંભળવું તે, મિત્રોને તથા ઓળખીતાને અને સગાંસંબંધીને તથા બ્રાહ્મણોને અને શ્રમણોને યોગ્ય દાન (અને) સારો ગણાતો પ્રાણીઓનો અવધ. ” પિતાએ, પુત્રે, ભાઈએ, સ્વામીએ, મિત્રે અથવા ઓળખીતાએ એટલું જ નહિ, પણ પાડોસીએ આમ કહેવું જોઈએ:-“ આ સારું છે; આ કરવું જોઈએ. ” એ રીતે તેવું કરનાર આ લોકને આરાધે છે અને એ ધર્મદાનથી પરલોકમાં અનંત પુણ્ય મેળવે છે.

[૧૨]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા સર્વ પાપડોના લોકોને, સાધુઓને અને ગૃહસ્થોને દાનથી અને વિવિધ પૂજાથી આરાધે છે. પરંતુ સર્વ પાપડોના (લોકોમાં) સારની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, એ દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજાને જેવું લાગે છે તેવાં દાન અને પૂજા લાગતાં નથી. પણ સારની વૃદ્ધિ ધણી જાતની છે.^૧ પણ તેના મૂળમાં વાચાગ્રુમિ (વાક્સંયમ)^૨ છે. કેવી રીતે? કાંઈ પણ કારણ વગર પોતાના પાપડને પૂજવો કે પારકાના પાપડને ધિક્કારવો ન જોઈએ

અથવા (પારકાના પાપંડને) ફલાણા અને ઠીંકણા પ્રસંગે ઊતારી પાડવો ન જોઈએ. એથી ઉલટું, ફલાણા અને ઠીંકણા પ્રસંગે પારકાના પાપંડને પૂજવો જોઈએ. એમ ક્યારી મનુષ્ય પોતાના પાપંડની વૃદ્ધિ કરે છે અને પારકાના પાપંડના ઉપર ઉપદ્રાર કરે છે. તેનાથી જાંધું ક્યારી તે પોતાના પાપંડને હાનિ કરે છે અને પારકાના પાપંડના ઉપર અપકાર કરે છે; કારણ કે, પોતે પોતાના પાપંડને દીપાવે, એ હેતુથી કેવળ પોતાના પાપંડની ભક્તિથી જો કાષ્ટ પોતાના પાપંડને પૂજે છે અને પારકાના પાપંડને ધિક્કારે છે તે ખરું જોતાં તેમ ક્યારી પોતાના પાપંડને સમ્પત્તિ હાનિ કરે છે. આથી કરીને સમવાયક સારો છે. કેમ ? તેઓ એકબીજાના ધર્મને સાંભળે અને વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે તેટલા માટે. દેવોને લાડકાની આજ ઇચ્છા છે. શી ? બધા પાપંડો બહુશ્રુત અને કલ્યાણસાધક થાય. જેઓ ફલાણા અને ઠીંકણા પાપંડથી પ્રસન્ન હોય તેમને કહેવું જોઈએ કે, “ સર્વ પાપંડોમાં સારની વૃદ્ધિ થાય અને પરસ્પર વખાણ થાય, એ દેવોને લાડકાને જેવાં લાગે છે તેવાં દાન કે પૂજા લાગતાં નથી. ” આ હેતુથી ધર્મમહામાત્રો, સ્ત્રીઓના અધ્યક્ષો, વ્રજભૂમિકા^૪ અને બીજા (અમલદારોના) નિકાયો વ્યાપી રહ્યા છે; અને તેનું ફળ આ છે:—પોતાના પાપંડની વૃદ્ધિ, અને ધર્મનું દીપન.

ટીકા

૧. આ શિલાલેખનો અર્થ બરાબર સમજવો હોય તો જુઓ પૃ. ૧૦૧ અને આગળ.

૨. ‘ વચોગુતિ ’ અને ‘ મતિતા ’ શબ્દની ખાખતમાં સરખાવો અરોહનો સાતમો મુખ્ય શિલાલેખ.

૩. ‘ સમવાય ’ શબ્દ ‘ સમવે ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. તે ધાતુનો અર્થ ‘ ભેગા મળવું ’ કે ‘ એકઠા થવું ’ થાય છે. અરોહ

એમ કહેવા માગે છે કે, જૂદા જૂદા પાપ'ડોના અનુયાયીઓ એકબીજાના પરિચયમાં આવે તો પારકાના ધર્મમાંની ઘણી સારી બાબતો તેઓ શીખે.

૪. આ અમલદારોની ફરજોની સમજને માટે જુઓ પૃ. ૫૫ અને આગળ.

[૧૩]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના રાજ્યાભિષેકને આઠ વર્ષ થયાં ત્યારે કલિંગ (દેશ) જતાયો હતો. ત્યાંથી દોઢ લાખ માણસો પકડાયાં હતાં (અને) એક લાખ માણસો હણાયાં હતાં, અને તેનાથી અનેક ગણાં માણસો મરી ગયાં હતાં. ત્યારપછી હવે એ મેળવેલા કલિંગ (દેશ)માં દેવોને લાડકાનાં તીવ્ર ધર્મપાલન, ધર્મેષ્ઠા અને ધર્મોપદેશ થઈ પડ્યાં છે. કલિંગને જીતી લેવાથી દેવોને લાડકાને એવી જાતની દિલગીરી થઈ છે. ખરેખર, ન જીતાએલો (દેશ) જીતાય છે ત્યારે જે વધ, મરણ અને અપવાહ (કેદી કરવાનું કામ) થાય છે તેને દેવોને લાડકાએ અતિશય દુઃખદાયક અને શોકકારક ગણ્યાં છે. પણ તેના કરતાં વધારે શોકકારક તો આ ગણવાનું છે:—તેમાં બ્રાહ્મણો તથા શ્રમણો અને અન્ય પાપ'ડો તથા ગૃહસ્થો વસે છે તેમનામાં મોટેરાંનું કહ્યું સાંભળવું તે, માબાપનું કહ્યું સાંભળવું તે, ગુરુનું કહ્યું સાંભળવું તે, મિત્રોની તથા ઓળખીતાની અને ગોઠિયાની તથા સગાંસંબંધીની તેમ જ દાસોની અને નોકરોની સાથે યોગ્ય વર્તન સ્થપાએલાં છે. આવા (ધર્મિષ્ઠ) લોકોને ત્યાં (લડાઈમાં) અંગત મારફાડ, વધ અથવા વહાલાં (માણસો)નો ત્યાગ થવા પામે છે. વળી, તેઓ જીવનમાં ઠરી ઠામ થયા હોય છે ૨ અને અપૂર્ણ પ્રેમ ધરાવતા હોય છે તો તેમના મિત્રોને, ઓળખીતાઓને, ગોઠિયાઓને અને (તેમનાં) સગાંસંબંધીને (તેથી કરીને) દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, (અને) ત્યાં એ (દુઃખ) તેમને અંગત મારફાડ કરનાર નીવડે છે. બધા લોકોના ભાગે આવું

આવે છે, અને દેવોને લાડકાએ તેને શોકકારક ગણ્યું છે. વળી, યવનોના ૩ દેશ સિવાયનો ખીજો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં આ નિકાયો—પ્રાણભ્રુ અને શ્રમભ્રુ— નથી; અને કોઈ દેશનો એવો ભાગ નથી કે જ્યાં એક કે બીજા પાપક્રમાં લોકોને વિશ્વાસ ન હોય. કલિંગમાં જેઓ હણાયાં, મર્યાં કે પકડાયાં તેમનો એકસોમો કે એકહજારમો ભાગ પણ આજે ૪ દેવોને લાડકાએ શોકકારક ગણ્યો છે. વળી, કોઈ (તેને) હાનિ કરે તો દેવોને લાડકાએ જેટલું શક્ય હોય તેટલું બધું ખમી લેવું જોઈએ. વળી, દેવોને લાડકાના મુલકમાંનાં જંગલો(ના લોકો)ને ૫ તે સમજાવે છે અને તેઓ (ખોટા માર્ગે જતા) અટકે એમ ઇચ્છે છે. દેવોને લાડકો પશ્ચાત્તાપ કરે છે તો પણ બળવાન છે. (આથી કરીને) તેમને કહેવાનું કે, “ તેમણે શરમની લાગણી દર્શાવવી જોઈએ, અને તેમને હાનિ કરવી ન જોઈએ. ” દેવોને લાડકો સર્વ ભૂતોની બાબતમાં અહિંસા, આત્મ-સંયમ, નિષ્પક્ષપાત અને નમ્રતા ઇચ્છે છે.

પરંતુ આ ધર્મવિજયને દેવોને લાડકાએ મુખ્યમાં મુખ્ય વિજય ગણેલો છે; અને તે પણ દેવોને લાડકાએ અહીં અને સરહદના મુલકો-માં છસો યોજન દૂર જ્યાં અંતિયોક નામક યવન રાજા વસે છે ત્યાં અને આ અંતિયોકની પેલી બાજુએ જ્યાં તુરમાય, અંતેકિન, મગ અને અલિકસુદર (અલિકસુંદર ? અલિકશુદ્ર) ૬ (વસે છે) ત્યાં મેળાવ્યો છે, (તેમ જ) નીચે જ્યાં તામ્રપણી પર્વત ચોલ લોકો, પાંડ્ય લોકો છે ત્યાં, તેમ જ અહીં રાજના મુલકમાં યવનોમાં અને કંબોળેમાં, નાલકમાંના નાલપંતીઓમાં, પરંપરાગત ભોળેમાં, અંધોમાં અને પુલિંદોમાં સર્વત્ર તેઓ ધર્મને લગતા દેવોને લાડકાના ઉપદેશને અનુવર્તે છે. જ્યાં દેવોને લાડકાના દૂતો જતા નથી ત્યાં પણ તેઓ દેવોને લાડકાએ ધર્મને અનુસરીને કરેલાં વિધાનને અને ધર્મોપદેશને સાંભળીને ધર્મ પાળે છે અને પાળશે. એ રીતે જે વિજય

મેળવાય છે તે સર્વત્ર પ્રીતિરસથી ભરેલો વિજય છે. એ પ્રીતિ ધર્મ-વિજયથી મેળવાય છે. પરંતુ એ પ્રીતિ નજીવી છે. જે પરલોકને ઘ્રમતું છે તેને જ દેવાને લાડકાએ મોટું ફળ આપનારે માન્યું છે. આથી આ હેતુથી આ ધર્મલિપિ લખાવી છે કે, મારા પુત્રો અને પૌત્રો—ગમે તે હોય તો પણ—નવીન વિજય મેળવવાયોગ્ય માનીને તેનો વિચાર ન કરે, અને બાણુના ૭ (ઉપયોગ)થી જ મેળવી શકાતા વિજયના સંબંધમાં તેઓ સહનશીલતા અને હલકો દંડ રાખે, અને જે ધર્મવિજય છે તેને જ (ખરો) વિજય તેઓ ગણે. આ લોકને માટે તથા પરલોકને માટે તે (સારું) છે. (તેમની) બધી ગાઢ પ્રીતિ પરાક્રમની પ્રીતિ નીવડે. આ લોકને માટે અને પરલોકને માટે તે (સારું) છે.

ટીકા

૧. ‘અધુના’ (હવે) શબ્દથી અને નીચે ચોથી ટીકામાં ઉલ્લેખેલા ‘અજ’ (આજે) શબ્દથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, કલિંગમાંનું અશોકનું તીવ્ર ધર્મપાલન જે સમયે આ શિલાલેખ લખાયો હતો તે સમયને ઉદ્દેશીને છે.

૨. ‘સંવિધા’ નો અર્થ ‘જીવનક્રમ’ અથવા ‘જીવન જીવવાનાં સાધન’ થાય છે (“રઘુવંશ,” ૧, ૯૪). આથી કરીને ‘સંવિહિત’ નો અર્થ ‘કોઈ પણ જીવનક્રમમાં સ્થિર થયેલા’ લઈ શકાય.

૩. ‘યોન’ શબ્દ યવનલોકોને ઉદ્દેશીને વપરાયેલો છે; અને તેથી જે મુલકોમાં તેઓ વસતા તે મુલકોને આ લેખમાં પાછળથી ઉલ્લેખેલા યવનરાજાનેના મુલકોથી નૂદા ગણવા જોઈએ. યોન-પ્રાંતનો સમાવેશ અશોકના સામ્રાજ્યમાં થતો હતો, એમ અશોકના પાંચમા મુખ્ય શિલા-લેખની ઉપરથી સમજી શકાય છે.

૪. ‘અજ’ શબ્દથી ઉપરની પહેલી ટીકામાંના નિર્ણયને પુષ્ટિ મળે છે.

૫. આ પ્રાંતની ઓળખાણ કરવાને માટે જુઓ પૃ. ૪૧-૪૩.

૬. આ નામને માટે અને આની પછીનાં નામોને માટે જુઓ પૃ. ૨૬ અને આગળ. ‘અષ્ણુ’ શબ્દના નૂદા અર્થને માટે જુઓ ઇ. ઍ., ૧૯૧૮, પૃ. ૨૯૭.

૭. સરસકે=શરશક્યઃ (ખાણથી શક્ય). ષયકષિ=શલ્યાકષિ. તેનો પણ એ જ અર્થ છે. ધણુંકરીને અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, હુલ્લડ થાય અને શસ્ત્રખળથી તેને શાંત પાડવાની તેને જરૂર પડે તો તેવા પ્રસંગે ઐહિક વિનયમાં નહિ જેવું જ લોહીલોહાણ થવા પામે તેટલા માટે તેના પોતાના વંશજોએ અને તેટલી સહનશીલતા દાખવવી તેમ જ બને તેટલો હલકો દંડ કરવો.

[૧૪]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજ્યે આ ધર્મલિપિઓ સંક્ષેપમાં કે મધ્યમસર કે વિસ્તારથી કોતરાવી છે. દરેક સ્થળે બધું જ ઐકત્રિત કરવામાં આવેલું નથી. રાજ્ય ખરેખર વિસ્તૃત છે; અને મેં ઘણું લખ્યું છે તેમ જ હું ઘણું લખાવીશ પણ ખરો. વળી, માધુર્યને લઇને કેટલીક બાબતો ફરીફરીને જણાવવામાં આવેલી છે. શા માટે? લોકો તેને અનુવર્તે તેટલા માટે. પરંતુ (અપરિચિત) દેશનો વિચાર કરીને, અથવા તો દૂંકાણુ કરવાના (યોગ્ય) કારણે, અથવા તો લિપિકારના દોષને લઇને અહીં કેટલુંક અધૂરું લખાયું હશે ખરું. ૧

ટીકા

૧. છેલ્લા વાક્યનો અર્થ નૂદીનૂદી રીતે કરવામાં આવેલો છે. ખ્યુહ્લર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“ પરંતુ અહીં કેટલુંક અધૂરું લખાયું હશે ખરું —પછી તે જગ્યાના કારણે હો, કે ખાસ નક્કી કરવાના કોઈ કારણને લઇને હો, કે લિપિકારની ભૂલને લઇને હો. ” સ્મિથ સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“ કોઈ ફક્તો નષ્ટ થવાના કારણે કે ગેરસમજના કારણે કે લિપિકારના અપરાધથી કાંઈ અધૂરું લખાયું હશે ખરું. ”

(૨) સાત મુખ્ય સ્તંભલેખો.

[૧]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજાએ આમ કહ્યું છે:—“મારો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી છવીસ વર્ષે આ ધર્મલિપિ લખાવવામાં આવી હતી. અતિશય ધર્મપ્રેમ, અતિશય પરીક્ષા, ^૧ અતિશય શુશ્રૂષા (સેવા), અતિશય ભય અને અતિશય ઉત્સાહ વગર આ લોકની અને પરલોકની બાબતો મેળવવી ^૨ અઘરી છે. પરંતુ મારા ઉપદેશથી (મારી પ્રજામાં) ધર્મની આ અપેક્ષા તથા આ ધર્મપ્રેમ વધ્યાં છે અને દિવસેદિવસે કે વધશે પણ ખરાં. ઉપલા, નીચલા ^૪ કે મધ્યવર્ગના મારા અમલદારો પણ (એ બંને બાબતોને) અનુસરે છે, અને ચપળ મનના લોકોને (ધર્મને) પાળવાનું માથે લેવાની બાબતમાં સમજાવવાને યોગ્ય હોવાથી તેઓ (તેવા લોકોને પણ) તે (બાબતો) મેળવી આપે છે. ^૫ સરહદી પ્રાંતોના મહામાત્રો પણ તેમ જ કરે છે. વિધિ આ છે:—ધર્મથી પાલન, ધર્મથી (આચારો) અમલ, ધર્મથી સુખસિદ્ધિ અને ધર્મથી રાજશાસન.”

ટીકા

૧. ‘પલીલા’ એટલે ‘પરીક્ષા’; મનુષ્યનાં કર્મ નિયમાનુસાર છે કે નહિ, એની પરીક્ષા. ‘સુસૂક્ષ્મા’ અને ‘મય’ તો અલબત્ત રાજા પ્રિયદર્શીને ઉદ્દેશીને છે. ‘ઉત્સાહ’ની બાબતમાં સરખાવો અરોહનો છઠ્ઠો મુખ્ય શિલાલેખ તથા ધવલીના અને યાવગઢના ન્દાન્દા શિલાલેખો પૈકીને પહેલો લેખ. અલબત્ત આ બધા ગુણો રાજાના અમલદારોએ પ્રદર્શિત કરવાના છે.

૨. ‘સંપટિપાદયે’=‘સંપ્રતિપાદયે’. એ જ શબ્દનું ‘સંપટિ-પાદયંતિ’ ૩૫ આ સ્તંભલેખની આઠમી લીટીમાં જોવામાં આવે છે.

‘ દુ-સંપટિપાદયે ’નો અર્થ ખ્યુહ્લર સાહેબે “ મેળવવું અધરું ” ક્યો છે અને સ્મિથ સાહેબે “ સાધવું અધરું ” ક્યો છે. ‘ સંપટિપાદયંતિ ’નો અર્થ ખ્યુહ્લર સાહેબે “ (મારી આજ્ઞાઓ) અમલમાં મુકે છે ” ક્યો છે અને સ્મિથ સાહેબે “ એ રસ્તે ખીળને દોરે છે ” ક્યો છે. એ ને એ લેખમાં નૂદાંનૂદાં બે સ્થળે વપરાએલા એ ને એ શબ્દના નૂદાંનૂદાં બે અર્થ એ બન્ને વિદ્વાનોએ કરેલા છે, એ દેખીતું છે. વળી, એક પ્રસંગે અશોકની પ્રત્નને ઉદેશીને અને ખીળ પ્રસંગે તેના અમલદારોને ઉદેશીને એ શબ્દ વપરાયો છે, એમ તેઓ માને છે. પરંતુ એ શબ્દનો અર્થ એવી રીતે કરવાનો છે કે, બન્ને પ્રસંગે તેનો એ ને એ અર્થ બંધ બેસે. આ સ્તંભલેખનો છેવટનો ભાગ એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, અશોકે પોતાની પ્રત્નને ઉદેશીને આ લખાણ કરેલું નથી, પણ સર્વ વર્ગના પોતાના અમલદારોને ઉદેશીને આ લખાણ તેણે કરેલું છે. આથી ફરીને ‘ સંપટિપદ્ ’નો અર્થ ‘ (લોકોને) મેળવી આપવું ’ કરવાનો છે. આ લોકની તથા પરલોકની બાબતો લોકોને મેળવી આપવી, એમ કહેવાનો મુદ્દો છે.

સેનાર્ત સાહેબના મતે ‘ દુ-સંપટિપાદયે ’નો અર્થ “ પૂરું પાડવું અધરું ” થાય છે, અને ‘ સંપટિપાદયંતિ ’નો અર્થ “ સારા માર્ગે (લોકોને) દોરે છે ” થાય છે. અમલદારોને ઉદેશીને વપરાએલા એ શબ્દનું પ્રયોજક રૂપ તેમણે ગણ્યું છે ખરું; પણ એ શબ્દનો એ ને એ જ અર્થ તેમણે ક્યો નથી.

૩. ‘ સુવેસુવે ’=“દરરોજ” અથવા ‘ દિવસેદિવસે ’ (સરખાવો, “ ધંમપદ ” ૫, ૨૨૯) એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે.

૪. ‘ ગેવયા ’ શબ્દ “ સંસ્કૃતભાષાના ‘ ગેપ્ ’ અથવા ‘ ગ્લેપ્ ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને ‘ ધાતુપાઠ ’ તેની સમજુતી ‘ દૈન્યે ’ શબ્દથી આપે છે. સંસ્કૃતભાષાનો તેને મળતો શબ્દ અલખત ‘ ગેપ્ય ’ અથવા ‘ ગ્લેપ્ય ’ હતો, અને તેનો શબ્દરૂઃ અર્થ ‘ ગરીબ ’ અથવા ‘ દીન ’ થતો હતો ” એમ ખ્યુહ્લર સાહેબે કહ્યું છે.

૫. ‘ચપલ’નો અર્થ અલ્પબત્ત ‘ચપળ મનના લોકો’ છે. ‘સમાદપયિતવે’ શબ્દ ‘સમાદાપેતિ’ શબ્દનું ભાવવાચક રૂપ છે. ‘સમાદાપેતિ’ શબ્દ ‘સમાદા’ ધાતુનું પ્રયોજક રૂપ છે. ચાઈલ્ડરસ સાહેબ કહે છે તેમ, ‘સમાદા’નો અર્થ “ માથે લેવું અથવા ગંભીરપણે કબૂલ કરવું, એવા થાય છે, અને થોડા વખતને માટે કે હંમેશને માટે ધર્મોપદેશને અલ્પાંશે કે પૂર્ણાંશે પાળવાના સંબંધમાં ધાર્મિક વ્રતને ઉદ્દેશીને તે વપરાય છે.” આ અર્થ અહીં બહુ સારી રીતે બંધ ખેસે છે. અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, તેણે પોતે કરેલો ધર્મોપદેશ અલ્પાંશે કે પૂર્ણાંશે પાળવાનું માથે લેવાની બાબતમાં ચપળ મનના લોકોને સમજાવવાને તેના પોતાના અમલદારો શક્તિમાન અથવા લાયક છે.

[૨]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-ધર્મ સારો છે. પણ ધર્મ શેમાં રહેલો છે ? (તે આમાં રહેલો છે:-) થોડું પાપી-પણું,^૧ ધણું ભલું, દયો, દાન, સત્ય, શુદ્ધતા. મેં ધણી રીતે ચક્ષુદાન^૨ આપ્યું છે; (અને) બેપગાં તથા ચોપગાં પ્રાણીઓને તથા પક્ષીઓને અને પાણીમાં રહેતાં પ્રાણીઓને પ્રાણની દક્ષિણા આપવાના જેટલો પણ વિવિધ અનુગ્રહ મેં કર્યો છે. વળી, ખીજું પુષ્કળ ભલું મેં કર્યું છે. આ હેતુથી આ ધર્મલિપિ મેં લખાવા છે કે, તેઓ (મને) અનુવર્તે, અને તે ચિરસ્થાયી થાય. ^૩ જે આમ અનુવર્તશે તે સારું કામ કરશે.

ટીકા

૧. આ સ્તંભલેખની પછીના (ત્રીજા) સ્તંભલેખમાં ‘આસિનવ’ શબ્દનો અર્થ ‘પાપ’ શબ્દના અર્થને મળતો છે. દસમા મુખ્ય શિલાલેખમાંના ‘પરિસ્ત્રવે’ શબ્દની સાથે આ શબ્દને સરખાવી શકાય તેમ છે. એ શિલાલેખમાં તેનો અર્થ ‘અપુને’ શબ્દના અર્થને મળતો છે. એ રીતે જોતાં, ખ્રિસ્તીસર

સાહેબે એ શબ્દને ‘આસ્તુ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલો ગણ્યો છે, એ ખોટું કહે છે; અને સેનાર્ત સાહેબે તેને ‘આત્તુ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થએલો માન્યો છે, એ ખરું કહે છે. એ શબ્દનો ખરો અર્થ નાલુવો હોય તો જુઓ પૃ. ૧૧૭ અને આગળ.

૨. બુદ્ધવર સાહેબ કહે છે કે, સેનાર્ત સાહેબે “ ‘ચત્તુદાને’ શબ્દને ‘ચ ચુ દાને’ ગણીને કરેલો અર્થ ટકી શકતો નથી; કારણ કે, પરાવક્ષાંબી ‘ચ’ અને ‘ચુ’ શબ્દથી કોઈ વાક્ય શરૂ થઈ શકે નહિ, અને મૂળ લેખમાં અક્ષરો ચાલુ રીતે લખાએલા છે તેથી તેમને બે વાક્યોના ભાગ તરીકે ગણી શકાય તેમ નથી. ” બુદ્ધવર સાહેબે ‘ચત્તુ’નો અર્થ “દિવ્ય ચક્ષુ” કયો છે. પરંતુ સામાન્ય ચક્ષુ(આંખ)ને ઉદ્દેશીને એ શબ્દ વપરાયો છે, એમ માનવું વધારે સારું છે. જે બીજાની આંખ ફેડે તેની પોતાની જ આંખો ફેડવી અને જે બીજાના દાંત પાડી નાખે તેના પોતાના જ દાંત તોડી પાડવા, એ શિક્ષા પહેલાંના વખતમાં કરવામાં આવતી તેને ઉદ્દેશીને અરોકે અહીં કહ્યું લાગે છે. બુદ્ધવર સાહેબે ‘આ-પાન-દલિના’નો અર્થ “પ્રાણની દક્ષિણા પણ” કયો છે તેની સાથે આ વાત બંધબેસે છે; પણ સેનાર્ત સાહેબે તેનો અર્થ “તેમને પ્રાણીની દક્ષિણા પણ” કયો છે તેની સાથે આ વાતનો મેળ મળી શકતો નથી.

૩. પાંચમા અને છઠ્ઠા મુખ્ય શિક્ષાલેખના છેવટના ભાગની સાથે આને સરખાવો.

[૩]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-(મનુષ્ય) પોતાનાં સારાં કામો જ દેખે છે, (અને પોતાના મનમાં વિચારે છે કે,) ‘ મેં આ સારું કામ કર્યું છે. ’ ૧ કાષ્ઠ પણ રીતે ૨ તે (પોતાનાં) પાપ દેખતો નથી, (અને પોતાના મનમાં વિચારતો નથી કે,) ‘ મેં આ પાપ કર્યું છે ’ અથવા ‘ આ તો ખરેખર આસિનવ (બગાડ)

છે. ' પરંતુ આ (એવું છે કે, તેમાં) આત્મપરીક્ષા ૩ અધરી છે. તેમ છતાં પણ (મનુષ્યે) આટલું દેખવું જોઈએ, (અને પોતાના મનમાં વિચારવું જોઈએ કે,) 'છંદ, નિષ્ઠુરતા, ક્રોધ, ગર્વ, ધર્ષા : એ (દુર્ગુણો)થી બગાડ થાય છે, અને (તેમના) કારણે હું મારી પડતી કરું. ' ૪ અલબત્ત, આટલું તો દેખવું જોઈએ:— ' આ અહીં મારો લાભ કરી આપે છે, અને આ પણ ૫ પરલોકમાં મારો લાભ કરી આપે છે. '

ટીકા

૧. પાંચમા મુખ્ય શિલાલેખની શરૂઆતના ભાગની સાથે આને સરખાવો.

૨. ખ્રુહ્લર સાહેબ કહે છે કે, 'નો મિન'='નો મનાક્'; એટલે કે, 'જરા પણ નહિ' અથવા 'કોઈ પણ રીતે નહિ.'

૩. સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે તેમ, 'પટિવેક્ષ' શબ્દ પાલિભાષાના 'પચ્છવેક્ષનમ' (પ્રતિવેક્ષા કે આત્મપરીક્ષા) શબ્દને મળતો છે. 'વિસુદ્ધિમગ્ગ'માંથી ચાઇલ્ડર્સ સાહેબે પોતાના શબ્દકોશમાં ઊતારેલો ફક્તો જોવાની ભલામણ સેનાર્ત સાહેબે કરી છે. જુઓ પૃ. ૯૯ અને આગળ.

૪. સેનાર્ત સાહેબે 'ઈસ્યા' શબ્દને 'માને' શબ્દથી ભૂદો ગણ્યો છે અને તેની પછીના 'કાલનેન' શબ્દની સાથે ગણ્યો છે. પણ ખ્રુહ્લર સાહેબ યોગ્ય જ કહે છે કે, આ સ્તંભલેખની બધી નકલોમાં એ બે શબ્દોની વચ્ચે અંતર પડેલો હોવાથી સેનાર્ત સાહેબની આ સૂચના સ્વીકારતાં હરકત આવે છે. 'પલિમસયિસં' શબ્દનો મૂળ ધાતુ 'પલિભાસતિ' છે, અને એ ધાતુનો અર્થ 'ભાંડવું' થાય છે : એમ સેનાર્ત સાહેબ કહે છે. ખ્રુહ્લર સાહેબે 'પરિબ્રંશયિષ્યામિ' શબ્દ માન્યો છે; અને તે વધારે સારો છે.

૫. માષકેલ્સન સાહેબે 'મન'નો અર્થ 'પણ' કર્યો છે તે ખરાબર છે.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષ થયાં ત્યારે આ ધર્મલિપિ મેં લખાવી હતી. સેંકડો અને હજારો જીવોવાળા જનોના ઉપર મેં રજજીકો નીમ્યા ^૧ છે. ન્યાયની અને દંડની બાબતમાં મેં તેમને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે. ^૨ કેમ? રજજીકો વિશ્વાસપૂર્વક અને બીક વગર પોતાની ફરજો બજાવે, પ્રાંતોના લોકોનું હિતસુખ સાધે અને (તેમનો) અનુગ્રહ કરે તેટલા માટે. જે સુખ કે દુઃખ આવે છે તેને તેઓ ઝોળખશે, અને ધર્મયુક્તોની ^૩ સાથેસાથે પ્રાંતોના લોકોને તેઓ ઉપદેશ આપશે. કેમ? આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેઓ સુખ મેળવે તેટલા માટે. રજજીકો મારું કહ્યું કરવાને આતુર છે. ^૪ વળી, રજજીકો મારું કહ્યું કરવાને આતુર હોય છે તેથી (તાબાના) અમલદારો પણ મારી ઇચ્છાને અને મારા હુકમોને ^૫ માન આપશે અને કેટલાક (લોકો)ને ઉપદેશ પણ કરશે. ખરેખર, ‘ હુશિયાર આયા મારા સંતાનને ઊછરવા ઇચ્છે છે, ’ (એમ પોતાના મનથી વિચારીને મનુષ્ય) પોતાના સંતાનને હુશિયાર આયાને સોંપીને જેવી રીતે વિશ્વાસ રાખે છે તેવી જ રીતે બીક વગર, વિશ્વાસપૂર્વક અને ગૂંચવણ વિના રજજીકો પોતાની ફરજો બજાવી શકે તેટલા માટે પ્રાંતના લોકોના હિતસુખને માટે મેં તેમને નીમ્યા છે. આ કારણે ન્યાયની અને દંડની બાબતમાં મેં રજજીકોને સ્વતંત્ર બનાવ્યા છે; કારણ કે, આ તો ઇષ્ટ છે. શું? ન્યાયની સમતા અને દંડની સમતા. વળી, મારો હુકમ તો એટલે સુધી પણ છે કે, જે લોકો બંધનમાં બંધાએલા હોય, જેમને દંડ થયો હોય અને જેમનો વધ થવાનો હોય તે લોકોને હક્કથી અને માત્ર પોતાના જ તરીકે ત્રણ દિવસો મેં આપ્યા છે. ^૬ (એ મુદતમાં) કાં તો (તેમનાં) સગાંસંબંધીઓ તેમને જીવાડવાને સારું કેટલાક (રજજીકો)ને દંડ ઓછો કરવાનું કહેશે, અથવા તો અંતને— એટલે

કે, (આત્મિક) વિનાશને— અટકાવવાના હેતુથી તેઓ પરલોકને લગતા દાન આપશે અને ઉપવાસ કરશે; ૭ કારણ કે, મારી ઇચ્છા એવી છે કે, બંધનના ૮ સમયમાં પણ તેઓ પરલોકના સુખને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે, અને લોકોમાં વિવિધ પ્રકારના ધર્માચરણો, આત્મસંયમ અને દાનશીલતા વધવા પામે.

ટીકા

૧. ‘આયત્ત’ શબ્દ સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખની પહેલી લીટીમાં તેમ જ ધવલીના અને યાવગઢના ન્હાન્હા શિલાલેખો પૈકીના પહેલા લેખની ચોથી લીટીમાં પણ લેવામાં આવે છે. ‘આયત્ત’ની અને ‘આયુત્ત’ની વચ્ચે લોકો જે ગોટાળો કરે છે તેનો આ દાખલો છે, એમ સેનાર્ત સાહેબે કહ્યું છે તે ખરું લાગે છે.

૨. ‘આધિપત્ય’ નામની અને એવાં બીજાં નામોની દેખાદેખી કરીને ‘અતપતિય’ (=આત્મપત્ય) નામ યોજાવામાં આવેલું છે. ખ્રિસ્તીસાહેબે ‘અભિહાર’ શબ્દનો અર્થ ‘સન્માન’ અથવા ‘પારિતોષિક’ કર્યો છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે, “ જતક, પુ. ૫, પૃ. ૫૮, શ્લો. ૧૪૩ ”માં અને “ પૃ. ૫૬, લીટી ૨૮ ”માં લેવામાં આવતા એ શબ્દનો અર્થ બાબ્યકારે ‘પૂજા’ કર્યો છે. પણ સેનાર્ત સાહેબે બતાવ્યું છે તેમ, આ સ્તંભલેખમાં પાછળથી એક બાજુએ ‘અભિહાર’ તથા ‘દંડ’ શબ્દ અને બીજી બાજુએ ‘વિયોદ્ધાલ-સમતા’ અને ‘દંડ-સમતા’ શબ્દ વપરાયા છે તેથી તે શબ્દોનું મળતાપણું સ્પષ્ટતાથી સાબીત થાય છે. આથી ‘અભિહાર’ શબ્દનો અને ‘વ્યવહાર’ શબ્દનો અર્થ એક જ હોવો જોઈએ. વળી, અહીં ‘દંડ’ શબ્દની સાથેસાથે જ તેના વિરોધમાં ‘વ્યવહાર’ શબ્દ વપરાયો છે તેથી ‘વ્યવહાર’ શબ્દનો અર્થ માત્ર ‘મુકદ્દમો’ ન હોઈ શકે, પણ ‘મુકદ્દમાની ન્યાયપૂર્વક તપાસ’ હોઈ શકે. વ્યવહારની અને દંડની બાબતમાં રજીસ્ટ્રેને સ્વતંત્ર કરવામાં આવેલા, એમ કહીને અરોક્ક શું કહેવા માગે છે : એ પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ. જુઓ પૃ. ૬૬-૬૮.

‘અસ્વથ’ શબ્દ ‘આશ્વસ’ ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે તેને લગતી નોંધ લખી છે તેને માટે જુઓ. જ. રૌ. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૬ અને આગળ.

૩. આ સ્તંભલેખમાં ‘ધંમયુતેન ચ વિયોવદિસંતિ જનં જાનપદં’ છે તેને સાતમા મુખ્ય સ્તંભલેખમાંના ‘હેવં ચ હેવં ચ પલિયોવદાથ જનં ધંમયુતં’ની સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. આથી કરીને એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સ્તંભલેખમાં ‘ધંમયુતેન’ શબ્દ છે તેનો અર્થ બ્યુહ્લર સાહેબે “ધર્મને અનુસરીને” કર્યો છે તેવા નથી પણ સેનાર્ત સાહેબે “ધર્મચુકતોની સાથેસાથે” કર્યો છે તેવા છે.

૪. સેનાર્ત સાહેબે ‘લઘંતિ’ શબ્દને સુધારીને ‘ચઘંતિ’ શબ્દ વાંચ્યો છે. આ રીત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, આ સ્તંભલેખની બધી નકલોમાં ‘લઘંતિ’ શબ્દ જ છે. બ્યુહ્લર સાહેબે કહ્યું છે કે, સંસ્કૃત-ભાષાના ‘રઘંતે’ (તેઓ તત્પર છે અથવા આતુર છે) શબ્દની ઉપરથી ‘લઘંતિ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. પરંતુ સેનાર્ત સાહેબે ‘પટિચલતિ’ શબ્દનો ખરો શબ્દ ‘પરિચરતિ’ (સેવે છે કે માને છે) કહ્યો છે તે બરાબર છે. ખીજા મુખ્ય શિલાલેખના અંતભાગમાં ગિરનારની નકલમાં ‘પરિભોગાય’ શબ્દ છે તેની સાથે ખીજા નકલોમાંના ‘પટિભોગાય’ શબ્દને સરખાવો.

૫. બ્યુહ્લર સાહેબે ‘છંદંનાનિ’ શબ્દને ‘પુલિસાનિ’ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતો ‘છંદજ્ઞાની’ તત્પુરુષસમાસ માન્યો છે, અને તેનો અર્થ તેમણે ‘ઈચ્છા જાણનારા’ (છંદજ્ઞ) કર્યો છે. સેનાર્ત સાહેબે તેને દ્વંદ્વસમાસ માન્યો છે (છંદશ્ચ આજ્ઞા ચ); અને તે ‘પટિચલિસંતિ’-નું કર્મ છે, એમ તેમણે કહ્યું છે. આવા અર્થની સામે વાંધો ઊઠાવતાં બ્યુહ્લર સાહેબે કહ્યું છે કે, નારિજતિના ‘આ’કારાંત શબ્દનાં રૂપો નાન્યતર-જતિના ‘અ’કારાંત શબ્દનાં રૂપોના જેવાં થતાં હોય, એવો એક પણ દાખલો નથી. પરંતુ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં જતિઓનો મોટો ગોટાળો થયેલો છે, એ તો આપણે જાણીએ છીએ. રૂપનાથના ગૌણ શિલાલેખમાં

‘કાલ’ શબ્દ ખરી રીતે ‘કાલા’ શબ્દ હોય તેવી રીતે તેનાં રૂપો અપાયો છે. આ દાખલો બહુ સ્પષ્ટ છે; પણ તેમ છતાં તે એક જ દાખલામાં નરનતિના ‘અ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપો નારિનતિના ‘આ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપોના જેવાં કરવામાં આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે આ ચોથા મુખ્ય સ્તંભલેખમાં પણ નારિનતિના ‘આ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપો નાન્યતરનતિના ‘અ’કારાંત શબ્દોનાં રૂપોના જેવાં કર્યાં છે તે આપણે કેમ ન સ્વીકારી લઈએ? બળી, આ સ્તંભલેખની બધી નકલોમાં ‘છંદંનાનિ’ શબ્દને ‘પુલિસાનિ’ શબ્દથી છૂટો પાડેલો છે; પણ નિદાન એક નકલમાં તો તેને ‘પટિચલિસંતિ’ શબ્દની સાથે જોડેલો છે. આ હકીકત એમ બતાવી આપે છે કે, ‘છંદંનાનિ’ શબ્દનો સંબંધ વિશેષણ તરીકે ‘પુલિસાનિ’ શબ્દની સાથે નથી, પણ ‘પટિચલિસંતિ’ શબ્દની સાથે કર્મ તરીકે તેનો સંબંધ છે. આપણે સેનાર્ત સાહેબની પદ્ધતિ સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપલા વર્ગના અમલદાર ગણાતા રજ્જુકો અશોકનું કહ્યું કરે તો પછી નીચલા વર્ગના અમલદારો(પુરુષાઃ)એ તેમ કરવું જ જોઈએ. પરંતુ ખ્યુલ્લર સાહેબ આપણને એમ સમજાવવા માગે છે કે, પુરુષો નીચલા વર્ગના અમલદારો હતા તે છતાં પણ રજ્જુકોએ તેમના દાખલાનું અતુકરણ કરવું જોઈએ.

સેનાર્ત સાહેબ ‘ચઘતિ’ શબ્દને ‘ચઘ્ધતિ’ શબ્દ ગણે છે, અને તેને ‘પતિજગ્ગતિ’(સંભાળ લે છે)ની માફક ‘જાગ્રતિ’ શબ્દનું બદલાએલું રૂપ તેઓ માને છે. ગ્રીચર્સન સાહેબ છત્તીસગઢી બાલીમાં વપરાતા ‘ચઘ્’ (ઉન્નત થવું) ધાતુની ઉપરથી તેને વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણે છે, અને સંસ્કૃતભાષાના ‘ચર્ઘ’ (જવું) ધાતુને મૂળ ધાતુ તેઓ ગણે છે. (જ. પા. ટ. સો., ૧૮૬૧-૧૮૯૩, પૃ. ૨૮ અને આગળ). કર્ન સાહેબે ‘ચઘ્’ ક્રિયાપદની સમજૂતી હિંદીભાષાના ‘ચાહના’ ક્રિયાપદથી આપી છે. ખ્યુલ્લર સાહેબે આ ચ.લિપ્રાય માન્ય રાખ્યો છે; અને વધારામાં તેમણે કહ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનની બધી દેશી ભાષાઓમાં ‘ચાહ્’ શબ્દ જોવામાં આવે છે તેથી કરીને તે આર્યભાષાના જૂના શબ્દસંગ્રહમાંનો શબ્દ હોવો જોઈએ.

૬. ‘યોતે’ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃતભાષાના ‘યૌતક’ શબ્દની સાથે કર્ન સાહેબે જોડ્યો છે, અને યુરોપીય વિદ્વાનોએ તેનો અર્થ ‘મહેતલ’ કર્યો છે. પરંતુ ‘યૌતક’ શબ્દનો અર્થ ‘મહેતલ’ નથી થતો. ‘હક્કથી માણસનું કેવળ પોતાનું કાંઈક’ : એવો તેનો અર્થ થાય છે. આ અર્થ અહીં બંધબેસતો નથી, એમ તો ન કહી શકાય. અરોહ એમ કહેવા માગે છે કે, જે શુનેગારને મોતની સજા થઈ હોય તેઓ હક્કથી મહેરબાનીના ત્રણ દિવસ માગી શકે.

૭. આ સ્તંભલેખમાંનું આ વાક્ય સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે. સેનાત સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“મારા અમલદારો તેમને ચેતવશે (નિઘ્નપયિસંતિ) કે, તેમણે વધારે કે ઓછું નથી (નાતિકાવકાનિ) જીવવાનું (જીવિતાયેતાનં). તેમના પોતાના જીવનની મર્યાદા (નાસંતં)ની બાબતમાં આવી રીતે ચેતવવામાં આવેલા (નિઘ્નપયિતા) તેઓ પોતાના ભાવિ જીવન(પાલત્કમ્)નો વિચાર કરીને દાન (દાનં) કરે (દાહંતિ) અથવા ઉપવાસ કરે (ઉપવાસં વા કિઅહંતિ).”

પ્રયુક્તર સાહેબે તેનો અર્થ આમ કર્યો છે:—“તેમનાં સગાંસંબંધીઓ (નાતિકા) તેમનામાંના કેટલાક(કાનિ)ને જાડો વિચાર કરવાની ફરજ પાડશે (નિઘ્નપયિસંતિ), અને એ લોકોની જાંદગી બચાવવાના હેતુથી (જીવિતાયે તાનં) અથવા તો જે (શુનેગાર)નો વધ થવાનો છે તેને (નાસંતં) જાડો વિચાર કરવાની ફરજ પાડવાના હેતુથી (નિઘ્નપયિતા) તેઓ પરલોકના વિચારથી દાન કરશે અથવા ઉપવાસ કરશે.” પ્રયુક્તર સાહેબે પોતાના એ અર્થની સમજૂતી આમ આપી છે:—“ત્રણ દિવસની મહેતલના દરજ્યાનમાં પરલોકના વિચારમાં પોતાનું મન પરોવવાને લગતો ઉપદેશ શુનેગારને તેનાં સગાંસંબંધીઓ કરશે, અને શુનેગારની જાંદગી બચે એવી આશાથી અથવા તો નિદાન જેનો વધ થવાનો હોય તેનું હેતુ પીગળે અને સ્વર્ગની દિશામાં વળે એવી આશાથી તેઓ ધર્મદાન (લજ્જકોને લાંચ નહિ) આપશે અથવા ઉપવાસ કરશે.”

થોડાં વર્ષના પહેલાં શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે ‘એમ. એ.’ના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને આ વાક્યનો અર્થ આમ સમજાવ્યો હતો:—“તેમનાં સગાંસંબંધીઓ (તેમનામાંના) કેટલાકને પોતાની જાંદગી બચાવવાના

હેતુથી ધર્મનો વિચાર કરવાની ફરજ પાડશે (નિશ્ણપયિસંતિ); અને નક્ક થતા (મનુષ્ય)ને (નાસંતં) વિચાર કરવાની ફરજ પાડવાને સાડ તેઓ પરલોકનો વિચાર કરીને દાન આપશે તથા ઉપવાસ કરશે.” તે વખતે તેમના કહેવાનો મુદ્દો એ હતો કે, તેના ધર્મને અનુસરનારા જે શુનેગારોનો વધ થવાનો હોય તેમને જ તે ત્રણ દિવસની મુદત મહેરબાનીના રાહે આપતો હતો. જ. બિ. ઓ. રી. સો. (૬, ૩૧૬ અને આગળ)માં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખમાં આ જ અર્થ સ્વીકારવામાં આવેલો જણાય છે. પરંતુ હવે શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકર એ વાક્યનો જુદો જ અર્થ કરે છે; અને તે આ છે:—“(જેઓનો વધ થવાનો હોય) તેમની જાંદગી બચાવવાની બાબતમાં (તેમને) સગાંસંબંધીઓ (રજ્જુકોમાંના) કેટલાકનાં દિલ પીગળાવશે; અથવા તો અંત આવતો—એટલે કે, નાશ થતો—અટકાવવાને તેઓ પરલોકનો વિચાર કરીને દાન આપશે અથવા ઉપવાસ કરશે.” ‘નિશ્ણપયિસંતિ’ શબ્દનો જે અર્થ કરવામાં આવે તેના ઉપર આ વાક્યના અર્થનો ઘણો આધાર રહે છે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબ (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૬, પૃ. ૧૨૦ અને આગળ)ને અનુસરીને આપણે “નિષ્ણ” ધાતુ લઈએ તો શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે પ્રથમ આપેલો અર્થ યોગ્ય ગણાય. પરંતુ “અયોધર-ભતક”-માંના બે શ્લોકોમાં (“ભતક,” પુ. ૪, શ્લોકો. ૩૩૨ માં અને ૩૩૪ માં) આ શબ્દ વપરાયેલો છે, એ હકીકતના તરફ દ્યુડર્સ સાહેબે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમાં એ ક્રિયાપદનો અર્થ ‘પીગળાવવું’ કે ‘અટકાવવું’ થાય છે, અને રાનએએ કરેલી સભને ખાસ ઉદ્દેશીને એક પ્રસંગે તે શબ્દ વપરાયેલો છે. આ અર્થ વધારે સારી રીતે બંધ બેસે છે, અને એ રીતે આ વાક્યનો અર્થ વધારે સ્વાભાવિક નીવડી શકે છે. વળી, પોતાના ધર્મના કારણે અશોક ન્યાયના હેતુને પણ નષ્ટ કરતો, એવો જે આરોપ અશોકના ઉપર મુકવામાં આવે છે તે આથી દૂર થાય છે.

૮. સેનાત્ સાહેબે ‘નિલુધસિ પિ કાલસિ’નો અર્થ “કેદી તરીકેની મુદતમાં” કર્યો છે. બ્યુહ્લર સાહેબે તેનો અર્થ “કેદના દરમ્યાનમાં પણ” કર્યો છે. દ્યુડર્સ સાહેબે તેનો અર્થ “(નિશ્ણતિ ન હોવાથી) મૃત્યુકાળ નક્કી થઈ જ ચૂક્યો હોવા છતાં પણ” કર્યો છે (જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૬, પૃ. ૧૨૩). સરખાવો, “મનુસ્મૃતિ” ૮, ૩૧૦.

લાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી^૧ રાજા આમ કહે છે:-મારા રાજ્યાભિષેકને
 છવીસ વર્ષ વીત્યાં ત્યારે આ પ્રાણીઓને ^૨ અવધ્ય ગણવામાં આવ્યાં
 હતાં:-જેમ કે, પોપટો, સારિકાઓ, લાલ ચક્રવાકો, ^૨ હંસો, નંદિમુખો^૩,
 ગેલટો, ચામાચીડિયાં, મોટી કીડીઓ, કાચખીઓ, હાડકાં વગરની
 માછલીઓ, વેદવેયો, ગંગાપપુટકો, શંકુચિઓ (‘સ્કેઇલ્સ’ નામક
 માછલીઓ), કાચખાઓ અને સાહુડીઓ, સસલાંના જેવી ખીસકાલી-
 ઓ, આરશિંગાં, છૂટા મુકાએલા સાંઠ, ધરતી જીવાતો, ગેંડા, ઘોળાં
 કખૂતરો, ગામઠી કખૂતરો, અને વપરાતાં કે ખવાતાં ^૪ ન હોય તેવાં
 બધાં ચોપગાં પ્રાણીઓ. બકરીઓ કે ઘેટીઓ કે કુકરીઓ ગાભણી
 હોય કે દૂધાળી હોય તો તેમનો વધ કરવો અયોગ્ય છે, અને છ
 મહિનાની ઉમ્મર સુધીનાં તેમનાં કેટલાંક બચ્ચાં પણ અવધ્ય છે.
 દૂકડાની ખાસી કરવી નહિ. જીવવાળા થૂલાને બાળવું નહિ. તોફાનમાં
 કે જીવહિંસાને માટે જંગલને બાળવાં નહિ. જીવને જીવથી પોષવા
 નહિ. ત્રણ ઋતુઓની પૂતેમના ^૫ અને તૈષની પૂતેમના અરસામાં
 ત્રણ દિવસેના— (એ પખવાડિયાની) ચૌદસના (અને) પૂતેમના
 અને (પછીના અઠવાડિયાની) પ્રતિપદાના— દરમ્યાનમાં અને ખાસ
 કરીને ઉપવાસના દિવસોએ માછલીને વધ કરવો નહિ. એ જ
 દિવસોમાં હાથીવનમાં અને માછલીના અથાણામાં આ અને બીજાં
 પ્રાણીઓને વધ કરવો નહિ. (દરેક) પખવાડિયાના આઠમા અને
 ચૌદમા તથા પંદરમા દિવસે, (અને) તિથ્ય અને પુનર્વસુ દિવસોએ
 (તથા) ત્રણ ઋતુઓની પૂતેમે : (આવા) સારા દિવસોએ ગોધાની
 ખાસી કરવી નહિ; બકરા, ઘેટાં, કુકર અને એવાં બીજાં (જે
 પ્રાણીઓ)ને ખાસી કરી હોય તેમને ખાસી કરવી નહિ. તિથ્ય અને
 પુનર્વસુ દિવસોએ (તથા) ઋતુઓની પૂતમે, અને ઋતુઓની

પૂનેમને લગતાં પખવાડિયામાં ઘોડાઓને અને બળદોને ચિહ્ન કરવાં નહિ. મારા રાન્યાભિષેકને છવીસ વર્ષ વીત્યાં તે સમયમાં મેં પચીસ બધનમોક્ષ ૬ કર્યા છે.

ટીકા

૧. ‘જાત’ એટલે ખરૂં જોતાં ‘જન્મેલો જીવ’ છે. અહીં તેનો અર્થ ‘પ્રાણીઓ’ કરેલો છે.

૨. ‘અલુન’ને ભૂદા નામ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. પણ જેમ ‘અનઠિક-મછે’ અને ‘સંકુજ-મછે’ છે તેમ ‘અલુન-ચકવાકે’ ગણીને ‘અલુન’ શબ્દને ‘ચકવાકે’ના વિશેષણ તરીકે ગણવો, એ વધારે સાચું છે.

૩. આ સંસ્કૃતભાષામાં જીવોની જે ભૂદા ભૂદા જતો ગણાવવામાં આવેલી છે તેમના સંબંધમાં “ મેમોયર ઓફ ધી એશિયેટિક સોસાયટી ઓફ બેંગ્ગોલ, પુ. ૧, અ. ૧૭ ” તરીકે પ્રાસન્ન થયેલો શ્રીયુત મનોમોહન ચક્રવર્તી કૃત “અનિમલ્લ ધન ધી ઇન્સ્ટિશન્સ ઓફ પિયલ્લસિ ” (પિયલ્લસિની ધર્મલિપિઓમાંનાં પ્રાણીઓ) નામક લઘુલેખ વાંચવાથી કાયદો થાય તેમ છે વળી, સરખાવો “ મનુસ્મૃતિ, ૧૧, ૧૩૬-૧૩૭. ” એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે પ્રાણીઓ ખવાતાં ન હોય કે ઉપયોગમાં લેવાતાં ન હોય તે પ્રાણીઓના જ વધની બંધી અશોકે કરેલી છે. આથી કરીને ‘જલૂકા’નો અર્થ ‘ચામાચીડિયાં’ કરવો જોઈએ; કારણ કે, ચામાચીડિયાંનું માંસ ખાવામાં વપરાતું નથી. વડવાગોળને માટે તે શબ્દ વપરાયેલો ગણી શકાય નહિ; કારણ કે, હલકા વર્ણના લોકો વડવાગોળનું માંસ ખાય છે ખરા. ખ્યુલ્લર સાહેબે ‘અંબા-કપીલિકા’નો અર્થ “મોટી કીડી” કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે. સંસ્કૃતભાષાનો ‘પિપીલિકા’ શબ્દ પાલિભાષામાં ‘કિપિલ્લિક’ શબ્દ બની જાય છે. ‘દહિ’ (સંસ્કૃતભાષાના ‘દુહો’) શબ્દનો અર્થ ‘અમુક જાતની કાચખી’ થાય છે. ‘અનઠિક’ (સંસ્કૃતભાષાના ‘અનસ્થિક’) શબ્દનો અર્થ ‘હાડકાં વગરનું’ થાય છે. સેનાર્ત સાહેબે

અને ખ્યુદ્ધર સાહેબે ‘ચિંગટ’(પ્રાંન)ને હાડકાં વગરની માછલી તરીકે ઓળખાવેલી છે. ‘સંકુજ-મછ’નો શબ્દશઃ અર્થ ‘સંકોચાઈ શકે તેવી માછલી’ થાય છે; અને તેથી તેનો અર્થ ‘સંકુચિ માછલી’ કરવામાં આવેલો છે. ‘કફટ’ (સંસ્કૃતભાષાના ‘કમઠ’) શબ્દનો અર્થ સેનાર્ત સાહેબે “કાચબો” કરેલો છે. ‘સેયક’ (સંસ્કૃતભાષાના ‘શલ્યક’) શબ્દનો અર્થ ‘સાહુડી’ થાય છે. ‘પંનસસ’નો શબ્દશઃ અર્થ ‘ઝાડનાં પાનડાંમાં રહેવું સસલાના જેવું પ્રાણી’ થાય છે, અને ખ્યુદ્ધર સાહેબે તેને “મોટી, ઘોળા પેટવાળી, રાતી ખિસકોલી” તરીકે ઓળખાવી છે. એવી જાતની ખિસકોલીઓ પશ્ચિમઘાટનાં જંગલોમાં જોવામાં આવે છે, અને તેમની ચામડી સસલાની ચામડીના જેવી હોય છે. ‘સિમલે’ (શ્રિમર) શબ્દનો અર્થ ‘ખારશિંગાં’ (હરણ) થાય છે. ‘સંડક’ શબ્દનો અર્થ ‘સાંઢ’ —“છૂટા મુકાએલો અને તેથી મારી નાખી ન શકાય એવો સાંઢ”—થાય છે. સેનાર્ત સાહેબે ‘ઓકર્પિંડ’ શબ્દનો સંબંધ “મહાવર્ગ”માંના ‘ઉકર્પિંડ’ની સાથે જોડેલો છે. એ પ્રાણીઓ સાધુઓના અનાજને ખાઈ જાય છે, એમ કહેવાય છે. બુદ્ધધોષ કહે છે તેમ, “ખિલાડીઓ, ગાંદરો, પાટલાધો અને નોળિયા” એવાં પ્રાણીઓ છે. આ અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે; કારણ કે, આ પ્રાણીઓ ખાવાનાં કામે વપરાતાં નથી તેમ તેમનો ખીજે કાંઈ ઉપયોગ પણ થતો નથી. તેઓ ઘરમાંના અનાજને તુકસાન કરે તેટલા જ કારણે તેમને કાંઈ મારી નાખવાં ન જોઈએ. ‘પલસત’ (પાલિભાષાના ‘પલાસાદ’ અથવા ‘પરસત’) શબ્દનો અર્થ ‘ગેડો’ થાય છે, એમ ખ્યુદ્ધર સાહેબે કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૬૨ અને આગળ.

૪. ‘પટિભોગ’ શબ્દ ખરૂં જોતાં ‘પરિભોગ’ છે, અને ‘પોષણ’થી વિરુદ્ધ અર્થમાં તે વપરાયો છે. દેખીતી રીતે અહીંં અરોક “જે પ્રાણીઓનાં ચામડું, વાળ, પીંછાં વગેરે જરૂરનાં ન હોય તે બધાં પ્રાણીઓનો તેમ જ જે ખવાતાં ન હોય તેમનો વધ કરવાની બંધી કરવા માગે છે.” જુઓ પૃ. ૧૩૭ અને આગળ.

૫. ‘ચાતુર્માસિ’ (સંસ્કૃતભાષાનો ‘ચાતુર્માસી’) શબ્દ ત્રણ ઋતુઓની— શ્રીષ્ઠ ઋતુની તથા શરદ્ ઋતુની અને હેમંત ઋતુની— પૂનેમને માટે વપરાયેલો છે. દરેક ઋતુના પહેલા મહિનાની પૂનેમને માટે તે શબ્દ વપરાય છે. ‘તિસા પુનમાસી’ તૈષ અથવા પોસ માસની પૂનેમ છે. ‘પોસથ’ શબ્દ બૌદ્ધપાલિભાષાના ‘ઉપોસથ’ શબ્દની અને જૈનલોકોની પ્રાકૃતભાષાના ‘પોસહ’ શબ્દની વચ્ચેનો શબ્દ છે. તે બ્રાહ્મણોના ‘પર્વ’ને મળતો છે, અને દરેક પખવાડિયાનો આઠમો અને પંદરમો દિવસ તે દર્શાવે છે. એ રીતે અશોકે આ ૫૬ દિવસોએ માછલીના વધની બાંધી કરેલી હતી:—(૧) ત્રણ ઋતુઓના દરેક પહેલા મહિનાના અને તૈષ અથવા પોસ મહિનાના છ દિવસો—સુદની આઠમ તથા ચૌદસ અને પૂનેમ અને વદની પ્રતિપદા અને આઠમ તથા અમાસ—મળીને કુલ ૨૪; (૨) બાકીના આઠ મહિનાના ચારચાર દિવસો—દરેક પખવાડિયાની આઠમ તથા પૂનેમ અને અમાસ—મળીને કુલ ૩૨. એકંદરે ૨૪+૩૨=૫૬ દિવસોએ માછલી વેચવાની અને મારવાની બાંધી અશોકે કરી હતી.

૬. રાજાએ વિવિધ પ્રસંગે બાંધનમોક્ષ કરે છે— એટલે કે, કેદખાનામાંના કેદીઓને મુદતના પહેલાં છૂટા કરે છે. ખાસ કરીને રાજના જન્મદિવસે આમ કરવાનો રિવાજ છે. કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર” (પૃ. ૧૪૬)માં કહ્યું છે કે, પોતાના જન્મદિવસે રાજાએ બાળકેદીઓને અને ધરડા કેદીઓને તેમ જ રોગી કેદીઓને અને નિરાધાર કેદીઓને છોડી મુકવા જોઈએ. આ અર્થ અહીં બરાબર બાંધ બેસે છે. તેનું પહેલું કારણ તો એ કે, આ સ્તાંભલેખ સર્વસાધારણ વધ અટકાવવાના હેતુથી નહિ પણ મનમાન્યો અને અનાવશ્યક વધ થતો અટકાવવાના હેતુથી લખાયેલો હોવાથી તમામ કેદીઓને છૂટા કરવાનું તેમાં કહેલું ન ગણી શકાય, પણ જેમને કેદમાં રાખ્યાથી મનમાની અને અનાવશ્યક રૂતા થવા પામે તે કેદીઓને જ છૂટા કરવાનું તેમાં કહેલું ગણી શકાય. તેનું બીજું કારણ એ કે, છવીસ વર્ષની મુદતમાં પચીસ પ્રસંગે બાંધનમોક્ષ કરવામાં આવેલો તેથી, અશોકના જન્મદિવસે બાંધનમોક્ષ થતો, એમ ગણી શકાય છે. વળી, આથી કરીને

એમ પણ સાબીત થાય છે કે, અરોહની ધર્મલિપિઓમાં જે વર્ષો ઉલ્લેખવામાં આવેલાં છે તે તેના રાજકાળનાં વીતી ગયેલાં વર્ષો નથી, પણ તે તેના રાજકાળનાં ચાલુ વર્ષો છે. (જુઓ પૃ. ૧૦.)

[૬]

લાખાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—મારા રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષો વીત્યાં ત્યારથી મેં લોકોના હિતસુખને માટે ધર્મલિપિઓ લખાવી છે તે એવા હેતુથી કે, તે (આચાર)ને છોડી દઇને (અમલદારો) આ અને તે ધર્મવૃદ્ધિ પોષે. ^૧ ‘ આમાં લોકોનું હિતસુખ (છે),’ (એમ સમજીને) હું આધેનાતી તેમ જ પાસેનાતી મારાં સર્ગાસંબંધીની માફક તપાસ રાખું ^૨ છું. એમ કેમ ? (લોકોમાંના) કેટલાકને હું સુખી કરું તેટલા માટે. હું તે પ્રમાણે વર્તું છું. આમ હું (અમલદારોના) બધા વર્ગોની તપાસ રાખું છું. બધા પાષંડોને મેં વિવિધ પૂજથી પૂજ્યા છે; પણ (ખીજા પાષંડની પ્રત્યે) પોતાથી વળતું, ૩ એને જ મેં મુખ્ય ગણ્યું છે. મારા રાજ્યાભિષેકને છવીસ વર્ષ થયાં ત્યારે મેં આ ધર્મલિપિ લખાવી છે.

ટીકા

૧. ‘પાપોવ’ને માટે જ. એ. સો. ખે., ૧૯૨૦, પૃ. ૩૩૬-૩૩૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રીયુત હરિતકૃષ્ણ દેવનો લેખ જુઓ. આ ક્રિયાપદનો કર્તા ‘નિકાય’ છે. એ શબ્દ પાછળથી વપરાયેલો છે; પણ અહીં તે અધ્યાહૃત રહેલો છે. ‘નિકાય’ શબ્દ બારમા મુખ્ય શિલાલેખના અંતભાગમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેનો અર્થ ‘ અમલદારોના વર્ગો ’ થાય છે.

૨. ‘પટિવેશ્વ’ શબ્દનો અર્થ ત્રીજા મુખ્ય સ્તંભલેખમાંના ‘પટિવેશ્વા’ શબ્દથી નક્કી થાય છે.

૩. ‘પચ્ચુપગમન’ (સંસ્કૃતભાષાના ‘પ્રત્યુપગમન’) શબ્દનો અર્થ ‘મળવાને અથવા અભિનંદન આપવાને સામા જવું’ થાય છે. બારમા મુખ્ય શિલાલેખના સારની સાથે આ ભાગને સરખાવો.

[૭]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-“ ભૂતકાળમાં રાજાઓ થઇ ગયા (તેમણે) આમ ઇચ્છેલું:-‘ધર્મવૃદ્ધિની સાથે-સાથે લોકો કેમ કરીને આગળ વધે ?’ પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ. ” આ બાબતમાં દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-“ મને આમ લાગ્યું:-ભૂતકાળમાં રાજાઓએ એમ ઇચ્છેલું કે, અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધે. પણ અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો આગળ વધ્યા નહિ. તો પછી કેવી રીતે લોકો (ધર્મને) અનુસરતા થાય ? અનુરૂપ ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે લોકો કેવી રીતે આગળ વધે ? ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે તેમનામાંના કેટલાકને હું કેવી રીતે ઉન્નત કરું ? ” આ બાબતમાં દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-“ મને આમ સૂઝ્યું:-‘ હું ધર્મશ્રાવણો સંભળાવીશ. હું ધર્મોપદેશ કરાવીશ. લોકો તે સાંભળીને તેમ વર્તશે, પોતાની જાતને ઉન્નત કરશે, અને ધર્મવૃદ્ધિની સાથેસાથે ખૂબ આગળ વધશે. ’ આવા હેતુથી મેં ધર્મશ્રાવણો સંભળાવ્યાં છે, અને વિવિધ પ્રકારનો ધર્મોપદેશ કરાવ્યો છે. મારા અમલદારો-બૃથો^૧—અનેક લોકોના ઉપર નીમાએલા છે. તેઓ તેનો ઉપદેશ કરશે અને તેને ફેલાવશે. સેંકડો અને હજારો પ્રાણીના ઉપર રજજીકો નીમાએલા છે. તેમને પણ એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે, ‘ ધર્મયુક્ત લોકોને આમ અને આમ ઉપદેશ કરો. ’ ”

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-“ રસ્તામાં મેં વડનાં ઝાડ રોપાવેલાં છે. તેઓ મનુષ્યોને અને પશુઓને છાંયડો

આપશે. મેં આંખાવાડીઓ રોપાવેલી છે. મેં દર આઠ કોસે ૨ ફૂવા ખોદાવેલા છે; અને મેં આરામગૃહો બંધાવેલાં છે. મનુષ્યોના અને પશુઓના ઉપભોગને માટે મેં વિવિધ સ્થળે ઘણાં થાણાં બંધાવેલાં છે. પરંતુ આ પ્રતિભોગ (ની વ્યવસ્થા) ખરેખર નિર્જીવ છે; કારણ કે, મારી માફક મારા પહેલાં થઇ ગયેલા રાજાઓએ પણ આવાં અનેક સુખસાધનોથી લોકોને સુખી કર્યાં છે. પણ મેં એવા હેતુથી આમ કર્યું છે કે, લોકો (આત્મ) ધર્માચરણ કરે.”

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—સાધુતાની વિવિધ બાબતોના કામે મેં ધર્મમહામાત્રોને નીમેલા છે. સર્વ પાપડોમાં—સાધુઓમાં અને ગૃહસ્થોમાં—તેઓ કામ કરી રહ્યા છે. મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, તેઓ સંધના અર્થે કામ કરશે. તેવી જ રીતે મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, તેઓ બ્રાહ્મણ આજ્ઞવક્રોમાં અને નિર્ગ્રંથોમાં તથા વિવિધ પાપડોમાં કામ કરશે. વિવિધ મહામાત્રો વિવિધ (વર્ગોના લોકો)ને માટે અને વિવિધ વિશિષ્ટ કામોને માટે (નીમાયા) છે. પણ મેં માત્ર આ અને બીજા બધા પાપડોને માટે ધર્મમહામાત્રો નીમેલા છે.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—આ અને બીજા ઘણા મુખ્ય ૩ અધિકારીઓ મારાં અને દેવીઓનાં દાનની વહેંચણીનું કામ કરે છે, અને અહીંના તેમ જ પ્રાંતોમાંના મારા બધા ઝનાનામાં તેઓ અનેક રીતના વિવિધ સંતોષકારક પ્રયત્નો ૪ પ્રતિપાદિત કરે છે. વળી, મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, ધર્મનો વિકાસ કરવાને અને ધર્મને અનુસરાવવાને માટે મારા પુત્રોનાં અને બીજા દેવીકુમારોનાં દાનની વહેંચણી કરવાનું કામ તેઓ કરશે. દયા, દાન, સત્ય, શુદ્ધતા, મૃદુતા અને સાધુતા જેવાં છે તેવો આ ધર્મનો વિકાસ અને તેવું આ ધર્મને અનુસરવું લોકોમાં વધશે.

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:—મેં જે કાંઈ સાધુકર્મો કર્યાં છે તેમને લોકો અનુસર્યાં છે, અને તેઓ: (ભવિષ્યમાં) તેમ

કરશે. તેથી કરીને માતાપિતાની શુભાની, ગુરુઓની શુભાની, ધરડાં-વરડાંના પગલે ચાલવાની (બાબતમાં), અને ધ્યાનશીલતાની તથા શ્રમશીલતાની (અને) ગરીબોની તથા હલકા લોકોની અને દાસની તથા નોકરની સાથે યોગ્ય વર્તન રાખવાની બાબતમાં તેઓ આગળ વધ્યા છે અને વધશે પણ ખરા.

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજા આમ કહે છે:-વળી, લોકોએ આ ધર્મવૃદ્ધિને બે રીતે આગળ વધારી છે:-ધર્મબંધનથી અને (સંપૂર્ણ) બંધીથી. ૫ વળી, આ બાબતમાં ધર્મબંધનો નજીવાં છે, અને (સંપૂર્ણ) બંધીથી ઘણું વધારે કરાયું છે. ખરેખર, ધર્મબંધનો મેં જે કર્યા છે તેવાં છે; જેમ કે, ‘ (પ્રાણીઓની) અમુકઅમુક જાતોનો વધ કરવાનો નથી, ’ તેમ જ જે બીજાં અનેક ધર્મબંધનો મેં કર્યાં છે તે. પણ (સર્વ) જૂતોની અવિહિંસાના જેવી અને (સર્વ) પ્રાણીના અવધના જેવી (સંપૂર્ણ) બંધીથી મનુષ્યોમાં ધર્મવૃદ્ધિ વધારે આગળ વધી છે. આ લખાણ એવા હેતુથી કર્યું છે કે, મારા પુત્રો અને પૌત્રો ચંદ્ર અને સૂર્ય ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ટકી રહે અને એ રીતે (મારા પગલે) અનુવર્તે. આવી રીતે (મારા પગલે) અનુવર્તવાથી આ લોક તેમ જ પરલોક સિદ્ધ થાય છે. મારા રાજ્યાભિષેકને સત્તાવીસ વર્ષ વીત્યાં ત્યારે મેં આ ધર્મલિપિ લખારી હતી.

આના સંબંધમાં દેવોને લાડકા આમ કહે છે:-જ્યાં શિલાસ્તંભો કે શિલાફલકો હોય ત્યાં આ ધર્મલિપિ ફાતરાવવી કે જેથી તે ચિરસ્થાયી થાય.

ટીકા

૧. અહીં ‘યથા’ શબ્દ નહિ હોય, પણ ‘ન્યૂથા’ શબ્દ હશે : એમ વધારે સંભવે છે. જુઓ ઇ. ઍ., ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૩.

૨. ‘અદ્ધકોસિક્યાનિ’ની બાબતમાં જ. રૌ. એ. સો., ૧૯૦૬, પૃ. ૪૦ અને આગળ આપેલી ફલીટ સાહેબની નોંધ જુઓ. ‘નિસિધિયા’ની બાબતમાં જુઓ એ. ઇ., ૨, ૨૭૪.

૩. સેનાતં સાહેબે 'મુખ' શબ્દનો અર્થ 'મધ્યંતરી લોકો' કર્યો છે, અને બ્યુહ્લર સાહેબે તેનો અર્થ 'મુખ્ય અમલદારો' કર્યો છે. કૌટિલ્યકૃત "અર્થશાસ્ત્ર"માં જે વિવિધ સ્થળે 'મુખ્ય' શબ્દ વપરાયેલો છે તેમના તરફ એફ. ડબલ્યુ. થામસ સાહેબે આપણું ધ્યાન ખેંચેલું છે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૭-૯૯). પરંતુ તેમણે 'મુખ્ય' અને 'મુખ' શબ્દની વચ્ચે કાંઈક ગોટાળો કર્યો છે. "અર્થશાસ્ત્ર"થી બ્યુહ્લર સાહેબના મતને પુષ્ટિ મળતી લાગે છે.

૪. બ્યુહ્લર સાહેબે 'તુચાયતનાનિ' શબ્દને 'તુષ્ટચાયતનાનિ' શબ્દ ગણ્યો છે, અને તેમણે તેનો અર્થ "સંતોષનાં સાધનો" અથવા "તુષ્ટિની તકો" કર્યો છે. 'આયતન' શબ્દ 'આયત્' (યત્ન કરવો) ધાતુની ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેનો અર્થ 'પ્રયત્ન' કરવો એ વધારે સાચું છે.

૫. 'નિશ્ચિતિ' શબ્દની બાબતમાં ચોથા મુખ્ય સ્તંભોબને લગતી સાતમી દીકનો છેવટનો ભાગ જુઓ. આ વાક્યના અર્થને માટે જુઓ પૃ. ૧૩૯ અને આગળ.

(૩) પાંચ ગૌણ શિલાલેખો

ધવલીના અને યાવગઢના જૂદાજૂદા શિલાલેખો

[૩]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકાના હુકમથી તોસલિના (અગર સમાપાના) નગરમહામાત્રોરૂપ મહામાત્રોને આમ કહેવું:—હું (મનથી) જે કાંઈ પણ દેખું છું તે ધન્યું છું. શું ? હું તેને અમલમાં મુકું, એમ; અને (યોગ્ય) સાધનો દ્વારા હું તેની શરૂઆત કરું છું. તમને ઉપદેશ કરવો, એ (ઉક્ત) હેતુ સાધવાનું મુખ્ય સાધન છે : એમ હું માનું

હું. આપણે સારા માણસોના સ્નેહને પ્રાપ્ત કરીએ તેટલા માટે તમે અનેક હજારો પ્રાણના ઉપર નીમાયા છો. સર્વ મનુષ્યો મારાં સંતાનો છે. જેની રીતે મારાં સંતાનોની બાબતમાં હું ઇચ્છું છું કે આ લોકના તેમ જ પરલોકના સંબંધનાં સર્વ હિતસુખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની બાબતમાં હું એવું જ ઇચ્છું છું. પણ આ બાબતથી જણાય છે કે, તમે તે સમજતા નથી. કોઈક વ્યક્તિ (અમલદાર) તેના ઉપર ધ્યાન આપે છે; પણ તે અમુક ભાગના જ ઉપર-આખાના ઉપર નહિ. તો આમ જુઓ. નીતિનું સૂત્ર પણ સારી રીતે દર્શાવાયું છે. એમ બને કે, કોઈ વ્યક્તિને બંધન કે કનડગત થાય છે. ત્યાં તેથી કારણ વગર બંધન કે મૃત્યુ થવા પામે છે. ૧ વળી, ખીજા ધણા લોકોને અતિશય દુઃખ થાય છે. તેથી કરીને તમારે ઇચ્છવું જોઈએ. શું? વચ્ચે ભાગી ગ્રહવાનું. ઇર્ષા, ખંતની ખામી, કડકપણું, અધીરાઈ, અબ્યાસની ખામી, આળસ અને થાકની લાગણી : એ જાતના સ્વભાવથી કોઈ પણ માણસ યોગ્ય વર્તન રાખી શકે નહિ. આથી કરીને તમારે ઇચ્છવું જોઈએ. શું? કે, આ જાતનો સ્વભાવ તમારો ન થાય. વળી, આ બંધાનું મૂળ ખંત અને ધીરજ છે. નીતિનું આ સૂત્ર છે:- ‘જે હેઠો પડી ગયો હોય તેણે આગળ વધવાને ગિઠવું જોઈએ.’ વળી, મનુષ્યે સંચરવું જોઈએ, આગળ વધવું જોઈએ, અને પ્રગતિ કરવી જોઈએ. આ નીતિસૂત્રને તમારે દૈન્યવું જોઈએ. તો ખીજા કશાનો વિચાર ક્યાં વગર (તમારી જાતને આમ) કહો:-“દેવોને લાડકાની આરા આવી આતી છે. તેનો અમલ મહાકળ આપનાર નીવડે છે, (અને) તેનો અમલ ન કરવાથી ભારે નુકસાન થાય છે. જેઓ તેમ ન કરે તેમને સ્વર્ગ નથી મળતું કે રાજની મહેરબાની નથી મળતી.” મં (નાખેલી) આ ફરજનું આમ બે પ્રકારનું પરિણામ આવે છે. તમારા મનમાં શંકા શા કારણે હોય? તે બરાબર અદા થશે તો તમે સ્વર્ગને મેળવશો અને મારા પ્રત્યેનું ઋણ ફેડશો.

વળી, આ ક્ષિપિ તિબ્ધનક્ષત્રમાં સાંભળવી જોઈએ, અને તિબ્ધ

દિવસોમાં દરેક ઉત્સવે એક (અમલદાર) પણ તે સાંભળે; અને આમ કરીને (તે મારી આજ્ઞાનો) અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આ હેતુથી આ લિપિ અહીં લખી છે:- કે, નગરવ્યાવહારિકો (શહેર-ન્યાયાધીશો) રૂપ મહામાત્રો સ્થાપિત નીતિનિયમથી યુક્ત રહે, અને નગરજનોને જોરજુલમથી બંધન કે જોરજુલમથી કનડગત થવા ન પામે. વળી, ધર્મપુરઃસર આ હેતુથી હું (અમલદારને) દર પાંચ વર્ષે ૨ ફેરણી કરવા મોકલીશ, (અને) તેઓ કામમાં કડક નહિ થાય તેમ જ મિમ્મજી નહિ થાય, (પણ) નમ્ર થશે. આ હેતુને સમજીને તેઓ મારી આજ્ઞાને અનુસરશે. પણ ઉજ્જયિનીમાંથી રાજકુમાર આ વર્ગના (અમલદારો)ને મોકલશે અને ત્રણ વર્ષને ઓળંગશે નહિ. તેવી જ રીતે તક્ષશિલામાંથી પણ, એ મહામાત્રો ફેરણીએ જાય ત્યારે પોતાના કર્મને ત્યજ્યા વગર આના ઉપર પણ ધ્યાન આપશે અને રાજની આજ્ઞાને અનુસરશે.

ટીકા

૧. આ શિલાલેખમાંનું આ વાક્ય અધરામાં અધરું છે. દેખીતી રીતે અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, કોઈ વ્યક્તિને કેદખાનામાં પૂરવામાં આવે કે કનડગત કરવામાં આવે ત્યારે ઉક્ત અમલદારોના એક કે બીજા દોષથી થતી એવી કનડગતના પરિણામમાં લોકો નાહક કેદખાનામાં નંખાય છે, અને કેદખાનામાં નંખાયા પછી તેઓ મરણ પણ પામે છે.

૨. જુઓ પૃ. ૬૩.

[ખ]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકાના હુકમથી રાજકુમારને અને મહામાત્રોને (આમ) કહેવું:-હું (મનથી) જે કંઈ પણ દેખું છું તે ધમ્મું છું. શું? હું તેને અમલમાં મુકું, એમ; અને (યોગ્ય) સાધનોથી હું તેની શરૂઆત કરું છું. તમને ઉપદેશ કરવો, એ (ઉક્ત) હેતુ સાધવાનું મુખ્ય સાધન છે, એમ હું માનું છું. સર્વ મનુષ્યો મારાં સંતાનો છે. જેવી રીતે

મારાં સંતાનોની બાબતમાં હું ઇચ્છું છું કે આ લોકના તેમ જ પરલોકના સંબંધનાં સર્વ હિતસુખ તેઓ મેળવે તેવી જ રીતે સર્વ મનુષ્યોની બાબતમાં હું એવું જ ઇચ્છું છું. ‘નહિ જતાએલા પાડોસીઓની બાબતમાં રાજ આપણી પાસેથી શેની આશા રાખે છે,’ એ જણવાના હેતુથી પાડોસીઓની બાબતમાં મારી શી ઇચ્છા છે, એમ તમે પૂછતા હો તો તેનો જવાબ આ છે:—મારા પ્રત્યે તેમણે અનુદ્વિગ્ન રહેવું જોઈએ, એવું દેવોને લાડકો ઇચ્છે છે : એમ તેમણે સમજવું જોઈએ, તેમણે મારામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, (અને) તેઓ મારા તરફથી દુઃખ નહિ મેળવે પણ સુખ મેળવશે. વળી, તેમણે એમ પણ સમજવું જોઈએ (કે,) “સાંખી શકાય ત્યાં સુધી રાજ આપણને સાંખી લેશે,” પણ તેઓ આ લોકને અને પરલોકને મેળવે તેટલા માટે મારા નિમિત્તે તેમણે ધર્મ આચરવો જોઈએ, આ હેતુથી હું તમને આજ્ઞા આપું છું. તમને આજ્ઞા આપીને અને મારી ઇચ્છા જણાવીને—મારો અડગ નિશ્ચય અને (મારી અડગ) પ્રતિજ્ઞા જણાવીને—હું (તેમના) ઋણુમાંથી મુક્ત થાઉં ! તેથી આમ કરીને તમારે તમારી ફરજ બજાવવી જોઈએ અને તેમને આશ્વાસન આપવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ આમ સમજે—‘જેવો આપણો પિતા તેવો જ આપણો રાજા છે; તે જેમ પોતાને અનુકંપે છે તેમ આપણને અનુકંપે છે; રાજાનાં જેવાં સંતાનો તેવાં આપણે છીએ.’ તમને આજ્ઞા આપીને અને મારી ઇચ્છા—મારો અડગ નિશ્ચય તથા (મારી અડગ) પ્રતિજ્ઞા—જણાવીને મારા સ્થાનિક મંત્રીઓરૂપ ૧ તમારી સાથે હું આ કામે રહીશ. તેમને આશ્વાસન આપવાને અને તેમના આ લોકના તથા પરલોકના હિતસુખની (ખાત્રી તેમને આપવાને) તમે પ્રયત્ન છો. આમ કરવાથી તમે સ્વર્ગને મેળવશો અને મારા ઋણુમાંથી મુક્ત પણ થશો.

વળી, આ અર્થે આ લિપિ અહીં લખી છે (કે,) એ

પાડોસીઓને આશ્વાસન આપવાને અને (તેઓ) ધર્માચરણ કરે તેની ખાત્રીને માટે મહામાત્રો સ્થાપિત નીતિનિયમથી યુક્ત રહે. વળી, ચાતુર્માસી ઋતુના તિથ્ય-દિવસે આ લિપિ સાંભળવી; અને ખરેખર તિથ્ય-દિવસોમાં દરેક ઉત્સવે એક (અમલદાર) પણ તે સાંભળે. આમ કરીને (મારી આજ્ઞાનો) અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરો.

ટીકા

૧. ‘દેસાવૃત્તિકે’ શબ્દવાળું વાક્ય ગૂંચવાડાભરેલું છે, અને વિદ્વાનોને તેણે હંફાવેલા છે. સેનાર્ત સાહેબે તેનો આવો અર્થ કરેલો છે:—“ મારા હુકમોને સક્રિય અનુવર્તવાને લાયક તમારા જેવા આ કામે મને મળી જશે. ” ખ્યુહ્લર સાહેબે તેનો આવો અર્થ કર્યો છે:—“ આ બાબતમાં તો બધા દેશોમાં મારા અવેક્ષકો રહેશે. ” ખ્યુહ્લર સાહેબે આના સંબંધમાં દેખીતી રીતે નજરચૂકથી ‘(તુ)ફક’ શબ્દને છોડી દીધો છે. ‘આયુક’ શબ્દનો અર્થ “ મંત્રી કે આડતિથો કે મદદનીશ ” થાય છે. અશોક એમ કહેવા માગે છે કે, તેઓ તેના પોતાના સ્થાનિક મદદનીશો છે, અને તેઓ સરહદના લોકોના પ્રત્યેની તેની પોતાની ઇચ્છાનો અમલ કરે છે.

(૪) પરચુરણ ગૌણ શિલાલેખો

[ગ]

ભાષાંતર

(બ્રહ્મગિરિની નકલ)

સુવર્ણગિરિમાંના આર્યપુત્રના^૧ અને મહામાત્રોના વચનથી ઇસલના મહામાત્રોને (તેમનું) આરોગ્ય પૂછવું, અને (પછી) આમ કહેવું:—“ દેવોને લાડકો કહે છે (કે,) ‘ અઢીના કરતાં વધારે વર્ષ સુધી હું ઉપાસક હતો; પણ મેં ખૂબ પરાક્રમ કરેલું નહિ. એક

વરસથી— ખરેખર, એક વરસના કરતાં વધારે વરસથી— હું સંધની સાથે રહ્યો છું અને મેં પરાક્રમ કરેલું છે; પરંતુ આ મુદતના દરમ્યાનમાં જંબુદ્વીપમાંના જે મનુષ્યો (દેવોની સાથે) મિશ્ર થયા ન હતા તે દેવોની સાથે મિશ્ર થયા.^૩ [રૂપનાથની નકલના અનુસારે:— આ મુદતના દરમ્યાનમાં જે દેવો મિશ્ર થયા ન હતા તેમને આખા જંબુદ્વીપમાં (મનુષ્યોની સાથે) મિશ્ર કરવામાં આવ્યા હતા.] પરાક્રમનું કૃણ આ છે. માત્ર ઉપલી કાટીનાએ^૪ જ આ મેળવવાનું નથી. પણ ખરેખર નીચલી કાટીનો પરાક્રમ કરે તો (લોકોને) પુષ્કળ સ્વર્ગીય સુખ અપાવી શકે છે. આ હેતુથી આ શ્રાવણ સંભળાવ્યું છે:—નીચલી કાટીના અને ઉપલી કાટીના આ (હેતુને) માટે પરાક્રમ કરે, મારા પાડોસીઓ આ જાણે, અને આ પરાક્રમ ચિરસ્થાયી થાય. વળી, આ હેતુ વધશે એટલું જ નહિ, પણ પુષ્કળ વધશે— (નિદાન) દોઢગણો વધશે. વળી, આ શ્રાવણ રૂપક વ્યુત્પત્તિ સંભળાવ્યું છે.’ ” ૫

(સહાશ્રમની નકલ)

આ શ્રાવણ (સંખ્યામાં) રૂપક વ્યુત્પત્તિ (સંભળાવ્યું છે); કારણ કે, બસો વધતા હોય ત્યારે વ્યક્તિઓ ફેરણીએ નીકળી પડી છે (વિવુથ-વ્યુષ્ટા). ૫ વળી, તમે આ બાબત પર્વતોના ઉપર કોતરાવજો, અને જ્યાં શિલાસ્તંભો હોય ત્યાં પણ તે કોતરાવજો.

(રૂપનાથની નકલ)

આ બાબત પર્વતોના ઉપર કોતરાવવી. અહીં અને દર જ્યાં કોઈ શિલાસ્તંભ હોય ત્યાં એ શિલાસ્તંભના ઉપર તે કોતરાવવી. વળી, આ મોઢાના હુકમથી તમે તમારી હદ પહોંચતી હોય ત્યાં સુધી સર્વત્ર ફેરણીએ નીકળી પડો. આ શ્રાવણ રૂપક વ્યુત્પત્તિ સંભળાવ્યું છે; (આ સંખ્યા એમ બતાવી આપે છે કે, રૂપક) વ્યક્તિઓ (રૂપક પ્રસંગે) ફેરણીએ નીકળી પડી હતી. ૫

ટીકા

૧. વી. ઓ. જ., ૧૨, ૭૫-૭૬ માં ખ્યુહ્લર સાહેબે “ખંડહાલ-નતક” (નતક અંક ૫૪૨)ના આધારે ખાત્રી કરી આપી છે કે, ‘અચ્યપુત્ર’-નો અર્થ ‘આર્યપુત્ર અથવા રાજકુમાર’ થાય છે.

૨. વધારે સમજૂતીને માટે જુઓ પૃ. ૭૪-૭૭.

૩. જુઓ પૃ. ૧૨૩; ઇ. ઍ., ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧. આની સાથે સરખાવે “સદ્દેવ-મનુષ્યા અસ્મિલ્લોકે પુરા વમૂલુઃ” (“જાણે સંસ્કૃત સીરીઝ”માંનું “આપસ્તંબીય-ધર્મસૂત્ર” પૃ. ૭૬).

૪. અહીં જે ‘ઉપલી કોટીના’ અને ‘નીચલી કોટીના’ શબ્દો ઉલ્લેખાયા છે તે ઉપલા વર્ગના અને નીચલા વર્ગના અમલદારોને હૃદયેશીને, વપરાયા છે. દસમા મુખ્ય શિલાલેખની સાથે આ શિલાલેખને સરખાવો અને ઉપરની ખીજ ટીકા વાંચો.

૫. ઇ. ઍ., ૧૯૦૮, પૃ. ૨૧; જે. એ., મે-જુન, ૧૯૧૦; જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૩, પૃ. ૪૭૭. વળી, જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૦, પૃ. ૧૪૨ અને ૧૩૦૮; ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧૧૪; ૧૯૧૩, પૃ. ૧૦૫૩; જે. એ., જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૧૯૧૧. મીયુત દે. રા. ભાંડારકરના અર્થને માટે જુઓ ઇ. ઍ., ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૧-૧૭૩.

લેખસૂચિ

જયોર્જ ખ્યુહ્લર:-ઇ. ઍ., ૧૮૯૩, પૃ. ૨૦૯-૩૦૬; ૧૮૯૭, પૃ. ૩૩૪; એ. ઇ., ડુ. ૩, પૃ. ૧૩૫-૧૪૨.

હરિતકૃષ્ણ શાસ્ત્રી:-“ધી ન્યુ અશોકન એડિક્ટ ઑફ મશિક” (અશોકનો મશિકનો નવો શિલાલેખ) (“ હૈદરાબાદ આર્કિઓલોજિકલ સીરીઝ”, અંક ૧).

ઈ. હુદશ:-સા. ડૉ. મૉ. ગે., ડુ. ૭૦, પૃ. ૫૩૯-૫૪૧.

[ધ]

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો આમ પણ કહે છે:—‘ માતાપિતાની મુશ્રૂપા દરવી જોઈએ તેમ જ પ્રાણીઓને માટેનું સન્માન દૃઢ કરવું જોઈએ. સત્ય

બોલવું જોઈએ. ' આ ધર્મગુણો આચરવા જોઈએ. તેવી જ રીતે શિષ્યે ગુરુને માન આપવું જોઈએ; અને ન્યાતીલાઓની સાથે (વ્યક્તિએ) યોગ્ય રીતે વર્તન રાખવું જોઈએ. (માનવ મનની) આ પ્રકૃતિ^૧ પુરાણી છે; અને તે ચિરસ્થાયી છે. તેથી કરીને તેમ કરવું જોઈએ.

લિપિકાર પદે લખ્યું.

ટીકા

૧. જુઓ પૃ. ૧૫૯.

[ચ]

વૈરાટનો બીજો (ભાષાનો) શિલાલેખ

ભાષાંતર

મગધનો રાજા પ્રિયદર્શી સંધને અભિનંદન કહેવડાવે છે અને આરોગ્ય તથા સગવડવાળું જીવન ઇચ્છે છે. બદંતો ! બુદ્ધને માટે તથા ધર્મને માટે અને સંધને માટે મને કેટલું બધું માન અને (કેટલો બધો) આનંદ છે, એ તમે જાણો છો. બદંતો ! જગવાન બુદ્ધે જે કાંઈ ભાખ્યું છે તે સઘળું સારું જ ભાખેલું છે. પણ, બદંતો ! સદ્ધર્મ આમ ચિરસ્થાયી થાય તેટલા માટે જે કાંઈ મારા પોતાના તરફથી મારે કહેવું જોઈએ તે કહેવાનું હું યોગ્ય ધારું છું. બદંતો ! આ ધર્મ સૂત્રો છે:—(૧) વિનય-સમુકસે; (૨) અલિય-વસાનિ; (૩) અનાગત-મયાનિ; (૪) મુનિ-ગાથા; (૫) મોનેય-સુતે (૬) ઉપતિસ-પસિન; અને (૭) ' અસત્ય'ના સંબંધમાં બુદ્ધ જગવાને રાહુલને કરેલો શોધ.^૧ બદંતો ! બિહ્લુકો અને બિહ્લુકીઓ પૈકીનાં ઘણાંખરાં આ ધર્મસૂત્રોને હંમેશાં સાંભળે તથા વિચારે, એમ હું ઇચ્છું છું. તે જ પ્રમાણે ઉપાસકોએ અને ઉપાસિકાઓએ (એમ જ કરવું જોઈએ). બદંતો ! આ જ કારણે હું આ કોતરાણું છું (કે,) તેઓ મારી ઇચ્છા જાણે.

૧. જુઓ પૃ. ૮૧-૮૬; જ. રૌ. એ. સો., ૧૮૮૮, પૃ. ૬૩૬; ૧૯૦૧, પૃ. ૩૧૧, ૫૭૭; ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧૧૩; ૧૧૧૩, પૃ. ૩૮૫; ૧૯૧૫, પૃ. ૮૦૫; ઇ. ઑ., ૧૮૯૧, પૃ. ૧૬૫; ૧૯૧૨, પૃ. ૩૭; ૧૯૧૯, પૃ. ૮; જ. એ., મે-જુન, ૧૮૯૬; મેક્સ વાલેસર કૃત “ડા એડિક બૌ લાખા (માટેરિયેલિન ઝુરે કુર ડે બુદ્ધિજમાસ)” ; ઇ. લ્યુમેન કૃત “ડા લાખા-એડિક કે કૌનિગ્સ અરોક” (“ઝીટ. ઇડૌલ્. ઇરાન. ”, આક્ટોબર ૨, ૧૯૨૩, પૃ. ૩૧૬ અને આગળ).

(૫) છ ગૌણ સ્તંભલેખો

(ક) લુખિની-ઉદ્યાન (સમ્મિનદેઈ-પદીરિયા)નો સ્તંભલેખ
ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજ પોતાના રાજ્યાભિષેકને વીસ વર્ષો વીત્યાં ત્યારે અહીં જાતે આગ્યો, અને (તેણે) પૂજા કરી. ૧ અહીં શાક્યમુનિ બુદ્ધ જન્મ્યા હતા તેથી તેણે અહીં પથ્થરની જળરી દિવાલર ચણાવી અને શિલાસ્તંભ ઊભો કરાવ્યા. અહીં ભગવાન બુદ્ધ જન્મ્યા હતા તેથી લુખિનીગામને ધાર્મિક કરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું હતું, અને (જમીનમહેસુલ તરીકે માત્ર) એક અષ્ટમાશ (તેણે) આપવાનો હતો. ૨

ટીકા

૧. જુઓ પૃ. ૭૧

૨. ‘સિલાવિગઢામીચા’ : એ અક્ષરોને વિદ્વાનોએ પ્રથમ તો બહુ જ ખૂંચવાડો ઊભો કરે તેવી રીતે તોડયા હતા; પણ સૌના પહેલાં સ્વર્ગસ્થ રા. ગે. ભાંડારકરે એમ બતાવ્યું હતું કે, આ બધા અક્ષરો મળીને એક જ શબ્દ બને છે, અને તેનો અર્થ “પથ્થરની દિવાલ કે વાડ” થાય છે (જ. ઑ. રૌ. એ. સો., પૃ. ૨૦, પૃ. ૩૬૬, ટીકા ૧૪). સ્વર્ગસ્થ ક્ષત્રી

સાહેબે એ મતને તત્વતઃ મળતો જ અભિપ્રાય આપેલો છે. શ્રીયુત દે. રા. ભાંડારકરે એ અક્ષરોને આમ તોડ્યા છે:-સિલા-વિગદ-મીચા (શિલાવિકદ-મિત્તાનિ); અને તેમણે તેનો અર્થ “પથરની જખરી દિવાલો” કર્યો છે. નજરીમાં વાસુદેવ-સંકર્ષણના માનમાં જેવી દિવાલ ચણવામાં આવેલી તેવી આ દિવાલ હતી, એમ તેઓ કહે છે (મે. આ. સ. ઇ., અંક ૪, પૃ. ૧૨૬). પહેલાંના અર્થોની બાબતમાં જુઓ એ. ઇ., પુ., ૫., પૃ. ૫; એસ. ખી. પીઆર. એ. ડબલ્યુ., ૧૯૦૩, પૃ. ૭૨૪ અને આગળ; ઇ. ઍ., ૧૯૦૫, પૃ. ૧ અને આગળ: ૧૯૧૪, પૃ. ૧૬-૨૦.

૩. પ્રથમ એફ. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે ‘વલ્લિ’નો ખરો અર્થ “ધાર્મિક કર” કર્યો હતો (જ. રા. એ. સો., ૧૯૦૬, પૃ. ૪૬૬-૪૬૭). તેમણે ‘અઠ-માગિય’નો ખરો અર્થ કરેલો છે તે જાણવાને જુઓ જ. રા. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૩૬૧-૩૬૨.

લેખસૂચિ

જ્યૉજી ઝયુહ્લર:-એ. ઇ., પુ. ૫, પૃ. ૪ અને આગળ.

વિન્સેન્ટ સિમથ:-ઈ. ઍ., ૧૯૦૫, પૃ. ૧ અને આગળ; અને “ઈન્ડોડક્શન ટુ મુકરજીઝ રીપોર્ટ ઍન ઍટિકિવટીઝ ઇન ધી તરાઇ, નેપાલ, કલકત્તા, ૧૯૦૧” [તરાઇ-નેપાલ-કલકત્તામાંના પ્રાચીન અવશેષોને લગતા શ્રીયુત મુકરજીના નિવેદન (૧૯૦૧)ની પ્રસ્તાવના].

જહ્નન રેઇથકુલ ફ્લીટ:-જ. રા. એ. સો., ૧૯૦૮, પૃ. ૪૭૧ અને આગળ.

જે. કાર્પેંટિયર:-ઈ. ઍ., ૧૯૧૪, પૃ. ૧૭ અને આગળ.

(ખ) નિગ્લીવનો સ્તંભલેખ

ભાષાંતર

દેવોને લાડકા પ્રિયદર્શી રાજના રાજ્યાભિષેકને ચૌદ વર્ષ વીત્યાં ત્યારે તેણે બુદ્ધ કોનાકમન(? કનકમુનિ)ના સ્તૂપને બીજી વેળાએ વધાર્યો. વળી, તેના રાજ્યાભિષેકને (વીસ) વર્ષ વીત્યાં ત્યારે તે જાતે આવ્યો, (તેણે) પૂજા કરી, અને (શિલાસ્તંભ) ઊભો કરાવ્યો.

(ગ) સારનાથના થાંભલાનો લેખ.

ભાષાંતર

દેવોને લાડકો પ્રિયદર્શી રાજા આમ હુકમ કરે છે:—.....
પાટશ્ચિપુત્ર.....સંધને ક્રોધ પણ ભગ્ન ન કરે. પણ જે ક્રોધ સંધને
ભગ્ન કરશે તે બિહુ હોય કે બિહુણી હોય તો પણ તેને ધોળાં
કપડાં પહેરાવવામાં આવશે, અને જે (બિહુઓનો) આવાસ^૧ ન હોય
તેમાં (તેને) રાખવામાં આવશે. આમ બિહુકસંધને અને બિહુકીસંધને
આ હુકમ જણાવવો જોઈએ.

દેવોને લાડકો આમ કહે છે:—આવી એક લિપિ તમારા
પાડોસમાં રહે તેટલા માટે કચેરીમાં ગોઠવાવી છે.^૨ વળી, બીજી
એક લિપિ ઉપાસકોના પાડોસમાં ગોઠવાવી છે. ઉપાસકોએ દરેક
ઉપવાસના દિવસે આવીને એવા એ હુકમની ખાત્રી કરી લેવી
જોઈએ. વળી, ખરેખર, ઉપવાસના દિવસોએ દરેક મહામાત્ર
પોતાના વારાએ (મુખ્ય સ્થળમાં) આવે ત્યારે તેણે એવા એ
હુકમની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ અને તેને સમજવો જોઈએ. વળી,
જ્યાં સુધી તમારો પ્રાંત^૩ પહોંચતો હોય ત્યાં સુધી તમારે (હુકમના)
આ શબ્દથી ફેરણીએ નીકળવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બધાં
કિલ્લેબંદીવાળાં શહેરોમાં અને પ્રાંતના મહાલોમાં તમારે બીજાઓને
(હુકમના) આ શબ્દથી ફેરણીએ મોકલવા જોઈએ.

ટીકા

૧. બૌદ્ધબિહુઓનો પહેરવેશ ભગવો હોય છે. તેમને ધોળો પહેરવેશ
પહેરાવવામાં આવે ત્યારે એમ સમજાય કે, તેમનાં ભગવાં કપડાં છીનવી
લેવામાં આવ્યાં છે અને તેમને બિહુ ગણવામાં આવતા નથી (ઓલ્ડનબર્ગ
કૃત “વિનયપિટક,” પુ. ૩, પૃ. ૩૧૨, લીટી ૧૮; તેમ જ જ. એ.
સો. બે. ૧૯૦૮, પૃ. ૭-૧૦). ‘અનાવાસે’ના સંબંધમાં જુઓ સે. ખ. ૬,
૧૭ પૃ. ૩૮૮, ટીકા ૧ માં આપેલી ખુદ્ધોષની સમજૂતી.

૨. અલ્પખત, રાજા મહામાત્રોને હુદેશીને કહે છે. કેટલાક લેખકો
માને છે તેમ, બિહુઓને હુદેશીને તે કહેતો નથી. શબ્દકોશમાં ‘સંસરણ’

શબ્દના અર્થ 'રાજમાર્ગ' અથવા 'સંયોગ કે મેળાપ' વગેરે આપવામાં આવેલા છે. આ સ્થળે એ શબ્દનો અર્થ મહાલના શહેરની 'કચેરી' તરીકે લેવો, એ યોગ્ય છે. તે રાજમાર્ગના ઉપર આવેલી હોય તેમ જ મેળાપનું સર્વસાધારણ સ્થાન પણ હોય છે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ સાહેબે "ચુલ્લવગ્ગ"—માં વપરાયેલા એ શબ્દના તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે (જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૪, પૃ. ૧૦૯-૧૧૧) તે કચેરીની બાંધણીનો પ્રકાર સૂચવે પણ છે.

૩. 'આહાર' એટલે 'પ્રાંત'. રાજઆતના શિલાલેખોમાં આ અર્થનો એ શબ્દ ઘણુંખરું વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. 'વિવાસયાથ'ની બાબતમાં જુઓ ઇ. એ., ૧૯૧૨, પૃ. ૧૭૨.

૪. અશોકના સમયમાં દરેક પ્રાંત (આહાર)માં અનેક મહાલ (વિષય) અથવા તાલુકા હતા. દરેક મહાલના મુખ્ય શહેરને કિલ્લેબંદી કરવામાં આવતી હોવી જોઈએ (એ. ઇ., ૮, ૧૭૧).

લેખસૂચિ

જે. પી.એચ. વોગેલ:—એ. ઇ., પુ. ૮, પૃ. ૧૬૬ અને આગળ.

આર્થર વેનિસ:—જ. એ. સો. એ., ૧૯૦૭, પૃ. ૧ અને આગળ.

એમિલી સેનાર્ટ:—"કૌપ્ત રાંદુ દ લાક્ટેમી ઇન્સ્ક્રિપ્શ્યો,"

૧૯૦૭, પૃ. ૨૫.

બોયર:—જે. એ. ટોમ ૧૦ (૧૯૦૭), પૃ. ૧૧૯.

(ઘ) સાંચીના થાંભલાનો લેખ

[આ સ્તંભલેખની છબી એ. ઇ., ૨, પૃ. ૩૬૯ ની સામે આપવામાં આવેલી છે. તેમાં બ્યુહલર સાહેબે વાંચેલું મૂળ લખાણ પણ આપવામાં આવેલું છે. પ્રાચીનવસ્તુસંશોધક ખાતાએ મૂળ લખાણના ઉપર કાગળ મુકીને તેને ઠોકીઠોકીને કરી લીધેલી સુંદર નકલના આધારે હાલમાં અધ્યપક હુલ્શ સાહેબે બ્યુહલર સાહેબના લખાણમાં ઘણો સુધારો કરેલો છે. એમનું સુધારેલું લખાણ જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૧૬૭-૧૬૯ માં આપવામાં આવેલું છે.]

ભાષાંતર

ભિક્ષુઓને માટે અને ભિક્ષુકીઓને માટે માર્ગ કયો છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર ચાલુ રહે ત્યાંસુધી મારા પુત્રો અને પૌત્રો ચાલુ રહે કે જેથી જે કોઈ ભિક્ષુક કે ભિક્ષુકી સંઘને ભગ્ન કરે તેને ઘોળાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે અને (ભિક્ષુઓનો) આવાસ ન હોય તેમાં રાખવામાં આવે; કારણ કે, મારી એવી ઇચ્છા છે. શી ?- કે, માર્ગે રહીને સંઘ ચિરસ્થાયી થાય.

અદલાહાબાદના થાંભલાના લેખો

(અ) કૌશાંબીનો સ્તંભલેખ

[આ સ્તંભલેખમાં પણ સંઘને ભગ્ન કરનારને યતી સજ્જનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને તે ઉપરના એ સ્તંભલેખોની નકલ જ છે. આ સ્તંભલેખનો લગભગ બધો જ ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. એમાંથી જે નવી અને મહત્વની હકીકત મળી આવે છે તે એ જ છે કે, કૌશાંબીમાંના મહામાત્રોને ઉદ્દેશીને અરોક કરેલો હુકમ તેમાં જોવામાં આવે છે; અને એ રીતે મૂળે તે સ્તંભલેખવાળો થાંભલો કયાં ગોઠવાયો હતો, એ એમાંથી જણાઈ આવે છે.]

(ઇ) રાણીશાસન

ભાષાંતર

દેવોને લાડકાના હુકમથી સર્વત્ર મહામાત્રોને કહેવું (કે,) “અહીં બીજી દેવીનાં બમે તે દાન હોય તે-આંખાવાડી, ફળબાગ, દાનગૃહ અથવા એ દેવીનું ગણી શકાય તેવું જે કંઈ હોય તે- સર્વ તીવરની માતા, બીજી દેવી કારુવાકીનાં સમજવાં.”

ટીકા

૧. પોતાની બીજી દેવીનાં દાનની નોંધ લઈને અરોક દેખીતી રીતે એમ કહેવા માગે છે કે, એ દેવીનો દાખલો લઈને રાજકુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓએ પણ તેનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. જુઓ પૃ. ૧૩૪ અને આગળ.

લેખસૂચિ

ન્યૉર્ન ઇયુહ્સર:—ઈ. ઍ., પુ. ૧૯, પૃ. ૧૨૪-૧૨૬.

ઈ. હુદ્શા:—જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૧૧, પૃ. ૧૧૧૩-૧૧૧૪.

(૬) ત્રણ ગુહાલેખો

વર્ષ ૨ (બરાબર) પર્વતના ગુહાલેખો

લાપાંતર

(ક)—પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષ વીત્યાં ત્યારે આજીવકોને આ વડની ગુફા આપી હતી.

(ખ)—તેના રાજ્યાભિષેકને બાર વર્ષ વીત્યાં ત્યારે ખલતિક પર્વતમાંની આ ગુફા આજીવકોને આપવામાં આવી હતી.

(ગ)—પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકને ઓગણીસ વર્ષ વીત્યાં ત્યારે ખલતિક પર્વત)માં.

લેખસૂચિ

ન્યૉર્ન ઇયુહ્સર:—ઈ. ઍ., પુ. ૨૦, પૃ. ૩૬૪.

વિષયસૂચિ.

વિષય.

પાનું.

અકબર-અશોકની સાથે તેની સરખામણી ... ૨૧૦-૨૧૧

અગ્નિસ્કંધ-તેનો અર્થ, ૧૧૫, ૧૧૬; ધર્મની

વૃદ્ધિને માટે તેનું પ્રદર્શન ... ૧૨૪

અલિકસુંદર-તેની ઓળખાણ ... ૪૪, ૪૬

અવરોધન-ઝનાતો-તેમાં વસનારી સ્ત્રીઓ, ૧૨-૧૪;

સ્ત્રીઓનો એકાંતવાસ ... ૧૬૪-૧૬૫

અશોક-તેનાં નામો, ૪-૬; તેનાં ખીરુદ્ધો, ૬-૮; તેનો

રાજ્યાલિષેક અને સિંહલદ્વપની દંતકથા, ૯-૧૦;

તેના રાજ્યાલિષેકનો વાણિકાત્સવ, ૧૦; તેના

રાજકાળનાં ચાલૂ વર્ષોથી ગણાતાં તેનાં વર્ષો,

૧૦; તેનું કુટુંબ, ૧૨-૧૪; સેક્ટિની જ્ઞાતિની

સ્ત્રીની સાથેનો તેનો સંબંધ, ૧૩; તેનું ખાનગી

જીવન, ૧૨-૧૬; મોરની જાતનાં પ્રાણીના

માંસને માટેનો તેનો શોખ, ૧૬; પોતાની

પ્રજાને મફત માંસ પૂરું પાડવાની તેની પ્રથા,

૨૧; તેના રાજ્યાલિષેકનું વર્ષ, ૪૭; તેના

સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર, ૨૫-૨૬, ૪૭; તેના

સામ્રાજ્યનો વહીવટ, ૪૭-૬૦; રાજ્ય તરીકે,

૬૧-૬૮; તેના અમલદારો, ૫૧-૫૭; તેના

ધર્મના સંબંધમાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ, ૬૯-૭૩;

બૌદ્ધપંથનો તેણે કરેલો સ્વીકાર, ૬૯-૭૩;

વિષય.

પાનું.

તેના ધાર્મિક જીવનના બે વિભાગો—(૧)
 ઉપાસક, ૭૪, ૧૨૨—(૨) બિશુગતિક, ૭૬—૭૮,
 ૧૨૨—૧૨૮, ૧૩૧; તેણે ખાસ ગણાવેલાં સાત
 ધર્મસૂત્રો, ૮૨—૮૬; બૌદ્ધપંથમાં તડ પડતાં
 અટકાવવાના તેના પ્રયત્નો, ૮૬—૯૨; બૌદ્ધ-
 પંથના સંબંધમાં તેની સ્થિતિ, ૯૨—૯૪; તેના
 ધર્મના અંગનાં સદ્ગુણો અને આચરણો,
 ૯૪—૯૭; સર્વ ધર્મોનો સાર, ૧૦૦—૧૦૬;
 ધર્માચરણથી થતી અંતિમ ધ્યેયની સિદ્ધિ,
 ૧૦૭—૧૦૮; જ્ઞેનપંથની પ્રત્યેતુ' તેતું ઋણ,
 ૧૧૭—૧૨૦; ખીજા ખાષ'ડોની પ્રત્યેતુ' તેતું
 વલણ, ૧૨૦—૧૨૨; ધર્મવિસ્તારને માટેના
 ઉપાયો, ૧૨૩—૧૩૭; પ્રાણીસૃષ્ટિને માટેની તેની
 સંભાળ, ૧૩૭—૧૪૧; તેમના હિતસુખની વૃદ્ધિ,
 ૧૩૯—૧૪૧; પ્રાણીઓ અને પશુઓ માટેની
 તેની ચિકિત્સા, ૧૪૧, તેના ધર્મનો અર્થ,
 ૧૫૭—૧૫૯; તેનો આદર્શ, ૨૦૩—૨૦૪;
 કૌસ્ટંટાઇનની સામે તેની સરખામણી, ૨૦૭
 —૨૦૮; માર્કસ આરેલિયસની સાથે તેની
 સરખામણી, ૨૦૮—૨૦૯; તેની કળા—તેતું
 મહાન સ્વરૂપ, ૧૮૮—૧૯૩; તેના કામથી
 હિંદુસ્તાનને થએલ લાભ અને હાનિ, ૨૧૬—
 ૨૨૭; તેનાં શાસનોનો સ્થળનિર્દેશ, ૨૨૮—
 ૨૪૧; તેમની જોડણીસંબંધી વિશિષ્ટતાઓ,
 ૧૭૩—૧૭૪; તેમાંથી જણાઇ આવતી બોલી-
 સંબંધી વિશિષ્ટતાઓ, ૧૭૪—૧૭૭; તેમના
 પ્રકારો, ૨૪૧—૨૪૨; તેમની સાલવારી

૨૪૪—૨૪૬

વિષય.

પાનું.

અસુરો- આસીરિયન લોકો તરીકેની તેમની ઓળખાણ,	
૨૦૦-૨૦૩; છોટાનાગપુરમાંની અનાર્થ જાતિ	૨૦૧
આજીવકો-પ્રાહ્લણોનો વર્ગ-૧૦૪, ૧૨૧, ૧૫૫;	
તેમના બે શક્ય વિભાગો	૧૫૬
આટબ્ય અથવા અટવી-તેની ઓળખાણ	૪૧-૪૩
આસિનવ-તેનો અર્થ	૯૮, ૧૧૭-૧૧૯
આસીરિયન લોકો-વૈદિક સાહિત્યમાંના જે અસુરો તે જ	
આ લોકો, ૨૦૦-૨૦૩; હિંદુસ્તાનમાંનાં	
તેમની સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો, ૨૦૨-૨૦૩; અશોકના	
સમયની કળાની ઉપર થએલી અસર	૧૯૮-૧૯૯
ઈચ્છિજ્ઞસ્વ-મહામાત-જુઓ “કુલ્યવ્યક્ષ-મહામાત્ર”	
ધરાની-યાવની અસર-અશોકના સમયની, કળા ઉપર	
થએલી-તે સંબંધે ટીકા	૧૯૭-૧૯૮
ધબ્ય-તેનો અર્થ	૧૬૬
ધસિલ	૫૦, ૨૩૬
ઉપોસથ-અપવાસ	૬૦
એકીમીનિયન રાજ્યો-તેમનાં અને અશોકનાં	
શાસનોની વચ્ચે રહેલી સમતા	૮, ૧૮૮
એસેની-બૌદ્ધપંથની તેની ઉપર થએલી અસર	૧૫૧
અંત-મહામાત	૫૬
અંતિયોક (અંતિયક)-તેની ઓળખાણ	૪૩-૪૪, ૨૫૪
અંતિકેન-તેની ઓળખાણ	૪૪
અંતો-સરહદી રાજ્યોના રાજ્યો, ૩૬, ૧૬૭; તેમના	
બે વર્ગો	૩૬
અંધદેશ	૩૨-૩૩
કર્મવાદ	૧૫૯-૧૬૧

વિષય.

પાનું.

કલિંગ-અશોકે તેના ઉપર મેળવેલો વિજય ...	૨૨
કલિંગની લડાઈ-તેમાં થએલાં મૃત્યુ' વગેરે તથા તેની ભયંકરતા	૨૨-૨૩
કારુવાકી-અશોકની બીજી રાણી	૧૨, ૧૪
કાલાશોક	૧, ૬૧
કુમારની સત્તા	૫૧-૫૨
કુમારની સુબાગીરી	૪૮-૪૯
કેરલપ્રુતનો પ્રદેશ-તેનું સ્થાન	૪૦-૪૧
કોનાકમન શુદ્ધ	૧૫૫
કંબોજ લોકો-તેમની ઓળખાણ-મહાભારતમાં તેમનો ઉલ્લેખ	૨૯-૩૦
ખપિંમલ-ચાવગઢનો લેખ જેના ઉપર કાતરેલો છે તે ગિરિનું નામ	૨૪૨
ખરોષ્ટી-લિપિ	૧૭૦
ખારવેલ	૨૦
ખોરાક-અશોકના સમયમાં વિહેત કે અવિહેત, ૧૬૨ અને આગળ; ધર્મસૂત્રોના સમયની સાથે તેનો સંબંધ ...	૧૬૩
ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉપર બાદપંથની અસર ...	૧૪૮-૧૫૧
ગહપતિ-(ગૃહપતિ) બ્રાહ્મણપદ્ધતિનો ત્રીજો વર્ગ ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણી	૧૬૬, ૨૬૭-૨૬૮ ૨૦, ૧૮૭
ગ્રીસના મહારાજાઓ-અશોકે પોતાના સમકાલીન તરીકે ગણાવેલા	૪૩-૪૫
ચોડ રાજ્યો-ટાલેમીએ ઉલ્લેખેલાં બે ...	૩૭
જીવહિંસા-તેની સામાન્ય બંધી	૧૩૯-૧૪૦
જ્યોતિઃસ્કંધ-બુદ્ધો “ અગ્નિસ્કંધ ” ...	૧૨૪
ડાયોનીસિયસ-મૌર્ય દરબારમાં ગએલો દૂત ...	૪૫

વિષય.	પાનું.
તડ-બૌદ્ધપંથમાં પડેલાં તે	૮૬-૯૨
તિબ્બ-અશોકનું નક્ષત્ર	૧૧, ૬૧
તીવર-અશોકનો પુત્ર	૧૨, ૧૪
તુરમાય-તેની ઓળખાણુ... ..	૪૩-૪૪
તુષારપ-અશોકનો યવન હાકિમ	૪૯
તોસલી	૩૪, ૫૦, ૬૨
થાંભલા-તે ઊભા કરાવવાનું પ્રથમ માન આપણા દેશને છે	૧૮૯
થેરાપ્યુટી-બૌદ્ધપંથની તેના ઉપર થએલી અસર	૧૫૧
દશરથ-અશોકનો પૌત્ર	૧૦
દાસો	૧૬૭
દેવાનાં પ્રિય:-એનો અર્થ	૬-૮
દેવીકુમારો	૧૪
ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મલિપિઓ-અશોકની	૮૧, ૮૬
ધર્મશોક	૧
ધોયિક-તેણે કરેલો ફરગાનો ઉલ્લેખ	૩૯
ધંમ-ચંમ (ધર્મસ્તંભ)... ..	૧૩૬, ૨૪૬
ધંમ-દાન (ધર્મદાન)	૯૭, ૧૧૩, ૨૪૩
ધંમપદ	૧૧૦, ૧૧૩
ધંમ-પરિચાય (ધર્મપર્યાય)-અશોકે કરેલો તેમનો ઉલ્લેખ, ૮૨; તેમની ઓળખાણુ	૮૨-૮૪
ધંમ-મહામાતં (ધર્મમહામાત્ર)	૫૫, ૬૩-૬૬, ૧૦૪, ૧૨૧, ૧૩૨- ૧૩૫, ૧૬૬, ૨૪૩, ૨૬૪-૨૬૭, ૨૬૯
ધંમ-મંગલ (ધર્મમંગળ)	૧૦૭, ૧૧૩, ૧૫૯,

વિષય.

પાનું.

ધંમ-યાત્રા (ધર્મયાત્રા)...	...	...	૧૬૬, ૨૪૩
ધંમ-લિપિ (ધર્મલિપિ)	...	...	૧૬-૧૯, ૭૭-૭૯, ૧૨૬-૧૨૮
ધંમ-વિજય (ધર્મવિજય)	...	...	૧૩૬, ૧૯૩-૧૯૫, ૨૧૭, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૮,
ધંમ-સાવન (ધર્મશ્રાવણ)	...	...	૨૨૪, ૨૪૩, ૨૪૭, ૧૨૯, ૧૩૧-૧૩૨, ૧૩૬
ધંમાનુસયિ (ધર્મોપદેશ, ધર્માનુશિષ્ટિ)	...	...	૧૨૯-૧૩૧
ધવલી-(એ જ તોસલિ)...	...	...	૪૮
નક્ષત્ર-અશોકનું, અને મગધ	...	...	૧૧
નગલ-વિયોદ્ધાલક (નગર-વ્યાવહારિક)	...	...	૫૪, ૫૭, ૬૨, ૬૭
નાભપંતી-એની ઓળખાણ	...	...	૩૦
નિર્ગથો	...	...	૧૦૪, ૧૨૧, ૧૩૨, ૧૫૫-૧૫૭
નેપોલિયન-તેની સાથે એચ. જી. વેલ્સે કરેલી અશોકની સરખામણી	...	...	૨૧૧
પટિવેક્ષા અથવા પચ્છાવેક્ષન-આત્મપરીક્ષા	...	...	૯૮-૧૦૦
પતંજલિ-તેણે કરેલો 'શિષ્ટ બ્રાહ્મણો' નો ઉલ્લેખ	...	...	૧૮૨
પથ્થરનું સ્થાપત્ય-અશોકના સમય પહેલાંનું	...	...	૧૯૩-૧૯૫
પરિપદ-તેનાં કર્તવ્યો	...	...	૫૭-૬૦, ૬૫
પશુઓ-પ્રાચીન ધરાનીઓ	...	...	૨૦૨
પાંડ્ય રાજ્ય-તેનું સ્થાનક, ૩૮, ૨૫૪; વરાહ-મિહેરે ઉલ્લેખેલાં બે	...	...	૪૦
પાપ-આસિનવથી મૂઠું ગણેલું	...	...	૧૧૮-૧૧૯

વિષય.

પાનું.

પાલિ-ષ. સ. ૧૦૦ સુધીની હિંદુસ્તાનની ભાષા;

શ્રીયુત ફલીટના અને અધ્યાપક હાઇસ
ડેવિડ્ઝના અભિપ્રાયો પરત્વે ટીકા ...

૧૮૩-૧૮૫

પાસંડ-(પાપંડ) અશોકે જે અર્થમાં તે શુશ્રુદ્ધ
વાપર્યો છે તે અર્થ-તેના બે વિભાગો

૧૫૭, ૧૬૦

પુનર્વસુ-મગધનું નક્ષત્ર ... ..

૧૧

પુરુષ ... ..

૫૬, ૫૭, ૬૦

પુલિંદ-તેમનું સ્થાનક ... ..

૩૩-૩૪

પુલિંદનગર-મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ ...

૩૪

પ્રજ્ઞની અને રાજ્ઞની વચ્ચેનો સંબંધ-અશોકના
સમયમાં અને તેના પહેલાં...

૬૧

પ્રતિવેદકો ... ..

૫૯, ૬૫

પ્રાચ્યો-અસુરજાતિ ... ..

૨૦૧

પ્રાણીઓનો વધ અને ઇદ્રિયલોપ કરવાની બંધી-
કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રના આધારે ...

૧૩૮

પ્રાદેશિકો-(પ્રદેશી) ... ..

૫૧, ૫૨-૫૩,
૬૦, ૬૭, ૧૩૦,
૨૫૭, ૨૬૦

પ્રાંતિક હાકેમો-અશોકના સમયના; રાજકુટુંબના
સગાસંબંધી હોય તેઓ અને ન હોય
તેઓ ... ..

૪૯

પ્રિયદર્શિન-એ જ અશોક, ૪ ; અશોકનું અને
તેના દાદા ચંદ્રગુપ્તનું ખીરુદ, ૪-૬;
તેનો અર્થ ... ..

૬

શુદ્ધધોષ-મધ્યદેશ પરત્વે માંસભક્ષણના સંબંધમાં
તેનો ઉલ્લેખ, ૧૬; વિવિધ પ્રકારના

વિષય.	પાનું.
પચ્છાવેક્ષન વિષે તેનો ઉલ્લેખ ...	૯૯
બોલીઓ-ઉત્તરાપચની અને દક્ષિણાપચની ...	૧૭૬-૧૭૭
‘પ્રાહ્લણો અને શ્રમણો’-એ સમાસનો અર્થ	૧૨૧, ૧૫૪-૧૫૫, ૧૫૭
પ્રાહ્લો-તેની ઉત્પત્તિ	૧૭૧-૧૭૩
ભરત-સંસ્કૃતભાષાનું અને પ્રાકૃતભાષાનું તેનું વર્ગીકરણ	૧૮૦
ભાષા-અશોકની ધર્મલિપિઓની, ૧૭૩; બોલી પરત્વે તેની ખાસિયતો	૧૭૩-૧૭૭, ૧૮૦- ૧૮૨
ભિક્ષુગતિક-‘ભિક્ષુઓની સાથે એ જ વિહારમાં રહેતો હોય તે’	૭૬-૭૮, ૮૦, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૬- ૧૨૮, ૧૩૧
ભૂતકો... ..	૧૬૭
ભોજ-પેતેનિકા-એનો અર્થ, ૩૦-૩૧; એનું સ્થાનક	૩૧-૩૨
મગ-તેની ઓળખાણુ ;	૪૪
મશિક-ચાલુક્યવંશનાં દક્ષિતરોમાંનું ‘વિરિય- માસંગિ’	૩૫
મહાભોજો-એ જ ભોજ-પેતેનિકા	૩૨
મહાન સિકંદર-એચ. જી. વેલ્સે અશોકની સાથે કરેલી તેની સરખામણી	૨૧૧-૨૧૨
મહામંગલસુત	૧૧૨-૧૧૩
મહામાત્ર-એનો અર્થ	૫૬-૫૭
મહાલ વહીવટદાર-પ્રાતના સુખાના હાથે થતી	

વિષય.	પાનું.
તેની નીમણુક	૪૯-૫૦
મોગ્ગલાન-ખુદનો પદ શિષ્ય	૧૨૫
યુકતો	૫૧-૫૨, ૫૮, ૬૦, ૧૩૦, ૨૫૭, ૨૬૦
ચોન પ્રાંત-એની ઓળખાણ	૨૭-૨૯
ચોન લોકો (યવનો)-તમામ ગ્રીસવાસીઓનું જાતિનામ-મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ	૨૮
રજબુકો (રાબુકો)	૫૧, ૫૩-૫૪, ૬૦, ૬૬-૬૮, ૧૦૭, ૧૩૦-૧૩૧, ૨૫૭, ૨૬૦
રાજનીતિશાસ્ત્ર-કૌટિલ્યની પછી તેનો ચએલો લોપ	૨૨૧
રાષ્ટ્રિક-પેટેનિકો-એનો અર્થ અને એની ઓળખાણ	૩૧
રંતિદેવ-માંસ પૂરું પાડવાની તેની ટેવ ...	૨૧
સિપિ અને ધંમસિપિ-ખન્નેની વચ્ચેનો તફાવત...	૨૪૩
સિપિઓ-અશોકના સમયની-(૧) ખાલી, (૨) ખરોછી	૧૭૦-૧૭૩
હુબ્બિની-ત્યાંના ધાર્મિક કરની માપી ...	૭૯
લૌકિક મંગળો-અશોકના સમયનાં ...	૧૬૫
લૌકિક માન્યતાઓ-અશોકના સમયની ...	૧૬૧
વચમૂમિક (વ્રજમૂમિક)	૫૫-૫૬, ૧૦૪
વર્ણવ્યવસ્થા-પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની... ..	૧૬૬-૧૬૭
વસિષ્ઠીપુત્ર પુલુભાવિ	૧૮૭
વિનય-સમુકસે-એ જ તુલકસુત્ત ...	૮૨-૮૩
વિમાન-એનો અર્થ	૧૧૫-૧૧૬, ૨૬૩

વિષય.	પાનું.
વિમાનવસ્તુ	૧૧૫, ૧૨૫-૧૨૬, ૨૬૩
વિયુચ-(એ જ વ્યુચ)... ..	૬૦
વિહારયાત્રાઓ	૧૭-૧૯, ૧૨૭ .
વિધ્યામૂલિય લોકો	૩૩, ૪૨
વૈરાટ-એ જ મત્સ્યદેશનું પાટનગર વિરાટપુર ..	૩૫
વ્યુષ્ટો	૧૩૦, ૧૩૧
શમ્ભ-૫-શિરાઝ-અશોકના એક સ્તંભનું તેનું વર્ણન	૧૯૦-૧૯૩
શાહ/માઝગઢી-યોન પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ...	૩૫
શિકાર-એની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધ અભિપ્રાય; મેગાસ્થેનીસે અને શાકુંતલમાં કરેલું તેનું વર્ણન	૧૭-૧૯
શિલા-ફલક	૨૪૨
શિલાલેખોની પ્રાકૃતભાષા-ભારતવર્ષની રાષ્ટ્ર- ભાષા, ૧૮૬; તેના ઉદયનું કારણ ...	૧૮૬-૧૮૭
[શિલા-સ્તંભ	૨૪૨
સમાજ-અશોકે જણાવેલા તેના બે પ્રકાર ...	૧૯-૨૦, ૧૨૪, ૧૨૬
સમાપા	૩૪, ૫૦, ૬૨
સરકારી ફરણીઓ	૬૦
સાધનો-અશોકે પોતાની ધર્મલિપિઓના કામે વાપરેલાં	૨૪૨
સાતિયપુતનું રાજ્ય-એનું સ્થાનક	૪૦
સિંહલદ્વીપનો ઇતિહાસસંગ્રહ-ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્ત્વ	૧૪૫-૧૪૮

